

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 14

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 14

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

MİRVARİ İSMAYİLOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ADPU

ismayilovamirvari1@gmail.com

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİNƏ DAİR ELMİ ARAŞDIRMALARIN TƏHLLİ

Key words: Тюркские языки, исторические этапы развития, классификация, аборигенные жители Древней Азии, луллиби, куты, манны, мадайцы

Key words: Turkic languages, historical development stages, classification, boriginal residents of the Ancient Asia, lullibies, kuties, mannas, madays.

Açar sözlər: Türk dilləri, tarixi inkişaf mərhələləri, təsnifat, ön Asiyanın aberigen sakinləri, lulubi, kuti, manna, mada tayfaları.

Dünya tarixində cahanşümul rol oynamış türklərin bəşər sivilizasiyasına verdikləri töhfələr, qurduqları imperiyalar, dövlətçilik ənənələri, dünya fəlsəfəsinin başlanğıcı olan türk fəlsəfi düşüncəsi, Tanrıya tapınmaq və s. milli-mənəvi dəyərləri, eləcə də türklərin tarixdəki missiyası nə qədər möhtəşəm olsa da, onların maddi-mədəniyyət abidələri, yazıları və etiqadları o qədər amansızcasına məhv edilmiş, tarixdəki rolu danılmış, nailiyyətləri mənimlənilmişdir.

Dünyanın məşhur alimlərinin tədiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlinir ki, ərəblər türk dünyasını fəth edərkən ona üç ağır zərbə vurdular: 1) ilk növbədə türkün vahid kökünə balta çalıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular...; 2) türkün inamını qırdılar...; 3) türkün qədim və tarixi-milli əlifbası...yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi (7, 86). Qeyd etmək istərdik ki, bu yalnız ərəb işğalı zamanı deyil, dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Əvəzində isə türklərə təhrif olunmuş, uydurma tarix yazılmış, zorla bu tarixi türklərə qəbul etdirməyə çalışmışlar.

Türk xalqlarının tarixi üzərinə “endirilmiş qara pərdə”, qoyulmuş qadağa, uzun müddət davam etmişdir. Bu siyasətin davamı kimi türkoloji araşdırmalar da obyektivlikdən uzaq, müəyyən siyasi-ideoloji maraqlara, imperialist məqsədlərə uyğun aparılmışdır. Bu proses XX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Neçə yüz illər siyasi-ideoloji məqsədlərə, maraqlara qurban verilmiş türk tarixinin təhrif olunmuş kökləri elmdə elə möhkəmlənmişdir ki, rüşələri başqa elmlərə də ayaq açmışdır. Bu səbəbdən hələ də türkologiyada türk xalqlarının dilinə, tarixinə işıq salan arxeoloji qazıntılar, yeni tarixi araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş maddi dəlil və sübutların qəbul edilməsinə dirəniş göstərilir, obyektiv araşdırmaların nəticələrinin təsdiqinə ehtiyatla yanaşılır.

Ona görə dil tipləri içərisində öz qrammatik quruluşunun sistemliliyi və zənginliyi ilə digər dillərdən köklü surətdə fərqlənən və böyük bir dil ailəsini özündə birləşdirən iltisqi dillərin tədqiqi uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Ön Asiyanın “qədim mədəni mərkəzlərinin” aborijen sakinləri olan türklərin tarixi, dili, hansı dil ailəsinə mənsubluğu məsələsi isə hələ də mübahisə obyektidir. Çünki, uzun müddət ilk sivilizasiyaların, böyük kəşflərin, bütün elmlərin Qərbdə -Avropada yarandığı iddia edilmişdir, yəni əsrlər boyu Qərb Şərqdən götürdüyünü, öyrəndiyini inkar etməyə çalışmışdır. Dilçilik və tarix elmi bu sahədə xüsusilə fərqlənmişdir.

Ona görə dünya dilləri morfoloji cəhətdən təsnif edilərkən flektiv dillərdən başqa dillərin (xüsusilə iltisqi dillərin) mövqeyi daima arxa plana keçmiş, yalnız müqayisə zamanı, çarəsiz qaldıqda bu dillərin qrammatik quruluşundan ötrə danışılmış, əvəzində flektiv dillər “mükəmməl, kamil” (V.Humbolt), “inkişafın yüksək pilləsi” (A.Şleyxer) kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla Qərbdə irqi üstünlük meylinə olduqlarını belə gizlətməmişlər. Məsələn, A.Şleyxer (o, dünya dillərini üç tipə ayırmış, inkorporlaşan dilləri bu təsnifata daxil etməmişdir) hesab edir ki, dünya dilləri (amorf, iltisqi və flektiv) dil quruluşunun inkişaf tipləri ilə uyğunluq təşkil edir, yəni amorf (təkhəcalı) dillər inkişafın birinci (ilkin) mərhələsini, sonra təkhəcalılıqdan ikinci mərhələyə qədəm qoyan iltisqi dillər, inkişafın ən yüksək mərhələsini isə flektiv dillər təşkil edir (20, 182-185). A.Şleyxer dilin quruluşunun inkişafını cəmiyyətin inkişafı ilə deyil, təbiətin inkişafına uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə belə yanlış məntiqə söykənərək təkhəcalı və iltisqi dilləri inkişafda olan, flektiv dilləri isə inkişafın ən yüksək pilləsinə çatmış dil kimi fərqləndirməyə cəhd göstərmişdir. Guya təkhəcalı və iltisqi dillər müəyyən zaman keçdikdən sonra inkişaf edərək flektiv dillərə çevriləcək. Məlumdur ki, dünyanın ən qədim dillərindən biri olan Çin dili min illər ərzində inkişaf edərək müasir dövrə çatmışdır, lakin aqqlutinativ dilə belə çevrilməmişdir. Flektiv dillərdə isə əksinə aqqlütinasiyaya meyllilik halları açıq şəkildə müşahidə olunur. H.Şteyntal isə hətta iltisqi dillərdə dəmir qanuna

çevrilmiş ahəng qanununu “Ural-Altay xalqlarının fikri və zehni tənbəlliyi kimi” göstərmişdir.

Genealoji bölgədə də birtərəfli mövqe tutulmuşdur. Dünya dillərinin yarından çoxunu sistem təşkil etməyən, ötəri oxşarlıqlar əsasında Hind-Avropa dil ailəsində birləşdirməyə, süni şəkildə bu dil ailəsinin hüdudlarını genişləndirməklə öz əcdadlarının daha qədim olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Tarixin qaranlıq dalanlarında itib-batmış, şifrəsi açıldıqca bir qədim dili buraxıb, başqasını öz əcdad dili, yaxud onun varisi elan edən hind-avropaşünasları hər zaman bütün məsələləri öz xeyirlərinə həll etməyə çalışmışlar. Dillərin qohumluğu məsələsində müqayisəli-tarixi metodun yalnız Hind-Avropa dillərinə tətbiq edilərkən özünü doğruldan, ancaq bu dillərin qohum olmasını sübut edən tələbləri irəli sürmüş, başqa dillərin (məsələn, iltisəqi dillərin və s.) qohumluğu məsələsində müqayisəli-tarixi metodun bütün tələblərini tətbiq etməyin vacib olduğunu təkid etmişlər.

A.Məmmədovun təbirincə desək, hətta “linqvistik təsvirlərin söykəndiyi ənənəvi anlayışlar sistemi bilavasitə Avropa dillərinin (xüsusən flektiv-sintetik dillərin) əlamətləri əsasında formalaşmış, dilin tarixini xalqın tarixi ilə əlaqədə öyrənməyə çağıran tarixi dilçilik isə Avropa və Asiyanın qədim mədəni mərkəzlərinin əksəriyyətində Hind-Avropa dillərində danışan xalqları “məskunlaşdırmışlar”” (19, 5).

Ona görə türklərin ilkin beşiyi - pravətəni olan Ön Asiyaya türklərin sonradan gəldiyi konsepsiyası uzun müddət elmdə hakim mövqe tutmuşdur: guya türklərin tarixinin hunlardan başladığı, hunlardan əvvəl Ön Asiyada “türk” anlayışı olmadığı, türklərin ilkin vətəninə Mərkəzi Asiya, bəzən də Orta Asiya olduğu iddia olunmuşdur. Guya türklər Altayda doğulmuş, artmış və bütün Avropa ərazilərinə, Cənubi Qafqaza, Ön Asiyaya Mərkəzi Asiyadan, tarixdə “xalqların böyük köçü” adlanan dövrdə hunlarla gəlmişlər.

Bütün bu məsələlərin fonunda isə türk xalqlarının və dillərinin tarixi və inkişaf mərhələlərini özündə təhrif olunmuş şəkildə əks etdirən təsnifat dayanır. Türkoloji tədqiqatlar türk dillərinin ən qədim dövrlərdən bu günə qədər inkişaf tarixini ümumən belə müəyyən etmişdir: Altay dövrü. 2. Hun dövrü. 3. Qədim türk dövrü. 4. Orta türk dövrü. 5. Yeni türk dövrü. 6. Ən yeni türk dövrü.

F.Zeynalov isə türkdilli xalqların əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması mərhələlərini belə təsnif edir:

1. Ən qədim türk dövrü (prätürk mərhələsi) yeni eradan əvvəl IV minillikdən eramızın V əsrinə qədər.
2. Qədim türk dövrü V-X əsrlər
3. Orta türk dövrü X-XVI əsrlər
4. Yeni türk dövrü XVI-XX əsrlər.

Türk xalqlarının tarixində intibah dövrü olan XXI əsri də biz bura daxil edirik.

Əslində dünya türkoloqlarının, eləcə də F.Zeynalovun və sonrakı tədqiqatçıların təsnifatı prinsip etibarı ilə eynidir. Ən qədim türk dövrünü əhatə edən ərazi kimi Altay nəzərdə tutulur:

Dünya türkoloqlarının təsnifatı	F.Zeynalovun təsnifatı
1. Altay dövrü	1. Ən qədim türk dövrü
2. Hun dövrü	a) Altay; b) Hun dövrü
3. Qədim türk dövrü	2. Qədim türk dövrü
4. Orta türk dövrü	3. Orta türk dövrü
5. Yeni türk dövrü	4. Yeni türk dövrü
6. Ən yeni türk dövrü	5. Ən yeni türk dövrü

Göründüyü kimi, hər təsnifatda ən qədim türk dövrünə aid ərazi kimi Mərkəzi Asiya, yəni Altay göstərilir.

F.Zeynalov türkdilli xalqların əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması mərhələlərinə aid bölgünü metodik cəhətdən tədrisi asanlaşdırmaq üçün belə etdiyini bildirir (22, 14). Əslində bu təsnifatlarda mahiyyət dəyişməmiş və bizim bu məqama heç bir iradımız yoxdur.

Burada irad tutulacaq məqam türk xalqlarının və dilinin inkişafının Altay mərhələsi ilə başladığının iddia edilməsi, yəni türklərin pravəteninin Mərkəzi Asiya kimi qəbul olunması, ən qədim türklərin tarixinin hunlardan başladığının göstərilməsidir. Bu ən azı yer üzərində “dünyanın ən qədim mədəni ocağı” hesab edilən Ön Asiyayı – Azərbaycan ərazilərini, onun əzəli sakinləri olan türklərin tarixdəki rolunu, izini danmaq qədər ədalətsiz cəhddir.

Əlbəttə, bu təhrif olunmuş və qərəzli elmi müddəadır. Burada əsas məqsəd Ön Asiyanın aborigen sakinlərinin türk olduğunu inkar etmək, türklərin bu ərazilərə sonradan gəldiklərini sübut etmək, “ən azı Hind-Avropa, Sami tayfalarının yaşadı olan türklərin yaşını cavanlaşdırmaq” (Q.Kazımov) olmuşdur.

Düzdür, biz qətiyyənlə görkəmli türkoloq F.Zeynalovu ittiham etmək fikrinə düşmürük. Əslində öz dövrü üçün “Türkologiyasının əsasları” dərsliyinin yazılması kifayət qədər cəsarətli addım idi. F.Zeynalov özü də etiraf edir ki, türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri ətrafı şərh etməklə bağlıdır, digər tərəfdən isə türksistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayr-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır (22, 13). Təbii ki, əsər öz dövrünün tələbləri və imkanları çərçivəsində yazılmışdır. Əsərdə müəllifin Altayşünaslıq nəzəriyyəsinə tənqidi münasibəti də diqqəti cəlb edir. Lakin müasir dövrdə bu sahədə həm xarici, həm də Azərbaycan tədqiqatçılarınn yeni elmi araşdırmaları bizə məsələnin kökündən dəyişilməsinə imkanlar verir.

Bu baxımdan müasir dövrün ən aktual, mühüm problemlərindən biri də tarixdə “xalqların böyük köçü” adlanan dövrdə hunlarla gələn türk tayfalarından çox-çox əvvəl e.ə. III-I minilliklərdə Ön Asiyada türk varlığının sübutu olmuşdur. Bu məsələyə dair araşdırmalar XX əsrin sonlarından aktualaşaraq XXI əsrdə daha ciddi şəkil almışdır. Y.Yusifov, Q.Qeybulayev, A. Məmmədov, Q.Kazımov, T.Hacıyev, F.Cəlilov, N.Cəfərov, E.Əlibəyzadə, Z.Həsənov, Ə.Fərzəli və b. tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirən sanballı əsərlər ortaya qoydular. Bu tədqiqatlar e.ə. III minilliyin əvvəllərindən Aratta dövlətindən bu tərəfə ölkəmizin ərazilərində türk etnoslarının, türk dövlətçiliyinin, türk tayfa dillərinin tarixi rolunu aşkarlamaq, sübut etmək üçün əsaslı faktlara söykənən zəngin elmi bilik verir.

Son dövrlərin antropoloji və arxeoloji materialları göstərir ki, müasir insan tipinin yaranması prosesi əsasən cənub-şərqi Avropa, şimali Afrika və qərbi Asiyada baş vermişdir. Ön Asiya burada mərkəzi yer tutur. Bizə gəlib çatan ilk böyük sivilizasiya da bu ərazilərə aiddir (9, 32; 31:36).

Bəşəriyyətin inkişaf mərhələlərinin dördüncü dövrünü əhatə edən maddi-mədəniyyət abidələrinin tədqiqi də bunu təsdiq edir. Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma, Büzeyir və s. mağara düşərgələrinin, Quraçay mədəniyyətinin Azərbaycan ərazilərində aşkarlanması, neolit dövrü mədəniyyət qalıqlarının Qobustan düşərgələrindən əldə edilməsi, Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri, yazı işarələri, Mingəçevir və s. yazıları Ön Asiyanın həm müasir insan tipinin formalaşdığı, həm də dilin təşəkkülü, ilkin miqrasiyaların, ilk dialekt parçalanmalarının baş verdiyi ərazi olduğunu müəyyən edir (81, 19, 20; 55-61; 85; 8, 16).

T.Hacıyev, A.Məmmədovun Azərbaycan (türk) dilinin qədimliyi, şumer-türk dillərinin leksik uyğunluğuna həsr olunmuş araşdırmaları (10, 11, 19), eləcə də Y.Yusifovun Azərbaycan türklərinin tarixindəki həqiqətləri əks etdirən əsəri (Azərbaycan tarixi, 1994) tarixdə izi qalmış Azərbaycanın ilk

dövlət qurumu Aratta (e.ə. III minilliyin I yarısı), sonrakı Lullubi, Kutu, Kas, Manna, Maday türk etnosları, dövlətləri, türk dövlətçiliyi haqqında əsaslı elmi biliklər verir.

N.Cəfərov türklərin tarix səhnəsinə çıxmasının e.ə. III, hətta V minilliklərə qədər olduğunu, yəni ən azı beş minillik zəngin “tərcümeyi-halı” olduğunu, türk izlərinin və maddi-mənəvi abidələrinin dünyanın hər yerində, xüsusilə Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında rast gəlinəndi söyləyir. O, yazır: “Türklər ən qədim dövrlərdən etibarən Avrasiyanın geniş çöllərində uzun əsrlər mövcud olmuş qüdrətli dövlətlər, imperiyalar qurmuş, yüksək ictimai-siyasi idarəçilik texnologiyaları nümayiş etdirmişlər” (4, 6).

Q.Qeybullayev Y.Yusifova istinadən e.ə. VII əsrdən başlayaraq eramızın XII-XIII əsrlərinə qədər Azərbaycana türk etnoslarının üç böyük axını olduğunu göstərir. Lakin o, onlardan əvvəl burada yerli, avtoxton türk-mənşəli etnoslar Manna, Maday, Kas, alban, Kaspı və b. yaşadıqlarını göstərir. Azərbaycan ərazisində Manna, Maday, Atropatena və Alban dövlətlərinin də bu etnosların qurumları olduqlarını ciddi elmi (tarixi-lingvistik) araşdırmalar əsasında sübut edir (18, 118).

Daha sonra bu və digər elmi araşdırmalar, dil faktları əsasında ilkin miqarsiyaların istiqamətini, ilk dialekt parçalanmalarının Ön Asiyadan olduğuna, və s. əsaslanaraq nəzərdə tutulan təsnifatın mərhələlərinin məhz bu elmi araşdırmalar əsasında müəyyən edilməsinə imkan verdiyini və zəruriliyini göstərəcəyik.

Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) əsərində sübut etdi ki, “türklərin də tarixi hind-avropalılardan, semitlərin və başqalarının tarixi kimi çox qədim olub, yalnız şumer dövrü ilə məhdudlaşmır” (9,21). T.Hacıyev də “Şumercəni başlanğıc saymaq” fikrində olmadığını söyləmişdir. E.ə. III-I minilliklərə aid mixi yazılarda mühafizə olunmuş çoxlu etnonim, toponim və antroponimlər də Azərbaycan aborijenlərinin türkdilli olduğunu, göstərir. Y.Yusifov mixi yazılarda Manna adının səciyyəvi olduğunu, e.ə. III-I minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində və daha geniş ərazidə türk etnoslarının yaşadığını, tədricən Manna etnotoponiminin Midiya anlayışı ilə tanındığını bildirir (33, 120-124).

Qobustan və Naxçıvan-Gəmiqaya abidələrinin bir qismi dünya daşqınından əvvəl (20-30 min il), bir qismi daşqından sonrakı dövrün abidələridir. Bu abidələrdəki yazı işarələri, göydən gələn adamlar, qayıq üzərindəki ulduz işarələri, buta forması (başlanğıcdan törəmə) və s. e.ə. VIII-VI minilliklərdə Azərbaycan ərazisində mədəniyyətin inkişafından, dünya görüşünün səviyyəsindən, inam və etiqadından, eyni zamanda yüksək yazı mədəniyyətindən xəbər verir. Bu inam və etiqadların kökləri isə “Avesta”ya gedib çıxır. “Avesta”nın qoruyucuları maqlar “güman edir ki, dinlərinin yaradıcısı Zərdüşt bu şəhərdəndir” (İbn əl Fakih): Cənubi Azərbaycandakı

Urmu şəhəri nəzərdə tutulur. Erkən orta əsrlərdə atəşpərəstlərin baş od məbədi də Atropatenanın paytaxtı Gəncə şəhərində yerləşirdi (18, 118). Bütün bu faktlar isə Azərbaycanla bağlıdır və Azərbaycan xalqının soykökünü, həyata baxışını, inam və etiqadını, fəlsəfəsini müəyyən edir (Bax: 8; 13, 91-110; 15, 120-125).

Q.Kazımovun fikrincə maq və qam sözləri bir kökdəndir. Qamlar maqların sonrakı nəsilləridir. Herodot Qa (u) matanın mağ olduğunu qeyd edir. Qaumata – “qam ata” deməkdir və buna şübhə yoxdur. Tədricən üstünləşmiş qam sözü q>k keçidi ilə KAHin; q>ş keçidi ilə şaman sözünü yaratmışdır. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qam Ğan oğlu xan Bayındır öz kökünü ulu əcdadları Mada maqlarından almışdır (16, 264).

Maqların sonrakı davamı şamanlıq isə Mərkəzi Asiya ilə bağlıdır. Ç.Ç.Valixanov yazır ki, Baykalətrafi və Amurətrafi tunqus-mancurların rəvayətlərində “manqi” adını daşımış nəhəng gövdəli adamlar haqqında çoxlu rəvayətlər mövcuddur. Bu tayfadan olanlar tunqusların qızlarını oğurlayanlar kimi göstərilir və deyilir ki, tunquslarda, mancurlarda, şamanlarda manqilərin ruhları yaşayır. Çünki manqilər şamanlar olmuşlar (24, 29-31).

Manqilər elə həmin maqlardır ki, Altaydan çox-çox əvvəl Ön Asiyada – Arattada, Mannada formalaşmış (onların dininin yaradıcısı Zərdüşt dünya fəlsəfi fikrinin əsasını qoymuş), sonra Mərkəzi Asiyaya hərəkət etmiş, eyni missiyanı yerinə yetirmiş, Altayın çox yerlərinə səpələnsələr də öz adlarını qorumağı bacarmışlar.

Q.Qeybullayev göstərir ki, manna etnoniminin izlərinə fonetik səs dəyişmələri ilə Altaylarda, Balkanlarda çox rast gəlinir. Yəqin elə buna görə Azərbaycan ərazisində rast gəlinən manq etnoniminin Altay-türk mənşəli olmasını bildirir və bu faktları belə qərara gəlmək üçün düzgün dayaq hesab edir: “Çox ehtimal ki, manq (manx, monq, munq) sözü Altay dil ailəsinə mənsub etnoslardan birinin qədim çağlarda adı olmuşdur. Ona görə Manna, Mana kimi qeyd olunmuş etnonimin “Man(q)ay” kimi bərpası daha doğrudur (18, 69). Lakin bu fikir türklərin, burada konkret olaraq mannaların, Altay mənşəli olduqlarını düşünməyə əsas vermir.

Qədim Asur və Urartu mənbələrində bu etnonimi “maq” kimi verilir. T.İ.Hacıyev ilk dəfə “Manna” etnoniminin ilkin formasının “Manqu” (“nq” səsilə) şəklində olduğunu bildirib və onların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyib (11, 131).

Q.Qeybullayev T.Hacıyevin bu fikrinin doğru olduğunu təsdiq edir: “Manna” (Mana) etnosunun adı əslində Manq olmuşdur. O, “nq” qovuşuq səsinin danışığda bir halda ”n” səsinə (məsələn, qədim türk mənşəli “qon-qur” və “donquz” sözləri Azərbaycan dilində qonur və donuz kimi tələffüz olunur), digər halda “q” səsinə (məsələn, əsl “qovanq” olan söz Azərbaycan dilində qovaq kimi tələffüz olunur) keçdiyini türk dilləri üçün səciyyəvi

hesab edir. Türk mənşəli “tenqri” sözü “teqri” (xakas), dəqiri (yakut), “teyri” (balkar-karaçaylarda) kimi işlənir (18, 67). Qeyd edək ki, donuz sözü bəzi Azərbaycan dialektlərində donquz kimi hələ də işlənir. Mannaların türkdilli olmasını isə ilk dəfə Y.Yusifov, daha sonra Q.Qeybullayev söyləmişdir (33, 120-124).

Q.Qeybullayev mannaların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyən mühüm fakt kimi Urmiya gölünün adlarının türkcə olduğunu əsas gətirir. O yazır: “Bir antik mənbədə Urmiya gölü “Mantiana” adlandırılır (Strabon, XI, XIV, 8). Daha sonra linqvistik təhlil apararaq “Manti” hidroniminin azərbaycanca-ya çevrilərkən “daimi” (axmayan) su (göl) mənası verdiyi qənaətinə gəlir (18, 70).

Beləliklə, biz nəzərdən keçirdiyimiz mövcud elmi tədqiqatlar əsasında Manna və mannaların türk mənşəli olduğunu bir daha təsdiq etdik. Lakin bu və ya digər türk mənşəli etnonim və toponimlərin mənşəyini və yayılma arealını araşdırmaqda məqsədimiz onların pravətinin və ilkin miqrasiyaların istiqamətini dəqiqləşdirməkdir.

Hal-hazırda türk-monqollarda, noqaylarda, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə, tuvalılarda manqut adlı tayfaların olması mannaların güclü bir qol olaraq çox geniş əraziyə yayılması, həm onların mənşəcə türk olmasını, həm də ilk çıxış nöqtələrinin Azərbaycan olduğunu göstərir, yəni mannalar öz ana vətənlərində çox güclü etnos kimi Ön Asiyada formalaşmış, buradan Mərkəzi və Şərqi Asiyanın geniş çöllərinə səpələnmiş, daima fərqlənmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, Çingiz xanın qvardiyasının özəyini çox döyüşkən manqutlar təşkil edirdi, monqol sözü isə (qədim forması manxol) “manq” sözündən (q-x kimi tələffüzü) və - ol, - ul şəkilçisindən ibarətdir (68). Q.Qeybullayev bir çox mənbələrə əsaslanaraq kökündə manq etnonimi dayanan Mərkəzi Asiyadakı çoxlu türk tayfalarını göstərir: “manqi - tunquş-mancurlarda türk tayfasının adı; monquş (əslə manquş qırğızlarda bir tayfanın adı; monqol, başqırdlarda türk tayfalarından birinin adı; munqal və menqu – Tuvada türk tayfalarının adları; munqet – xakaslarda türk tayfa adı” və s. və i.ə.; Altay dil ailəsinə mənsub dildə danışan tunqus-mancurlar Amur çayına Manqbu deyirlər (Amur çayının bir qolu *Kür*, digər qolu *Urmi* adlanır (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.) Tunquş mənşəli ulçilərin etnik adı da monqbudur (18, 69) və s. (maqların vətəni Muğamı iki yerə bölən Kür çayı, atəşpərəstliyin, Zərdüştün doğulduğu Urmi şəhəri və s.).

Mannadan sonra Maday (Bu etnonim Assur mənbələrində Maday və Matay; “Alban tarixi”ndə də “Maday” kimi verilib. Midiya onun təhrif olunmuş formasıdır. Qədim yunanların Medo, latınların Mido kimi tələffüzü nəticəsində onların mənbələrində də belə qeydə alınıb.) Azərbaycan ərazisində qurulmuş türk dövlətidir. Madaylar Assuriya ilə bir neçə qanlı toqquşmalardan sonra e.ə. 623-cü ildə öz dövlətini yaratmış, 612-ci ildə (çar

Kiaksar) türkmənşəli skiflərin köməyi ilə qəsbkar Asur dövlətinə son qoymuş, ərazisini özünə qatdıqdan sonra bu münasibətlə tarixdə ilk dəfə ikibaşlı qartal emblemini yaratmışdır (20 əsr sonra ikibaşlı qartal rəsmi Vizantiyaya, III İvan dövründən Rusiyaya keçmişdir); e.ə. 624-cü ildə farsların ölkəsini tutmuş, Assuriya və Urartu dövlətlərinə də son qoymuş və imperiyaya çevrilmişdir. E.ə. 550-ci ildə yerli sülalə (Maday-Midiya) süqut etmiş hakimiyyət farslara keçmişdir. Q.Qeybullayev (18, 25), Y.Yusifov (2) və Q.Kazımovun (16) tədqiqatları Maday etnosunun türk mənşəli olduğunu göstərir.

Maday etnoniminin Qazaxıstanda Matay, Atalıq-Matay; Karaçayda Matay, Gəncə Matay; Tuvada Made (XIII əsr), Madı-qoşun, Mat; Sibirdə və Altayda Maadı, Madar, Maxtar və s. (18, 87; 88) şəklində izlərinə rast gəlinməsi, onların bir kökdən olduğunu sübut edən faktlardır, eyni zamanda bu araşdırmalar midiyalıların (madayların) Orta Asiya və Qafqazdan İran yaylasına gələn arilər (bax.: 26, 340) olmadığını bir daha təsdiq edir.

Manna və Midiyanın şəxs adları və topoinmlərini tədqiq edən Q.Qeybullayev onlardan heç birinin İranmənşəli və ya qədim fars mənşəli olmadığını, çoxunun şumer mənşəli olduğu qənaətinə gəlir, səbəbini isə belə izah edir: “mannaların və madayların ulu əcdadları olan kutilər və lulubələr mənşəcə şumerlərlə eyni etnik kökə mənsubdur; şumerlərin bir hissəsi mannaların və madayların əcdadlarına qarışmışdır; və nəhayət, şumerlər, kutilər, lulubələr, nisbətən sonra gəlmiş kaslar və kaspilər Altay-türk mənşəli (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.)” etnoslar idilər.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu (112), Yafəsin şəcərəsində Qomer (kimmerlər/qəmərələr), Maday (modaylar), Maqoq (işkuslar) və b. adları çəkir, (“Alban tarixi”, I kitab, I fəsil) lakin nə Ari, nə də Pars adını çəkmir (18, 114).

İ.İ.Dyakonov da Manna dövlətinin lullubi-kuti dövlət qurumu olduğunu təsdiq edir. O yazır: “. e.ə. III minillikdən I minilliyin əvvəlinə qədər əhəlinin tərkibinin (Midiya əhalisinin etnik tərkibi nəzərdə tutulur – İ.M.) sabit qaldığını söyləməyə bizim tam haqqımız var. Bu əhali bütün müddət ərzində Urmiya rayonu ərazisindən Şimali Diala ərazilərinə qədər kuti-lullubilərdən ibarət idi” (27).

Qədim dünya tarixinin tədqiqatçısı Y.Yusifov Zaqros ərazisini sonralar Şumerdən geri qalsa da, “istehsal təsərrüfatının ən qədim ocağı” adlandırmışdır. Azərbaycan xalqının etnogenezində və tarixində xüsusi rol oynamış mağların fəaliyyəti də qədim Azərbaycan ərazisinin ətraf aləmdən daha qədim mədəniyyəti ilə seçildiyini sübut edir.

Buna görə Sovet türkologiyasından bizə miras qalmış türk dilinin, eləcə də xalqlarının (fərqi yoxdur, çünki mahiyyət dəyişmir, dilin tarixi xalqın tarixi ilə paralel öyrənilir, dilin tarixini xalqın tarixindən ayırmaq

olmur) tarixi və inkişaf mərhələləri ilə bağlı mövcud təsnifat artıq bitkin sayıla bilməz. Çünki əks halda biz türklərin ilkin beşiyi olan Ön Asiyada, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk dövlət qurumları– Aratta, Lullubi, Kutı, Şumer, Kas, Manna, Maday dövlətlərinin, daha əvvəlki “Avesta”nın varlığından xəbərsiz kimi, ya da sadəcə başlanğıcın, ilkin, çox böyük bir dövrün üstündən xətt çəkərək türk xalqlarının dili və tarixini geri çəkmiş oluruq. Göründüyü kimi, türk xalqlarının dili və tarixinin yenidən təsnif olunmasına ehtiyac vardır və bu təsnifatda türklərin ilkin beşiyi–Ön Asiya, onun aborigen tayfaları – türk tayfaları Arattalılar, kutilər, lullibilər, kaslar, mannalar, madalar və b. öz layiqli yerini tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan tarixi I cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə) Dərslik, ADN. Bakı, 1994.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 2007.
4. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
6. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
7. Əlibəyzadə E.M. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd NRB, 2005.
8. Fərzəli Ə. Gəmiqaya – Qobustan əlifbası. Bakı, Nəşriyyat-Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.
9. Göyüşov Z.B. Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası, 1990.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
11. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın paleotoponimikəsindən. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988, 16, 131.
12. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1993.
13. İsmayılova M.A. Yazı. Yazılı nitq mədəniyyəti. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild. Bakı, ADPU, 2016.
14. İsmayılova M.A. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətini. Aktual problemlər. Bakı, ADPU.
15. İsmayılova M.A. İslam mənəvi dəyərlərinin türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə qarşılıqlı əlaqəsi, İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, ADPU, 2017.

16. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, Təhsil, 2003
17. Kalankatuklu M. Alban tarixi. Bakı, Elm, 1993.
18. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, ADN, 1994.
19. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
20. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1985.
21. Yusifov Y.B. Çin yazılı kaynaklarda eski türklərin izləri: IX Türk Tarih Kongresinden ayrılışım. Ankara, 1994.
22. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

Rus dilində

23. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, 1960.
24. Валиханов И.И. Сочинения. Тт. I-V. Алма-Ата, 1967, 1972.
25. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев том I, Баку, 1990.
26. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
27. Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956 (148). ГГ. 118.
28. История древнего востока, I, Москва, 1983.
29. Молчанова О.Т. Элемент «май» в топонимии Средней Азии и смежных территорий. Оносатика Средней Азии. Москва, 1978.
30. Оппенхейм А. Лев. Древняя Месопотамия. Москва, Наука, 1980.
31. Д.Г.Редер., Е.А.Черкасова. История древнего мира. Москва, Просвещение, 1985.
32. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
33. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках. Проблемы Азербайджанской ономастики II. Баку, 1983.

M.Ismayilova

Analysis of scientific studies on the classification of Turkic languages and their stages of development

Summary

The article discusses the role of Turks in history, their role in the history of the world, the eradication of their mission, the merciless destruction of their material and cultural monuments, their achievement into the deeper roots of science. But this trend is already losing its strength.

Because there are new scientific studies that radically change the question of the classification of Turkic languages, as well as the history and stages of the Turkic peoples.

These new scientific studies have the right to change the classification and theory, which was adopted as a judgment from the end of the twentieth century in Turkology. Our goal is to classify the history and stages of development of the Turkic language on the basis of existing scientific research in accordance with the correct historical facts. In the article was analyzed the material on this issue.

М. Исмаилова

**Анализ научных исследований по классификации тюркских
языков и их этапов развития
Резюме**

В статье рассматривается роль турок в истории, их роль в истории мира, искоренение их миссии, беспощадное разрушение их материальных и культурных памятников, их достижение в более глубокие корни науки. Но эта тенденция уже теряет свою силу. Потому что есть новые научные исследования, которые радикально меняют вопрос о классификации тюркских языков, а также историю и этапы тюркских народов. Эти новые научные исследования имеют право изменять классификацию и теории, которые был принят в качестве суждения с конца двадцатого века в тюркологии.

Наша цель - классифицировать историю и стадии развития тюркского языка на основе существующих научных исследований в соответствии с правильными историческими фактами. В статье проанализирован материал по этому вопросу.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR (UZLAŞMA)

Açar sözlər: sintaksis, leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qramatik məna.

Ключевые слова: синтаксис, лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: syntactic, lexical, loan words, vocabulary of the language influence, syntactic meaning, grammatic meaning.

Sözlər arasında sintaktik əlaqələrin iki növü var:

1. Tabesizlik əlaqəsi

2. Tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi bağlanan sözlər bərabərhüquqlu olur və buna görə də biri digərinə tabe və ya biri digərindən asılı olmur. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan birləşmələrdə sözlər biri digərini aydınlaşdırmır.

Tabelilik əlaqəsi ilə bağlanan sözlərdən biri müstəqil, digəri isə asılı olur. Müstəqil söz asılı sözü özünə tabe edir. Asılı söz isə müstəqil sözə sual verməklə meydana çıxır, ona tabe olur və müstəqil sözü müəyyən cəhətdən izah edir. Məhz buna görə də müstəqil sözə tabeəddici, asılı sözə isə tabe söz deyilir. Tabelilik əlaqəsi cümlənin ayrı-ayrı üzvləri, həm də cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edən ismi söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur. Tabelilik əlaqəsi cümlə üzvlərindən mübtəda ilə xəbər, təyinlə təyin olunan, tamamlıq və zərfliliklə xəbər arasında özünü göstərir. Bu əlaqə feli bağlama, məsdər, feli isim və feli sifət tərkiblərini əmələ gətirən sözlər arasında da olur. Qoşmalarla onun qoşulduğu sözlər də bir-birinə tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır (1,43). Uzlaşma əlaqəsi ilə düzələn birləşmələrdə tabe söz tabeəddici sözün qrammatik əlamətlərini qəbul edir və onun formasına düşür. Uzlaşma tabelilik əlaqəsində tabe və tabeəddici sözlərin hər ikisi eyni qrammatik formada olur. Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxs, kəmiyyət, mənsubiyyət və qismən də hal şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır (1,45). Uzlaşma əlaqəsindən bəhs edən dilçilər, əsasən, şəxs, kəmiyyət, hal və cinsə görə uzlaşmanı nəzərdə tutmuşlar. N.K.Dmitriyev göstərir ki, “Şəxsə görə uzlaşma kəmiyyətə görə uzlaşmaya nisbətən daha möhkəm olduğu kimi, kəmiyyətə görə uzlaşma da cinsə görə uzlaşmaya nisbətən daha möhkəmdir. Cinsə görə uzlaşma, uzlaşmanın çox az təsadüf edilən tip-

lərindən biridir. Uzlaşmanın bu tipi Avropanın (məsələn, ingilis dilində) bəzi dillərində yoxdur” (2,7).

Hala görə uzlaşma fars dilində o qədər geniş dairəni əhatə etmir. Bəzi halları nəzərə almasaq, demək olar ki, uzlaşmanın bu növü dildə yox dərəcəsindədir.

Müasir fars dilində uzlaşma əlaqəsinin əsas iki növünü göstərmək olar:

1.Şəxsə görə uzlaşma

2.Kəmiyyətə görə uzlaşma

Uzlaşma əlaqəsi adətən mübtəda ilə xəbər arasında özünü göstərir.

Mübtəda ilə xəbər cümlədə ayrılmaz bütövlük əmələ gətirir və bir-biri ilə sıx sintaktik əlaqə saxlayır. Bu əlaqə xəbərdə olan formai əlamətlə müəyyən olunur. Çünki burada formal dəyişikliyə ancaq xəbər uğrayır. Mübtəda isə heç bir dəyişikliyə uğramır və cümlənin asılı olmayan xüsusi bir üzvü hesab edilir. Buna görə də mübtəda ilə xəbər arasında olan sintaktik əlaqədə mebtəda həmişə müstəqil, tabeəddici tərəf olur. Xəbər isə tabe tərəf olmaqla, mübtədanın qrammatik əlamətlərini qəbul edir və onunla uzlaşır. Beləliklə, mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi əmələ gəlir. Mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma şəxs (xəbər) və kəmiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır (1, 46). Mübtəda cümlədə iş görəni, hərəkət edəni, haqqında danışılanı, xəbər isə mübtədaya aid işi, halı, hərəkəti, xüsusiyyəti, kəmiyyəti, bir sözlə mübtədanın ifadə etdiyi əşyanın əlamətini bildirir.

Cümlənin baş üzvləri olan mübtəda xəbərlə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən sıx əlaqədar olur. Bu sintaktik asılılıq mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yaradır.

Müasir fars dilində mübtəda ilə xəbər bir qayda olaraq şəxsə görə uzlaşır. Xəbərin mübtəda ilə şəxsə görə uzlaşmasında xəbər mübtədanın ifadə etdiyi şəxsə məxsus xəbər şəkilçiləri və yaxud şəxs sonluqları qəbul edir:

فردوسی به پرسش سلطان جواب نمیدهد.

(Ferdousi be porseşi soltan cəvab nemidəhəd)

Firdosi sultanın sualına cavab vermir.

Bu cümlədə fellə ifadə olunan(fars dilində xəbəri yaz) xəbər mübtədaya (فردوسی) uyğun olaraq III şəxsin təkinə aid olan "د" şəkilcisini qəbul etmişdir.

...سلطان چنین است. (pasox –e soltan çenin əst) Sultanın cavabı belədir...

Bu cümlədə ismi xəbər olan " چنین است " III şəxsin təkinə aid olan "د" xəbər şəkilcisini qəbul etmişdir.

Şəxsə görə xəbərin mübtəda ilə uzlaşmasında xəbər mübtədanın ifadə etdiyi şəxsə məxsus xəbər şəkilçiləri və yaxud şəxs sonluqları qəbul edir. Bu

şəkilçilər xəbərin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir. Buna görə də cümlədə mübtəda olmadıqda belə, xəbər vasitəsilə onun hansı şəxsə olması müəyyənləşdirilə bilər.

Mübtəda ilə xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşmasına gəlincə, bu mübtədanın canlılara aid sözlərlə ifadə olunub-olunmamasından asılıdır:

1. Cümlədə mübtəda (tək və ya cəm) cansızlarla ifadə edilmişsə, xəbər təkdə

olur.

کتاب از دستم افتاد.

(ketab əz dəstəm oftad)

Kitab əlimdən düşdü.

کتاب ها از دستم افتاد.

(ketabha əz dəstəm oftad)

Kitablar əlimdən düşdü.

Birinci cümlənin mübtədası کتاب sözü tək və cansız olduğu üçün xəbər təkdə, ikinci cümlənin mübtədası کتاب sözü cəmdə və cansız olduğu üçün xəbər təkdə işlənmişdir.

2. Mübtəda canlıları bildirən sözlərlə ifadə olunduqda xəbər kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır, yəni mübtəda təkdədirsə, xəbər təkdə, mübtəda cəmdədirsə, xəbər də cəmdə olur.

فردوسی همچون قهرمانانش مرد آزاده ای بود

(Ferdousi həmçun ğəhrəmananəş mərəd-e azadəyi bud)

Firdovsi qəhrəmanları kimi alicənab adam idi.

شاعران به تقلید از او آثاری نوشته اند.

(šaeran be təğlid əz u asari neveşteənd)

Şairlər özlərini ona oxşadaraq əsərlər yazmışlar.

Birinci cümlənin mübtədası فردوسی sözü təkdə və canlı olduğu üçün xəbər təkdə işlənmişdir.

İkinci cümlədə mübtəda شاعران sözüdür. شاعران sözü cəmdə və canlıları ifadə edən söz olduğuna görə xəbər cəmdədir.

Bəzən hörmət məqsədilə mübtədanın təkdə işlənməsinə baxmayaraq xəbər cəmdə işlənə bilər.

جناب استاد فرمودند.

(cənab ostad fərmudənd)

Professor dedi (hərfən: cənab professor dedilər).

3. Mübtəda canlıları ifadə edən هر کس، کسی، یکی sözləri ilə ifadə olunduqda xəbər təkdə işlənir.

کسی او را ندیده بود.

(kəsi u ra nədide bud)

Kimsə onu görməmişdi.

یکی از شاعر پرسید.

(yekı əz şaer porsid)

Biri şairdən soruşdu.

4. Mübtəda هر يك، هر کدام، هيچ يك، هيچ کدام بعضی əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda xəbər həm təkdə, həm də cəmdə olur:

... بعضی ها در باره ی شاهنامه چنین می گویند...

(bəziha dər bare-ye “Şahnamə” çenin miquyənd)

Bəziləri “Şahnamə” haqqında belə deyirlər...

... هر يك در باره ی این حادثه می گفت كه...

(hər yek dər bare-ye in hadese mi goft ke...)

Hər biri bu hadisə haqqında deyirdi ki....

دو نقاش رفتند و بعد از سه ماه هر کدام با يك تصوير برگشتند.

(do nəğğaş rəftənd və bəd əz se mah hər kodam ba yek təsvir bərgəştənd)

İki rəssam getdi və üç aydan sonra hər biri bir rəsmlə qayıtdı.

دو نقاش رفتند و بعد از سه ماه هر کدام با يك تصوير برگشتند.

(do nəğğaş rəftənd və bəd əz se mah hər kodam ba yek təsvir bərgəştənd)

İki rəssam getdi və üç aydan sonra hər biri bir rəsmlə qayıtdı.

بعضی یکی را ترجیح می دادند و برخی دیگری را.

(bəzi yeki ra tərcih midadənd və bərxi digəri ra)

Bəziləri birini seçirdi, başqaları digərini.

5. Mübtəda toplu isimlərlə ifadə olunduqda xəbər cəmdə olur:

مردم "شاهنامه" ی فردوسی را دوست دارند.

(mərdom “Şahname-ye Ferdousi ra dust darənd)

Xalq Firdovsinin “Şahnamə” sini sevir (hərfən: sevirilər).

جمعیت كف می زدند و هورا می كشيدند.

(cəm’iyyət kəf mizədənd və hura mikesidənd)

Adamlar əl çalırdılar və ura deyirdilər.

Ədəbiyyat

1. P.Y.Xəlilov. Sözlər arasında sintaktik əlaqə üsulları. Bakı, 1981.
2. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
3. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
4. Мещанинов И.И. Структура предложения. М.-Л., 1963.
5. Махмудов Г.Ш. Синтаксическая связь глагола с дополнениями в современном персидском языке. Баку, 1967.

- 6.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М.,1958.
7.Sultanov R.S. Fars dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1973.

Л. Махмудова

**Синтаксические отношения в современном персидском языке
Резюме**

В грамматической литературе по персидскому языку существование глагольного управления до последнего времени не оспаривалось. Некоторые авторы, в частности проф. Л.С.Пейсиков отказывается от употребления термина «управления» и предпочитает термин «предложная связь». По мнению автора статьи, в персидском языке глагольное управление как разновидность синтаксической подчинительной связи существует, но проявляется оно в специфической форме, и осуществляется при помощи предлогов и послелога. Лексическое значение и грамматические особенности глаголов обуславливают функцию имен и определяют выбор того или другого предлога. «Глагольное управление» как бы раскрывает сущность самой связи, в то время как «предложная связь» только указывает на способ ее осуществления.

L. Mahmudova

**Syntactic relationships in the modern Persian language
Summary**

In the grammatical literature on the Persian language, the existence of verbal control until the last time was not contested. Some authors, in particular prof. LS Pasikov refuses to use the term "management" and prefers the term "prepositional link".

According to the author of the article, in Persian, verbal management as a kind of syntactic subordinate connection exists, but it manifests itself in a hypothetical form, and is realized with the help of prepositions and postpositions. Lexical meaning and grammatical features of verbs determine the function of names and determine the choice of one or the other preposition. "Verbal management" as it were reveals the essence of the connection itself, while the "prepositional link" only indicates the way it is implemented.

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

f.e.n. dos. ALLAHVERDİ HACIYEV
f.e.n., dos. TAMAM MEHRABOVA
allahverdi@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, onomalogiya, onomastika, vahid, antroponim
Ключевые слова: Азербайджанский язык, онмалогия, онмастика, антропонимы
Keyword: Azerbaijani, onomology, onomastics, antroponim

Azərbaycan dilçiliyi tarixində, o cümlədən onomologiya sahəsində Azərbaycan xalqına məxsus şəxs adlarını əhatə edən antroponimlər mövzusu daima aktual mövzulardan olmuşdur. Bu mövzu bu gün də cəmiyyətimizi düşündürən və müzakirə mövzusunə çevrilmiş ən maraqlı problemlərimizdəndir. Müasir azərbaycanlılara məxsus şəxs adları forma və məzmun baxımından nəinki dilçi alimlərin, hətta başqa elm sahələri ilə məşğul olanların, adi xalq kütlələrinin belə nəzər-diqqətini cəlb edir, onları bu sahədə müzakirələrə qoşulmağa vadar edir. Biz gündəlik radio və televiziya verilişlərində, qəzet və jurnal səhifələrində, internet saytlarında bunun şahidi oluruq. O ki qaldı, Azərbaycan dilçiliyində antroponimlər mövzusu, bu mövzu çox geniş və əhatəli şəkildə işlənmiş və ona müxtəlif baxışlardan yanaşılmışdır. Lakin bizim bu mövzuya bir daha qayıtmağımızın əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, burada bütün antroponim kateqoriyalardan deyil, yalnız yeni doğulmuş uşaqlara verilən müasir fərdi şəxs adlarının xüsusiyyətlərindən bəhs etməyi qarşıımıza məqsəd qoymuşuq.

Türk dünyası şəxs adları sahəsində olduqca rəngarəng və zəngin xəzinəyə malikdir. Qədim çağlardan başlayaraq türk xalqlarında şəxs adlarının tərkibi miqdarca zaman-zaman dəyişilmişdir; bəzi adlar köhnəlmiş, bir çox yeni adlar meydana çıxmış və çoxalma istiqamətində inkişaf etmişdir.

Müasir Azərbaycan antroponimləri təkcə kəmiyyətcə deyil, keyfiyyətcə də diqqəti cəlb edir. Sadə, ahəngdar, gözəl, poetik, mədəni şəxs adları antroponimlərimizi səciyyələndirən cəhətlərdəndir.

Hər il minlərlə azərbaycanlı türk övladı işıqlı dünyaya göz açır. İndi onların adlandırılmasında heç bir antroponimik problem yaranmır. Cəmiyyətimiz antroponimik ictimai məsələləri dövrün tələblərinə uyğun yüksək səviyyədə həll edə bilmişdir. Bu əvəzsiz onomastik fəaliyyətə müasir dünyanın bir çox xalqı həsəd aparmaqda tamamilə haqlıdır.

Böyük antroponimik nailiyyətlərə malik olan xalqımız qarşısında duran ən zəruri məsələ bu sahədə fəaliyyəti dayandırmadan xoşagələn yeni-yeni milli şəxs adları yaratmaqdan ibarət olmalıdır. “Yeni ad problemi” yazıçı və şairlərin, alimlərin, jurnalistlərin, ümumiyyətlə, bütün ziyalı təbəqələrinin fəaliyyət dairəsində xüsusi mövqe tutmalıdır.

Adseçmə olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Bu sahədə xalqımız əsrlər boyu böyük təcrübə əldə etmişdir.

Zövqlə seçilən hər bir ad cəmiyyətdə maraqla qarşılır. Belə adlar valideynin estetik zövqə, filoloji bacarığa və məharətə malik olduğunu göstərir. Adseçmə prosesində cəmiyyətin müasir ictimai tələbləri, mədəni səviyyəsi nəzərə alınmalı olur. Çünki başqa sahələrdə olduğu kimi, zövq də zamanla, mədəni tərəqqi ilə bağlı formalaşır.

Milli həyatımızda ad seçmək, əsasən sərbəst olmuşdur. Valideyn istədiyi adı seçib övladını arzusuna müvafiq adlandıra bilmişdir. Adseçmə sahəsində əvəzsiz nailiyyətləri, gözəl zövqü olan xalqımızın antroponimik inkişaf tarixində müasir tələblərə müvafiq gəlməyən hallar da vardır. Uşağa heç bir ailədə müşahidə olunmayan orijinal ad seçmək, mahiyyətcə müsbət antroponimik keyfiyyətdir. Lakin bu yenilikçilik son dərəcə ciddi ehtiyat tələb edən antroponimik yoldur. Belə bir prosesdə buraxılmış səhvlər nəticəsində “əcaib ad”, “qəribə ad”, “təsadüfi ad”, “xoşagəlməz ad” meydana gəlir ki, bunların ömrü az olsa da, xalqın antroponimik mədəniyyətinin inkişafına müəyyən dərəcədə əngəl törədə bilir. Məsələn, Bladlen, Marks, Soyuz, Sovet, Prikaz, Kolxoz, Narkom, Mayor, Sayor, Çoban, Qırxıncı, Yığan, Qaytaran, Naxırçı, Binəçi və s.

Bu cür antroponimik prosesin və onun mənfi nəticələrinin əksər ziyalılar tərəfindən mənfi hal kimi qiymətləndirilməsinə rast gəlmək olur. Flora, Roza, İzolda, Mariya, Ofelya, Elenara, Svetlana, Natella, Tinatin, Tamara və s. kimi əcnəbi adların işlənilməsinə meyl azalmışdır. Dilə əcnəbi adların yerli-yersiz yol tapması milli adlar tərkibinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Milli adlara üstünlük vermək ümumxalq tələbi olmalıdır.

Ad seçiləndə onun mənasına və zamanla bağlı necə səslənəcəyinə, uşağın yaş mərhələlərinə nə dərəcədə uyğun ola biləcəyinə də fikir verilməlidir. Müasir Azərbaycan antroponimiyasında işlənən Cavan, Qoca, Bala, Balacaxanım, Kiçikxanım, Balacabəy və s. kimi şəxs adları antroponimik tələblərə müvafiq deyildir.

Antroponimik nəzəriyyəyə əsasən hər dövrün özünəməxsus advermə şərtləri, meyar və tələbləri olur. Müasir adseçmə prosesində üç başlıca cəhət (məna, səslənmə, quruluş) diqqət mərkəzində durur.

Adın əsas mənası. Ad seçərkən hər bir apelyativin leksik mənasına xüsusi nəzər yetirilir. Hazırda aydın və müsbət mənalı sözlərdən ad seçmək

meyarına daha geniş yer verilir, müsbət, xeyirxah niyyət bildirməyən sözlərdən ad məqsədilə istifadə faizi demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Adın səslənməsi. Ad seçmədə adın ahəngdarlığı və poetikliyi əsas meyar və şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bunun nəticəsində müasir Azərbaycan antroponimləri sırasını qulağa ağır gəlməyən – gözəl, poetik, ədəbi, mədəni, ritmik, ahəngdar adlar səciyyələndirir.

Adın quruluşu. Müasir Azərbaycan antroponimlərinin tələb və meyarlarından biri də şəxs adlarının sadələşdirilməsinə diqqət verilməsidir. Qədimdə mürəkkəb adlar üstünlük təşkil edirdisə, müasir dövrdə bu ənənə dəyişərək sadə şəxs adları antroponimik tərkibin əsas hissəsini əhatə edir. Hazırda ad seçmə bacarığı və zövqü əsasında şəxs adlarının təxminən 80-90 faizi ikihecalı adlardan ibarətdir.

Bu əlamət digər zəruri antroponimik keyfiyyətlərin – şəxs adlarının yüngül tələffüz olunmasının və asan yazılmasının formalaşmasına şərait və imkan yaratmışdır.

Uşağa xüsusi zövqlə xoşagələn ad seçmək məsuliyyəti əsasən ata və ana üzərinə düşür. Ümumxalq ad mədəniyyəti tarixində təşəkkül tapmış mövcud tələb və şərtlərin qorunub saxlanması, yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi, onların daha da inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsi hər bir valideynin qarşısında duran milli vətəndaşlıq borcu olmalıdır.

Müasir Azərbaycan şəxs adları sistemində bir qrup şəxs adının həm oğlan, həm də qız üçün müştərək işləndiyi müşahidə olunur. Səməndər, İzzət, Qəmər, Arzu, Məhəbbət, Hilal, Qismət, Səxavət, Səadət, Həsərət, Cərkəz, Eltac, Şövkət, Həqiqət, Qənimət, Hənifə, Lütful, Könül, Qüdrət, Xoşbəxt, İffət, Ədalət, Gülşad, Vilayət, Bahar, Yadigar və s.

Oğlan və qızlara müştərək ad vermək hadisəsi çoxdan işlənməkdədir. Dildə şəxs adlarının müştərək işlədilməsi ad mədəniyyətində xoşagəlməz haldır. Eyni adın həm kişi, həm də qadın üçün istifadə olunması ünsiyyət prosesində çəşqinlik yaradır. Bu hadisə ilə bağlı qadınlara nisbətən kişilər daha çox sıxıntı çəkirlər.

Azərbaycanın müasir mədəni tarixində bu hadisəyə münasibət dəyişməkdədir. Cinsə görə ad verilirəken mənə və məzmunə əsaslanaraq oğlan üçün ən çox igidlik, qəhrəmanlıq, məğrurluq, müdriklik, cəsarətlilik, şücaətlilik, qızlar üçün gözəllik, nazlılıq, qiymətlilik, zəriflik, vəfalılıq, incəlik başlıca meyar kimi götürülür.

Hazırda əksər şəxs adlarında bu prinsiplərə əsasən oğlan və qız adları seçilib istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2004. 503 səh.
2. R.D.İsrafilov və b. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987. 186 səh.
3. Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, 1997. 253 səh.
4. Qızqayıt Mustafayeva. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001. 179 səh.
5. A.Naciyev. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, 1990. 126 səh.
6. A.Naciyev, T.Mehrabova. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2014. səh. 128-143. 767 səh.

**A.Гаджиев
Т.Мехрабова**

Особенности Азербайджанских антропонимов

Резюме

Антропонимы парализуют большую часть лексикона языка. Антропонимы отражающие свойственные нашему народу личные имена, всегда являлись одним из самых актуальных тем азербайджанского языкознания. Азербайджанские антропонимы по принадлежности и происхождению делятся на разные группы. Каждое нарицательное имя в языке обладает своим отличительным свойством. Личное имя, являющийся одним из компонентов антропонимической культуры, самое близкое слово его носителю. Личное имя самой часто повторяемое слово в речи. За всю свою историю азербайджанский народ создавал незаменимый клад личных имен.

В мировых языках имена фамилии, отчества, псевдонимы, прозвище используются в разных формах. На Азербайджанском языке антропонимы являются в уникальной форме.

В статье некоторые особенности антропонимических единиц были выявлена современном Азербайджанском языке. В результате различных ономастических процессов.

**Allahverdi Hacıyev
Tamam Mehribova**

**Some features of Azerbaijani Anthroponyms
Summary**

Anthroponyms organize an important part of the lexical height of the language. The anthroponyms covering personal names are always topical issues in the history of Azerbaijan linguistics. Azerbaijani anthroponyms are decided into different groups according to their origin. Each proper name in the language has a distinctive feature.

The name of the person which constitutes a component of anthroponimic culture is the closest word to bear it. The personal name is the most spoken word in the speech. Throughout history Azerbaijan people have created a treasure of indispensable personal names.

Names, surnames, pseudonyms and nicknames, are used in different forms in world languages. Anthroponyms in the Azerbaijani language perceive in their own style. In this article some features of the use of anthroponyms have been discovered in the contemporary Azerbaijani language as a result of the various onomastic processes.

Rəyçi: Məhərrəm Hüseynov
Filologiya üzrə elmlər doktoru

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar_ahmed@mail.ru

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN YENİ METODLARIN SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: beyin fırtınası, ənənəvi metod, innovativ üsul, kəmiyyət, səmərə.

Key words: brain storming, traditional method, innovative method, quantity, efficiency.

Ключевы слова: мозговой штурм, традиционный метод, инновационный метод, количество, эффективность.

Azərbaycanda tədris olunan rus, alman, fransız ərəb, fars və digər xarici dillər arasında ingilis dili öndə durur və getdikcə daha geniş vüsət alır. Digər xarici dillər üzərində bu dominantlığın əsas səbəbi ölkəmizdə neft və qaz hasilatı və onların ixracı ilə əlaqədar olaraq ingilis dilli şirkətlərin fəaliyyəti və bu şirkətlərə ingilis dilini mükəmməl mənimsəmiş mütəxəssislərin cəlb olunmasına üstünlük verilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Digər tərəfdən ingilis dilinin beynəlxalq dil olması artıq çoxdan bəri rəsmiləşdirilmişdir və millətimizin qlobal inkişafdan kənar qalmaması üçün bu dilə yiyələnmək ümdə məsələlərdən biridir. Məhz bu əhəmiyyətli səbəbdən ingilis dili milli kurikulumda öz yerini təsdiq etmişdir. Orta və ali məktəblərdə, magistratura və doktorantura səviyyələrində ingilis dili daha geniş şəkildə tədris olunur. Gələcək mütəxəssislərin dilə yiyələnmə nöqtəyi nəzərindən real həyatın onların qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verməyə hazır olmaları üçün isə təlim prosesində dörd bacarıq növünün hamısı, yəni oxu, yazı, danışmaq və dinləmə tətbiq olunmalıdır. Yəni onlar öz ixtisaslarına uyğun elmi ədəbiyyatı oxuyub onu tədqiq etmək, hər hansı konfrans və ya toplantıda çıxışları dinləməklə kifayətlənməyib, məruzə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, tənqidi fikir yürütmək, rəsmi məktublar tərtib etmək, ünsiyyət qurmaq bacarıqlarına yiyələnməlidirlər.

Lakin xarici dil tədrisində istər orta, istərsə də ali məktəblərdə tətbiq olunan ənənəvi üsullar özünü bir sıra hallarda doğrultsa da, artıq usandırıcı xarakter almışdır. Təcrübə göstərir ki, tədris prosesində ənənəvi metodlarla yanaşı yeni üsulların tətbiqi daha uğurlu nəticələrə gətirir. Hər hansı bir innovativ üsul özlüyündə artıq böyük maraq kəsb edir və hər bir sahədə

olduğu kimi dil tədrisi məsələlərində də bu proses maraq üzərində qurulduqda daha yüksək nəticə əldə olunur.

Bu baxımdan dilimizə bir sıra mənbələrdə “beyin həmləsi” və ya “beyin hücumu” kimi təqdim olunaraq daxil olmuş “brainstorming” termini ingilis dilindən tərcümədə öz hərfi “beyin fırtınası” mənasını həqiqətən doğrultmuşdur. Beyin fırtınası termininin mahiyyəti və tədris prosesində tətbiqi üsullarının səmərəliliyi özünü artıq təsdiq etmişdir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın aparıcı universitetlərindən biri olan Böyük Britaniyanın Lester Universitetində ingilis dili müəllimlərinin təkmilləşdirilmə kurslarında keçilən dərslərin böyük əksəriyyəti “brainstorming”lə başlayır. Beyin fırtınası mahiyyətinə görə qrup şəklində elə bir yaradıcılıq üsuludur ki, burada qrup üzvləri tərəfindən irəli sürülən yeni ideyalar toplanaraq tədqiq olunur. Bu terminə ilk dəfə reklam icraçısı Aleks Feykni Osbornun 1953-cü ildə yazdığı “Tətbiqi Təxəyyül” kitabında rast gəlirik. Alex F. Osborn problemin kreativ həlli üsullarını hələ 1939-cu ildə inkişaf etdirməyə başlamışdı. Onu bu məsələyə ciddi yanaşmağa sövq edən səbəb isə reklam kompaniyası işçilərinin yaradıcı ideya məsələlərində səriştəsizliyi idi. O, birgə düşünmə sessiyaları keçirməyə başladı və nəticədə istehsalda innovativ fikir irəli sürmək baxımından keyfiyyət və kəmiyyətcə əhəmiyyətli irəliləyiş baş verdi və bu öz əksini Osbornun 1948 –ci ildə nəşr etdirdiyi “Sizin yaradıcı qüvvəniz” kitabında tapdı. Daha sonra 1959-cu ildə görkəmli Amerika yazıçısı Ayzek Əzimov qələmə aldığı bir məqalədə “ideya yaratmaq və inkişaf etdirmək prosesinə” toxunaraq, beyin fırtınası toplantısının keçirilməsinə dair heyratəmiz göstərişlər vermişdi. “Brainstorming” gələcəkdə iqtisadiyyatın hər bir sahəsində təşəbbüskar, öz fikrini irəli sürməkdən çəkinməyən və onu qətiyyətlə müdafiə etməyi bacaran mütəxəssislərin yetişdirilməsində böyük rol oynayır. Müxtəlif sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər “brainstorming”i dil tədrisində də tətbiq etmək kimi çox faydalı bir ideyaya gətirib çıxarmışdır.

Xarici dil tədrisində bu metod əsasən söz ehtiyatı üzərində qurulur. Məhz söz ehtiyatının zənginlik səviyyəsi müzakirəyə təqdim olunmuş mövzunu nə dərəcədə genişləndirməyə imkan olacağını müəyyənləşdirir. Bundan əlavə beyin fırtınası neçə şagird və ya tələbənin eyni və ya tam fərqli fikri irəli sürməsinə müşahidə etməyə, yaddaşda həmin mövzuya aid hansı biliyin olması və gələcək müzakirələr üçün hansı sualların çözlücləyini müəyyən etməyə imkan verən bir üsuldur. Bu amillər nəzərə alınmaqla beyin fırtınasının məhz dərsin əvvəlində başlanması tövsiyə olunur. Təcrübə göstərir ki, dərsin əvvəlində tələbələr qarşısında qoyulan suallar onları dərslə bitənə qədər qeyri-ixtiyari də olsa, düşünməyə vadar edir və hətta bilik səviyyəsi digər tələbələrə nisbətən bir qədər zəif olanlar da fəallaşır. Tələbələr dərslə bitdikdən sonra qoyulan mövzuya aid sözləri yenidən

xatırladıqlarını və hətta dərslər bitdikdən sonra da bu prosesin davam etdiyini dəfələrlə etiraf etmişlər. Əslində hər bir müəllim nəzəri cəhətdən keçilmiş dərslərin mənimsənilmə dərəcəsini yoxlamaq üçün bir çox metodlardan istifadə etməlidir, lakin praktiki cəhətdən heç də həmişə buna riayət olunmur. Lester Universitetində müşahidə etdiyimiz mühüm məqamlardan biri “brainstorming” təşkilində tələb olunan bütün qaydalara riayət olunması idi, yəni fikir yürüdən hər bir iştirakçının fikrinin hətta səhv olsa belə lövhədə yazılması, nəzərə alınması idi. Sonrakı müzakirə mərhələsində artıq yanlış təkliflərə düzəliş verilir və təhlil olunurdu. Müşahidə etdiyimiz daha bir əhəmiyyətli cəhət isə müəllimlərin səhv fikirlərə münasibətlərinin kəskin şəkildə “doğru deyil”, “səhvdir” deyərək irad bildirməklə deyil, “daha yaxşı ola bilər”, “digər versiya daha uyğundur”, “üzərində daha dərinlən fikirləşməli” və s. kimi ifadələr işlətməklə dinləyiciləri ruhlandırmanın daha məqsədəuyğun olmasıdır. Bir qədər irəli gedərək, yanlış ideyaların səbəbini izah etmək və hətta bu prosesə tələbələrin özünü də cəlb etmək müzakirənin daha canlı keçirilməsinə təkan verir.

Dərslər “brainstorming” ilə başlamaq cəhdi bəzi hallarda uğursuzluqla da nəticələnə bilər. Belə ki, iştirakçıların əksəriyyətinin mövzu müzakirəsində fəallıq göstərəcəyi nəzərdə tutulduğu halda söhbət yalnız bir neçə tələbənin müzakirə olunan mövzuya cəlb olunması ilə bitir, digər tələbələr isə dinləmə mövqeyi tutur. Bu, “brainstorming”-in doğru təşkil olunmadığının klassik nümunəsidir. “Brainstorming”-in təşkilində keyfiyyət deyil, kəmiyyəti əsas amil kimi qəbul edən dilçilər əksəriyyət təşkil edir. Lakin “brainstorming”-in keyfiyyət deyil, kəmiyyət üzərində qurmalı fikrinin tərəfdarları ilə tamamilə razılaşmaq doğru olmaz. Belə ki, ilk mərhələdə kəmiyyət üzərində qurulan “brainstorming” sonda məhz yüksək keyfiyyət baxımından ən uğurlu ideyanın təqdir olunması ilə nəticələnir. Doğrudur, “brainstorming” yeni layihənin tədqiqində ilk addım olduğu üçün bütün fikir və rəylərə açıq olmalıdır. Komanda üzvlərinin irəli sürdükləri ideyaların başqaları tərəfindən təqdir olunmayacağından və hətta tənqid hədəfinə çevriləcəyindən ehtiyat etmələri diskussiyanın sönük alınmasının səbəbinə çevrilir. Digər problem “brainstorming”-də hər bir iştirakçının mütləq şəkildə diskussiyaya cəlb olunmasını təmin etməklə kifayətlənmənin yeganə üsul olduğunu düşünməkdən ibarətdir. Lakin əgər müzakirənin elə ilk dəqiqələrindən başlayaraq əsas fikir yalnız iki və ya üç ideya üzərində cəmləşdikdə, bu, qeyri-məhsuldar nəticəyə gətirib çıxarır. ABŞ-ın İllinoys ştatı Kelloq İdarəetmə məktəbinin professoru Ley Tomsonun ənənəvi “brainstorming” metodlarının araşdırmaları nəticəsində gəldiyi qənaətə görə bu növ müzakirələrin 60-75%-i adətən yalnız bir neçə nəfərin fəal iştirakı ilə tamamlanır ki, bu da fərqli yeni fikirlərin işıqlandırılmasına mane olur.

Söz ehtiyatının genişləndirilməsinə həsr olunmuş “brainstorming”-in səciyyəvi xüsusiyyəti hər hansı mövzuya aid sözlərin təkrarı, onların möhkəmləndirilməsi və yeni sözlərin öyrənilməsidir. Dil dərslərində “Brainstorming” dən istifadə həm keçilmiş mövzunu bir daha təkrar etməyə, həm də gələcək mövzu ətrafında fikir mübadiləsi aparmağa imkan verir.

Bu metodu tətbiq edərəkən sərbəst, gərgin olmayan, qeyri-rəsmi abuhava yaratmaq tövsiyə olunur. Yəqin ki, məhz elə bu məqam, yəni biliyin təhtəşüur şəkində, qeyri-ixtiyari və ya məqsədli şəkində yaddaşın alt qatlarından üzə çıxaraq fəallaşması “beyin fırtınası”nın müstəsna rolunu şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. **Chauncey Wilson**. Brainstorming and Beyond: A User-Centered Design Method, USA, 2013.
2. J. Geoffrey Rawlinson. Creative Thinking and Brainstorming, London, 2017, 144 pages
3. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The Teaching Knowledge Test. Cambridge University Press, 2011, 256 pages
4. Лески Кайна, Креативный шторм. Позволь себе создать шедевр. Нестандартный подход для успешного решения любых задач. Издательство Э. 2018.

Г.Ахмедова

Эффективность новых методов, применяемых в обучении иностранного языка Резюме

Английский язык преобладает среди других иностранных языков, преподаваемых в Азербайджане и пользуется более широкой популярностью. Практика показывает, что в дополнение к традиционным методам, внедрение новых методов в учебный процесс дает более успешные результаты. Мозговой шторм - это, по сути, метод творчества, в котором исследуются новые идеи, выдвинутые членами группы.

Успех достигнутый в результате применения «мозгового шторма» в различных областях привел к очень полезной идее применения этого метода в преподавании английского языка. Не случайно, что подавляющее большинство занятий на курсах по повышению квалификации преподавателей английского языка в одном из ведущих университетов мира Лестере, Великобритании, начинаются с мозгового шторма. Этот метод обучения иностранному языку главным образом основан на

стимулировании активности учащихся высказывать как можно большее количество слов, либо идей по заданной теме, в том числе самых невероятных. Далее отбираются более подходящие варианты. Таким образом помимо внедрения даже если на элементарном уровне всех навыков изучения иностранного языка, включается и критическое мышление.

G.Ahmadova

The efficiency of new methods used in teaching foreign languages

Summary

The English language predominates among other foreign languages taught at schools and universities in Azerbaijan and is a rather popular one. Practice proves that in addition to traditional methods much more successful results are obtained through applying new strategies in the educational process. Brainstorming is actually, a method of creativity in which new ideas suggested by members of a group are researched.

Achievements obtained in different areas with application of brainstorming led to a very useful idea of using it in language teaching. Not occasionally the overwhelming majority of sessions for teachers of English in Teacher Development Programme at one of the leading universities in the world, Leicester, UK, begin with brainstorming. This method of teaching a foreign language is mainly based on encouraging students to express as many words as possible, or ideas including the most incredible ones on a given topic. Furthermore suitable options are selected. Thus, even at the elementary level of teaching in addition to all the skills of learning a foreign language, critical thinking is integrated as well.

Rəyçi: Fəridə Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, dosent,

ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА
доктор философии по филологии, доцент
Бакинский славянский университет
gadimova84@rambler.ru

О ГРАММАТИЧЕСКИХ АРХАИЗМАХ В ЯЗЫКЕ БАСЕН
И.А.КРЫЛОВА

Açar sözlər: qrammatik, arxaizm, relikt formalar, təmsillərin dili.

Ключевые слова: грамматический, архаизм, реликтовые формы, язык басен.

Key words: grammatical, archaism, relict forms, language of fables.

В языке произведений художественной литературы часто встречаются слова или грамматические формы, незнакомые для читателя. Слова могут использоваться в непонятной для современного читателя грамматической форме, хотя лексическое значения этих слов на современном языке может быть вполне понятно. Эти грамматические формы называются грамматическими архаизмами, которые отличаются от лексических архаизмов. Грамматические архаизмы в системе языка воспринимаются как элементы иной системы, как асистемные явления. Исчезнувшие из языка грамматические формы оставляют отпечатки, «остаются в виде отдельных мертвых реликтов» [7, 8], продолжают существовать в языке как асистемное явление. В языке басен Крылова встречаем значительное количество грамматических архаизмов, что представляет большой интерес. Например, в басне «Пчела и Муха» находим: *Две мухи собрались лететь в чужие **краи***. Здесь форма **краи** вместо **края**, характерная для современного русского языка, объясняется тем, что слова с древнейшими основами на ***ѣ**, ***јѣ** в мужском роде множественного числа имели окончание **-и**: в древнерусском языке шесть типов склонения выделялись, как в единственном, так и во множественном числе. Однако на протяжении истории русского языка старые различия в падежных формах, связанные с многотипностью склонения, были утрачены. В истории множественного числа имен существительных в русском языке изменениям подверглись также формы именительного и винительного падежей. В словах мужского рода с основой на ***ѣ** твердой разновидности именительный падеж оканчивался на **и**, а винительный падеж – на **ы**. *Собака нанялась и двор стеречь, И **хлебы** печь...* «Крестьянин и Собака»; *Летите за тридевять земель на многи*

годы... «Скупой»; И не сказали бы, что смотрит лев на **лицы** «Мирская сходка» .

Вследствие общей тенденции сближения и унификации форм склонения происходит утрата различий между формами именительного и винительного падежей, причем в мягкой разновидности возобладала бывшая форма именительного падежа, укрепившаяся и в винительном падеже, а в твердой – форма бывшего винительного падежа, вытеснившая старый именительный падеж. В басне «Кукушка и Горлинка» находим: *Как увиваются вокруг матери **утяты**; Как сыплют к курице дождем по зву **цыпляты**.*

В истории русского языка существительные среднего рода старого пятого типа склонения с основой на согласный **t*, обозначающие детенышей животных, подверглись значительным изменениям. Эти существительные в именительном падеже единственного числа приобретают суффикс *-’онок*, стали словами мужского рода и перешли в склонение с основой на **ǫ*, приобретая их окончания.

В дальнейшем стремление к унификации привело к тому, что окончание **-ы** из слов мужского рода перешло в слова среднего рода, где исконно было окончание **-а, -я**: *Я **ййцы** всегда в чужие **гнезды** клала* (Кукушка и Горлинка). Общеизвестно, что в языке ни что не исчезает бесследно: новые формы определенное время сосуществуют наряду со старыми, подчас превращаясь в их варианты. Точно так же установление новых форм в дательном, творительном и местном падежах множественного числа не означало полной утраты старых форм, которые в той или иной мере сохранились в языке. Например, в форме творительного падежа множественного числа с исконным для слов на **ī* окончанием: *Так мне с **гостьми** владеть поставила природа...* («Ларчик»); *Кого **зверьми** владеть поставила природа...* («Воспитание Льва»). В современном русском языке существительные мужского рода имеют вариативные окончания в родительном падеже единственного числа (формы на **-а, -я** и формы на **-у, -ю**), в предложном падеже единственного числа (формы на **-е** и формы на **-у**) и в родительном падеже множественного числа (формы с нулевой флексией и формы на **-ов, -ев**). Эти вариативные формы являются остатками бывшего склонения с древнейшей основой на **ī*. Само склонение с бывшей основой на **ī* было непродуктивным и исчезло, однако отдельные его формы вошли и сохранились в современном русском языке. *Вороне где-то бог послал кусочек **сыру**...* («Ворона и Лисица»); *Что в них и моего хоть капля **меду** есть* («Орел и Пчела»); *Вон, бывший, например, того хозяин **дому** Пошел счастливо торговать* («Фортуна и Нищий»); *От радости **в зобу** дыханье сперло* («Ворона и Лисица»); *Нет, кумушка: а видывал частенько, Что рыльце*

у тебя в пуху («Лисица и Сурок»). В языке произведений художественной литературы сохраняются также архаические формы имен прилагательных. Например, *Кто знает: может быть, что ваши и ближе час, И что сыра земля покроет прежде вас* (Старик и трое молодых). В отличие от современного русского языка краткие формы имен прилагательных древнерусского языка согласовывались с существительными в роде, числе и падеже. Следы бывших падежных форм кратких прилагательных в современном русском языке можно обнаружить также в некоторых застывших оборотах типа *на босу ногу, среди бела дня, по белу свету*, свидетельствующие об остатках бывшего склонения кратких форм прилагательных. В языке басен встречаются также архаические формы степеней сравнения имен прилагательных: *Сказать простее, умер он* («Вельможа»); *А в доме так одно богачее другого* («Свинья»). Наиболее продуктивной в истории языка явилась форма **-ѣ > ее**, которая, тем не менее, гораздо шире представлена в просторечии и диалектах, нежели в литературном языке. В языке басен Крылова находят отражение архаические формы числительных: *К ним за день ходит по сту раз* («Дикие козы»). Числительное **сто** первоначально склонялось как существительное среднего рода с древнейшей основой на ***ѣ**, которое с течением времени утратило все формы косвенных падежей кроме формы **ста**. Форма **ста** первоначально обозначала лишь родительный падеж. Рассматривая историю слов, обозначающих число, следует сказать о собирательных числительных (*двое, трое, четверо*), склонявшихся или по именному или по местоименному склонению в единственном и во множественном числах и изменявшихся по родам: *Судьи толкуют трою сутки* («Троеженец»). В истории языка эти числительные утратили различие по родам, закрепив в именительном падеже единственного числа формы *двое, трое, четверо* и стали склоняться по местоименному склонению во множественном числе. В языке басен Крылова находит широкое отражение также архаические формы глагола: *Вздел латы и велел к крыльцу подvestь коня...* («Рыцарь»); *Беда, коль пироги начнет печи сапожник, А сапоги тачать пирожник* («Щука и кот»); *А дома стереги съестное от мышей Кота оставил* («Кот и Повар»).

Инфинитив в древнерусском языке образовывался с помощью суффиксов **[ти]** и **[чи]**. В процессе развития языка суффикс **[ти]** в результате редукции **[и]** превратился в **[т]**, за исключением тех случаев, когда он выступает под ударением (*нести́, расти́, везти́* и т.д.). Большой интерес представляют также архаические формы причастий. В отличие от современного русского языка в древнерусском языке

причастия действительного и страдательного залога имели не только полные, но и краткие формы

В форме именительного падежа единственного числа мужского и среднего родов причастия выступали с окончаниями **-а, -я**. С течением времени окончание **-а** было вытеснено флексией **-я**: *Увы, зря их мученье, Их ласки, обожанье, Увы, мой друг, кто знает, Ты вспомнишь ли меня* («Мой отъезд»); *Или, оставя лошадей, И вдоль и поперек шныряет меж людей* («Муха и Дорожные»). Во всех остальных падежах и числах мужского, женского и среднего родов выступали древнерусские формы причастий с суффиксами **-уч, -юч, -ач, -яч**. Соответствующие формы женского рода оканчивались на **-учи (-ючи), -ячи**. Этим и объясняется «синонимичность» данных деепричастий в современном русском языке, располагающем, наряду с формой на **-я (-а)**, также и деепричастиями на **-учи, -ючи**. Правда, последние не являются в литературном языке распространенными. Обычным литературным причастием признается только **будучи**. Употребление других подобных форм рассматривается как архаичное: *В Москве живучи, Привык к колоколам* («Корион»).

Параллельно с формами на **-уч, -юч, -ач, -яч** в древнерусском языке употреблялись также старославянские по происхождению формы кратких причастий действительного залога настоящего времени с суффиксами **-ущ, -ющ, -ащ, -ящ**: *Возьмите соловья, сидяща близ павлина* («Павлин и Соловей»). Таким образом, в истории русского языка многие грамматические формы претерпели существенные изменения. Одни грамматические формы со временем полностью исчезли из языка; некоторые были заменены другими формами. Поэтому в языке произведений художественной литературы могут встречаться архаические формы в виде отдельных реликтов. Реликтовые формы в современном русском языке — следы старой грамматической системы языка, являющиеся исторически закономерными, примыкающими к старой парадигме языка.

Литература

1. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. М., 1963.
2. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Киев, 1937.
3. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1954.
4. Иванов В.В., Потиха З.А. Исторический комментарий к занятиям по русскому языку в средней школе. М., 1985.

5. Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.
6. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. М., 1962.
7. Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке. М., 1960.

C.A.Qədimova

**İ.A.Krılovun təmsillərinin dilində qrammatik arxaizmlər
haqqında
Xülasə**

Bədii əsərlərin dilində oxucuya tanış olmayan sözlər və ya qrammatik formalar tez-tez rast gəlinir. Sözlər müasir oxucuya anlaşılmayan qrammatik formada istifadə edilə bilər. Bu qrammatik formalara qrammatik arxaizmlər deyilir. Krılovun təmsillərinin dilində böyük marağa səbəb olan çoxlu qrammatik arxaizmlərə rast gəlirik. Qrammatik arxaizmlər asistem hadisə kimi qəbul olunur. Rus dili tarixində bir sıra qrammatik formalarda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bəzi qrammatik formalar tamamilə dildən itmişdir. Bəzi qrammatik formalar digər formalarla əvəz edilmişdir. Buna görə bədii əsərlərin dilində arxaik formalar xüsusi relikt forma şəklində rast gəlir. Müasir rus dilində olan xüsusi relikt formalar qədim qrammatik sistemin izləridir.

J.A.Qadimova

**About grammatical archaisms in the language of Krylovs fables
Summary**

There are a lot of words or grammatical forms in the language of fiction, which are unfamiliar to the reader. Words can be used in a grammatical form incomprehensible to the modern reader. These grammatical forms are called grammatical archaisms. There are a lot of grammatical archaisms in the language of Krylovs fables and that represents a big deal. Grammatical archaisms are perceived as an asystemic phenomenon. In the history of the Russian language many grammatical forms have changed. Some grammatical forms disappeared from time to time. Some grammatical forms have been replaced by other forms. Therefore, in the fiction language can be found archaic forms as peculiar relics. Relic forms in modern Russian are vestiges of the old grammatical system of the language.

Rəyçi: Xalidə Babəşova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ЯСАМАН РАМАЗАНОВА

доктор философии по филологии, доцент

Бакинский славянский университет

c.ramazanov@mail.ru

ЯЗЫКОВОЙ СТАТУС И СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ

Ключевые слова: Когнитивное языкознание, паремиология, национальный менталитет, языковой статус, национальное мышление, языковая картина мира, лексико-семантические средства.

Key words: Cognitive linguistics, paremiology, national mentality, language status, national thinking, language picture of the world, lexical and semantic means.

Açar sözlər: bilişsel dilçilik, paremiologiya, milli zehniyyət, dil vəziyyəti, milli düşüncə, dünyanın dil şəkli, leksik və semantik vasitələr.

Пословицы в свое время составили камень преткновения для фразеологов, которые не могли однозначно отнести их или к языку, или к речи. Именно пословицы разделили фразеологов на два лагеря: представителей широкого и узкого подхода во фразеологии. На самом деле такое разделение было обозначено не совсем верно. Вопрос стоял в том, относить пословицы к языку – или нет. Обладают пословицы языковым статусом, или нет. Следует отметить, что многих исследователей такого рода теоретические проблемы вообще не интересовали. Они изучали пословицы, не задумываясь над тем, языковые это единицы или речевые. Возможно, это был наиболее верный путь, поскольку теоретическая полемика мало что решала. В то же время никто не собирался отрицать необходимость изучения этого ценнейшего материала. Пословицы были объектом собирательства и интенсивного изучения в прошлом, особенно в XIX в. Как указывает И.Г.Гамидов: «Среди комплекса основных функций языка особенно выделяется функция «концентрации и синтеза человеческого опыта» на уровне категориального мышления. Непосредственная связь языка с мышлением и логикой познания, со структуризацией, становлением и выражением мысли находит самые разнообразные формы отражения в языке. В сущности все развитие языка совершается на фоне основных философских законов и категорий диалектики» [5, 372]. Именно это обстоятельство стало причиной того, что в XIX в. все выдающиеся русские лингвисты отдавали дань изучению пословиц. В предисловии к своему сборнику «Пословицы русского народа» В.И.Даль пишет: «Пословица – коротенькая притча;

сама же она говорит, что «голая речь не пословица». Это суждение, приговор, поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот, под чеканом народности. Пословица – обиняк, с приложением к делу, понятый и принятый всеми» [8,1,13].

Если исходить из природы пословицы, понимаемой таким образом, то в общем-то довольно много языковых и речевых единиц могут быть отнесены к пословицам, с одной стороны, и языковым единицам, с другой. Например, один из видных исследователей русской паремиологии Г.Л.Пермяков вообще не разграничивает языковые и речевые единицы в том смысле, в котором это делал Ф. де Соссюр. Одна из глав его книги «Основы структурной паремиологии» называется «О мотивировке общего значения сложных языковых форм» [14,34]. Здесь Г.Л.Пермяков пишет следующее: «Прежде всего, мы различаем несколько языковых конструктивных типов сочетания слов, т.е. сложных (или сверхсложных) знаковых образований» [14,34]. Ученый выделяет шесть типов сверхсложных знаковых образований, среди которых «5. Сочетания, образующие длинную цепь предложений, которая представляет развернутое сюжетное повествование и состоит из целого ряда эпизодов. Таковы, например, все назидательные сказки, некоторые исторические предания, воспоминания свидетелей и участников знаменательных событий и разного рода репортажи. 6. Сочетания, образующие диалог, который состоит из вопроса и ответа. Таковы загадки, загадочные вопросы, счетные и логические задачи, «деловые» клише соответствующей формы и переменные вопросы с ответами» (14, 35).

Совершенно ясно, что в этом случае дихотомия языка и речи даже не предполагается. Видимо, Г.Л.Пермяков относит к языковым единицам всё, что так или иначе воспроизводится. Таким образом, критерий разграничения языка и речи размывается. Точно так же размывается понятие универсальных системных связей, организующих единицы языка в единое целое. Ни в парадигматическом, ни в синтагматическом отношении отмеченные Г.Л.Пермяковым типы сверхсловных знаковых образований не составляют системно релевантных конфигураций и даже не предполагают их.

Такие критерии, как системная организация, системное ограничение и соответственно конфигуративность даже не учитываются ученым. Так, он отмечает: «Каждый из названных выше языковых конструктивных типов содержит тексты двух семиотических классов, в зависимости от характера связи составляющих данные тексты словесных знаков. К одному из них относятся все синтетические языковые клише, начиная от фразеологизмов и кончая назидательными сказками и загадками, а к другому – все аналитические клише, в том числе моделируемые фразеоло-

гические сочетания, разного рода хозяйственные изречения и другие «деловые» тексты, а также свободные сочетания слов и предложений, начиная от элементарных переменных синтагм и кончая большими фактографическими рассказами и интервью (за вычетом содержащихся в них «литературных» штампов)» [14,35].

Следует отметить, что при подобном отношении к *сложным языковым формам* вообще непонятно, что такое *языковая форма* как *сложная*, так и не сложная. Пословицы становились объектом пристального внимания ученых в различные времена. Это вполне естественно, поскольку, будучи выразителями народного опыта, они привлекали внимание как этнографов, литературоведов, фольклористов, так и лингвистов. Однако мощный стимул для изучения пословиц появляется во второй половине XX в., когда интенсивно развивается общая теория фразеологии.

По общему признанию, современная теория фразеологии связана с именем выдающегося русского советского лингвиста академика В.В.Виноградова. В.В.Виноградов опирался на взгляды французской школы в области образования так называемых псевдоозначающих. Так, уже у самого Ф.де Соссюра мы встречаем идеи, очень напоминающие позднейшие размышления о фразеологизации. Говоря о синтагматических отношениях, Ф.де Соссюр отмечает: «Прежде всего, мы встречаемся с огромным количеством выражений, относящихся, безусловно, к языку: это те вполне готовые речения, в которых обычай воспрещает что-либо менять даже в том случае, если по зрелом размышлении в них можно различить значимые части, например *à quoi bon? allons donc!* «да полноте же!» и т.д.» [15,157]. Фактически Ф.де Соссюр здесь говорит о речевых штампах. Собственно фразеологизации здесь нет, однако налицо устойчивость и воспроизводимость. В том же направлении движется мысль Ш.Балли: «Фракционированным знаком мы называем распределение одного означаемого между несколькими псевдоозначающими, которые имеют смысл только в их совокупности. Наиболее наглядные примеры дают уже готовые обороты, например *tout- à-coup* «вдруг», где слова *tout*, *à* и *coup*, взятые в отдельности, лишены всякого смысла. Таким образом, критерием фракционированного знака служит непонятность его отдельных частей» [12,161]. Фразеологическая теория академика В.В.Виноградова также строится на принципе семантической слитности компонентов с точки зрения глобальности семантики оборота в целом. Следовательно, можно проследить последовательную стратегическую линию в теории фразеологии, восходящую к Ф.де Соссюру, Ш.Балли и применительно к русскому языковому материалу нашедшую отражение в работах В.В.Виноградова.

В.В.Виноградов, как известно, делил фразеологические единицы русского языка на три группы. Опираясь на принцип семантической слитности компонентов, ученый выделял полностью неделимые и немотивированные фразеологизмы, полностью неделимые, но мотивированные фразеологизмы, а также фразеологические сочетания, для которых характерна максимальная ограниченность валентности. Иными словами, фразеологические сочетания состоят из двух компонентов, один из которых реализовывал свое значение в конфигурации с одним словом и его производными, второй – имел широкую сочетаемость. В этом случае имело место и своеобразное семантическое стяжение. Например, слово *скоростижрый* как бы вбирает в себя значение слова *смерть*. Взгляды академика В.В.Виноградова, составившие основу фразеологической теории в стране, достаточно хорошо известны, поэтому нет абсолютно никакой необходимости в подробном их анализе. Важно отметить, что глава советских фразеологов не включал пословицы во фразеологию, понимая, что эти единицы никакого отношения к системе языка не имеют. Важно также помнить, что уже ближайшие последователи В.В.Виноградова на практике стали отрицать принцип семантической слитности компонентов, что привело к включению в состав фразеологии даже полностью аналитических сочетаний. Наиболее выпукло такое диаметрально изменение фразеологических взглядов наблюдается у академика Н.М.Шанского. Он дополняет фразеологическую классификацию В.В.Виноградова так называемыми фразеологическими выражениями. При этом Н.М.Шанский указывает: «По характеру связей составляющих их слов и по общему значению фразеологические выражения ничем не отличаются от свободных сочетаний слов. Отграничивает фразеологические выражения от свободных сочетаний слов только то, что они не образуются говорящим в процессе общения, а воспроизводятся как готовые единицы с постоянным значением и составом» [16,62]. Таким образом, Н.М.Шанский резко отходит от позиции В.В.Виноградова, рассматривая единственным критерием фразеологических единиц их воспроизводимость в речи. При этом ученый, видимо, упускает из виду то обстоятельство, что воспроизводимы все языковые единицы, сама по себе воспроизводимость не может служить критерием разграничения фразеологических и нефразеологических единиц. Более того, Н.М.Шанский пишет: «Среди фразеологических выражений следует различать фразеологические выражения коммуникативного и номинативного характера. Фразеологические выражения коммуникативного характера представляют собой предикативные словосочетания, по структуре соотносительные с предложением. Они всегда выражают то или иное суждение: *Человек – это звучит гордо; Без труда не вытащить и рыбку из пруда; Суждены нам благие порывы*. Фразеологические выражения

номинативного характера представляют собой сочетания слов, по структуре соотносительные с частью предложения. Они всегда выражают то или иное понятие и, подобно словам, выполняют в языке номинативную (т.е. назывную) функцию: *трудовые успехи, на данном этапе, высшее учебное заведение*» [16,63].

Отсюда следует, что пословицы Н.М.Шанский считает фразеологическими единицами коммуникативного характера. Эти же особенности пословиц рассматривает и В.П.Жуков, однако он противопоставляет пословицы фразеологизмам. Он как будто бы выделяет некоторую группу пословиц, которые можно было бы включать во фразеологию: «Лишь немногие пословицы, имеющие только переносное значение, семантически и синтаксически не членимы. В составе этих пословиц слова в такой же мере семантически преобразуются, как и в составе фразеологизмов, ибо поглощаются общим смыслом выражения. Сюда могут быть отнесены пословицы типа *Бабушка надвое сказала; Быть бычку на веревочке; Перемелется, мука будет; Завьем горе веревочкой; Игра не стоит свеч; Нашла коса на камень; Старого воробья на мякине не проведешь* и др. Одно обстоятельство не позволяет рассматривать пословицы этого типа как фразеологизмы: соответствующие выражения не сочетаются со словом, представляют собой такое построение, которое служит для передачи законченной информации» [10,19].

Таким образом, фактор *законченной информации* не позволяет В.П.Жукову включать пословицы в сферу фразеологии. В этом сказывается учет основного принципа построения системы языка: ни одна языковая единица не является самодостаточной для выполнения собственной функции и реализации своего значения. Важнейшим принципом построения системы является конфигуративность. В этом же утверждении В.П.Жукова содержится и косвенное признание, что пословицы не являются языковыми единицами. Это речевые единицы, представляющие один из жанров устного народного творчества.

Список использованной литературы

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Иностранная литература, 1955.
2. Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001.
3. Даль В.И. Пословицы русского народа. В двух томах. М.: Художественная литература, 1984.
4. Жуков В.П. Русская фразеология. М.: Просвещение, 1986.
5. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М.: Наука, 1988.

6. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985.

Y.Ramazanova

**Language status and semantic and structural peculiarities
of the protocols**

Summary

Contemporary cognitive linguistics significantly increases relevance of the study proverbs. First of all it should be noted, that still remains controversial language status issue proverbs. In our opinion, this circumstance related to the authority of scientists, which are for or against the limitation of the language and speech. Analysis of modern work on language knowledge indicates, what is not all the scientists have divided the point of view F. de Saussure on the necessity and regularity of such a dichotomy. In the case of the assignment to the language of all stable and reproducible verbal complexes, of course, proverbs turn out to be linguistic units. Moreover, language units are the most valuable from the point of view of cognitive language learning. Moreover, language units are the most valuable from the point of view of cognitive language learning. Linguodidactics, as a theoretical science, as well as the practical tasks of teaching foreign languages, is a reconciling principle in the debate on the language status of proverbs. The controversy at the theoretical level does not eliminate the need to learn proverbs in the process of learning a foreign language. Aphorism content proverbs allows to consider them some algebraic formula, filling specific content in specific situation.

Y.Ramazanova

**Dil statusu və atalar sözlərinin semantik-struktur
xüsusiyyətləri**

Xülasə

Müasir bilişsel dilçilik, atalar sözlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin linqvistik statusu məsələsi hələ də mübahisəli məsələdir. Bizim fikrimizcə, bu vəziyyət birbaşa dil və söz arasındakı fərqlərə qarşı olan və alimlərin səlahiyyətinə aiddir. Dilşünaslıq üzrə müasir işlərin təhlili göstərir ki, bütün elm

adamları F. de Saussurein bu cür dichotomyinin zəruriliyi və müntəzəmliyi baxımından fikirlərini bölüşümlər. Bütün sabit və təkrar verilə bilən sözlə komplekslərin dilinə tapşırıq halında, əlbəttə, atalar sözün linqvistik ədədləri olur. Bundan əlavə, dil konturları bilişsel dil öyrənmə baxımından ən qiymətliyə. Linqvodidaktika, nəzəri elm kimi, xarici dillərin tədrisinin praktik vəzifələri kimi, atalar sözündəki dil vəziyyəti ilə bağlı müzakirələrdə bir ardıcılıq prinsipidir.

Teorik səviyyədə mübahisə xarici dil öyrənmə prosesində atalar sözləri öyrənmək ehtiyacını aradan qaldırmaz. Modern bilişsel dilçilik, atalar sözlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Atalar sözlərinin aortik təbiəti onları müəyyən bir vəziyyətdə konkret məzmunlarla dolu müəyyən bir cəbri formulası hesab etməyə imkan verir.

Rəyçi:

Tamilla Məmmədova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ХАЛИДА БАБАШОВА
доктор философии по филологическим наукам
Бакинский славянский университет
xalide21@rambler.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ (на основе иронического материала)

Ключевые слова: семантика, пословицы, ирония, предложение, коммуникация.

Açar sözlər: semantika, atalar sözləri, istehza, cümlə, kommunikasiya.

Keywords: semantics, proverbs, irony, sentence, communication.

В последние три-четыре десятилетия исследователи указывают на то, что пословицы и поговорки представляют собой богатый материал для изучения синтаксических и семантико-функциональных категорий языка. Эти единицы, будучи «набором правильных инвариантных конструкций всех предложенческих видов..., с успехом могут быть использованы в изучении» не только явлений конструктивного синтаксиса, но и базовых логико-семантических операций – утверждения/отрицания, противопоставления, сравнения и т.п. (6, с.36).

Ирония как вид речевой деятельности, всецело относится к прагматическим категориям языка. Постараемся обозначить семантико-структурные параметры, формирующие иронический смысл пословиц. Сравним иронический текст и ироническую паремию.

1. [Bədircahan nənə] – Göz dəyməsin, ağa, tfu, tfu.. Sən o yandam bəri gələndə, dedim: görəsən, Allah, bu hansı cavanda qıpqırmızı, lalə kimi, sona yerləşli... // [Ağa Kərim xan] – [Sinnim altmışdan artıqdır ha, Bədircahan] – Altmış yaş kişinin elə çiçəklənən lalə vaxtıdır... // [Ağa Kərim xan] – Yox, Bədircahan, heç olmasa bir iyirmicə yaş əskik olsaydı, yaman olmazdı. // [Bədircahan] – Elə onsuz da il ömür edəcəkdi, başına dönüm. Çünki, bax, burnunun üstündəki ziyildən mən aşkar görürəm ki, səni sənin ömrün yüzdən artıq olacaq...// [Ağa Kərim xan] – Məni ələ salma, arvad! Belə iş olmaz! (N.B.Vəzirov. Ağa Kərim xan Ərdəbilli. III məs.).

Вся «коллизия» формирования иронического смысла текста подготовлена предыдущей беседой Некого Ахмеда с Бедирджахан. Ахмед подбивает женщину на то, чтоб она попыталась «урвать» от Ага Керим хана, который очень скуп и подозрителен. Бедирджахан обещает: «Mən də bir Bədircahanam, Əhməd, qopartmasam, əlimi kəsərəm... heç bilmirsən mən hansı yuvanın quşuyam. Tülək tərланam». Как видно, в реализации иронического смысла текста беседы Бедирджахан и Ага Керим хана

участвует и так называемый вертикальный текст, который помогает читателю вполне адекватно воспринимать иронию в словах женщины, добывающей своего во что бы то ни стало.

Так что в текстовом объеме формирования иронии участвуют многие языковые (контекстные) элементы, благодаря которым адресат понимает, чувствует иронию. Чаще всего в этих формах вербализованной иронии принимает участие один – главный знак иронии, который вводится для убедительности, что иронический смысл достигает цели. В данном отрезке текста таким знаком послужила конструкция-высказывание «Baх, o burnunun üstündəki ziyildən mən aşkar görürəm ki, sənin ömrün yüzdən artıq olacaq...». Ага Керим хан, подозревающий женщину в том, что она добивается его материального расположения, делает вид, что не понимает, но после этого высказывания на счет бородавки на его носу, буквально выпаливает: «Полно издеваться надо мной!» (или «Хватит обводить меня вокруг пальца»). Это, как говорится, классический образец иронии, достигшей цели. Кульминационным знаком явилось высказывание, представленное в данном случае как примета, якобы если на носу появляется большая бородавка, то хозяину предстоит жить очень долго. Такой общеизвестной приметы народной Ага Керим хан не знает. Вернее, знает, что такой приметы в народе нет, что это – уловки Бедиржахана.

Следовательно, текстовая ирония имеет многослойное языковое оформление, в котором участвуют а) «вертикальный» текст – текст, идея всего произведения; б) конкретный тематический отрывок со своей структурой; в) языковые средства, служащие знаками иронического смысла; г) наличие адресата иронически заряженного текста; д) способности/неспособности адресата воспринимать иронию (не всегда ирония «доходит» до собеседника); е) реакция адресата иронии; ж) глубинные причинно-следственные отношения, лежащие в основе семантики иронического текста.

О.П.Ермакова, видимо, учитывает именно этот комплекс средств, когда заключает: «... совершенно очевидно, что ни одна структура не может быть сама по себе средством выражения иронии без определенного взаимодействия смыслов, которое заложено в глубинной семантике иронии» (8, с.83). Конечно, конструкции типа «Прекрасный человек Иван Иванович! Он очень любит дыни!» (Гоголь). «В устах продавца дынь может быть действительно похвалой Ивану Ивановичу, который постоянно и в большом количестве их у него покупает. Здесь будет доля шутки, но не насмешки» (8). Но в таких случаях следует, видимо исходить из того, что гоголевское высказывание не обладает той стабильно-устойчивой, фразеологизированной семантикой как паре-

миологические единицы, целая группа, целый класс которых сформировался и живет именно за счет своей устойчиво-иронической семантики, семантической структуры: 1. Целовал ворон (ястреб) курку до последнего перышка (3, с.324). 2. Allah ona verdiyi canı ala bilmir (2, с.56). 3. Хлеб да вода – наша дворянская еда (3, с.316).

Приведенные примеры могут быть объектом анализа в различных ракурсах: а) сугубо синтаксическом, поскольку они представляют определенные структурные схемы, модели русского или азербайджанского предложения (двусоставного распространенного (1, с.24); односоставного распространенного (3); двусоставного неполного (5); б) лингвокогнитивном, поскольку в них выражаются «когнитивные модели с четко выраженной девиацией логики» (7, с.103); в) лингвокультурологическом, поскольку в них выражается прежде всего национально-специфические свойства и особенности национального видения мира и т.д.

Сугубо синтаксический анализ иронических паремий довольно прост: он предполагает прежде всего установление общеизвестных свойств предложения (паремии – предикативные, как известно, единицы) с точки зрения определения структурной схемы, количества составов (однодвусоставность), типа по модальности (утверждение/отрицание), типа по полноте, степени, распространенности и т.д. Следовательно, поиски структуры иронического смысла паремии лежат на иной плоскости. Конструктивно-синтаксические особенности здесь играют второстепенную, вспомогательную роль, потому что иронический смысл является результатом вторичной номинации, которая, как известно, присуща фразеологическим единицам. Но вместе с тем в паремиологических единицах единицы лексического наполнения (лексемы входящие в их состав) все еще сохраняют словарную семантику и для определения смысловой структуры иронической паремии являются основным материалом. Разберем примеры:

«Хлеб да вода – наша дворянская еда»: в этой паремии иронический смысл формируется благодаря не тому, что она построена по модели двусоставного утвердительного предложения, а тому, что в ней сталкиваются два концепта, создающих абсурдные с точки зрения установившейся картины мира сочетание: «хлеб и вода» - понятие, характерное для класса неимущих, бедных крестьян, которые в силу общеизвестных социально-исторических условий оказывались обреченными «сидеть на хлебе и воде». Концепт «дворянская еда» соотносится с иным раскладом обеспеченности высших слоев общества в смысле питания (они не питались, а принимали пищу!). Так что конструкция «Наша дворянская еда – хлеб да вода» в любом тексте может иметь или шутливое значение, или ироническое. И в том, и в другом случаях в

основе семантической структуры данного высказывания лежит прикритая, завуалированная ложь (неправда). Иначе говоря, попытки определения смысловой структуры данной иронической паремии будут равны попыткам определения смысловой структуры этой лжи, которая сконструирована в определенных прагматических целях – иронии в целях жалобы на существование, иронии в целях квалификации скудости, например, приготовлений к приему пищи и т.п. Хорошей иллюстрацией сказанного может быть другая паремия с тем же синтаксическим строем – «хлеб да вода – крестьянская еда», в которой нет и намек на шутку или иронию. Может показаться, что возможность/невозможность формирования иронического смысла в отмеченных «антиномиях» - паремиях обусловлено лишь введением слов «дворянская – крестьянская». Думается, что эти слова в отдельности не обладают той семантикой обобщения, которая бы вывела их на уровень носителей концептного значения.

Это значение формируется под влиянием общего значения всей паремии в целом, в которой вычленяются концепты «дворянская еда», «крестьянская еда». Следует заметить, что отмеченные концепты не являются результатами иронического смысла, не являются условиями реализации иронического смысла: во второй конструкции иронического смысла нет вовсе.

Для адекватного восприятия иронического заряда анализируемой паремии первейшим условием является не только узнавание механизмов противопоставления двух составных, логических элементов простого предложения – состава подлежащего («хлеб да вода») составу именного сказуемого («есть наша дворянская еда»), но и обязательное наличие «определенного житейского опыта и знания национальной культуры» (7, с.72). Дело в том, что отмеченную синтаксическую полярность двух элементов единой конструкции можно наблюдать и в других конструктивных типах русского или азербайджанского языка, т.е. в предложениях, не обладающих ироническим смыслом. Следовательно, механизм иронического смысла формируется на единстве обязательного наличия и компонентного противопоставления элементов простого предложения, и историко-культурологической антиномии, которую представляют элементы «хлеб да вода» и «дворянская еда». Такая картина оказывается явно характерной, эквивалентной и для иронических паремий из азербайджанского языка: паремия «Allah ona verdiyi canı ala bilmir» функционирует именно благодаря единству вышеотмеченных двух антиномий – антиномий синтаксических элементов и сведений житейского характера, а именно тех знаний, по которым жизнь человеку дается Богом и отнимается Богом (ср.: Бог

дал, Бог взял; Allah verib, Allah da aparıb). В поговорке же утверждается, что Бог не может отнять (у кого-то) жизнь, которую Он ему дал. Это «утверждение» благодаря своей абсурдной с точки зрения житейского опыта семантике становится метафорическим символом одной из характерных черт человека – его скупости (скуп настолько, что даже Бог не может отнять у него жизнь, которая «по закону» принадлежит Богу).

Отмеченную нами закономерность обязательной двухполярности механизма иронии на материале фразеологических единиц (в частности - идиом) А.Н.Баранов и Д.О.Добровольский раскрывают через единство внутренней формы и актуального значения идиом типа «чесать репу»: «... Сопоставление головы – как инструмента мышления – и овоща, похожего на голову, но совершенно не способного к мышлению, определяет ироничность...данной идиомы. Иными словами, иронический эффект употребления, основанный на противоречии между тем, что говорится, и тем, что понимается, порождается в случае идиомы «чесать репу» тем, что идиома описывает процесс напряженного размышления, а инструмент мышления подается во внутренней форме идиомы как что-то, совершенно не способное к мышлению. Контраст такого рода и приводит к иронии» (5, с.134).

Таким образом, обнаруживается определенный универсальный характер смыслового столкновения конструктивно значимых элементов как в структуре фразеологических единиц, так и в структуре паремий. Однако примечательно, что фразеологические единицы, представляющие компрессивные формы паремиологических единиц с ироническим смыслом, сохраняют этот смысл всегда:

- Axsaq atın kor da nalbəndi olar (2, с.85) = Axsaq atın kor nalbəndi. // - Axmaq adam oğurluq keçi ilə gəzməyə çıxır (2, с.85) = gəzməyə oğurluq keçi ilə çıxmaq. // - Qılinc qınındn çıxdı, qınıni bəyənmədi (2, с. 85) = qınıni bəyənməz. // - Bağa çanağından çıxdı, çanağını bəyənmədi (2, с. 85) = qınından çıxıb qınıni bəyənməyən. Подобная иерархичность смысловой структуры единиц коммуникативного и номинативного уровней показывает глубинную общность языковых смыслов, составляющих иронию.

И сказанное подводит к маленькому заключению: дискурсы с неустойчивой семантической структурой (свободно формирующиеся тексты) не позволяют смоделировать все возможные формы иронии. Такое моделирование (когнитивное либо лингвокультурологическое) скорее всего возможно именно с опорой на устойчиво-фразеологизированные конструкции, каковыми являются пословицы, поговорки, фразеологические единицы предикативного строения. Такое моделирование иронического смысла (дискурса) предполагает дифферен-

цировать невербальные (мимика, жесты, интонация – как сигналы иронии) и вербальные (ирония в свободных текстах и ирония, застывшая в паремиио-фразеологических единицах). Если исходить из того, что ирония теснейшим образом связана и во многом обусловлена с общим миропониманием субъекта иронии, выражающемся в «оценочном, критическом и эмоциональном освоении действительности», то следовало бы распределять модели этого освоения действительности по указанным трем логическим (семантическим) критериям (7, с.73). Вместе с тем нетрудно понять (материал паремий показывает это) отмеченные критерии не являются однозначными (гомогенными) по своей внутренней семантике: эмоциональное «освоение мира» в принципе характерно для всех паремииофразеологических единиц. Оценочность – явление также широко охватывает как положительное, так и критическое значение паремиио-конструкций (5, с.82-86).

Литература

1. Bayramov N. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.
2. Hüseynzadə Ə.H. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1985, 690 s.
3. Аникин В.П. Русские народные пословицы и поговорки. М., 1988, 431 с.
4. Баранов А., Добровольский Д.О. Основы фразеологии. М., 2013, 307 с.
5. Баранов А.Н. Аксиологические стратегии в структуре языка (паремииология и лексика) // Вопросы языкознания, 1989, №3, с. 74-90
6. Бондаренко В.Т., Бондаренко И.Л. О значимости паремий в обучении языку // Язык образования и образование языка. Материалы международной конференции. Новгород, 2000, с. 36-37.
7. Бочина Т.Г. Лингвокультурологический аспект иронической паремии // Материалы XII конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература во времени и пространстве». Т.2, Шанхай. Китай, 2012, с. 71-77
8. Ермакова О.П. Ирония и ее роль в жизни языка. Калуга, 2005, 201 с.

X.Babaşova

Atalar sözlərinin semantik təhlili (istehza materialının əsasında)

Xülasə

Məqalə atalar sözlərinin semantik təhlili aparılır. Təhlilə istehza mənalı dil vahidləri cəlb olunub. Qeyd olunmalıdır ki, istehzalılıq vahidlərin semantikasının özünəməxsusluqları vardır. İstehza nitq fəaliyyətinin növüdür. O dilin pragmatik kateqoriyalarına aiddir.

Burada istehzanı formalaşdıran semantik-struktur parametrlər qeyd edilir. Həmçinin, istehza subyektin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Bundan başqa, göstərilən kriteriyalar öz daxili semantikasına görə homogen deyil. Emosionallıq bütün paremioloji vahidlərə aiddir.

Məqalədə bir sıra misallar üzərində həmin problemin təhlili aparılır. Qeyd edilir ki, araşdırılan məsələyə ən çox faktiki materialı məhz atalar sözləri verir. Atalar sözləri dünyanın dil mənzərəsini özündə geniş şəkildə ehtiva edir.

X.Babashova

Semantic analysis of adolescents

(based on ironic material)

Summary

The semantic analysis of the words of ancestors is carried out. Significant language units were involved in irony. It should be noted that the semantics of ironic units have their own peculiarities. It is a kind of speech-speaking activity. It belongs to the pragmalinguistic cataclysms of that language. Here are the scenario-structured parameters that shape the irony. Also, mocking is related to the subject of the subject.

Moreover, these criteria are not homogenous for their internal semantics. Emotionality concerns all paremiological units. The article analyzes this problem on a number of examples.

It is noted that the most actual material for the investigated issue is that of the ancestors. The words of the ancestors contain a broad range of language in the past.

Rəyçi:

Cəmilə Qədimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

САМАЯ КЕРИМОВА
доктор философии по филологическим наукам
Бакинский славянский университет
Samaya@mail.ru

**КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ
ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

Ключевые слова: прагматика, коммуникативные качества речи, культура речи, коммуникация, окказионализмы.

Açar sözlər: praqmatika, nitqin kommunikativ xüsusiyyətləri, nitq mədəniyyəti, kommunikasiya, okkazonalizmlər.

Keywords: pragmatics, communicative qualities of speech, speech culture, communication, occasionalisms.

Основная идея прагматики и коммуникации заключается в том, что язык может быть понят и объяснен только в широком контексте его использования, т.е. через функционирование. Понятие функциональности является базовым в прагматическом подходе к языку как в зарубежном, так и отечественном языкознании.

Прагматика изучает все те условия, при которых человек использует языковые знаки. При этом под условиями использования понимаются условия адекватного выбора и употребления языковых единиц с целью достижения конечной цели коммуникации – воздействия на коммуникантов (адресатов) в процессе их речевой деятельности и создания правильной нормативной речи. Таким образом, коммуникативно-прагматический аспект использования языковых единиц тесно связан с соблюдением коммуникативных норм речи. Коммуникативные нормы – это выбор и употребление языковых средств, обеспечивающих: 1) полное соответствие коммуникативным целям и задачам; 2) точность, понятность и чистоту речи.

К общепринятым коммуникативным качествам правильной нормированной речи традиционно относят ясность изложения, логичность, простоту и понятность, а также необходимую по условиям коммуникации экспрессивность. Вместе с тем в современной письменной речи, особенно в газетной публицистике, наблюдаются случаи отклонения от коммуникативных норм и нередко их нарушения. Для анализа мы обратились к материалам газеты «Московский комсомолец», являющейся общественно-политическим изданием. В газете представлены многообразные рубрики (Глас народа. Капитал. Таможня и др.), которые дают возможность широкого освещения данной темы.

1. Принцип уместности. Уместность предполагает употребление тех или иных лексических единиц в соответствии с заданными параметрами (стилем, жанром, ситуацией, содержанием и др.). В публикациях «Московского комсомольца» наблюдается необоснованное с точки зрения жанровых особенностей использование разговорной лексики, создающей иную стилистическую тональность текста. Например, включение в официально-деловой текст разговорных слов и выражений снижает общий положительный эффект от представленной информации, создавая иронический подтекст: «На форуме «Россия зовет!» в этом году царили *тишь, гладь да божья благодать*, сошедшая на их участников в виде оптимистических заявлений правительственных чиновников» (МК, 25 окт. 2017). Ирония поддерживается также выдвиганием на первый план словосочетания *оптимистические заявления*, которые воспринимаются как чересчур радужные, не отражающие реальную действительность, а также включением в контекст слова *чиновники* (вместо ожидаемого: ответственные работники, члены правительства). Ср. также: «Главы Минфина и Минэкономразвития *хором восхищались* темпами восстановления российской экономики и уверяли, что год назад даже представить себе не могли, что все так *обернется*» (Там же). Выражение *хором восхищались* можно семантизировать следующим образом: «все вместе, преувеличенно, явно», что придает выражению негативный оттенок. Единица *обернуться* носит разговорный характер: *обернуться*, перен. Принять иное течение, изменить свое направление (о ходе какого-н. дела, обстоятельствах; разг.). Отбор речевых средств в данном случае является логически не соответствующим образу того читателя, на которого направлен текст. Принцип уместности может быть нарушен при введении в ту или иную жанровую разновидность элементов выразительности, противоречащих жанрообразующим признакам. Так, неуместным является употребление в статье фразеологизма *девичья память* при описании научного эксперимента, а также разговорного слова *тупые*: «Недавний эксперимент на мышах показал, что норушки, рожденные в стерильных условиях (то есть лишенные естественной микрофлоры) оказались *тупыми* и агрессивными, а также отличались *девичьей памятью*» [т.е. ослабленной – К.С.] (МК, 17 янв. 2018). В этом же контексте для снятия повтора вместо слова *мышь* использована единица *норушки*, как экспрессивный синоним. Это приводит, на наш взгляд, к неоправданной экспрессивности всего контекста. В рассматриваемых случаях уместность как коммуникативное качество нормативной речи должно соотноситься с текстовой категорией образа адресата, а именно: ориентацией на речевой опыт аудитории; на элементы, репрезентирующие картину мира адресата, и элементы, характери-

зующие его социальный статус. Рассматриваемые тексты рассчитаны на специалистов в определенной области знания и не нуждаются в дополнительных интенсификаторах.

2. Принцип точности. Точной считается речь, в которой слова строго соответствуют обозначенным предметам, явлениям действительности и замыслу говорящего (пишущего). Во многих случаях нарушение точности связано с неправильным использованием многозначных слов, некорректным выбором синонимов или паронимов. Так, в следующем контексте неточность употребления возникла из-за необоснованной синонимичной подмены одного слова другим: «То есть человек – это не совсем человек, а всего лишь *скопище* живущих своей жизнью микроорганизмов» (МК, 17 янв. 2018). Чаще всего слово *скопище* употребляется по отношению к большой толпе людей, при этом слово приобретает неодобрительную (пренебрежительную) окраску. Слово *скопление* – нейтрально, и может обозначать большое количество кого-чего-нибудь. В данном случае необходимо было использовать именно это слово. Точность в речи предполагает использование пословиц и поговорок, а также фразеологических единиц (при отсутствии определенной стилистической заданности) в их традиционном составе. В противном случае нарушение этих правил свидетельствует о недостаточной языковой компетенции пишущего. Например, «Бактерии способны менять поведение человека и даже внушать желания, заставляя нас *играть под их дудку*» (МК, 17 янв. 2018) (вместо: *плясать под дудку*). 3. Принцип понятности. Понятность является не только коммуникативным признаком правильной речи, но и характеристикой текста. В отечественном языкознании понятность – как характеристика текста – используется редко, что объяснимо расплывчивостью определения самого термина как свойства «текста содействовать пониманию» (4, с.80). Понятность текста – это качество хорошего текста, которое состоит в том, что мы можем его понять так, как это задумывал автор. Среди параметров текста, призванных определять его понятность, чаще называют три параметра: 1) количество слов в предложении, 2) «знакомость» слов и 3) абстрактность слов (соотношение абстрактных и конкретных слов в тексте). В зависимости от наличия в тексте знакомых слов можно говорить о различной степени его информативности (3, с. 23). Например, в следующем тексте использование незнакомого слова *снэп-страйк* дает только общее представление о его содержании: элемент общения в сети Интернет. Что представляет из себя *снэп-страйк*, автор в пределах текста не разъясняет: «Афина и ее друзья внимательно следят за тем, чтобы поддерживать уровень *снэп-страйков*, которые показывают, сколько дней подряд они снэпчатили друг с другом» (МК, 11 янв. 2018). С точки зрения информативности

этот контекст является непонятным, малоинформативным. Скорее всего, автор считает, что адресаты являются активными пользователями Интернета, в частности, относительно новой социальной сети *Snapchat* (4). При этом в текст вводится производный глагол: *снэпчатиться*, который образован по модели разговорного слова и носит разговорный или, скорее, жаргонный характер. 4. Принцип чистоты речи. Чистота речи – это отсутствие в ней внелитературных, а также повторяющихся и не несущих смысловых нагрузок слов. Лишние слова (слова-паразиты) свидетельствуют о небрежности говорящего или пишущего, указывают на нечеткость или неопределенность представлений автора о предмете речи. Они затемняют главную мысль. Чаще всего в качестве внелитературных единиц в текстах выступают разговорные и просторечные слова, а также жаргонные единицы. Их использование не связано со стилистическими целями или жанрообразующими свойствами текста, например: «Предполагается, что уже в скором времени с помощью микробиома научатся лечить более 50 разных *хворей*» (МК, 17 янв. 2018). Здесь в нейтральном тексте использована просторечная единица *хворь* (вместо: *болезнь*). Вместе с тем некоторые ученые считают, что чистота языка недостижима без возбуждения эмоций (1, с.44).

5. Принцип богатства и выразительности языковых средств. Богатство речи – это разнообразие используемых в них языковых средств, и на лексическом уровне текста это качество речи создается, прежде всего, на основе использования слов в переносном значении и метафор различной тематической и стилистической тональности. В современных условиях демократизации языка в газетной публицистике широко используется окказиональная лексика. Она выполняет следующие функции в газете: используется для придания речи экспрессивности и эмоциональности; помогает более точно выражать мысли (узуальных слов для этого может быть недостаточно); позволяет более кратко выражать мысли (новообразование может заменить словосочетание и даже предложение); может быть средством выражения авторского отношения к предмету речи, оценивания. Например: «И хотя он явно недоговаривал, в преддверии президентских выборов рост нефтяных цен, от которых напрямую зависят расходы бюджета, – это общая *«хотелка»*» (МК, 25 окт. 2017). В этом контексте слово *хотелка* образовано по модели разговорных слов с помощью суффиксов (–ел и –к) от глагола *хотеть*. Это слово более эмоционально по сравнению с узуальным эквивалентом *желание*. Окказиональное словообразование делает речь выразительной и позволяет не прибегать к широкоизвестным выражениям или словам. Например, вместо выражения *жонглировать словами* в значении «хитрить» автор вводит в следующий контекст окказионализмы: «Ко-

нечно, можно лукаво *вертихвостовать* и *кульбитно* жонглировать: они, эти два полюса, де нерасторжимы и взаимосвязаны» (МК, 20 янв. 2018). Здесь: *вертихвостовать* от *вертихвостка*, разг., неодобр. Ветреная, легкомысленная и кокетливая женщина; *кульбитно* от *кульбит*. Переворот через голову с опорой на руки в акробатике. Сочетание этих окказионализмов дает обобщенное значение: *фокусничать*. Хитрить, лукавить. Эти окказионализмы обладают большей образностью и создают иронический подтекст. Отметим, что на иронии может строиться большой фрагмент текста. Так, следующий контекст пронизан ироническими аллюзиями, а именно: расчленением или упоминанием пословиц и поговорок, которые определяют содержание высказывания: «Конечно, с другой стороны, тут дело такое, семейное, то есть внутреннее. У них, у силовиков, *устав монастырский*: что можно, что нельзя, *без ста граммов не разберешься*, но *со своим не лезь!* Может, и слава Богу, что *не анархия* там, в этих ведомствах, – *мать порядка*, а *дисциплина*. Иначе сегодня лифт не уступили, завтра *поперек батьки в пекло полезли*, а через неделю, глядишь, и *подсидели* с концами! Конечно, безобразие...» (МК, 11 янв. 2018). Здесь обыгрывается реальная жизненная ситуация, когда низестоящий по чину офицер, не уступивший генералам место в лифте, получил за это выговор. Экспрессивность и эмоциональность газетной публицистики обусловлена одной из ее ведущих функций – функцией воздействия. Публицистические тексты должны привлекать внимание читателей, поэтому журналисты стремятся использовать языковые средства, обладающие высокой экспрессивностью даже в тех жанрах, для которых экспрессивность является факультативным признаком.

Использованная литература

1. Аннушкин В.И. Коммуникативные качества речи в русской филологической традиции. М.: Флинта: Наука, 2014. 88 с.
2. Гречихин А.А. Социология и психология чтения. М.: МГУП, 2007, 383 с.
3. Кисельников А.С. К проблеме характеристик текста: читабельность, понятность, сложность, трудность// Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 11(53): в 3-х ч. Ч. II. С. 79-84.
4. Snapchat (Снапчат) и как им пользоваться//[www. adne.info/snapchat/](http://www.adne.info/snapchat/).

S.Kərimova

**Müasir rus qəzet-publisistik nitqinin kommunikativ-praqmatik
xüsusiyyətləri
Xülasə**

Məqalədə müasir rus qəzet-publisistik nitqinin kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətlərinin təhlili aparılır. Həmin nitqin əsas kommunikativ xüsusiyyətləri araşdırılır. Belə bir qənaəttə gəlinir ki, qəzet-publisistik mətnin müəllifi aksiologiya, etika və adresatın kommunikativ tələbatı nöqteyi-nəzərindən kommunikativ xüsusiyyətləri istifadə edilir. Qəzet publisistikasının ekspressivliyi və emosionallığı onun aparıcı olan təsir funksiyası ilə şərtlənir. Publisistik janrlar oxucunun diqqətini çəkməlidir. Bu səbəbdən də jurnalistlər yüksək ekspressivliyə malik olan dil vasitələrini istifadə etməlidir. Dilin müasir demokratizasiya şəraitində okkazional kelsika geniş istifadə edilir. O aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: nitqə ekspressivlik və emosionallıq verir, fikri dəqiq, lakonik formallaşdırmağa kömək edir.

S.Karimova

**Communicative-pragmatic peculiarities of the modern russian
newspaper-public speech
Summary**

The article analyzes the study of communicative and pragmatic features of contemporary Russian newspaper and public speech. Its basic communicative qualities are considered. It is concluded that the author of the newspaper-publicistic text uses communicative qualities from the standpoint of axiology, ethics and communicative needs of the addressee. Expressiveness and emotionality of newspaper publicity is due to one of its leading functions - the function of influence. Publicistic texts should attract the attention of readers, therefore journalists seek to use language tools that are highly expressive even in those genres for which expressiveness is an optional feature. In modern conditions of the democratization of language in newspaper journalism, occasional lexicon is widely used. It performs the following functions in the newspaper: it is used to express expressiveness and emotionality; helps to express thoughts more accurately; allows more expressive thoughts; can be a means of expressing the author's attitude to the subject of speech, evaluation.

Rəyçi:

**Qalina Udalix
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

GÜLRUX HÜSEYNOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: kalekberova@yahoo.com

MƏTN VƏ ONA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: mətn, mətnə yanaşma, mətn dilçiliyi, kommunikasiya aktı, mətn komponentləri

Key words: text, approach to the text, text linguistics, communication act, text components

Ключевые слова: текст, подход к тексту, текстовая лингвистика, коммуникативный акт, текстовые компоненты

Mətn dilçiliyi ötən əsrin 60-70-ci illərindən geniş inkişafa başlasa da, onun bir sıra problemləri hələ də həll olunmamış qalır. Belə ki, görkəmli mətnşünas İ. Qalperin özünün “Mətn linqvistik tədqiqatların obyektı kimi” öyrənilməsinə həsr olunmuş kitabını müasir mərhələdə dilçiliyin bütün təməl müddəalarının struktur prinsiplərə əsaslanmaları haqqında mülahizələrlə başlayır. Mətn sahəsində ciddi elmi araşdırmaların müəllifi İ. Qalperin qeyd edir ki, “mətnin bəzi parametrləri səviyyələr strukturunun paradiqmatikasından sintaqmatikaya ekstrapolyasiyası üçün əsas verir. Bu cür parametrlərə, ilk növbədə, vahidlərin ayrılması, mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də məlum olduğu kimi, hər hansı bir səviyyənin təhlilinin mümkünsüz olduğu semantik aspektlər aid edilir. Burada deyilənlərdən belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dil səviyyəsi deyil, nitq səviyyəsi kimi çıxış edir. Nitq, həmçinin sistem xarakter daşıyır. Hətta nitq yaradıcılığının pərakəndə mahiyyəti də dil sisteminin onun üzərinə qoyduğu məhdudiyyətlərdən azad deyil. Nitq yaradıcılığı prosesinin şüurlu şəkildə təşkil olunmuş nəticəsi kimi mətn onun təşkilinin müəyyən qanunauyğunluqlarına tabe olur” [3, 44].

Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Mətn nitq vahidi olaraq, eyni zamanda, özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi də aparır. Çünki, mətn dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişşaxəli mürəkkəblilik xüsusiyyətləri nümayiş etdirir.

Cümlə eyni zamanda həm dil sisteminə, həm də nitq sisteminə aid olaraq ikili bir təbiətə malik olduğu kimi, mətn də həm dilə, həm də nitqə aiddir. Bir qədər başqa şəkildə, amma yenə də mətndəki bu ikiliyə işarə edərək Ə. Cavadov yazır: “Əlbəttə ki, mətni, abzası yalnız nitq faktı kimi

nəzərdən keçirmək doğru olmazdı. Mətnə elə cümlələr var ki, onlar yalnız dil modelləri əsasında düzəldilmişdir. Mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir” [2, 37].

Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir. Ayrıca cümləni metodik vahid kimi götürmək lazımdır. Çünki prinsip etibarilə bu ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipal olaraq yoxdur, heç bir işləm məqamına malik deyil, o sadəcə olaraq metodik vahiddir. Onun müəyyən linqvistik qanunauyğunluqları, dil strukturunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə icad etmək lazım gələrdi.

Mətnin xarakteri və xüsusiyyətlərinə dair bu baxışları qarşılaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətni, yəni sintaktik vahidi dil vahidi və yaxud nitq vahidi hesab etmək barədə yekdil bir fikir yoxdur. Bu həmçinin həmin məsələ ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər söyləyən və yaxud ümumiyyətlə verilən suala cavabdan qaçan başqa müəlliflərin əsərlərindəki təhlil ilə də təsdiq olunur.

Ə. Cavadovun dil faktı kimi götürdüyü mətn, onun dediyi kimi, oradakı cümlələrin dil modellərinə uyğun gəlməsi ilə müəyyən edilir [2, 46]. Biz isə öz novbəmizdə dil faktı kimi mətndən danışanda onu bütöv bir vahid, ümumi əlaqələri özündə saxlayan bir sinif kimi anlayırıq və mətnə cümlənin mənə nöqtəyi-nəzərindən, nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən çatışmamazlığını aradan qaldıran kommunikativ kompleks kimi baxırıq.

Beləliklə, mətn tam mənə bitkinliyi nümayiş etdirir və semantik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas amil kimi çıxış edir. Buna mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlərin sayəsində yaranan müəyyən informativ dəyərə malik məqamlar imkan verir.

Artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişkən və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. Bu mənada O.İ. Moskalskayanın mətn bölgüsü maraq kəsb edir:

1. Bütöv nitq əsəri - mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud mikromətn.

2. Mürəkkən sinkaktik bütöv sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn [4, 57].

Qeyd etmək istərdik ki, makroteksin ayrılması ilə müəyyənləşməsi bizə imkan verir ki, həmin makro-mətnə daxil olan təşkiledici komponentləri dəqiq şəkildə ayıraq və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil edək. Makro mətndən fərqli olaraq, mikro mətn əslində xüsusi linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər. Belə ki, o özünü makro mətnin tərkib hissəsi kimi göstərir.

Mikro mətnin malik olduğu mikro kompozisiyanın mahiyyəti müəyyən mənada mübahisəli məsələdir. Məsələn bəzi müəlliflər, elə hə-

min O.İ. Moskalskaya kompozisiya məsələlərindən danışarkən mətn deyil, sintaktik tam deyil, məhz abzas terminlərindən istifadə edir. Belə ki, onların fikrincə, məhz abzas ilə bilavasitə kompozisiya səviyyəsinin vahididir. Bu sonuncu müddəə ilə razılaşmaq çətindir. Əlbəttə, kompozisiya formal plana aid hadisədir. Digər tərəfdən, biz mətnin və abzasın münasibətindən danışarkən onu məzmun və formanın plan münasibəti kimi müəyyənləşdiririk, əgər bu mövqedən yanaşsaq, kompozisiyanın əlaməti kimi qəbul edirik. Amma bütün bununla yanaşı, qeyd etməmək olmaz ki, kompozisiya abzası quruluşuna məhz mətn vasitəsilə yeridilir [4, 58]. Kompozisiya ölçüləri öz-özlüyündə məhz mətn yaradan struktur dəyərlərdirlər. İlk növbədə məzmunun özü öz ifadəsinin üsul və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Başqa tərəfdən, əgər kompozisiya yalnız abzası aid olursa, o zaman qəbul etməliyəm ki, kompozisiyanın başlanğıc, orta və son mərhələ kimi ayırdığımız mərhələləri prinsip etibarilə şifahi nitqə aid edilə bilməz. Amma bununla yanaşı, biz görürük ki, möhkəm kompozisiyon qaydalarla yaradılan mətn həm yazılı, həm də şifahi nitqdə işləm məqamına malikdir. Təbii ki, kompozisiyanı yalnız mətnin yazıdakı ifadəsinə, yəni abzası aid olması barədə onun, yəni kompozisiyanın şifahi nitq sferasından mexaniki şəkildə təcrid olunması deməkdir ki, bu da qeyri-düzgün yanaşmadır. Mətnin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər arasında əsas diqqət onun strukturunun təsvirinə verilir. Bu aspektin təsvirinə həsr edilmiş əsərlərin təhlili bizim fikrimizcə, bütöv mətndəki struktur əlamətlərin xarakterinə müəlliflərin verdikləri tərifin mübahisəli olduğunu göstərir. Bir tərəfdən, bütöv mətn cümlə ilə müqayisədə yüksək və öz əlamətlərinə görə ondan fərqli sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirərək, digər tərəfdən, bütöv mətnin strukturunu mahiyyətə öz aralarında əlaqəli olan cümlələrin sadə toplusu kimi müəyyənləşdirir.

Düşünmək olar ki, əgər bütöv mətn öz strukturuna malik sintaktik vahid hesab edilərsə, onda hər şeydən əvvəl, həmin strukturun məhz bütöv mətn üçün xarakterik olan və onu başqa səviyyənin vahidi kimi cümlənin strukturundan fərqləndirən spesifikasiyası göstərilməlidir. Əgər ki, bütöv mətnin məhz bu spesifikasiyası üzə çıxarılıb müəyyənləşdirilməyibsə, onda o, keyfiyyətə xüsusi bütöv mətn kimi deyil, məhz bir-birilə öz aralarında dil vahidi – cümlənin müxtəlif tip sintaktik əlaqələri vasitəsilə bağlanmış axıntı kimi meydana çıxacaq.

İrəlidə deyilənə onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, mətnin strukturu müəyyən mənada cümlənin daxili strukturunu onun hər iki koordinat oxları ilə birlikdə təkrar edir: bir tərəfdən, eyni bir səviyyənin elementləri arasındakı substitusiya, seqmentasiya və distributiv əlaqələr, digər tərəfdən isə - bir səviyyənin vahidlərindən növbəti səviyyənin vahidlərinə doğru iyerarxik keçidlər kontekstdə konkret məna kəsb edirlər.

Bütöv mətnin strukturu necə nəzərdən keçirilir: bəzi müəlliflər onun xətti xarakterini qeyd edirlər və mətnə öz aralarında bir-birilə müxtəlif vasitələr və müəyyən tərzdəki qaydalar ilə bağlanmış cümlələrin xətti

ardıcılığı kimi tərif verirlər. Digərləri mətnin yalnız xaricən cümlələrin xətti ardıcılığı kimi təşkil olunduğu xüsusi vurğu ilə qeyd edərək bu xarakteri çoxölçülü hesab edirlər. Onların fikrincə, mətnin yalnız koheziya, yəni cümlələrin öz aralarında əlaqələnmiş ardıcılığı kimi, müəyyən edilməsi kifayət deyil. Lakin burada müəyyən cümlələrin məhz koherent ardıcılığı ifadə etməsi, yəni mətn kimi qavranılması üçün zəruri şərtlər göstərilir. Həm də cümlələr arasındakı münasibətlərin xarakterini onları koherent ardıcılığında da müəyyənləşdirmək vacibdir. Mətnin strukturunun belə hərtərəfli tədqiqi məndəki əlaqəliliyi xətti xarakteri haqqındakı fikri təkzib edir və belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn – qarşılıqlı əlaqəli faktor və elementlərdən ibarət olan kompleks çoxölçülü birləşmədir.

Mətn dilçiliyinin obyektı olan mətni dediyimiz istiqamətlərdən öyrənərkən qarşıya onun tərkib komponentləri və onlar arasında əlaqənin öyrənmək çıxır. Bu tərkib komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tiplərini, bu əlaqələri formalaşdıran məndaxili semantik münasibətləri şərtləndirən və dəqiqləşdirən formal əlamətlər quruluşunu müəyyənləşdirmək mühüm problemlərdəndir. Maraqlıdır ki, mətni öyrənərkən, bu dediyimiz məsələləri müəyyənləşdirərkən çıxış nöqtəsi kimi sintaktik yarusun iyerarxik baxımdan, daha aşağıda duran vahid olan cümlənin quruluşundan istifadə etmək mümkün olmur.

Cümlələrin birləşməsini prinsip etibarilə cümlədaxili birliklərin mənə və məntiqini müəyyənləşdirmədən mümkün deyil. Bu baxımdan sinkaktik kateqoriyaların bu plandakı təqribi izomorfizmi, yəni cümlənin və mətnin təqribi izomorfizmi bizə imkan verir ki, mətnin qaranlıq quruluşlarına cümlə quruluşunun artıq məlum, müəyyənləşmiş qanunauyğunluqlarını həmin izomorfizmin vasitəsilə köçürək.

Məqaləmizi K. Abdullayevin sözləri ilə bitirmək istərdik. K. Abdullayevin dəqiq ifadəsinə görə, “Mətn dilçiliyində aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, bu sahənin tarixi böyük olmasa da, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də aydınlıq gətirə bilər. Biz mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun əsas parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə fəaliyyəti prinsiplərini aşkarlaya bilərik” [1, 112].

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Cavadov Ə. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // Azərbaycan SSR EAMİ-nin xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1973, №4, s. 37-65

3. Гальперин А.И. Очерки по стилистике английского языка. М., Просвещение, 1981.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981.

G. Huseynova

**Text and Various Approaches to It
Summary**

The article deals with text and different approaches to it. Here is noted that the text is understood as a piece of speech that capable of being updated, expresses certain content and fulfills a certain function. Because it demonstrates more branched complexity in both structural and semantic plans in terms of sentence in language level. In other words, there is established a chain of specific mutual relationships between it and other linguistic categories. As a speech unit, text also behaves itself as a syntactic unit that is higher than the sentence. It is interesting that while studying the text and defining the noted issues, we can not use the structure of the sentence, which is below according to the hierarchical point of the syntactic group, as access point. In principle, the combination of sentences is impossible without definition of the meaning and logic of the intra-sentence unions.

Гюльрух Гусейнова

**Текст и различные подходы к ним
Резюме**

В статье рассматривается текст и различные подходы к нему. Здесь отмечается, что текст понимается как часть речи, которая может быть обновлена, выражает определенный контент и выполняет определенную функцию. Потому что с точки зрения предложения на уровне языка он демонстрирует более разветвленную сложность как в структурных, так и в семантических планах. Другими словами, существует цепочка конкретных взаимоотношений между ним и другими лингвистическими категориями. В качестве речевой единицы текст также ведет себя как синтаксическая единица, которая выше предложения. Интересно, что, изучая текст и определяя отмеченные проблемы, мы не можем использовать структуру предложения, которая в соответствии с иерархической точкой зрения синтаксического яруса стоит ниже, как точка доступа. В принципе, сочетание предложений невозможно без определения смысла и логики союзов внутри предложения.

Rəyçi:

Kəmalə Cəfərova

Filologiya elmləri namizədi, dosent

KÜBRA ƏLƏKBƏROVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: kalekberova@yahoo.com

İNFORMATİVLİK MƏTNİN KATEQORİYASI KİMİ

Açar sözlər: mətn, mətn kateqoriyası, kommunikativlik, informativlik, dil informasiyası

Key words: text, category of the text, communicativeness, informativeness, language information

Ключевые слова: текст, категория текста, коммуникативность, информативность, языковая информация

Hazırkı dövrdə mətn dilçiliyinin əsas məsələlərindən biri mətnin kateqoriyalarının aşkarlanması və təsviridir. Mətnin kateqoriyalarına son dövrlərdə bir çox əsərlər həsr edilmişdir. Bunlardan, İ.R. Qalperinin, T.N. Nikolayevanın, X. Vaynrixin, Z.Y. Turayevanın və başqalarının adını çəkmək olar. Belə ki, İ.R. Qalperinin “Текст как объект лингвистического исследования” əsərində zəncirlənmə, informativlik və kateqoriyaların adları çəkilir, onlar tədqiqata və təhlilə cəlb edilir.

Mətn kateqoriyalarının hər birinin konkret reallaşma formaları vardır. Məsələn, informativlik kateqoriyasına müzakirə, təsvir, situasiya, hərəkət və s. aid ola bilər. Bu kateqoriyalar arasında ən mühümü informativlik kateqoriyasıdır. Belə ki, informasiya öz gücünü ayrıca götürmüş cümlədə deyil, məhz mətndə tapır. K. Abdullayev “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, “Beləliklə, informasiya nəzəriyyəsinin məlum müddəasını təsdiq edərkən ayrıca götürülmüş cümlənin informativ, təbii ki, semantik naqisliyi sübut olunur və məhz bundan sonra “anlaşma prosesi üçün vacib olan informasiya bəs haradadır?” sualı ilə axtarırlara çıxsaq, ilkin olaraq mətnlə, yəni kommunikasiya aktında işləmə məqamına malik olan və formal semantik planda eynicinslilik əsasında birləşən cümlələr birliyi ilə qarşılaşmalı oluruq” [1, 182]. Deməli, informasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətndə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər.

Mütləq bitkinlik göstəricisi olan mənə, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir və mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındadı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyən informativ dəyərə malik olan məqamlar verir [4, 127].

İ. Qalperinə görə mətn dilçiliyinin kateqoriyası kimi “informativlik” termini iki mənada işlədilir: a) ümumi qəbul olunmuş mənada b) termin kimi. İlk növbədə informasiya dedikdə bütün növ məlumatlar nəzərdə tutulur. Informasiya bir cümlədə, cümlələr birliyinə və yaxud mətndə ötürülə bilər. Bu mənada informasiya ideyalarla, fikirlərlə ötürülmək istənilən icmarıclarla bağlı olur [3, 26].

Informasiya termininin ikinci mənası isə kommunikasiya məsələlərini öyrənərkən üzə çıxır. Bu terminin istifadəsinə o zaman üstünlük verilir ki, predmetlər, əşyalar, hadisələr, münasibətlər haqqında yeni bir məlumat verilir, yaxud qəbul edilir.

Beləliklə də, deyə bilərik ki, elmi planda öyrəniləndə heç də bütün məlumatlar özündə informasiya ehtiva etmir. İ. Qalperinə görə, “informasiya” və “kommunikasiya” terminləri üst-üstə düşmür, onlar bir-birinin inkar etməsələr də fərqli anlayışlardır [3, 29].

Informativlik kateqoriyası bəzən mübahisələrə də səbəb olur. Belə ki, bu bəzən sırf lingvistik təhlil çərçivəsindən kənara çıxır. Bunlardan biri də informasiyadakı yenilikdir. İlk qəbuledici üçün verilən məlumat çox zaman yeni olur və buna görə də bu məlumat informasiya xarakteri daşıyır. Digər bir qəbuledici üçün isə bu məlumat informasiya xarakterli olmayacaq. Çünki mövcud məlumat ona artıq məlumdur.

İkinci məsələ isə alınan informasiyanın dəyərliliyidir. Aydın ki, informasiya təkrarlandıqca öz dəyərliliyini itirir və nəticədə informasiya olmaqdan çıxır. Həmçinin də məlumdur ki, bəzi mətnlər öz dəyərliliyini heç vaxt itirmir. Onların dəyəri həmişə insanlıq mədəniyyətinin xəzinəsi olaraq qalır. Onlar həmişə yenilik üçün bir mənbə olurlar və ona görə də informativliklərini saxlayırlar. Məsələn, buna misal olaraq müqəddəs “Qurani Kərim”i misal göstərmək olar. Buradakı informasiyalar bəşəriyyət üçün açılmamış informasiya xəzinəsi olmaq xüsusiyyətini daşıyır.

Mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən informasiya tipi (koqnitiv, dil və kommunikativ) fərqləndirilir.

Koqnitiv informasiya – insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə istifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli fəaliyyət üçün yararlıdır.

Dil informasiyası – dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlərində mövcuddur. Dil informasiyasına əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

Kommunikativ informasiya isə mətnə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı

qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun əks olunan hadisəyə şüurlü şəxsi qiyməti, eləcə də onun hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumatı, yəni mətnötürənin nəyi kommunikasiya predmeti etməyin vacib saydığını ehtiva edir. Kommunikasiya predmeti və yaxud nitq predmeti – öz lüğəti mənasında predmetliyə malik mətn vahididir [2, 10]. Mətnin məzmunu onun kommunikasiya aktında iştirak edən tərəfindən necə şərh olunduğu, yəni necə başa düşüldüyü ilə təyin olunur. Yəni onlar öz dil və koqnitiv bilikləri, eləcə də kommunikasiya aktının həyata keçirdiyi şərait nəzərə alınmaqla hansı informasiyanı bu mətndə əlaqələndirirlər.

İ. Qalperin isə mətndə informasiyanın 3 növünü fərqləndirir: 1) məzmun – faktual informasiya; 2) anlayış, məzmun-konseptual təsəvvür formasında olan informasiya və 3) məzmun – gizli məna, mətnaltı informasiya [3, 27].

Birinci tip informasiya özündə faktlar, hadisələr, proseslər, bizi əhatə edən dünyada baş vermişlər və baş verəcək olanlar haqqında real, yaxud mücərrəd məlumatları ifadə edir. Bu tip informasiyada adətən hipotezalar, tanınmış alimlər, onların fikirləri, faktlar, onların xarakteristikası və s. haqqında məlumat ola bilər.

İkinci tip informasiya isə oxucuya müəllifin fərdi faktlar, hadisələr, proseslər arasındakı əlaqələr haqqında dünyagörüşünü çatdırır, onların səbəb-məqsəd əlaqələrini, sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda dəyərini anladır. Belə tip informasiya onula fərqlənir ki, verilənlər real hadisələr yaxud da yazının təfəkkürünə əsaslanır. Bu tip informasiya heç də həmişə aydın başa düşülmür. O, bu və ya digər məsələ ətrafında müzakirə aparmağı tələb edir. Bu tip informasiya müəllifin ötürdüyü informasiya və onun şərhindən ibarətdir.

Üçüncü tip informasiya isə özündə gizli, mətnaltı informasiyanı ehtiva edir [3, 29].

Mətnin oxunması, təhlili zamanı hadisə və faktların individual olaraq hamı tərəfindən eyni cür başa düşülməsi mümkün deyildir. Çox zaman mətnin gözdən keçirilməsi, onun ikinci dəfə oxunması mətnin təhlili ilə eyni olmur, yəni burada müxtəlif tip informasiyalar başa düşülür.

İnformativliyə mətnin qrammatik kateqoriyası kimi baxılan zaman müxtəlif tipli mətnləri nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, burada funksional üslublardakı fərqlilik özünü göstərir. Məsələn, diplomatik-rəsmi sənədlərdə informasiya akt, memorandum, əmr və s. şəklində verilə bilər. Bədii üslubda isə bu informasiya - hekayə, roman, şer, poema, dram və s. şəklində ifadə oluna bilər. Publisistik üslubda isə bu informasiya qəzet başlıqlarında, məqalələrdə və s. ötürülə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mətn növündə ehtiva olunan informasiya elə həmin öz adı ilə əlaqəli olur. Aydındır ki, “pakt” adlanan

mətn növü, özündə xüsusi növ razılaşmanı ifadə edir. İki tərəf arasında xüsusi şəraitdə həyata keçirilən razılaşma “mətn-park” üçün səciyyəvidir. “Mətn-nota” isə özündə razılaşmanın hər hansı şərtinin pozulması üzündən iki tərəf arasında, xüsusilə də beynəlxalq əlaqələr zamanı ifadə olunan etirazı bildirir [3, 30].

Bəzi dilçilər tərəfindən informasiya və məlumat terminləri fərqləndirilir. N. Smis və D. Vilson hesab edirlər ki, məlumat informasiyanın növlərindən biridir. Məlumat oxucuları hər hansı bir yeni xəbərin qəbul edilməsinə sövq edilir. İnformasiyanın bu bölməsinə ən çox qəzetlərdə, radio və televiziya verilişlərində rast gəlinir.

Z.Y.Turayeva qeyd edir ki, məntdəki informativlik kateqoriyasından danışarkən, bəzən “məzmun” termini də işlədilir. Bəzi hallarda məqsədli olaraq mətnin məzmun planı əvəzinə “informasiya” termini də işlədilir [5, 40].

Ayındır ki, özlüyündə nə morfem, nə söz, nə də söz birləşmələri informasiya daşıyırlar. Amma bunların da xüsusi informativlikləri, informasiya daşıyıcısı olmaq xüsusiyyətləri vardır. Bunu cümlə haqqında da demək mümkündür. Cümlələr hər hansı bir fikrin ötürülməsində informasiya daşıyıcısı ola bilərlər.

Beləliklə, verilən fikri yekunlaşdıraraq demək mümkündür ki, mətnin məzmununda bitmişlik onun informativliyi vasitəsilə əldə olunur. Əlbəttə ki, burada mətn dilçiliyindən söhbət gedir. Amma qəzet mətnlərində isə hətta bir cümlə də ayrılıqda informasiya daşıya bilər və bu da çox zaman məlumat adlanır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 138 с.
4. Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, Москва, 1978, с. 111-138.
5. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М., 1986, 127 с.

K. Alakbarova

**Informativeness as a Category of the Text
Summary**

Article is called like “Informativeness as a category of the text”. The article mainly provides information on categories of texts, especially on the category of informativeness. There is talked about the three types of information (mainly cognitive, linguistic and communicative types) transmitted during communicative activities in the text. Here is noted that cognitive information, first of all, depends on the content of knowledge. It is free from the subjective impact of the text writer, and therefore is useful for efficient performance. In language information, the main focus orients from the content of knowledge to its form. But communicative information is information about the author's idea expressed in the text. This is not information just about non-language objects in the mind of the text writer. Its content is defined by how it is commented, i.e. it is understood by the participant in the communication act

К. Алекберова

**Информативность как категория текста
Резюме**

Статья называется «Информативность как категория текста». В статье в основном представлена информация по категориям текстов, особенно по категории информативности. В тексте говорится о трех типах информации (в основном когнитивных, лингвистических и коммуникативных типах), передаваемых в ходе коммуникативной деятельности. Здесь отмечается, что когнитивная информация, в первую очередь, зависит от содержания знаний. Он свободен от субъективного воздействия сочинителя текста и поэтому полезен для эффективной деятельности. В языковой информации основное внимание ориентируется от содержания знания до его формы. Но коммуникативная информация - это информация об идее автора, выраженная в тексте. Речь идет не только о неязыковых объектах в уме сочинителя текста. Его содержание определяется тем, как оно комментируется, то есть, как оно понимается участником коммуникативного акта.

Rəyçi:

Rafiq Şabanov

Filologiya elmləri namizədi, dosent

ALİYƏ MƏMMƏDLİ
ADU
mammadli.aliya@outlook.com

İNGİLİS DİLLİ ÖLKƏLƏRİN ONOMASTİKASINDA MİFOLOGİYANIN İZLƏRİ

Açar sözlər: onomastika, antroponimlər, toponimiya, mifologiya, mifoloji izlər

Ключевые слова: онмастика, антропонимы, топонимика, мифология, мифологические следы

Key words: onomastics, anthroponyms, toponymy, mythology, mythological traces

Bir xalqın yalnız özünəməxsus həyat tərz, adət və ənənələri olduğu kimi, onların ifadə vasitələri də məhz həmin xalqın dilində öz əksini tapır. Yəni konkret ingilis adət və ənənələri ilə bağlı olan söz və terminlər məhz britaniyalıların dilində işlənir və başa düşülür və bu səbəbdən də həmin söz və terminlər məhz Britaniyada danışılan ingilis dilinə məxsusdur.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində onun danışıldığı ölkənin tarixi, coğrafi xüsusiyyətləri, ictimai quruluşu, adət və ənənələri, mədəniyyəti, təhsil və s. sahələrinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu onunla əlaqədardır ki, adları çəkilən hər bir sahənin həmin ölkəyə məxsus xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətləri əks etdirən ifadə vasitələri də məhz konkret bir dildə meydana çıxır. Bunu ingilisdilli ölkələrə də aid etmək mümkündür.

İngilis dilli ölkələrinin onomastikası bu ölkələrdə yaşayan tarixi, adət ənənələri ilə yanaşı onların mifoloji dünyasının da izlərini saxlamışdır. Dini-mifoloji baxışlar həm antroponimlərdə, həm də toponimiyada öz əksini tapmışdır. Britaniyada yaşayan bütün xalqların - keltlərin, anglo-saksonların və digərlərinin mənəvi mədəniyyətini əks etdirən adlar arasında antroponimlər xüsusi yer tutur. Bu adların bir qismi müdriklik, müqəddəslik - *froda-müdrik*, etiqad *Aethelbeald -müdrikləri sevmək* və digər din məhfumları ifadə edir [4, 123].

Bu adların bir qismi heyvanlara etiqadla bağlıdır. Anqlo-saksonlar arasında xüsusilə canavara olan etiqad *Frithuwulf - təhlükəsiz canavar* şəxs adında özünü göstərir [4, 145].

Qədim ingilislərin yalnız heyvanlarda deyil, müxtəlif əşyalarda, xüsusilə də bəzək əşyalarında müqəddəslik görmüşlər. *Aethelstan - nəcib, sehirli daş* şəxs adında daş-qaşın sehirli qüvvəsi, müqəddəsliyi əks olunmuşdur.

Mürəkkəb adların komponentləri qədim ingilis adlarından götürülmüşdür. Anqlo-sakslar adların sehirli qüvvəsinə inanmış, ona görə adamlara sağlamlıq, rifah, var-dövlət, rahatlıq, şücaət, qəhrəmanlıq, şöhrət gətirəcək adlar vermişlər. Aşağıdakı adlar bu qəbildənir:

AELF-ruh; BEORHT-parlaq, işıqlı ruh; BEORN-müqəddəs döyüşçü; GOD-yaxşı, xeyirxah, faydalı, şərəfli, bacarıqlı, yaxşılıq, pay, əmlak; MAERE- qurbanlıq; READ-müdrilik [3, 112].

Xristianlığın meydana gəlməsi ilə qayellərdə yəhudi, yunan və latın adlarının uyğunlaşmış formaları əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Seumus - Seamus - Shamus (bibilya), Jakob, Ebin-Sean (bibilya), Uoann (Şon)* [3, 125].

Valilərin əcdadları olan kimerlər əvəllər müasir İngiltərənin cənubunda məskunlaşmış, sonralar isə qərbə doğru sıxışdırılmışlar. Qədim valilərin də adları ikimənalı şəxs adları şəklində olmuşdur. Məsələn, *Cadgubted – cad-döyüş +gubtel vuruş, və yaxud Branuelen – bran-cadu+dwen-ağ və s.*

Roma regionlarının uzun müddət, təqribən dörd əsr Britaniyanın ərazisində məskunlaşması keltlərin antroponimik sistemində böyük təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *Artur (Artorius)* tipli adlar istisna hal sayıla bilər.

Bizim eranın IV əsridə alman qəbilələri (anqlar, sakslar, yutlar, frizlər və b.) qitədən adalara intensiv şəkildə köçməyə başlamışlar. Onların köçmə prosesi, şübhəsiz ki, yeni şəxs adlarının gətirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Britaniyanın adları normanlar tərəfindən işğaladək periodik olaraq skandinavların hücumlarına məruz qalmışdır. Nəticədə şimal-şərqi İngiltərə IX-X əsrlərdə daniyalıların qanunları altında yaşamışdır. Mənşəcə german olan skandinavları anqlosakslar daniyalılar adlandırmışlar. Onların antroponimik sistemləri anqlo-sakslarla yaxınlığa, mənə və ənənə ümumiliyinə malik olmuşdur. Bununla yanaşı, skandinavlar İngiltərəyə müəyyən antroponimlər gətirmişlər. O dövrlərdə bir sıra skandinav və anqlo-saks adları paralel işlənmişdir. Məsələn, *Asgurz (skand.) və Esgar (ingl.)* [1, 224].

İngilislərin antroponimik sistemində əsaslı dəyişmə XI əsrdə baş vermişdir. Bu dövrdə normanlar ərazini işğal etmişlər. Sonralar ölkə Vilhemın frako-norman siyasəti altında qalmışdır. 1066-cı ildən başlayaraq 36 il ərzində norman şəxs adları İngiltərənin kübar və şəhər əhəlisinin qədim ingilis mənşəli adlarını sıxışdırıb istifadədən çıxarmışdır. Kənd yerlərində bu proses ləng getmişdir. Zəngin ingilis antroponimik sistemi sürətlə sıxışdırılmışdır.

Normanlar İngiltərəyə fransızlaşmış german şəxs adlarını gətirmişlər. Məsələn, *Richard, Hugo, Gerard, Willam* və s. Onlar ilk dəfə olaraq əhalini

siyahıya almış, adları *Domesday book -Məhşər günü kitabına* daxil etmişlər [1, 22].

İngiltərə ərazisində şotland və vallay mənşəli nəsil adları da çoxdur. Məsələn, geneoloji baxımdan şotland mənşəli olan nəsil adları *Ferguson, Magonald*, vallay mənşəli - *Abadam, Beavan*, toponimdən olan şotland mənşəli- *Baserville* geniş yayılmışdır.

Amerika xalqı XVIII əsrdə formalaşmış və onun özəyini ingilis, irland, şotland və vallaylar təşkil etmiş, sonralar onlar holland, isveç, alman, fransız, danimarkalılar və başqa millətlərlə qarışmışlar. İngilislər öz dillərini və öz mədəniyyətlərini Amerikaya gətirmişlər. Avropa, Asiya, latın Amerikasından gəlmələrin nəsiləri indi də müxtəlif assimilyasiya səviyyəsindədir. Ölkədə vahid xalqın formalaşmasında afrikalıların və yerli aborigenlərin- hinduların rolu da az deyildir. Ölkənin etnik tərkibi çox qarışıq olduğundan, burada müxtəlif mənşəli ad, ləqəb və familiyalar çoxdur.

Ölkədə etnik tərkibin rəngarəngli antroponimik sistemində də özünü göstərir. Bir çox şəxs adları milli kaloriti saxlayır. Məsələn, *Federico, Rodolfo, Dolores (isp.); Niccolo (ital.); Manuel, Mario, Raul, Ruth (port.); Kall, Matti, Elvi (finn.); Pupert, Martha (alm.); Raul, Vivienne (fr.)* və s. belə adlar çox vaxt qarışıq nigahlı ailələrdə özün göstərir [2, 42]. Bu adlarda müxtəlif təbii qüvvələrə inam ifadə olunur. İngilis familiyalarının böyük əksəriyyətinin bu günədək vahid normativ orfoqrafiyası yoxdur. Buna görə də onların ənənəvi yazılışı formalarından istifadə edilir. Onların yazılışı ilə oxunuşu arasında əsaslı fərq müşahidə olunur.

İngilis şəxs və soy adlarının mənşəyi və formalaşması ingilis dilçiliyində bir çox tətqiqatların obyektinə olmuşdur. 1935-ci ildə G.Fransson 1100-1350-ci illəri əhatə edən “Dini mərasim bildirən Orta İngilis dilli soyadlar” əsərini nəşr etdirir. Daha sonra bir sıra başqa fundamental tətqiqatlar meydana çıxır. B.Thursson “Orta İngilis dili məşğuliyyət terminləri” (1950); E. Ekwall “Orta əsrlərdə London dialektində soy adları” (1945) və s. Müəllif öz tətqiqatlarında həmin dövrə aid Londonda tərtib olunmuş sənədləri mənbə kimi götürmüşdür.

G. Kaistensson “Survey of Middle English Dialects 1290-1350” adlı əsərində dialektlərdə işlənmiş və etimoloji baxımdan və quruluşca maraqlı doğuran adlara əsaslanmışdır ki, bunların da mühüm bir qismini dini-mifoloji baxışlarla bağlı adlar təşkil edir.

1970-ci ildə nəşr olunmuş “Studies on Middle English Topographical terms” adlı tətqiqatında isə həmin müəllif Oksfordşayə, şimali və qərbi Midland yerli soy adlarını araşdırmış, onların semantik qrupları arasında mifologiya ilə bağlı adları ayırmışdır.

B.Selton Norfolk və Suffolk ərazilərindəki german mənşəli şəxs adlarını tədqiq edərək, 1972 və 1979-cu illərdə “The Anglo-Saxon Heritage

in Middle English Personal Names: East Anglic 1100-1399” adlı əsərində şəxs adlarının geniş semantik təsnifini vermişdir.

Britaniyanın mifoloji adları arasında kelt mənşəli leksik təbəqə xüsusilə genişdir. Belə adların bir qismi ruhlarla bağlıdır.

Aldisyer - adı qayel dilindəki *alld fhuathais* - *ruhun çayı* sözlərindən ibarətdir.

Arbuthnot - Şotlandiyada mövcud olan bu yer adı qayel dilindəki *boathanaich* - *müalicəvi, müqəddəs çayın mənsəbi* sözündəndir.

Qədim britaniyalılar digər təbii obyektlər kimi, bəzi çayların da müqəddəsliyinə və müalicəvi qüvvəsinə inanmışlar [2,44].

Barry toponimi, güman olunduğuna görə, irland dilindəki *beargha* - *oxa bənzər şəxs* mənasındadır.

Cattanach - yer adı qayel dilindəki *Gillecattain* - *müqəddəs Katanın xidmətçisi* ifadəsi əsasında yaranıb, qədimdə ayrı-ayrı şəxslərin, qəhrəmanların müqəddəsləşdirilməsi ənənəsini əks etdirir. Qədim britaniyalıların müqəddəsləşdirdiyi şəxslər arasında ara həkimləri, loğmanlar xüsusi yer tuturdu. Məsələn, *Glague* şəxs adı irland dilində *şəfaverici həkimin oğlu* mənasındadır [2, 47].

Bu qənaətə gəlmək olur ki, istər standart ingilis dilinin istərsə də onun variantlarının formalaşmasında ingilisdilli ölkələrdə tarixən məskunlaşmış xalqların mənəvi mədəniyyətinin, bu mədəniyyətin bir hissəsi olan əfsanələrin, mifoloji dünyagörüşünü əks etdirən leksik təbəqənin əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Novruzov T. Dünya ədəbiyyatı tarixi. I hissə (Qədim şərq ədəbiyyatı) Bakı: API nəşriyyatı, 2011, 310 səh.
2. Рыбкин А.И. Словарь английских фамилий, 1986, 576 с.
3. Holmer N.M. Indian Place Names in North America. Cambridge, 1948, 542p.
4. Onions S.T. Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford, 1985, 563p.

A.Mammadly

Traces of Mythology in Onomastics of English-Speaking Countries Summary

The article deals with the traces of mythology in onomastics of English-speaking countries. Here is noted that the mythological layer of language is not limited only with the spiritual life of the people, at the same

time it is also very important from a linguistic point of view. Lexical layer reflecting the mythological worldview of legends, which is a part of the spiritual culture of people historically settled in English-speaking countries, played an important role in formulation of both standard English and its variants.

Lexical layer with stylistic hue is especially reflected in the Christianity-related words and phrases. However, the words with such stylistic function are commonly found in the languages of ancient nations settled in Britain and other English-speaking countries. Those expressions have stronger emotionality than usual words that express the same meaning. Some of the words and expressions that reflect mythology obtain connotative meaning in the language.

A. Маммедли

Следы мифологии в ономастике англоязычных стран

Резюме

В статье рассматриваются следы мифологии в ономастике англоязычных стран. Здесь отмечается, что мифологический слой языка не ограничивается только духовной жизнью людей, в то же время он также очень важен с лингвистической точки зрения. Лексический слой, отражающий мифологическое мировоззрение легенд, которые являются частью духовной культуры исторически проживающих людей в англоязычных странах, сыграл важную роль в формулировании как стандартного английского языка, так и его вариантов. Лексический слой со стилистическим оттенком особенно отражен в словах и фразах, связанных с христианством. Тем не менее, слова с такой стилистической функцией обычно встречаются на языках древних народов, расположенных в Великобритании и других англоязычных странах. Эти выражения имеют более сильную эмоциональность, чем обычные слова, которые выражают одно и то же значение. Некоторые из слов и выражений, которые отражают мифологию, приобретают коннотативный смысл в языке.

Rəyçi:

Tofiq Quliyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DÜRDANƏ NAĞIYEVA
ATU
d_nagiyeva@mail.ru

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ (KİV) VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: dilçilik, Azərbaycan dili, nitq normaları, üslub, nitq mədəniyyəti

Ключевые слова: лингвистика, Азербайджанский язык, речевые нормы, стиль, речевая культура

Key words: linguistics, Azerbaijani language, speech norms, style, speech culture

Dilin bütün sahələrində - fonetik sistemində, leksikasında, qrammatik quruluşunda daxili qanunlar əsasında müəyyən olmuş normalar var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətdə ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. A.Axundov dil və nitq mədəniyyəti məsələlərinə “Dil və mədəniyyət” (1992) əsərində geniş yer vermişdir. Əsərin girişində müəllif ədəbi dil haqqında mövcud mülahizələri ümumiləşdirərək yazır ki, ədəbi dil müəyyən normaya salınmış dildir və onun əsasında daha çox ümumxalq dili dayanır. Ədəbi dil üzərində əməliyyat aparılmış bir dildir. A.Axundov qeyd edir ki, “dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növü mənasını bildirir, nəhayət, nitq deyərkən sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid termin kimi işlədilir”. Qulu Məhərrəmlinin nitq mədəniyyəti anlayışı ilə bağlı konseptual fikirləri isə aşağıdakı kimidir. “Dilçilərin bir qrupu nitq mədəniyyətini şifahi və yazılı nitqin vəhdətindən ibarət fakt kimi götürür. Fikrimcə, bu mövqə həqiqətə daha uyğundur. Hər bir şəxsin həm şifahi, həm də yazılı nitqi zəngin lüğət tərkibinə malik olmalı, orfoepik və orfoqrafik normalara əsaslanmalı, qrammatik qayda-qanunları, üslubi normaları gözləməməlidir”. S.Əlizadə ədəbi dili normaların məcmusundan ibarət vahid bir sistem kimi götürür və göstərir ki, bu sistemdə “normanı norma olmayan”dan ayırmaq tədqiqatçıdan zəngin müşahidə, xüsusi intuisiya tələb edir.” Alimin dediyinə görə, ədəbi dil normaların sistemli formasıdır və normadan asılıdır.

Normaları sırf sosial-tarixi plandan araşdıran dilçilərdən biri də Tofiq Hacıyev olmuşdur. Çox düzgün olaraq normaya zaman, məkan, tarixi inkişaf, ədəbi-mədəni şərait və digər sosial amillər baxımından yanaşan alim

belə bir qənaətə gəlir: “Tarixi, ədəbi-mədəni şərait dil normasını qaydaya salır. Bədii mətnlərin bolluğu bədii dilin mövqeyini yenə ənənəvi avanqardlığında saxlayır. Azərbaycan xalq dili yazılı ədəbi normada hakim oldu: ədəbi normativ xalq danışığının ədəbi səliqəyə salınmasından ibarət oldu”. Normanın dilimizdə ən gözəl açıqlaması və tərfi professor T.Hacıyevə məxsusdur. O, normaya belə bir tərif vermişdir: “Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında, müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində jəmləşən təzahürüdür.” Nitqin mədəniyyəti təkcə fonetik – tələffüz, leksik, qrammatik normalara bələd olmaqla bitmir. Bunun üçün nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışq aydın və dinləyənin səviyyəsinə uyğun olaraq intonasiyanı yerli-yerində dəyişməklə dinləyicilərin diqqətini cəlb etməli, onları yormamalıdır.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər kəs öz geyiminə, gigiyenasına diqqət yetirdiyi kimi, nitqinin də gözəlliyinə, təsirliliyinə fikir verməlidir.

Gözəl nitq üçün birinci növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, səlisliyi;
2. Həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün faydalanmaq vərdişinin olması.

Son illərdə nitq mədəniyyəti problemi təkcə dilçilik elminin və ona bağlı olan ədəbiyyatşünaslığın problemi deyil. Eyni zamanda və daha çox jurnalistikanın da predmetlərindən biri elə budur. Bu problemlə bağlı dəfələrlə konfranslar keçirilmiş, tədbirlər həyata keçirilmişdir:

İyunun 27-də Milli Televiziya və Radio Şurası (MTRŞ) və Mətbuat Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində “Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələrinin dili: problemlər və vəzifələr” mövzusunda konfrans keçirilmişdir.

2015-ci ilin iyun ayında AMEA-nın Dilçilik İnstitutu televiziya və radio aparıcıları üçün trening təşkil edib.

2016-cı ildə Milli Televiziya və Radio Şurası Elektron Mediaya Yardım Fondu ilə birgə KİV-in inkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə yardımı ilə “Azərbaycan Media məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi həyata keçirilmişdir. 2017-ci ilin oktyabrında Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində “Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında və inkişafında KİV-in rolu” mövzusunda konfrans keçirilmişdir. Bu siyahını uzatmaq, görülən digər tədbirləri sadalamaq olar. Amma konfranslarda müzakirə olunan mövzuları izlədikcə görürük ki, illər ötdükcə problemlər demək olar ki, həll olunmamış, yaxud cüzi dəyişikliklər baş vermişdir.

Hələ 1985-ci ildə A.Axundov ekran və radioda nitq mədəniyyəti problemləri haqqında yazırdı: “Bizim radio və televiziya işçilərinin, birinci

növbədə diktorların fəaliyyətində müəyyən nöqsanlar var: onları öz səciyyəsinə görə üç qismə ayırmaq olar:

1) Tələffüz nöqsanları və yaxud fonetik nöqsanlar;

2) İfadə nöqsanları və yaxud leksik-qrammatik nöqsanlar;

3) Üslubi nöqsanlar. Qeyd etmək istəyirəm ki, bu verilişin diktorlarının, demək olar ki, hamısı müəllim sözünü olduğu kimi (yəni, yazıldığı kimi tələffüz edirlər).

Eləcə də, açıq, yəni, saitlə bitən hecalardakı açıq saitlərin uzun tələffüz olunması az qala normaya çevrilmişdir. Diktorların (ümumiyyətlə insanların böyük əksəriyyəti), demək olar ki, hamısı “sərin” sözünü “sə:rin”, “cəmi” sözünü “cə:mi”, “ağır” sözünü “a:ğır”, “dərin” sözünü “də:rin” kimi tələffüz edirlər. Sərin, cəmi, ağır, dərin sözlərinin tələffüzü zamanı vurğu son hecaya düşür. Materialı necə yazılıbsa, elə oxumaq – nitqin radio və televiziya üçün zəruri normativ üslubunu, kitab üslubu ilə əvəz etməyə gətirib çıxarır”. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu problemlər günümüzə qədər qalmaqdadır. KİV-də yol verilən nitq qüsurlarını elə normalara uyğun olaraq üç qrupa ayıra bilərik:

KİV-də fonetik normaların gözlənilməsi;

KİV-də qrammatik normaların gözlənilməsi;

KİV-də leksik normaların gözlənilməsi.

Ədəbi dilin səs sistemi müəyyən normalar əsasında nizamlanır. Səslərin düzlüyü və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul edilməlidir. Bütün bunlar fonetik normanı səciyyələndirən cəhətlərdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması dedikdə, ilk növbədə, dilin tələffüz (orfoepik) və yazılı (orfoqrafik) normaları başa düşülür.

Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası onun orfoepik normasıdır. Əgər düzgün səslənməyən nitqdə səhvlər tamaşaçı və ya dinləyici tərəfindən fərqləndirilə bilməzsə, onun özünün nitqində həmin yanlışlıqların yaranması halları baş verəcəkdir. Televiziya kütləvi informasiya vasitələrinin elə bir növüdür ki, onun vasitəsilə müxtəlif sosial tərkibli auditoriyaya, tamaşaçıların şüuruna, davranışına daha effektiv təsir etmək mümkündür. Televiziya dili şifahi ədəbi dilə əsaslandığı üçün burada orfoepik normanın gözlənilməsi təbii haldır. Orfoepik norma pozuntusu ekran nitqində daha çox müşahidə olunur. Ekran orfoepik norma sözün, ifadənin düzgün tələffüz edilməsini tənzim edir. Şifahi nitqin əsas vasitəsi səsdir. Nitq insan cəmiyyəti üçündür. Nitqin gözəlliyi onun anlaşılıqlı olmasındadır. Orfoepik qaydalar orfoqrafik qaydalarla müqayisəli şəkildə öyrədilir. Bu normalar ədəbi dilin lüğət fondunda olan sözlərin düzgün tələffüz edilməsini tənzim edir. Məsələn, gələcək zaman formasını ifadə edən -acaq, -əcək şəkilçisinin bəzi aparıcıların nitqində -acey, -acöy, -əcey və s. formalarına rast gəlinir. Televiziya dilində diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də vurğu məsələsidir. Qeyd

edək ki, vurğunun şifahi nitqdə çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sözlün ədəbi dildəki düzgün yazılış qaydası onun orfoqrafik normasıdır. Lakin elə verilişlər var ki, onların adı orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazılmır. Sadalanan nöqsanlar keçmiş ANS, ATV, Xəzər televiziya kanallarında tez-tez müşahidə olunur. Qeyd edək ki, sadalanan nöqsanlar Milli Televiziya və Radio Şurası Elektron Mediaya Yardım Fondu ilə birgə KİV-in inkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə yardımı ilə "Azərbaycan Media məkanında ədəbi dilin qorunması" layihəsi əsasında aparılmış monitorinqin nəticələrində qeyd olunmuşdur.

KİV-də qrammatik norma pozuntularına əsas aşağıdakı başlıqlarda nəzər sala bilərik: Sintaktik yerdəyişmə mövcuddur. Məsələn: "Əyləncə dünyasının nömrə bir saytı!" Bu cür yazı bir neçə fərqli saytda təkrar olunur. Yersiz təkrarlar və artıqlıq. Məsələn: "Sizi hər yerdə daha keyfiyyətli, daha güclü, daha sürətli rabitə ilə təmin etmək üçün keçən il baza stansiyalarımızın sayını ikiqat artırdıq" və ya "biz istərdik ki, ABŞ Azərbaycanda demokratiya olmasında maraqlı olsun". İlk cümlədə "daha" sözünün üç dəfə, ikinci cümlədə "olsun" ifadəsinin iki dəfə işlənməsi mətnə ağırlıq gətirir. Yarımçıq tipli cümlələrə üstünlük verilir. Məsələn: "Sadəcə irəli.. İstədiyiniz Mobil nömrələr. Qoşulma nömrələrimiz... Məsləhət ver..."

Morfoloji kateqoriya gözlənilmir. Məsələn: "Azərıtıfıaqın İdarə Heyəti eyni zamanda əsas vəsaitlərin istifadəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində onların icarəyə verilməsi və özəlləşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir". Üslubi norma gözlənilmir. Məsələn: "Bir şərtlə ki, gecə halı pisləşərsə, mütləq əməliyyata gəlməlidir". Mürəkkəb konstruksiyalara rast gəlmək olur. Məsələn: "Beləliklə, yəqin ki, paxlalı bitkilərin molibdeni akkumulyasiya mexanizmindən istifadə etməklə şoran torpaqlarda yetişdirilən bitkilərin kübrələrinə molibdenin duzlarını əlavə etməklə molibden tərkibli fermentlərin aktivliyini yüksək səviyyədə saxlamaq və bunun nəticəsində də yüksək məhsuldarlığa nail olmaq olar". KİV-də leksik norma pozuntularının da sayı yetəri qədər çoxdur. Bunlara aşağıdakıları göstərmək olar. Rus dilindən istifadə olunur: "Özünü təqdim elə, ay brat, sən prastoy oğlana oxşuyursan." Bu nümunədə həm leksik, həm fonetik, həm də qrammatik norma pozuntusu özünü göstərir. Termin çoxluğu: "Rusiyada MDB və Baltıqyanı ölkələrin çempionlarının Birlik Kuboku turnirində ölkə çempionu «Bakı» fiaskoya uğradı". "Olaylar", 22 yanvar 2010. İdman leksikasına aid olan fiasko – məğlubiyyət mənasını verir. Amma bu məqamda uğurlu ifadə kimi işlənmişdir. Sözlər düzgün yazılmır və üslubi məqamında işlənmir: "Burada ifadəlilik insanın şirlə müqayisəsi sayəsində yaranır". Jarqon, məhəlli və ara sözlərdən istifadə olunur: "Türk mətbuatının verdiyi məlumata görə Özer bu həftənin sonunda sinəsini kiçiltmək üçün bıçaq altına

uzanacaq".Alınma sözlərdən istifadə olunur: "Antalyaya təlim-məşq toplanışına yollanan hakimlərimiz arasında insident yaranıb".

Türk dilinin təsiri və dominantlığı hiss olunur: "O dedi ki, 79-cu ildən oxuyur, amma poz verməyi xoşlamır".Sonda Milli Televiziya və Radio Şurası Elektron Mediaya Yardım Fondu ilə birgə KİV-in inkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə yardımını ilə "Azərbaycan Media məkanında ədəbi dilin qorunması" layihəsi əsasında aparılmış monitorinqin nəticələrinin müzakirəsi zamanı irəli sürülən təklifləri bir daha təqdim etmək istəyirik.

1. Televiziyada Azərbaycan dili haqqında, dilin gözəlliklərindən bəhs edən verilişlərin açılması, dilə aid mövzuların müzakirəyə çıxarılması yaxşı olardı.

2. Hər hansı bir verilişin, proqramın redaktorlarından birinin dilçi olması televiziya dilində ədəbi dilin normalarından yayınmaların qarşısının alınmasına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

3. Dublyaj filmlərinin səslənməsində filmi səsləndirən artistlərin sayı artırılmalıdır. Hər həftə eyni artistlərin nitqindən istifadə edərək müxtəlif filmlər nümayiş olunur. Bu zaman isə tamaşaçı səslərə görə yeni filmə baxmasının fərqlində olmur.

4. Fikrimizcə, redaktorlar, aparıcılar onlar üçün qaranlıq, mübahisəli olan dil məsələləri ilə bağlı AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu ilə əlaqə saxlasalar, daha məqsədəuyğun olar. Əmin olsunlar ki, dilçi alimlər istənilən məsələnin izahında onlardan köməklərini əsirgəməyəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik . Bakı, "Maarif", 1979 , s.73
2. Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı, Çəşioğlu nəş. 2004, s.191
3. Əlizadə S.Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. (orfoqrafik, fonetik və morfoloji normalar), Bakı, 1985, s.23
4. Budaqova Z., Hacıyev T.Azərbaycan dili. Bakı, 1992, s.102
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1976, s.9
6. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, s.4

D.Nagiyeva

Mass media and speech culture

Summary

Speech culture is an integral part of national culture. The speech culture does not end with a phonetic, lexical, grammatical norm.

For this purpose, the content of the talk should be fine, it should be clear and appropriate to the listening level. Awareness of norms in media is one of the major problems.

In the article, the speech defects in the media are subdivided into three semicircles, each with specific examples.

Expectation of phonetic norms in mass media;

Expectation of grammatical norms in mass media;

Waiting for lexical norms in mass media.

As a result, we can say that the elimination of the deficiencies in the media is one of the most important tasks of each of us, especially journalists.

Д.Нагиева

Средства массовой информации и культура речи

Резюме

Речевая культура является неотъемлемой частью национальной культуры. Культура речи не заканчивается фонетической, лексической, грамматической нормой.

Для этого содержание разговора должно быть прекрасным, оно должно быть четким и уместным для уровня прослушивания. Осознание норм в средствах массовой информации является одной из основных проблем. В статье дефекты речи в средах подразделяются на три полукруга, каждая из которых имеет конкретные примеры.

Ожидание фонетических норм в средствах массовой информации;

Ожидание грамматических норм в средствах массовой информации;

Ожидание лексических норм в средствах массовой информации.

В результате можно сказать, что устранение недостатков в средствах массовой информации является одной из важнейших задач каждого из нас, особенно журналистов.

Rəyçi:

Dürdanə Rəhimzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA KADIYEVA
ATU
sevda@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DANIŞIQ ETİKASI

Açar sözlər: dil, nitq, normalar, mədəniyyət, söz, yazılı, şifahi

Key words: language, speech, norms, culture, word, written, oral

Ключевые слова: язык, речь, нормы, культура, слово, письменная, устная

Nitq insanların şüur, təfəkkür səviyyəsinin və tərbiyəsinin əsas göstəricələrindən biri hesab olunur. Buna görə də nitq mədəniyyəti insanların ümumi mədəniyyəti, savad dərəcəsi və dünyagörüşü ilə bağlıdır. Şifahi və yazılı variantlarda ədəbi dilin normalarından, eləcə də müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində nitqdə dilin ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etmək bacarığına nitq mədəniyyəti deyilir. İfadə formalarına görə nitq şifahi və yazılı formalara bölünür. Şifahi nitq tarixən ən qədim hesab olunur, ədəbi normalara daha sərbəst yanaşması ilə seçilir. Belə nitq əvvəlcədən hazırlanmış (məsələn, məruzə, yaxud mühazirə) və hazırlanmamış (birdən söylənilən (spontan) ifadə) ola bilər. O, adətən, nitqin danışiq üslubunda işlənir və hətta publisistik, rəsmi-işgüzar və elmi üslublarda işləyə bilər. Şifahi nitq yazılı nitqdə də öz əksini tapır. Yazılı nitq yazının meydana gəlməsi ilə, xüsusilə, əlifba yarandıqdan sonra meydana gəlib və ədəbi dilin normalarına daha ciddi riayət edilməklə səciyyələnir, çünki yazı fonetik, leksik, qrammatik, üslubi və orfoqrafik qaydalara əsaslanır. Yazılı nitq çox geniş sahələrdə işlənir, o, elmi, publisistik, rəsmi-işgüzar və bədii üslublarda öz əksini tapır. Yazılı nitq şifahi nitqə nisbətən daha çətin və məsuliyyətlidir, çünki nitqin bu formasında fikir daha ardıcıl, rəhbərli və dəqiq ifadə edilir, dil vahidləri və formalarını düzgün seçib işlətmək imkanları genişdir. Şifahi nitqdə isə qısa, yarımçıq ifadələrdən, intonasiya, mimika və vurğudan istifadə olunur. İnsanlar arasında olan əlaqəyə, dostluğa və işgüzar münasibətlərə, fikirlərin, istəklərin və hisslərin nitqin köməyi ilə mübadiləsinə ünsiyyət deyilir. Təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənə ifadəli hərəkətləri – bunların hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyət – insanlar arasında fəaliyyətdir, iştirak etdiyi prosesdir, buna görə də ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Nitqin etiket qaydaların bilinməsi və gözlənilməsi insana özünü sərbəst və inamlı hiss etməyə və kənar şəxslər tərəfindən gülünc vəziyyətə

düşməməyə imkan verir. Danışan, ünsiyyət zamanı dilin ədəbi normalarını gözləməkdən başqa, nitq etikətlərinə də riayət etməlidir.

Məzmununa, formasına, məqsədinə görə nitqin müxtəlif növləri var. Ünsiyyət aktı dialoq, poliloq və monoloq formasında keçə bilər. Dialoq (yunan.dialogos-söhbət) iki nəfər arasında olan nitq siyasi, iqtisadi, məişət və s.məzmununda ola bilər. Rus alimi f.e.d., professor V.M.Pivoyev (1) dialoqu fəlsəfi baxımından şərh edərək yazır ki, dialoqda ünsiyyətin iki subyekt, iki «şüuru» iştirak edir və onlar öz fikirlərini ifadə etmək, bir-birini başa düşmək və anlamağa çalışırlar. Hər bir dialoq iştirakçısı üçün vacib şərtlərdən biri - öz fikrinin başqası tərəfindən eşidilməsi, sonra isə başqasını düzgün anlamaq arzusudur. Poliloq (yunan.: poly – çox + logos-nitq, söhbət) –bir neçə şəxsin ünsiyyətdə iştirak etməsinə deyilir. Monoloq (yunan.:monos – bir,tək + logos – nitq,söhbət) – əvvəlcədən təşkil olunmuş nitqdır. Bu zaman fikir bir şəxs tərəfindən ifadə olunur və bir neçə nəfər tərəfindən dinlənir. Bundan başqa, monoloji nitqə öz-özünə, yaxud başqalarına yönəldilən, amma digər şəxslərin birbaşa reaksiya üçün nəzərdə tutulmayan nitq də aiddir.

Nitq mədəniyyətinin əsas müddəalarından biri danışq etikası ilə bağlıdır. Etika insanların bir-birinə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışqı, mədəni davranış məsələlərini, müraciət və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. Danışq etiketi-nitq davranışının spesifik qaydaları, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və istifadə olunan formül və ifadələrdə, həmsöhbətlə nəzakətli əlaqədə olan vəziyyətdə, şəraitdə öz əksini tapır. Etiket - rəftar formulların müəyyən edilmiş qaydasıdır. Nitq etiketi kommunikativ, əlaqəquraşdırıcı, çağırış, diqqəti cəlb etmə və s.funksiyalara malikdir və aşağıdakı janrlara ayrılır: salamlama, vidalaşma, xahiş, üzrxahlıq, təşəkkür, təbrik, etiraz, imtina, dəvət, söhbətə qoşulma, dinləmə, mimikadan istifadə, verilən suallara cavab vermə qaydaları və s. Bu formullar rəsmi və qeyri-rəsmi sahələrə bölünür və onların köməyi ilə həmsöhbətin bizə nə dərəcədə yaxın olduğunu bildirmək olar.

Etiketli ünsiyyət - qarşılıqlı əlaqə deməkdir və onun köməyi ilə şəxslər öz fikirlərini, xahişi, niyyəti nəinki nəzakətlə, həmçinin lazımı dərəcədə (rəsmi, yaxud qeyri-rəsmi olaraq) ifadə edirlər. Etiket formulların vasitəsilə tanış olmayan, yaxud az tanış olan adamlarla ünsiyyət zamanı ümumi mövzuları tapmağda, başqa mövzuya keçməsində, gərginliyi, yaxud münaqişəni aradan qaldırmağa, müəyyən məsafə yaratmaqda istifadə olunur. Etiket formullarına yiyələnərək, insan nəzakətli olmağa, başqasını incitməməyə, hər-hansı bir sözlə qəlbinə dəyməməyi öyrənir. Etiket qanunlarına əsasən, kobudluğa, insan ləyaqətinin alçaldılmasına, təhqirə, insanları pis vəziyyətə sala bilən, onlar tərəfindən bir narazılıq yarada bilən vəziyyətlərə yol verilmir. Danışq etikətinin köməyi ilə münaqişəli vəziyyətlərdən qaçmaq,

həmsöhbətə “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm” deyərək, yaranmış gərginliyi (əgər o baş verirsə) aradan qaldırmaq olar. Bununla bağlı müəyyən mövzulara toxunulması düzgün sayılmır, çünki bəzi söhbətlər iştirakçılar üçün arzuolunmaz ola bilər və mənfi reaksiyaya gətirə bilər. Şayiələrin yayılması, xəbərcilik, qeybət, söhbətdə iştirak etməyənlər haqqında, xüsusilə, onun mənfi cəhətləri barədə danışmaq mədəniyyətsizlik sayılır. Eyni zamanda ictimai yerlərdə ucadan gülmək və danışmaq, ərkəyə sözlərdən istifadə etmək, qızgın söhbətlər aparmaq və s. müsbət təsir bağışlamır və qəbulolunmazdır. Tanışlarla və yad adamlarla, dostlarınız, rəisiniz ilə ünsiyyət zamanı nitq etiketin formullarından bacarıqla istifadə etmək özünüzü rahat hiss etməyə imkan verir.

Nitq etiketi mövzusu həmişə ən aktual mövzulardan biri idi. Etiket insanların daxili mədəniyyətinin səviyyəsini əks etdirir və davranışımızın müxtəlif cəhətlərini göstərir. İnsanın müxtəlif hərəkətləri, pozalar, aldığı vəziyyətlər - hərəsi öz etiket mənasını daşıyır. Etiket məqsədilə biz müxtəlif əşyalardan, əsasən də geyimdən istifadə edirik, amma əsas rol yenə də bizim nitqimiz oynayır. Nitq etiketi söhbətdə iştirak edən şəxslərdən, əlaqəyə girən işgüzar adamların xüsusiyyətlərindən, tərəfdaşların münasibətlərdən, subyektlərin sosial statusundan, peşəsindən, millətindən, yaşından, cinsindən, xasiyyətindən asılıdır və bu xüsusiyyətlərin əsasında qurulur. Onun köməyi ilə biz öz tərbiyəmizin səviyyəsini və nəzakətliyimizin dərəcəsini nümayiş etdiririk. Nəzakət-ünsiyyət zamanı tərəfdaşların bir-birinə hörmətin təzahürüdür. O, ədəblə, hörmətlə, mərifətlə assosiasiya olunur. Nitqdə sözlərin funksiyasını konkretləşdirən, ifadələri, cümlələri məzmunca dolğunlaşdıran və onların mənasına müxtəlif münasibət bildirən vasitələr intonasiya, mimika və jestlər sayılır. Ayrı-ayrı insanlara qarşı istifadə edilən jestlər və intonasiya başqalarına qarşı istifadə olunma bilməz. Nitq etiketinin öz milli xüsusiyyətləri də vardır. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və ənənələrə yiyələnir. Hətta əgər biz hər hansı bir dilin mükəmməl sahibi olsaq da, bu dil kollektivində qəbul edilmiş danışq etiketlərin qaydalarına vərdis olunmayanacan, bu və ya digər mədəniyyətin nümayəndələri ilə ünsiyyətimiz uğursuz olar.

Nitq mədəniyyəti insanları mütləq olan normalara və qaydalara riayət etməyə məcbur edir. Buna baxmayaraq, çoxlarının nitqində sözlərin, səslərin deyilişində nöqsanlar var. Sözlər aydın və düzgün tələffüz edilmir, yerdəyişmə hadisəsi qüsurlu tələffüzə səbəb olur, vurğudan düzgün istifadə olunmur. Bəzi insanlar öz nitqlərində çoxlu artıq, lazımsız sözlər işlədirlər. Uzunçuluq isə üslub və janrdan asılı olmayaraq, böyük çatışmamazlıq hesab olunur. Uzunçuluq pleonazm formasını qəbul edə bilər(2). Pleonazm (yunan.pleonazmos –ifratçılıq, artıqlıq) – nitqdə mənasına görə yaxın və buna görə də artıq sözlərin işlənməsinə deyilir. Pleonazmın növü isə

tavtologiyadır (yunan.: tayto – eyni şey və logos-söz)– hər hansı bir anlayışın başqa sözlərlə təkrarən ifadə etməsidir. Məsələn, sual soruşmaq, təzədən təzələmək və s. Ədəbi dilimizin zəngin sinonimlərini öyrənmək yersiz təkrarlardan qaçmağa şərait yaradır. Son vaxtlar Azərbaycan dilində çoxlu əcnəbi, alınma sözlərin, dialektlərin və şivə sözlərin istifadəsi həyəcan doğurur. Əlbəttə, hər hansı bir dildə alınma(əcnəbi) sözlərin istifadəsi – normal və qanunauyğun haldır. Amma bizim öz dilimizdə qarşılığı olmayan alınma sözlərin işlədilməsi məqbuldur. Lakin bəziləri öz nitqlərində əcnəbi sözlərindən hədsiz dərəcədə istifadə edir və belə hallar dili ağırlaşdırır və təmizliyini pozur. Qeyd edilənlərdən nəticəyə gəlmək olar ki, ailədə, məktəbdə, xüsusilə də Ali məktəblərdə, kütləvi informasiya vasitələrində ənənələrimizə, nitq mədəniyyətinə, danışq tərzinə, xüsusilə də yazılı nitq mədəniyyətinə, mimikalara, jestlərə, yazılı ünsiyyətə, Azərbaycan danışq etikətinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.S.Hüseynov. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti. Bakı, «Təknur», 2012, 176 s.
- 2.N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU, 2014, 278s.

S.A. Kadiyeva

The speech culture and negotiation ethics of the Azerbaijani language

Summary

The culture of speech is the mastery of the norms of the literary language in its oral and written varieties. Under speech it is accepted to understand both the process of speaking, and its result - speech works. There are two forms of speech: written and oral. Communication is a relationship between people and a business, exchange of thoughts, desires and feelings through speech. The act of communication can take place in the form of dialogue, polylogue and monologue. In addition to adherence to the rules of fluency, the speaker of communication must observe the rules of speech etiquette. The following genres of speech etiquette distinguish: greeting, farewell, an apology, a gratitude, a request, a compliment, an invitation, a refusal, an objection. Etiquette communication is interaction. Etiquette is associated with politeness, which is dictated by the laws of ethics. Politeness is a multifaceted

phenomenon, in which respect for communicating partners is shown in different situations. Etiquette does not allow manifestations of rudeness, insult, humiliation of human dignity.

С. А.Кадиева

Этикетное общение и культура речи Азербайджанского языка

Резюме

Культура речи – это владение нормами литературного языка в его устной и письменной разновидностях. Под речью принято понимать как сам процесс говорения, так и его результат – речевые произведения. Выделяют две формы речи: письменную и устную. Общение – это отношения между людьми, обмен мыслями, желаниями и чувствами с помощью речи. Акт общения может происходить в форме диалога, полилога и монолога. Кроме соблюдения норм, говорящий при общении обязан соблюдать и правила речевого этикета. Выделяют Жанры речевого этикета: приветствие, прощание, извинение, благодарность, поздравление, просьба, комплимент, приглашение, отказ. Этикетное общение — это взаимодействие. Этикет связан с вежливостью, которая диктуется законами этики. Вежливость — это многоаспектное явление, в котором в разных ситуациях проявляется уважение к партнерам по общению. Этикет не допускает проявлений грубости, оскорбления, унижения человеческого достоинства и т.п.

Rəyçi: Leyla Qocayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
ATU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elnara@mail.ru

**M.KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ
FEİLLƏRDƏ NÖV KATEQORİYASI**

Açar sözlər: Türkçülük, leksik-semantik, növ kateqoriyası, spesifik.

Ключевые слова: тюркский, лексико-семантический, категория залога, специфический.

Key words: Turkic, lexical-semantic, species-specific, specific.

XI əsr Türk dünyasının möhtəşəm abidəsi olan M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it türk” əsərində ilk dəfə olaraq türk tayfalarının dilləri, mədəniyyəti, məişəti, etnoqrafiyası haqqında geniş məlumat verilir. Bu əsər türkologiyada türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına və leksikasına dair yazılmış ilk nümunə kimi çox qiymətlidir.

Məhz digər xalqlara Türk dilini öyrədilməsi məqsədi ilə xeyli əsərlər yazılmışdır: “Kutatku-Bilik”, İbnü Mühənnə lüğəti, Qaraqoyunlunun “Fərhang-i-türki” və b. Bu əsərlər içərisində M.Kaşğarının “Divan”ı öz elmi dəyərinə, əhatə dairəsinə görə Türkçülüyn Ensiklopediyası adlandırılmışdır.

M.Kaşğarının bu əsəri türk dilləri leksikasının XI yüzillikdəki geniş və zənginliyini sübuta yetirir.

Əsəri Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə edən X.S.Xocayev yazır ki, kitabdakı məlumatlar yalnız XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir (1935-37-ci illər).

Əsərdə feillərin leksik-semantik zənginliyi, feil yaradan şəkilçilərin çoxçeşidliyi araşdırılır, leksik və morfoloji kateqoriyalardakı spesifik cəhətlər açılır, kök – şəkilçi münasibətləri tarixi inkişafda izah olunur.

M.Kaşğari “Divan”ındakı feillərin qrammatik xüsusiyyətləri təsirlilik kateqoriyası, feilin zamanları, feilin şəkilləri, feilin təsriflənməyən növləri, növ kateqoriyası bir çox tədqiqatlara cəlb olunmuşdur.

Feilin növ kateqoriyası ümumdil hadisəsi olub, müxtəlif sistemli dillərdə özünü göstərir. Dilin tarixi qatlarından bu faktın zənginliyi ilə özünü göstərməsi, zaman-zaman ciddi dəyişikliklərin meydana çıxması növün dilin qrammatik-semantik strukturundan möhkəm yerə malik olduğunu təsdiqləyir.

Dünya dilçilərində bu mövzu ən çox tədqiq olunan sahələrdəndir. Bu barədə çoxlu sayda əsərlər yaransa da, növ kateqoriyası mübahisəli,

mürəkkəb və aktual kateqoriya olaraq qalır (99:3). Müxtəlif sistemli dillərdə növ anlayışının mahiyyətindən, onun leksik-qrammatik kateqoriya olaraq daha qədim çağlardan mövcud olmasına toxunan bəzi dilçilər bu dil faktının lingvistik anlayış kimi müxtəlif baxımlardan, xüsusilə tarixi aspektdə öyrənilməsinin zəruriliyini diqqət mərkəzinə çəkirlər.

Türk dillərində də növ anlayışının, o cümlədən növ kateqoriyasının qədim olmasına baxmayaraq, onun tədqiqi vəziyyətini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Tədqiqatların çoxunda bundan ya heç danışılmır, ya da səthi bəhs olunur. Halbuki hələ min il bundan əvvəl M.Kaşğarının “Divani lüğəti-türk” əsərində “türkologiyanın babası” bu dil faktını sadəcə verməklə kifayətlənməmiş, habelə yeri gəldikcə onun yaranması yolu və vasitələri haqqında təsəvvür yaradır. Bu cəhətdən həmin əsərin dilindəki növlə bağlı məlumatların araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

X.Q.Niqmatov XI-XII əsrlərdə Şərqi Türküstan abidələrinin dilində feilin növlərindən danışarkən “Divani-lüğəti-türk” əsərinin də dilinə müraciət etmiş və dörd növdən – qayıdış, qarşılıq, məchul və icbar növlərindən bəhs etmişdir (90).

Qeyd edək ki, “feillərdə olan məna fərqləri subyektlə feil, subyektlə obyekt və obyektə predikat arasındakı müxtəlif münasibətlərdən meydana çıxır. Başqa sözlə desək, məna fərqləri işin icrasında iş görənin (subyektin) fəal və qeyri-fəal iştirak etməsindən, iş görənin işin icrasının obyekt üzərinə təsir edib-etməməsindən və subyektlə obyektin bir-birini əvəz edib-etməməsindən əmələ gəlir” (41: 113).

Subyekt-obyekt-predikat münasibətləri real aləmin obyektiv münasibətləri olduğundan onun dildə təzahür formaları vardır. Göstərək ki, subyektin predikata, obyektin predikata ayrı-ayrılıqda olan münasibətlərini heç də subyekt-obyekt-predikat üçlüyünə aid qarşılıqlı münasibətlə eyniləşdirmək olmaz. Bu iki yanaşma tərzidir olduğundan feilin qrammatik məna növlərinin təsnifi də müxtəlif olmuşdur. Ə.Rəcəbli göytürk abidələrinin dilində feilin doqquz məna növü haqqında məlumat verir: (44:266). Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı və bu sahədə çox dəyərli əsər yaratmış Kaşğari isə beş növdən bəhs açır ki, bu da müasir təlimlə üst-üstə düşür. Bu da təbiidir, belə ki, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, növ kateqoriyası qədim və müasir türk dillərində ən az deformasiyaya uğrayan kateqoriyalardandır” (65:48).

Dilçilikdə feilin növ kateqoriyası müxtəlif təsnifatlarda verilsə də, əksərən beş məna növü fərqləndirilir ki, M.Kaşğari də bunu əsas götürmüşdür: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar.

Feil özünün çıxış formasında məlum növdə olur. Belə ki, “bütün feil kökləri özlüyündə məlumdur”. Dil tarixinə dair bəzi əsərlərdə məlum növ ayrıca adlandırılmır, “keçər” və “keçməz” növ adları ilə təqdim olunur.

Birinci təsirli, ikinci isə təsirsiz feilləri əhatə edir. Hər zaman olduğu kimi, qədim dövrdə də məlum növ əsas olmuş və bütün digər növlərin əsasında durmuşdur. Hətta zahirən növ şəkilsiz forması ilə olan formalar da vardır ki, onlar məzmunlarından məlum növlərdir. M.Kaşğari bunlardan bəhs edərkən onları “öz müstəqil mənasında olan faillər” adlandırır. Məsələn: *dirildi, azaldı, tabızdı, kutğardı, katğurdu, burbaşdı, boymasdı, qurtuldu, sarmaldı, yumurlandı, burçaklandı, əmitti, unuttu* və s. feillər bu cür sözlərdəndir. Məlum feillərin bir hissəsi təsirli, digər hissəsi isə təsirsizdir.

Məchul növ feillərdə işin icraçısı bilinmir. Əslində bu zaman məntiqi obyekt qrammatik subyektin yerində işlənir. Məntiqi subyektin zahirə çıxmasına ehtiyac hiss olunmur. Müasir dilimizdə olduğu kimi “Lügət”də də məchul növün $-il^2$, $-in^2$ şəkilsizləri ilə formalaşdığı göstərilir. Digər cəhət isə odur ki, bu şəkilsizlər təsirli feillərə artırılaraq məchul növü yaradır. Bunu M.Kaşğari özü də qeyd edir. Ərəblərin də öyrənməsi üçün nəzərdə tutulduğundan burada müqayisə də ərəb dili ilə aparılır. Əsərdə oxuyuruq: “Ərəb dilində təsirli feildən məchul növ yaranmır. Halbuki türk dilində bu növ çoxdur” (II, 154). Verilən nümunələr də bunu sübut edir: *Evə barıldı* “Evə gedildi”, *Tağdan inildi* “dağdan enildi”. Kitabda biz belə bir maraqlı faktla da qarşılaşırıq ki, eyni feil həm $-in^2$, həm $-il^2$ şəkilsizləri ilə işlənib məchul növ formalaşdırıla bilər. Bunu müəllif $-l$ hərfinin dəyişməsi kimi izah edir: “Bəzi hallarda $-l$ hərfi özündən sonra gələn hərfə uyur. Məsələn, *Bitik bitindi* və *Ər itindi*. Bunlar müvafiq olaraq *Kitab yazıldı* və “Adam itələndi” deməkdir. Bu sözlər *bitirdi* və *titirdi* şəklində də ola bilər” (II, 161). Əsərin müxtəlif yerlərində müxtəlif münasibətlərdə bu məsələyə qayıdılır və zəngin misallar verilir: *öküldü* “yığıldı”, *büküldü* “büküldü”, *tügüldü* “düyünləndi”, *tarıldı* “çəkildi”, *ötüldü* “qarışdırıldı” və s.

Bəzi $-l$ şəkilsizli məchul növə aid söz leksik və qrammatik mənasına görə müasir dilimizdə başqa şəkildə işlənir. Belə ki, *istədi* feili müasir dilimizdə “istənildi” formasında işləkdir. Bəzən isə $-l$ və $-r$ şəkilsizləri birləşib bir qrammatik formanın ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, *açıldı, itildi, üpləndi* feillərindəki kimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, onlar düzəltmə quruluşda olub, məchul mənasını ifadə edir və feilə $-sık$, $-suk$ şəkilsizləri artırılmaqla yaranır. *Udsuktı* “uduldu”, *alsıktı* “alındı”, *ursuktı* “yenildi”, *arsıktı* “adlandı” feillərinin ilk ikisinin kökü müasir dilimizdə olduğu kimidir: *ud*, *al*. Bunların müvafiq şəkilsiz qəbul etdikdən sonra məchul növ məzmunu daşdığı da aydındır. Belə çıxır ki, burada $-sık$, $-suk$ şəkilsizləri məchul növü birbaşa formalaşdırır. Bu şəkildə digər iki sözü də izah etmək mümkündür.

“Divan”da olan məchul feillərin formalaşması zamanı bəzi feillərdə sözün özündəki son saitin düşməsi faktı özünü göstərir. *Aşrıldı, eştildi* sözləri müasir dilimizdə *eşidildi, aşırıldı* şəklində işlənir. Bu fikri *öprüldü*

“içildi”, *ötrüldü* “çalındı”, *ağtıldı* “sarsıldı” və s. feillər haqqında da söyləmək olar. *Örtəldi* “yandırıldı”, *üstələdi* “arandı”, sözlərində isə şəkilçi *-əl* fonetik tərkibinə malikdir. Məs.: *irtələdi* “arandı”, *örtələdi* “yandırıldı”. Bu fakt türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün təbiidir və geniş yayılmışdır. Məsələn: *qop* sözünə *-ar*, *-it* sözünə *-ir* şəkilçisi artırmaqla təsirsiz feildən təsirli feil yaranır və s.

Qədim dövrdə olduğu kimi, müasir dilimizdə də *-ıl⁴*, *-in⁴*, məchul feil yaratmaq üçün eyni zamanda eyni feilə artırılmalı bilmir; onlar ayrı-ayrı feillərlə işlənir. Lakin zaman keçdikcə feillərin hansı şəkilçisi ilə işlənməsində müəyyən fərqli hallar meydana çıxa bilər. Tədqiq etdiyimiz əsərlə müqayisədə də biz bu faktı müşahidə edə bilirik. Müasir dilimizdə *at* feili *-ıl* şəkilçisi ilə məchul növə çevrilir: “atıldı (ox)”. Abidədə isə bu söz *atındı* formasında verilmişdir ki, həmin mənanı ifadə edir. *Okıldı* sözü haqqında da bu fikri söyləmək olar. Bu söz müasir dilimizdə *oxundu* fonetik formaya malikdir. Qeyd edək ki, əsərdə bu sözün eyni məzmununda *akındı* variantı da vardır. Birinci variant müasir dilimizdə işlədilməsə də, başqa formada mövcuddur: “oxuduldu”, yəni ikiqat morfoloji göstəricidən istifadə edilmişdir. Abidədə bu faktın əksi də müşahidə olunur. Müasir dilimizdə *-in⁴*, *-n* şəkilçisi isə formalaşan məchul növ feilləri *-ıl⁴*, *-l* ilə meydana çıxır. “Bəzəndi” əvəzinə *bəzəldi*, “sınandı” əvəzinə *sınaldı*, “darandı” əvəzinə *taraldı* “döşəndi” əvəzinə *töşəldi* və s. işlədilməsi bu faktın o zaman geniş yayıldığını göstərir.

“Az” feili isə müasir dilimizdə məchul növ formasına malik deyil. Abidədə isə *azıldı* forması var ki, “insanların yolu azması” mənasına uyğundur.

Məlumdur ki, məchul növ feillər subyektə məchul qalan hərəkəti bildirir. Bu zaman məntiqi subyekt cümlədə mübtədə şəkildə təzahür etməsə də, məntiqi obyekt qrammatik mübtədə kimi çıxış edir. Lakin məchul növə aid elə feillər də var ki, onlar ümumiyyətlə, mübtədə tələb etmir. Dilçiliyimizdə bunlara şəxssiz feil deyilir. “Divan”da bu cür məchul feillərə də təsadüf olunur. *Çıkıldı* “çıxıldı (evdən)”, “*kirildi*”, “girildi (evə)” feilləri belələrindəndir. Abidədəki “*keçildi* (çay)” feili müasir danışq dilimizin faktı kimi mövcuddur, lakin ədəbi dil faktı kimi alınmalıdır.

-ıl⁴ şəkilçisi feilə artırılaraq məchul növ yaradır. Bu baxımdan *tüzülmək* sözü maraq kəsb edir. Abidədə bu söz iki mənada təqdim edilir: 1) “*düzəltmək* (yer)”; 2) “*düzəlmək* (iş)”. Müasirlik baxımından yanaşsaq hər iki halda kök sifət olmalıdır, halbuki *-ül* şəkilçisi ada yox, feilə artırılır. Lakin nəzərdə alanda ki, ada *-ıl⁴* şəkilçisi artırmaqla da feil düzəlir, onda *tüzülmək* sözünü, doğrudan da, “düz olmaq” mənasında qəbul etməli olacağıq.

Məchul növün içərisində elələri də var ki, onlarda iş görən məlum olmadığı kimi, qrammatik subyekt - mübtəda da tələb etmir. Bunlar şəxssiz feillər də adlandırılır. M.Kaşğari şəxssiz feillərdən danışmadan müvafiq feilləri məchul növün içərisində vermişdir. Lakin leksik və qrammatik cəhətdən qeyri-adi görünməyən bu feillər müasir dilimiz üçün işlək deyil. Həmin feillərə aid “*keçildi* (su)”, “*çıkıldı* (evdən)”, “*kaçıldı* (ölümdən)” misallar vermək olar.

Bəzi feillər tarixi inkişaf prosesində şəkilçi morfemlə birləşərək müasir dövrümüzdə sadə sözlərə çevrilmiş və başqa formada məchul növ kimi işlənir. Məsələn, müasir dilimizdə *itələmək* feili *-n* şəkilçisi ilə “itələndi” kimi məchul növ kimi işlədilir. “Divan”da isə bu sözün məchul forması *itildi* kimi təqdim edilir ki, sözsüz *it-* feil, *-it⁴* növ şəkilçisi kimi çıxış edir.

X.Q.Niqmatov abidələrin dilindəki məchul növdən bəhs edərək, onların şəkilçisiz variantının olduğunu da göstərir və qeyd edir ki, XI əsr üçün bu forma artıq arxaıqlaşmış və az hallarda işlənir (90: 54-55) Amma demək lazımdır ki, feilin növ anlayışı əslində kateqoriyadır və kateqoriya özünün morfoloji əlaməti şəkilçisi ilə meydana çıxır. Bu gün də Azərbaycan dilində şəkilçisiz formada qayıdış məzmununu ifadə edən feillər var. Lakin onlar qayıdış yox, məlum növ adlanır. Ona görə də fikrimizcə, X.Niqmatovun fikri ilə razılaşmaq olmaz. Bu fikrə A.M. Şerbakda da rast gəlirik (107: 167).

Qayıdış növ feillərdə subyekt eyniləşir, daha doğrusu, subyekt işi öz üzərinə yönəldir. Məchul və qarşılıq növlər formal cəhətdən bir-birinə oxşasalar da, leksik və qrammatik səciyyətinə görə fərqlənilirlər. “Divan”da da qayıdış növün *-in⁴*, *-it⁴* şəkilçiləri ilə meydana çıxdığı məlum olur. *Büküldü* feili budağın öz üzərində baş verən faktı bildirir. *Əgilgən* “əyilən” feili sifəti də qayıdış növdədir.

Qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə formalaşan feil bəzən həm məchul, həm də qayıdış növ məzmununu ifadə edə bilər. Məsələn, *pozuldu* sözü “Divan”da iki anlamda verilir: 1) “Ev xarab oldu (kimsə tərəfindən)”; 2) “Adamın halı xarab oldu”. Birinci halda söz məchul mənə bildirirsə, ikinci halda qayıdışlıq məzmununu ifadə edir. *-it⁴* şəkilçisi ilə formalaşan qayıdış növ qədim dövrdə çox az işlədilmişdir (44: 272).

Tezildi sözü haqqında da eyni fikri söyləmək olar: 1) “xalq toplandı” anlamında qayıdış, “pul yığıldı” anlamında isə məchul növ bildirir. *Tikildi* (1- “kişi evə dürtüldü” – qayıdış; 2- “küpə un turtüldü”- məchul), *söküldü* (1- “donun tikişi”- qayıdış; 2- “bina”- məchul), *örtüldü* (1- “qapı örtüldü”- məchul; 2- “göy üzünü buludlandı” mənasında- qayıdış), *gərildi* (1- “insan gərnəşdi”- qayıdış; 2- “ip dartıldı” – məchul) feilləri də bu tipdəndir. *Boğuldu* sözü isə xüsusi obyekt və ya subyektlə işlənmədən də iki anlamda

işlənə bilir: 1- “*ər boğuldu* (suda)” - qayıdı; 2- “*ər boğuldu* (kimsə tərəfindən)” – məchul.

Qayıdış növü formalaşdırən ikinci şəkilçi $-in^4$ morfemidir. Bu şəkilçi ilə yaranan qayıdış növ $-il^4$ şəkilçisi ilə formalaşanlardan çoxdur. *Büründü, tərindi, tapındı, ögindi* və s. sözlərini misal göstərmək olar.

Qayıdış növdə olan elə feillər də vardır ki, onlar müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil. Məsələn, *əkmək* feili müasir dilimizdə məchul növdə “əkilmək” şəklində işlənir. Lakin bu sözün *əkinmək* forması yoxdur. “Divan”da isə qayıdış məzmununda bu feil verilmişdir; “öz-özünə toxum əkdi” deməkdir. *Umundum* sözü də qayıdış növdədir. Bu şəkilçi də dilimizdə yoxdur. Şərqdə bu söz “(Allahdan) umdum” mənasına gəlir. Müasir dilimizdə isə bu mənaya yaxın “umsunmaq” sözü işlədilir.

Məlumdur ki, müasir dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlara $-il^4$ şəkilçisini artırıqda məchul növ, $-in^4$ şəkilçisini artırıqda isə qayıdış növ formalaşır. Məsələn, *deyildi* sözü məchul, *deyindi* sözü isə qayıdış növdə olan feillərdir. Abidədə də belə feillərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, *aymaq/aytmaq* feili *ayıldı* formasında məchul “deyildi”, *aytındı* formasında isə qayıdış növdədir “söz soruşmağı öz üzərinə götürdü”.

Abidədə qayıdış növün də şəkilçilərinin bir-birini əvəzləməsi faktına rast gəlirik. Belə ki, müasir dilimizdə *atıldı* sözü həm məchul, həm də qayıdış növ kimi işlənirsə, abidədə bu söz *atındı* şəklində işlənilmişdir.

$-in^4$ şəkilçisi feillərin bir çoxunda maraqlı hal kimi özünü göstərir. Onlar semantikasına görə adi feildən fərqli məzmun ifadə edir. Belə ki, qayıdış məzmunu çərçivəsində başqa çaları da ifadə edir. Bu çalar özünü.... “kimi göstərdi” və ya “.... kimi göründü” məzmununa malikdir. Məsələn, *barındı*- “gedir kimi göründü”, *bitindi* “özünü yazırmış kimi göstərdi”, *öpündü* “şorba içirmiş kimi göründü”, *bıçındı* “özünü .. doğrayırmış kimi göstərdi”

Bir məsələyə toxunmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, dilimizin qədim çağlarından bu günə qədər adlardan feil düzəltmək üçün $-la^2$, $-lan^2$ şəkilçisindən istifadə olunur. $-Lan^2$ şəkilçisi ilə formalaşmış feillərdə qayıdış məzmunu olsa da, onları növ kateqoriyasına münasibətə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci halda $-lan^2$ şəkilçisi $-la^2$ və $-n$ komponentlərinə parçalana bildiyinə görə $-n$ növ şəkilçisi kimi çıxış edir və ona görə də onlarda qayıdış növdən bəhs etmək olar. *Ənükləndi* “balaladı” *ənük* sözü – $lə$ şəkilçisi ilə işlənilib *ənüklənmək* feilini yaradır. Sonra isə $-n$ şəkilçisini də qəbul edərək qayıdış növ feilə çevrilir. İkinci qrup feillərdə isə $-la^2$ və $-n$ komponentlərinə ayırmaq olmur, daha doğrusu isim və ya digər ad bütünlükdə $-lan^2$ şəkilçisini qəbul edərək feilə çevrilir və bu feillərin məzmununda qayıdışlığın məzmunu olsa da, burada kateqoriya kimi qayıdış növdən danışmaq olmaz. *Oğuşlandı* “ailə sahibi oldu”, *ətəkləndi*, *atlandı* “dişi dəvə sahibi oldu”, *arkalandı*, *azuklandı* “azuqə sahibi oldu”, *öküzləndi*

“ölküz sahibi oldu”, *eşikləndi* “eşik sahibi oldu”, *ətməkləndi* “çörək sahibi oldu” və s. X.Q.Niqmatov bu formaları da növ, daha doğrusu, məchul növ hesab edir (90: 57).

Qeyd edək ki, bu cür formalaşma məchul növə də aid edilə bilər. Yəni isim *-la* şəkilçisini qəbul edərək feilə çevrilir və yalnız bundan sonra *-n* şəkilçisini də qəbul edib məchul növü yaradır. Məsələn: *ov+la+n*. Burada başqa maraqlı cəhət də diqqəti cəlb edir. Bu söz sonda *-n* yox, *-l* şəkilçisi ilə işləyə bilər: *ov+la+l*. “Divan”da *ovladlı* sözü də *ovlandı* sözünün mənasını ifadə edir. Bu fikri *işlədi* sözü haqqında da demək olar. Abidədə bu söz məchul məzmununda – “işləndi” mənasını bildirir.

Beləliklə, məlum olur ki, omonim morfoloji göstəricilərə malik olan məchul və qayıdış növləri həm semantik məzmununa, həm də qrammatik formalaşmasındakı müəyyən spesifikasiyaya görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən kateqoriyalardır.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., «Просвещение», 1965, 492 стр.
3. Нигматов Х.Г. Залоги глагола в восточно-тюркском языке XI-XII вв. СТ, 1973, № 1, стр. 46-61
4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Москва: «Просвещение», 1975, 271 стр.
5. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981, 183 стр.

Э. Мамедова

Категория залога глаголов в произведении М. Кашгари «дивани лугат-ит тюрк».

Резюме

Один из первых исследователей древних тюркских языков является М.Кашгари. В литературном творчестве он известен как автор произведения «Дивану лугат-ит-тюрк». Автор в своем значительном труде «Дивану лугат-ит-тюрк» посвященном сравнению этих языков, говорит о грамматических категориях залогов глагола, о путях и средствах их происхождения. Категория залога глагола является об-

шеязычным событием. Этот предмет является одним из наиболее изученных областей в мире лингвистов. Хотя в литературе имеется много работ, посвященной к этой теме, она остается наиболее сложной и актуальной категорией. Исследователи делят залого глагола на 5 частей: действительный залог, страдательный залог, возвратный залог, взаимосовместный залог, понудительный залог. М.Кашгарли тоже это взял за основу своего труда. В этом труде автор сходитя во мнении, что в древнем и современном тюркских языках категории залогов глагола меньше всего подверглись деформации. Он считает, что в процессе исторического развития некоторые глаголы в наше время превратились в простые слова.

E.Mammadova

**The category of categories of feels in
M.Kargarin's divanu lugat-it-turk**

Sammary

One of the first researchers of the ancient Turkic languages is M.Kashgari. In literary works, he is known as the author of the work "Divan Lugat-it-Türk". The author, in his significant work "Divan Lugat-it-Türk" on the comparison of these languages, speaks of the grammatical categories of verb pledges, ways and means of their origin.

The verb's pledge category is a common language event. This subject is one of the most studied areas in the world of linguists. Although there are many works in the literature devoted to this topic, it remains the most complex and relevant category.

Researchers divide the verb's voices into 5 parts: a valid voice, a passive voice, a refundable voice, a joint voice, an enforcing voice. M. Kashgarli also took this as the basis for his work. In this work, the author agrees that in the ancient and modern Turkic languages, the verb-voice categories of the verb were least deformed. He believes that in the process of historical development, some verbs in our time have become simple words.

Rəyçi: Esmira Quliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZAHIRA KAZIMOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
zahira@mail.ru

THE DIFFERENCE BETWEEN REGIONAL AND STYLISTIC VARIETIES OF ENGLISH PRONUNCIATION

Key words: English, written, spoken, assimilation, regional, stylistic, pronunciation

Açar sözlər: İngilis, yazılı, danışq, assimilyasiya, regional, üslub, tələffüz

Ключевые слова: Английский, письменный, разговорный, ассимиляция, региональный, стилистический, произношение

The English language has changed over the years. Thus, it is clearly observed that the language has exposed to alternations considerably over the last thousand or so years. It has changed in terms of its lexis (vocabulary), its orthography (spelling) and its semantics (meaning). It has also changed in terms of its syntax (word order). There are a lot of countries that use English as a backup language. Following this further, there are lot of English around the world where the native languages have merged with English. These are the sort of English dialects that native UK or US people would have trouble understanding. As one moves across the country, it may be experienced that not only changing landscape and architecture but also a gradual change in the sounds it is heard, in the accents and dialects that relate to the place in which they are spoken and to which they belong. This phenomenon is known as a dialect continuum. The terms accent and dialect are often used interchangeably, although in linguistic terms they refer to two different aspects of language variation.

Speaking and writing are different in both origin and practice. Our ability to use language is as old as humankind is. It reflects the biological and cognitive modification that has occurred during the evolution of our species. Writing is the symbolic representation of language by graphic signs. It is comparatively recent cultural development. Spoken language is acquired without specific formal instruction, whereas writing must be taught and learned through deliberate effort. The origins of the written language lie in the spoken language, not the other way round.

The written form of language is usually a generally accepted standard and is the same throughout the country. But spoken language may vary from place to place. Such distinct forms of language are called dialects! The varieties of the language are conditioned by language communities ranging from small groups to nations. Speaking about the

nations we refer to the national variants of the language. According to A.D. Schweitzer national language is a historical category evolving from conditions of economic and political concentration which characterizes the formation of nation. In the case of English there exists a great diversity in the realization of the language and particularly in terms of pronunciation. Though every national variant of English has considerable differences in pronunciation, vocabulary and grammar; they all have much in common which gives us ground to speak of one and the same language — the English language.

Every national variety of language falls into territorial or regional dialects. Dialects are distinguished from each other by differences in pronunciation, grammar and vocabulary. When we refer to varieties in pronunciation only, we use the term accent. So local accents may have many features of pronunciation in common and are grouped into territorial or area accents. For certain reasons one of the dialects becomes the standard language of the nation and its pronunciation or accent - the standard pronunciation.

The literary spoken form has its national pronunciation standard. A standard may be defined as "a socially accepted variety of language established by a codified norm of correctness" (K. Macanalay). Standard national pronunciation is sometimes called "an orthoepic norm". Some phoneticians however prefer the term "literary pronunciation".

Nowadays two main types of English are spoken in the English-speaking world: British English and American English.

According to British dialectologists (P. Trudgill, J. Hannah, A. Hughes and others), the following variants of English are referred to the English-based group: English English, Welsh English, Australian English, New Zealand English; to the American-based group: United States English, Canadian English. Scottish English and Ireland English fall somewhere between the two, being somewhat by themselves.

According to M. Sokolova and others, English English, Welsh English, Scottish English and Northern Irish English should be better combined into the British English subgroup, on the ground of political, geographical, cultural unity which brought more similarities - then differences for those variants of pronunciation.

Teaching practice as well as a pronouncing dictionary must base their recommendations on one or more models. A pronunciation model is a carefully chosen and defined accent of a language.

In the nineteenth century Received Pronunciation (RP) was a social marker, a prestige accent of an Englishman. "Received" was understood in the sense of "accepted in the best society". The speech of aristocracy and the

court phonetically was that of the London area. Then it lost its local characteristics and was finally fixed as a ruling-class accent, often referred to as "King's English". It was also the accent taught at public schools. With the spread of education cultured people not belonging to upper classes were eager to modify their accent in the direction of social standards.

In the first edition of English Pronouncing Dictionary (1917), Daniel Jones defined the type of pronunciation recorded as "Public School Pronunciation" (PSP). He had by 1926, however, abandoned the term PSP in favour of "Received Pronunciation" (RP). The type of speech he had in mind was not restricted to London and the Home Counties, however being characteristic by the nineteenth century of upper-class speech throughout the country. Of course, one finds differences between such speakers - they have their own personal characteristics, and an increasing number of broadcasters with Scottish, Welsh and Irish accents are employed. On this ground J.C. Wells (Longman Pronunciation Dictionary, 3rd edition - 2000) considers that the term BBC pronunciation has become less appropriate. According to J.C. Wells, in England and Wales RP is widely regarded as a model for correct pronunciation, particularly for educated formal speech.

For American English, the selection (in EPD) also follows what is frequently heard from professional voices on national network news and information programs. It is similar to what has been termed General American, which refers to a geographically (largely non-coastal) and socially based set of pronunciation features. It is important to note that no single dialect - regional or social - has been singled out as an American standard. Even national media (radio, television, movies, CD-ROM, etc.), with professionally trained voices have speakers with regionally mixed features. However, Network English, in its most colorless form, can be described as a relatively homogeneous dialect that reflects the ongoing development of progressive American dialects. This "dialect" itself contains some variant forms. The variants involve vowels before [r], possible differences in words like *cot* and *caught* and some vowels before [l]. It is fully rhotic. These differences largely pass unnoticed by the audiences for Network English, and are also reflective of age differences. What are thought to be the more progressive (used by educated, socially mobile, and younger speakers) variants are considered as first variants. J.C. Wells prefers the term General American. This is what is spoken by the majority of Americans, namely those who do not have a noticeable eastern or southern accent.

Styles of speech or pronunciation are those special forms of speech suited to the aim and the contents of the utterance, the circumstances of communication, the character of the audience, etc. As D. Jones points out, a person may pronounce the same word or sequence of words quite

differently under different circumstances. Thus in ordinary conversation the word *and* is frequently pronounced [n] when unstressed (e.g. in *bread and butter* ['bredn 'butə]), but in serious conversation the word, even when unstressed, might often be pronounced [ænd]. In other words, all speakers use more than one style of pronunciation, and variations in the pronunciation of speech sounds, words and sentences peculiar to different styles of speech may be called stylistic variations.

Several different styles of pronunciation may be distinguished, although no generally accepted classification of styles of pronunciation has been worked out and the peculiarities of different styles have not yet been sufficiently investigated. The kind of style used in pronunciation has a definite effect on the phonemic and allophonic composition of words. More deliberate and distinct utterance results in the use of full vowel sounds in some of the unstressed syllables. Consonants, too, uttered in formal style, will sometimes disappear in colloquial. It is clear that the chief phonetic characteristics of the colloquial style are various forms of the reduction of speech sounds and various kinds of assimilation. The degree of reduction and assimilation depends on the tempo of speech.

References

1. "English Language § Varieties of English", *Encyclopædia Britannica* (Fifth ed.), Vol. 6 Earth–Everglades, pp. 883–886, 1974
2. Bolton, K. (2002), *Hong Kong English: Autonomy and Creativity*, Asian Englishes Today, Hong Kong University Press, retrieved 2015-10-22
4. Fischer, Steven Roger (2004), *History of Language*, Reaktion Books.

Z.Kazimova

İngilis dilinin tələffüzündə regional və stilistik fərq Xülasə

İngilis dili bir çox ölkələrdə rəsmi dil olmaq vəziyyətinə malikdir, çünki o dünyanın ən geniş yayılmış dili sayılır. İngilis dili yazı və danışiq dili səviyyəsində böyük dəyişikliklərə malik olan dil kimi qəbul edilir və dialekt və ya vurğu ingilis dilini asanlıqla fərqləndirən faktordur.

İngilis dili uzun illər ərzində dəyişdi. Beləliklə, dilin son min il ərzində çox dəyişmələrə məruz qaldığı müşahidə edilir. O, leksik (lüğət), yazılış və semantik (məna) baxımından ciddi şəkildə dəyişmişdir. Sintaksis baxımından (söz sırası) da bu dildə dəyişiklik istisna olunmur.

Hazırkı məqalə İngilis dilinin ümumi fenomenini müəyyən müxtəlif aspektləri ilə fərqlənmək üçün əsasən istifadə olunan müxtəlifliyə, dialektə və vurğuya əsaslanan çoxsaylı əlaqəli konsepsiyaları nəzərə alaraq yüngülləşdirir.

З.Казымова

**Различие между региональными и стилистическими разностями
английского произношения
Резюме**

Английский язык, обладающий предварительным статусом официального языка во многих странах, является самым распространенным языком в мире. Очевидно, что английский язык считается униформой с большими вариациями в написании английского и британского английского, а также диалектом или акцентом, как правило, является фактором, позволяющим легко различать различные типы английского языка. Разнообразные акценты являются разнообразными и красивыми.

Помимо акцентов, наблюдается заметное наблюдение, указывая на высокий уровень склонности людей смешивать английский со своим местным жаргоном, чтобы сформировать гибридное разнообразие английского языка, столь же красочного, как культура в этой стране. Английский язык имеет долгую историю языковых концепций.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru

КАК УВЕЛИЧИТЬ СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС

Ключевые слова: словарный запас, метод ,изучение, развитие ,активный ,пассивный ,речь, память ,общения, практика.

Açar sözləri: söz ehtiyatı, metod, öyrənmə ,inkişaf, aktiv, passiv ,nitq, yaddaş ,ünsiyyət, təcrübə.

Key words: vocabulary, method, learning, improvement, active, passive, speech, memory, communication, practice.

При изучении английского языка у каждого человека есть свои особенности. Кому-то тяжело даются времена и грамматика, кому-то легко понимать людей, но сложно самому выразить свою мысль. Сегодня я затрону тему, которая является одной из самых востребованных во время изучения английского языка. Расскажу о том, как увеличить словарный запас. Для начала обсудим, что такое словарный запас, и почему так важно его увеличивать. Словарный запас (или же лексикон) – это набор слов, который знает человек. Он может быть двух типов: активный и пассивный.

Активным мы называем тот запас слов, который используем постоянно в нашей повседневной речи, в устной форме или же на письме. Пассивным словарным запасом называются слова, которые мы узнаем, читая книгу, когда их говорит другой человек, слушая песню, но не употребляем эти слова сами. Пассивный словарный запас несет в себе значительно большее количество слов нежели активный. Количеством и разнообразием употребляемых слов определяется грамотность говорящего. На запоминание новых слов уходит достаточно много времени. И зачастую возникает проблема извлечения их из памяти. Существует достаточно много методик увеличения словарного запаса, однако, как показывает практика, некоторые из них эффективны, а некоторые нет. Одной из неотъемлемых задач при изучении иностранных языков является постепенное увеличение словарного запаса. Одной из неотъемлемых задач при изучении иностранных языков является постепенное увеличение словарного запаса. Количеством и разнообразием употребляемых слов определяется грамотность и профессионализм говорящего. На запоминание новых слов уходит достаточно много времени и сил. И зачастую возникает проблема извлечения их из

памяти. С чем это связано и почему когда-то тщательно выученные слова забываются?

Ученые различают три отдела памяти по времени ее действия: краткосрочная, среднесрочная и долгосрочная.

Краткосрочная память отвечает за восприятие и обработку информации в момент ее получения и дает возможность ее воспроизводить в течение ближайших 24-48 часов. Среднесрочная память позволяет воспроизводить информацию, полученную за последние один-два месяца. Долгосрочная память хранит полученную информацию всю жизнь. В зависимости от того, каким образом или методом преподносится, воспринимается и с какой частотой повторяется информация, она попадет в разные отделы памяти. По частоте использования и воспроизведения полученной информации память разделяется на активную и пассивную. Любая информация, полученная даже случайным образом, заносится в пассивную память.

Существует достаточно много методик увеличения словарного запаса, однако, как показывает практика, некоторые из них эффективны, а некоторые нет. Процесс запоминания новых слов следует организовывать таким образом, чтобы они попадали в отдел долгосрочной активной памяти. Многие озабочены поисками гениального, решающего все проблемы одним махом способа расширения словарного запаса. Способы запоминания новых слов, описанные в этой статье, не могут претендовать на титул волшебной палочки, но все же они работают. Один из этих способов будет понемногу сводить вас с ума, другой временами будет оставлять вашего собеседника в недоумении, а если вы будете использовать третий, то ни одна поездка в общественном транспорте не обойдется без косых взглядов попутчиков. На чем же остановиться?

Сколько слов надо знать?

Носитель языка с университетским образованием обладает пассивным словарным запасом в 17-18 тысяч слов. Чтобы сдать FCE, надо знать около 5000 слов. В повседневной речи обычно используется не более 700 слов. На какую из этих отметок нацеливаться - решать вам.

Сколько слов можно выучить в день (неделю, месяц)?

У меня никогда не получалось качественно выучить более 15-20 слов в день. Под качеством я полагаю способность вспомнить значение нового слова, встретив его в тексте через месяц-два после заучивания. Оптимально, по-моему, учить 10-15 новых слов по будням и повторять их на выходных. Где взять новые слова?

Не стоит брать новые слова из списка самых часто употребляемых слов, индекса словаря или подобного им монотонного перечисления

слов. Такие слова в одно ухо влетят, в другое вылетят; вместо этого, обращайтесь внимание на новые слова при чтении, просмотре фильмов или прослушивании аудиокниг/радиопередач. Если какое-то незнакомое слово встречается часто, то его-то и надо поставить в очередь; пропускайте архаичную и высокопарную лексику, которой богата неадаптированная английская классика и колонки редакторов в таких газетах, как *The Guardian* и *The Times*. Встреча с такими словами в реальной жизни маловероятна; обращайтесь внимание на словосочетания со словами, которые вы уже знаете. Английский язык богат словосочетаниями с такими, казалось бы, невинными и давно выученными глаголами, как *turn*, *be* и *go*. Чтение без перевода

Чтение без перевода

При изучении любого иностранного языка следует стремиться к достижению такого уровня понимания, когда не требуется мысленно переводить слова при устной речи и чтении. При чтении нового текста выписываются все незнакомые слова без перевода. Текст закрывается, напротив каждого нового слова пишется его перевод. Несколько раз стоит прочесть слова с переводом, но не зазубривать их. Достаточно, чтобы сформировалась общая идея текста. Вы откладываете слова с переводом в сторону и пытаетесь прочесть текст, не подглядывая в перевод слов. Если вы все-таки не можете вспомнить перевод какого-то слова, постарайтесь подобрать его по контексту. А если и это не удастся, то посмотрите в записи. Таким образом, текст нужно вычитывать до тех пор, пока вы не запомните почти дословно его содержание. И в качестве закрепления выученных слов необходимо несколько раз прочесть текст, не переводя ни одного слова в нем (читать так, как будто бы вы читаете не иностранный текст, а текст на родном вам языке). Данный метод занимает достаточно много времени и сил, однако, очень эффективен не только для увеличения словарного запаса, а и для развития скорости мышления на изучаемом языке, а также для восприятия получаемой информации. Метод изучения слов «Чтение без перевода» дает возможность не только запомнить неизвестные слова, а и научиться «думать» на иностранном языке, что очень важно при общении с носителями языка.

Живое общение с носителем языка

Живое общение всегда дает много положительного опыта в изучении любого иностранного языка. Старайтесь говорить как можно больше и с разными собеседниками, особенно с носителями изучаемого языка. Пусть даже у вас проблемы с грамматическими конструкциями – они со временем уйдут. Главное, что при общении с носителем языка вам будут встречаться неизвестные слова (не стесняйтесь тут же выяснять значение этих слов у собеседника). Если не можете придумать сами, попросите собеседника

привести пример использования нового для вас слова, думаем, вам не откажут. Подытоживая, нужно заметить, что ни один из методов не является эффективным на 100%. Все зависит от индивидуальных особенностей памяти и восприятия каждого человека. Стоит попробовать каждый из методов и выбрать один или несколько из них, которые максимально соответствуют способностям и комфортны в использовании. Способы учить новые слова

Все нижеперечисленные способы я испробовала на себе. Они перечисляются скорее в хронологическом порядке, нежели в порядке нарастания эффективности.

Flash cards (карточки)

Рассказы

Другой известный метод запоминания слов. Берете десять новых слов, выписываете их на листочек, и составляете с ними связный рассказ на английском языке. Помогает не только запомнить новые слова, но и перебросить старые из пассивного словарного запаса - в активный. Недостаток этого метода: слова обычно из столь разных сфер, что связать их в одном абзаце не представляется никакой возможности. Или просто лень. Прежде чем обратиться к словарю, попробуйте сами догадаться, что означает незнакомое слово. Правильно «узнанное» слово запомнится с большей долей вероятности.

Список литературы

- Источники пополнения лексики английского языка на современном этапе. 2016 / Чигина Н.В., Митюрин Д.О.
Стратегии обучения профессионально-ориентированному вокабуляру 2015 / Вепрева Татьяна Борисовна
Особенности работы с лексикой на практических занятиях по иностранному языку 2015 / Молодых-Нагаева Елена Геннадьевна
Об эффективных способах увеличения словарного запаса студентов 2016 / Омелич О.К.
Коммуникативные стратегии и расширение словарного запаса при обучении английскому языку 2017 / Майоренко Ирина Анатольевна, Эпоева Луиза Врежевна, Миронова Маргарита Николаевна

S.Imanova

How to expand vocabulary Summary

This article covers some programs of expanding vocabulary. However the article does not cover all the many programs, methods, and different courses. The most effective method of expanding vocabulary is learning and memorizing 10-15 words by using them in your own sentences. Learners need to learn a list of boring words and make an effort to practice them in order from the category of boring to the category of incredibly entertaining. Learners should try all the ways to expand the vocabulary. They need to select two or three words, which they seem particularly effective. They should combine new words in schemes, tables and pictures put the new words to the old ones, united by a common theme and use handles of different colors- all that is necessary to remind your later of the meaning of the word without turning to direct translation. This method takes quite a lot of time and effort, however, it is very effective not only to increase the spore reserve, but also for the development and comprehension of target language.

S.Imanova

Söz ehtiyatını necə artırmaq olar Xülasə

Bu məqalə, xarici dildə söz ehtiyatını artırmaq üçün bəzi üsul və metodlardan bəhs edir. Bununla belə məqalə bütün mümkün olan üsullardan istifadə etməsə də, söz ehtiyatının genişləndirməsində ən təsirli və effektiv üsullara toxunmuşdur. Məsələn xarici dili öyrənən şəxslərə hər gün on və yaxud on beş sözü öyrənmək və yadda saxlamaq tövsiyyə olunur. Bəzi yaddaşda saxlanması çətin görünən sözləri, xüsusi səy və daha effektiv yollarla yadda saxlamaq olar. Bu məqsədlə öyrənilən sözlərin sadədən mürəkkəbə doğru kateqoriyalara bölmək olar. Daha sonra xarici dili öyrənən tələbələr əzbərlədikləri sözləri cümlədə istifadə edə bilərlər. Başqa effektiv üsullardan biri də yeni sözləri cədvəllər, şəkillər, sxemlər və digər vasitələrdən istifadə edərək əzdərləyib yadda saxlamaqdır.

Bütün yuxarıda sadalanan üsullar söz ehtiyatını artırmaq və inkişaf etdirmək üçün araşdırılmış və tədqiq edilmişdir.

Rəyçi:

**Sevil Qaziyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

SÖZDƏYİŞDİRİCİ FLEKSIYALAR VƏ SÖZDÜZƏLDİCİ AFFIKSLƏR

Açar sözlər : sözdəyişdirici,sözdüzəldici,suffiks,morfem,fleksiya.

Ключевые слова : словообразовательный, словоизменительный, суффикс, аффикс, морфема, флексия

Key words: word, charning, word, building, suffix, affix, morpheme, inflexion.

Biz sözü dilin müstəqil tərkibi kimi təsvir edirik. Sözdəki xüsusi məna xüsusi səs kompleksi və xüsusi qrammatik uyğunluğu bacarığı ilə ifadə olunur. Söz təklidki cümlə yarada bilir. Söz morfem kimi digər fundamental dil tərkibindən ayrılı bilir. Morfem verilmiş səs nümayəndəsi ilə verilmiş mənanın birliyidir. Amma söz kimi müstəqil deyil. Baxmayaraq ki, söz vahidi morfəmdən təşkil oluna bilər, morfəmlər sözlərin yalnız tərkib hissəsi kimi nitqdə müstəqil olmayaraq mövcud olur. Onlar ən kiçik məna tərkibinə bölünürlər. Ona görə də morfem minimum mənalı dil tərkibi kimi ifadə oluna bilər. Morfem termini yunan dilindəki <<morphe – forma + -eme>> sözündən törəmişdir. Yunan suffiksi – eme linqvistikada yaranmışdır və ən kiçik mənanı və ya fərqli tərkibi göstərir. Morfem formanın ən kiçik məna tərkibidir.

Əgər forma onun mənasını dəyişmədən tək işləyə bilirsə, o sərbəst hesab oluna bilər, o əlaqə formasıdır, çünki o həmişə əlaqə yaradır. Məsələn, əgər biz sportivə və elegant sözlərini və onların hissələrini müqayisə etsək, görürük ki, sport, sportive, elegant ifadələr kimi mövcud olur, belə ki, - eleg. –ive, -ant onlar heçvaxt tək işləyə bilməməsi səbəbindən əlaqə formalarıdır. Söz L.Bloomfildin təyin etdiyi minimum sərbəst formadır.

Morfəmlər sərbəst və aslı ola bilər. Bəzi morfəmlər başqa morfəmlər əlavə etmədən söz yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Onlar sərbəst formada olan omonimlərdir. Söz düzəltmək qabiliyyətinə görə morfəmlər kök və affikslərə bölünür. Sonra isə vəziyyətə görə prefikslərə, suffikslərə və infikslərə bölünürlər, funksiyasına və mənasına görə törəmə və funksional affikslərə bölünürlər. Onlar həmçinin sonluqlar və nisbətən kənar formativlər adlanırlar. Törəmə və ya affiks sözdən ayrılaraq kökdə qalır. Kök leksik mənam və nitq hissəsinin mənasını ifadə edir. Məsələn, heart və hearty sözləri üçün kök heart kimi göstərilə bilər. Bu kökdür, çünki o, heart sözünə omonimdir. Kök sözün hissəsi kimi təyin oluna bilər. Belə ki o paradiqma

vasitəsilə dəyişməz qalır. Hearty paradigmanın kökü heartier –the heartiest, heartydır. O sərbəst kökdür, amma o kök morfemdən və affiksdən ibarətdir, o sadə deyil, törəmədir. Belə ki, bir və ya bir daha çox affikslərdən ibarət olan kök törəmə kökdür. Amma sonra kökdə qalaraq yaranan affiks eyni kökdən ayrılan söz omonim deyil, biz onu limit kök adlandırırıq.

Limit köklər xüsusilə alınma sözlər üçün xarakterikdir.

Bu fikir fransız dilindən alınma sözlərlə izah oluna bilər; arrogance, charity, courage, coward, distort, involve, nation, legible and to lerable. Bu sözlərin affikslərindən sonra qalan elementləri bunlardır: -arrog, -char, -cour, -cow, -tart, -volve, -not, -leg, -to ler. Bu elementlər hər hansı bir müstəqil sözlərlə əlaqələnmiş isimlərin semantik mənası ilə uyğun gəlmir. Həmin elementlər bunlardır; Məsələn: -arrog, -char, -cour, -cow, -tart, -volve, -not, -leg, -to ler və s. Köklər dilin inkişaf etdirilməsi üçün ideyanın əsas morfem daşıyıcılarıdır. Kök həmçinin əsas tərkib elementi hesab olunur, bu da bütün funksiyaların dəyişməsindən sonra qalır və affikslər törənir və hər hansı bir analizə imkan vermir. Bu sözlər ailəsindən yaranan sözlərin ümumi elementidir. Belə ki, -heart aşağıdakı söz sırasının mumi köküdür;

Məs; heart, hearthen, dishearten, heartily, heartless, hearty, heartiness, sweetheart, heart – broken, kind – hearted, whole – heartedly və s. Bunların bəzində, məsələn, hearthen sözündə yalnız bir kök var, digərlərində isə heart kökü başqa köklə birləşdirilib, məsələn, sweetheart mürəkkəb formada olduğu kimi. Kök söz heart qeyri – seqment tərkibli, o motivi olmayan morfologiyadır. Bu söz ailəsindən digər bütün sözlərin morfemik quruluşu aydındır, onlar ən azı iki ayrı morfemdən ibarət olduqları üçün seqment tərkibli dirlər.

Onlar yenidən bölünürlər.

1) Kök morfemdən ibarət olan affiks törəmələr və bir və ya daha çox affiksdən ibarət olan törəmələr. Məs; (a) hearthen, dishearten, heartily, heartless, hearty, heartness;

2) İki və daha artıq kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər; leksik vahid əmələ gətirən sadə kökdən və ya alınma kökdən ibarət olan sözlər; Məs; sweetheart, heart – shaped, heart – broken və s.

3) Tərkib və affiksdən ibarət frazeoloji birləşməli alınma mürəkkəb sözlər.

Bu axırıncı proses frazeoloji birləşmə adlandırılır. (kindheart + ed)

Mövcud söz ailəli bir neçə seqment olmayan üzvlərlə birlikdə dəyişilmiş elementlər əmələ gətirirlər. Söz ailə father ismi ilə törəmələr; fatherhood, fatherless, fatherly sözlərini əmələ gətirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində kök sözlə çox vaxt omonim olur. Bu faktın əsas əhəmiyyəti odur ki, o ingilis dilinin ən mühüm xüsusiyyətidir.

Dilin analitik quruluşunun təsiri aydındır. Əslində ingilis dilində adi fonemik forma tək ifadə olunmuş hecadır; bear, find, jump, land, man, sing və s. Leksik mənanı əhatə edən ikinci morfem kökdəki leksik qrammatik

mənanın bölünməsinə ifadə edə bilər. A morning's drive, a morning's ride, a morning's walk ifadələrində drive, ride, walk, sözləri ismin leksik – qrammatik mənasını onların kök quruluşuna görə qəbul etməmişdir, çünki onlar yiyəlik halı vasitəsilə yaranırlar. İngilis sözü formativləri onun hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərərək lazımınca tərkibində saxlamır. İsimlər, fəllər, sifətlər bu həqiqəti özündə əks etdirən nitq hissəsidir. Yeni sözlər əmələ gətirə bilən bütün köklər sərbəst deyillər. İngilis sözünün semantik analizi çox spesifikdir. Onun kontekstdən asılılığı kök, morfem və affikslər arasında baş verən harmoniyaya əsasən baş verir. Yuxarıda kökün təmiz sinxromatik olması, müasir ingilis dilinin faktları hesab oluna bilər. Amma fonemin etimologiyada öyrənilən eyni problemi verilmiş leksik mənanın əsas siqnalı kimi qeyd oluna bilər. Affikslər kökdən fərqli olaraq həmişə əlaqəli formada olurlar. Suffiks və prefikslər arasındakı fərq odur ki, onlar müəyyən formada olurlar. Belə ki, suffiks axırda, prefiks əvvəldə gəlir. O həmçinin sözünün funksiyasına və mənasına aiddir. Suffiks törəmə morfemdir və kökdən sonra işlənir. O, müxtəlif söz birləşmələri və müxtəlif nitq hissələrində yeni törəmə əmələ gətirir, məsələn, -en, -y, -less, —> hearten, hearty, hertless, şəkilçi və söz eyni nitq hissələrinə aid olduqda, suffiks ümumi leksik-qrammatik mənaya əsasən fərqlənməyə xidmət edir. Məsələn, -ify və -er fəll suffiksləridir, ancaq birinci kauzativ fəlləridir –horrify, purify, rarefy, simplify, ikinci isə çoxtərəfli fəlləri –flicker, shimmer, twitter və s. Xarakterizə edir. Prefiks törəmə morfemdir, kökdən əvvəl işlənir və mənaya təsir edir. Məsələn, hearten – dishearten. Prefiks bir nitq hissəsində başqasına keçməyə xidmət edə bilər ;

Earth (n) – unearth (v)

Sleep (n) – asleep (v)

Maraqlısı budur ki, -en prefiksi eyni mənanı daşıya bilər və -en suffiksi kimi müəyyən vəziyyətə gətirilir. Məsələn: enable, encamp, endanger, -endear, enslave, fasten, darken, deepen, strengthen.

Fəllin kökünə əsasən bəzi prefikslər təsirli və təsirsiz fəllər arasındakı fərqə ifadə edir ; stay (v) və outstay (stative) .

Morfem sözlərsin sırasına əsasən sözlər monomorfik və polimorfik sözlərə bölünürlər. Monomorfik və ya kök – sözlər yalnız bir kök – morfemdən ibarət olur ibarətdir. Məsələn : small, dog, make, give və s. Bütün polimorfik sözlər kök – morfemlərin sırasına əsasən iki sabqrupa bölünürlər ; monoradikal və köklü sözlər və poliradikal sözlər , belə sözlər iki və daha çox kökdən ibarətdir. Monoradikal sözlər iki sabtipə bölünür;

1) radikal – suffiks sözlər belə sözlər bir kök morfemdən və bir yaxud daha çox suffiks morfemdən ibarətdir. Məsələn : acceptable, acceptability, -blackish və s.

2) Radikal-prefiks sözlər , daha doğrusu o sözlər ki,bir kök morfemdən və prefiks

morfemdən ibarətdir. Məsələn : outdoor , rearrange, unbutton və s.

3) Prefiks-radikal-suffiks, belə ki,bir kökdən ibarət olan prefiks və suffiks morfemlər.

Məsələn : disagreeable,misinterpretation və s.

Poliradikal sözlər 2 tipə bölünürlər ;

1) affiks morfem olmayan iki və daha çox kökdən ibarət olan sözlər poliradial sözlər

adlanır. Məsələn: book-stand, eye-ball, lamp-shade və s.

2) bir və ya daha çox affiks morfemdən və ən azı iki kökdən ibarət olan sözlər: Məsələn:

safety- pin, wedding-pie,class-consciousness,light-mindedness,pen-holder və s.

Sözlərin morfem tərkibinin analizi məna tərkibini təyin edir. O eyni zamanda onların tipik ardıcılığını və yerləşməsinə təyin edir, amma söz düzəltmədə morfemin iyerarxiyası aşkar olunmur, o söz düzəltmənin yolunu və oxşar quruluşlu yeni sözü necə başa düşməyi aşkar edir. Morfemik analizlə tərkib hissələrin təşkilini və təbiətini tapmaq mümkündür. Məsələn, unmanly və discouragement sözləri morfemik olaraq eyni tip kimi verilir,həm ikisi bir kökdən yaranmışdır,bir prefiks və bir suffiks morfemdən ibarətdir. Bu sözlərdəki morfemlərin əlaqəsinin təbiəti və yerləşməsi fərqlidir. Unmanly sözündə prefiks profiks morfem bir tərkib hissəsi yaradır.Digər tərkib hissəsi isə suffiks və kökün ardıcılığı vasitəsilə təqdim olunur.Sözün mənası - un və manly – tərkibləri arasındakı əlaqədən yaranmışdır. –ment ikinci tərkib hissəsinin suffiks morfemi və kök-prefiks morfeminin kombinasiyası sayəsində yaranmış discourage – tərkib hissəsinin əsasında discouragement suffiks törəmədir. Həmçinin affikslər kökə əsasən sözönləri ilə xarakterizə olunur, bu eyni birləşmənin formasında phonograph, phonology, telephone, microphone və s.- də hər iki mövqe baş verə bilər. Əgər analiz kəmiyyət və morfemin başlanması ilə məhdudlaşdırılırsa söz yaranır və morfemik forma əmələ gəlir. Məsələn, girlishness sözü 3 morfemlə analiz oluna bilər – girl-kök və 2 suffiks, yəni - ish və - ness.

Ədəbiyyat

1. R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin. A course on Modern English lexicology. Moscow : Vyssaja skola? 1979.
2. Меликова О.Д. Словообразование современного английского языка. М.: Наука. 1976
3. Арнальд I.V. The English Word. М.: Высшая школа, 1986.

Н.Гулиева

Словоизменительные флексии и словообразовательные аффиксы

Резюме

В статье рассматриваются словоизменительные флексии и словообразовательные аффиксы имеют большое значение в английском языке, так как она обогащают словарный запас изучающего иностранный язык. С этой точки зрения в статье дана широкая информация о них. Infix - это так называемый аффикс. Этот тип не является творческим. Аффикс не отказывается от комбинированной формы. Объединенная форма является неотъемлемой частью, но исторически она может быть отделена от дела. Также факт, что он всегда был отделен от латинского и греческого в другой форме, либо в виде отдельной формы, либо отдельно. В отличие от других языков, они недоступны на языке оригинала, например, слияниях и деривативах, но существуют на современном английском, русском и французском языках. Поликлиника, полимер, стереофоника, телемеханика, телевидение и так далее. Объединенные формы доступны практически на всех языках.

N.Quliyeva

**Word-changing inflexions and word-building affixes
summary**

The article concerns word-changing inflexions and word-building affixes/ Word-changing inflexions and word-building affixes have significant role in the English language as they enrich vocabulary stock of the given language. From this viewpoint there is large information about them in the article. Infix is the so-called affix. This type is not creative. Affixes does not abandon the combined form. The United Form is an integral part, but historically it can be separated from the affair. It is also a fact that it has always been separated from Latin and Greek in another form, either in the form of a separate form or separately. Unlike the other languages, they are not available in the original language, such as mergers and derivatives, but exist in modern English, Russian and French. Polyclinic, polymer, stereophonic, telemechanics, television and so on. United forms are available in almost all languages.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏRMİNƏ NƏSRULLAYEVA
ADPU Şəki filialı
narminanasrullaeva@gmail.com

**FRANSIZ DİLİNDƏ ARA ELEMENTLƏRİN
FORMALAŞMASINA VƏ İNKİŞAFINA
GÖRƏ MÜXTƏLİFLİYİ**

Açar sözlər: ara elementləri, ara söz, ara cümlə, parenteza, nitq aktı, modallıq.

Ключевые слова: вводные элементы, вводное слово, вводное предложение, парентеза, акт речи, модальность.

Key words: parenthetical elements, parenthetical word, parenthetical sentence, parentheses, speech act, modality.

Bildiyimiz kimi, qrammatik və semantik baxımdan hər hansı bir dil elementi araşdırıldıqda onun sadəcə müəyyən qaydalara əsasən necə təzahür etdiyini görmək mümkündür. Ancaq həmin dil elementləri mətn daxilində yerinə yetirdikləri funksiyaya görə təhlil olunduqda mənzərə bir növ dəyişmiş olur. Çünki bu zaman həmin dil vahidlərinin nitqdə istifadəsi sadəcə qrammatik və sintaktik qaydalara əsasən deyil, həm də insan faktoruna görə dəyişir. Nitqdə həmin dil vahidlərinin işlənməsinə individual olaraq danışanın səs tembri, danışq tempi, səs diapazonu və s. elementlər təsir edir. Ara sözlər və ara cümlələr də bu baxımdan nitqin rəngarəngliyini, ifadəliliyini, danışanın ifadə etdiyi fikrə olan münasibətini tam olaraq dinləyəne çatdırmağa xidmət edir.

Aydındır ki, müəyyən pragmatik faktorları, məsələn, kontekst, mövzu, sözün ünvanlandığı şəxs və s. nəzərə almadan mətni/diskursu araşdırmaq mümkün deyil. Dilçilərin dil daşıyıcılarının öz nitqində müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə etməsinin araşdırılmasına olan marağı, onların pragmatik potensialının müəyyənləşdirilməsi müasir dilçilikdə insan faktoruna əsaslanaraq araşdırılır və nitq aktında danışanın rolu daha önə çəkilir.[1, s.81]

Digər nitq komponentləri ilə yanaşı, danışan öz ünsiyyət aktında öz nitqini daha təsirli və rəngarəng etmək üçün ara söz, ara cümlə və birləşmələrdən istifadə edir. Bundan əlavə, ara söz və ara cümlələr daxil olduğu mətnin və ya cümlənin müxtəlif hissələrini birləşdirə bilir. Tədqiqatın obyektı Fransız ədəbiyyatında bədii əsərlərdə istifadə olunan, ara elementləri kimi başa düşülən ara söz, söz birləşmələri və ara cümlələrdir.

Romanist-linqvistlər ara elementlərinin adlarını müxtəlif terminlərlə ifadə edirlər: interkalasiyalı sözlər və ya cümlələr, (E.A Referovskaya, EP

Martyanova, J. Dubois); propositions incidentes və ya propositions incisives, incise (J. Dubois, H. M. Şteynberq, L.İ. İliya, L. Tenyer, M. Grevisse).

Struktur-semantik xüsusiyyətlərinə əsasən fransız dilinin qrammatikasında ara elementlərinin iki növü göstərilir: 1) ara söz və söz birləşmələri, 2) ara cümlələr.

Ənənəvi qrammatikada ara söz, söz birləşmələri və ara cümlələrə cümlənin digər üzvləri ilə əlaqəsi olmayan elementlər kimi baxılır, onlar sadəcə danışanın öz nitqinə olan münasibətini göstərmək üçün vasitə hesab olunur. Cümlədə ara sözlər pauzalar, aşağı intonasiya və bir qədər sürətlənmiş temp ilə fərqlənir. Təqdim olunan komponentlər, bir qayda olaraq, daxil olduğu cümlənin üzvlərindən asılı olmayaraq öz qrammatik formasını malik olurlar. Eyni zamanda ara elementləri əksər hallarda cümlənin ayrı bir üzvü olmaq xüsusiyyətini saxlayır, belə ki, cümlənin tərkibinə daxil olaraq onlar, semantik və sintaktik cəhətdən cümlənin digər üzvləri ilə müəyyən əlaqəyə girir.

Ara sözlərin, birləşmələrin və ara cümlələrin öyrənilməsinə qeyri-ənənəvi yanaşmalar da mövcuddur. Belə ki, V.G.Gakın fikrincə, ara elementlər diskursiv-kommunikativ çərçivənin əmələ gəlməsində ən vacib elementlərdir, onlar nitq aktının yaranma texnikasını və xarici təzahürünü əks etdirir.[2, s.58]

L.Tenier isə belə qeyd edir ki, heç bir cümləni tərkibindəki bir sözə görə müəyyənləşdirmək olmaz, ancaq sözü iştirak etdiyi cümləyə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Çünki cümlə nitq zəncirinə çevrilə bilər. Söz isə həmin zəncirin bir seqmentidir. [3, s.158] Yəni, “cümlə” anlayışı sözə nisbətən daha vacibdir. Nəticə etibarilə, mənaca bir-biri ilə əlaqəli olan ara cümlələr struktur baxımından müstəqil olaraq qalır. P. Martyanova hesab edir ki, ara söz və birləşmələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. bu və ya digər nitq hissələrindən təcrid olunmuş, ancaq ara söz kimi işlənən söz və ya sabit söz birləşmələrini: *premièrement, deuxièmement, finalement* və başqaları;

2. digər nitq hissələri ilə mövcud əlaqələrini qoruyub saxlayan və eyni zamanda ara söz və birləşmələri kimi işləyə bilən söz və söz birləşmələrini: *en quelques mots dit, en somme, on dirait que...* [4, s.18]

Ara sözlərin morfoloji təbiəti müxtəlifdir; fransız dilində onların arasında şəxslə və şəxssiz feillər, məsdər, imperativlər, prepozisiya formaları, nominal kombinasiyalar, zərflər, bağlayıcı konstruksiya və s. var.

Adlıq nitq hissələri və ya feillə işlənməsindən asılı olaraq ara sözlər və birləşmələrin iki növünü ayırmaq olar: ismi və feili ara sözlər. İsmi köməyi ilə yaradılan ara söz və birləşmələr adətən bu formula əsasən düzəldilir: *sözünü+ isim*

Bele ara söz və birləşmələrdə isim müəyyən və ya qeyri-müəyyən artikulla, yiyəlik əvəzliyi ilə, sifətlə işləyə bilər. Məsələn, «Du reste, tu ignores tout ce que le comte vient de te confier sur ta figure» (Stendhal).

İsimləşmiş nitq hissələrinə gəlinə, onlara digər ara sözlərdən daha nadir hallarda rast gəlinir. Bu tip ara sözlər əsasən bədii əsərlərdə müəllifin oxucuya faktları çatdırması zamanı istifadə olunur. Məsələn, «L'important, c'est qu'on le tient». Sifətlər müxtəlif sözlərlə, məsələn, pour sur əlbəttə), par conséquent (səbəbdən), həmçinin zərf və müxtəlif mənşəli sözlərlə işləyə bilər: c'est sur ("həqiqətən"), bien sur ("əlbəttə"). "C'est ce qui n'est pas possible seulement, c'est sûr..." (Stendhal).

Ara söz birləşmələrinin tərkibi əvəzlilərdən, xüsusilə də sözlüklə əvəzlilərdən ibarət ola bilər. Onlar ümumi bir sxem üzrə; sözlük+ əvəzlilik sxemi üzrə qurulur. Bu tərkibdə əvəzliliklər semantik cəhətdən daha vacib element hesab olunur. Bu cür ara söz və söz birləşmələrinə misal olaraq "selon lui" ("ona görə") və başqalarını göstərmək olar.

"Quant à moi, tu as changé mon caractère avec cette belle équipe..." (Stendhal).

Zərflə ifadə olunan ara söz və birləşmələr arasında aşağıdakıları fərqləndirirlər: 1) ara söz funksiyasında çıxış edən əsil zərflər; 2) –ment suffiksli düzəltmə zərflər; 3) müqayisə dərəcəsində olan zərflər (d'autant plus, plus au moins); 4) üstünlük dərəcəsində olan zərflər (le mieux possible, de son mieux).

Feili ara elementlər feilin şəxsi formalarına və məsdərə uyğun gəlir. "A vous parler franchement, madame, les voyages m'ont réussi" (Mérimée).

Bu tip ara sözlərdən istifadə edərək müəllif əsərdəki surətin münasibətini, ifadə tərzini çatdırmağa çalışır. Disons ("deyə ki"), à vrai dire, à vous parler franchement ("düzünü desək"), à tout prendre ("son nəticədə, sonunda"). Feili ara sözlərə həm də feili sifətlər, digər nitq hissələri ilə birləşmiş feili sifət tərkibləri də aid edilir. Məsələn: "Toutes réflexions faites, se dit-elle, il faut que je l'épouse" (Stendhal).

Ara cümlələr elə cümlələrdir ki, onlar digər bir cümlənin tərkibinə daxil olaraq, orada ara söz və ya birləşmələrin daşdığı funksionu yerinə yetirir. Məzmununa görə onlar birbaşa cümlənin hər hansı bir sözünə istinad edirlər, bu səbəbdən aid olduqları sözün yanında işlənilir. Əgər ara cümlə bütövlükdə bir cümləyə aiddirsə, bu zaman ya cümlənin əvvəlində, yaxud da sonunda işlənir.

Müasir fransız dilində mürəkkəb cümləni ətraflı öyrənmək üçün nəzərə alınmalıdır ki, əsas cümlənin tərkibinə daxil olan bəzi cümlələr nə dolayı, nə də birbaşa əsas cümlə ilə əlaqəli deyil. Fransız dilində də ingilis dilində olduğu kimi, vasitəli və vasitəsiz nitqdə istifadə olunan, danışanın

müəllif sözləri ilə əlaqəsini yaradan cümlələr də paranteza-yəni ara cümlələrin bir qrupunu təşkil edir. Parantezalar da ara sözlər kimi cümlədə müxtəlif mövqelərdə işləyə bilər. Onların digər cümlələrdən fərqi iki istiqamətdə müşahidə etmək olar: 1) ilkin vasitəsiz nitq tərkibində – yəni müəllifin sözlərinin tam olaraq qorunub saxlandığı zaman; 2) vasitəli nitq tərkibində.

“Je n'irai nulle part.” - birbaşa nitq planı;

“Je n'irai nulle part, a-t-il dit obstinément.” - burada müəllifin sözləri danışanın adından çatdırılır;

“Il a dit obstinément qu'il n'irait nulle part”cümləsində isə danışan müəllifin sözlərini özünüküləşdirir.

Vasitəli və vasitəsiz nitqdə istifadə olunan bu tip cümlələr həm nitqin müəllifi haqda, həm də həmin nitqin baş verdiyi şərait haqda məlumat verir. Onlar nəinki bir mürəkkəb cümləyə, hətta tərkibində müxtəlif modallıq funksiyaları daşıyan (nəqli, sual, nida) cümlələrə də əlavə oluna bilər. Bu halda biz əsasən vasitəsiz nitqə müraciət edəcəyik, yəni danışanın sözlərinin müəllifin sözlərindən dırnaq işarəsi ilə ayrılan cümlələr üzərində dayanacağıq. Sabrşulaya görə, “dırnaqla ayrılmış müəllif sözlərinə danışanın heç bir sintaktik münasibəti əlavə olunmur”. [5]

Littre qeyd edir ki “ara cümlə kiçik bir cümlədir, o qismən özünəxas mənə yaradaraq əsas cümlənin ümumi mənasına qoşulur.” [6]

Bordas isə öz lüğətində bu tip cümlələri “interkalyasiya olunmuş”, yəni əlavə olunmuş cümlələr adlandırır. Onun fikrincə, ara cümlələr danışanın ya öz, yaxud da digərinin nitqinə olan münasibətini ifadə edir.[7] Bu cür izah, və bu terminə həmçinin Blinkenberqin, Damurettin, Kressotun və Pixonun əsərlərində, Larussun qrammatikasında və digər ədəbiyyatlarda da rast gəlinir. Dauzat və Qrevis **dit-il** tip cümlələrdən əlavə, *je pense, je suppose, je parie, je le crains, il me semble (ou me semble-t-il), il est vrai, je présume, je le crois, je le sais, je le répète* e kimi birləşmələrin cümlənin daxilində və ya sonunda işləyə biləcəyini qeyd edir.

E.P. Martyanovanın fikrincə, ara cümlələrin ən çox yayılmış formaları aşağıdakılardır:

1)şəxslı cümlələr; 2) şəxssiz cümlələr; 3)qeyri –müəyyən şəxslı cümlələr [4, s.16]

Birinci növə aid olan cümlələrdə mübtəda isimlə, və ya onun əvəzedicisi ilə (yəni substantivləşmiş hər hansı nitq hissəsi) , xəbər isə düşüncə, iradə və deyim tərzı ifadə edən feillərlə ifadə oluna bilər. Məsələn: “Sontils bêtes, s’écria l’officier, c’est aussi trop fort!” (Stendhal).

Şəxslı ara cümlələr adətən inversiya vasitəsi ilə düzəlır. Bu tip ara cümlələrdə xəbər ikinci plana keçır, məntiqi vurğı mübtədanın üzərinə düşür. Sitatdan sonra gələn ara cümlə bu cümləni söyləyən şəxsi göstərir. Bu

halda feil ancaq məlumatın çatdırılmasına xidmət edir. İnversiya mübtədanın ya üçüncü şəxsə əvəzliliklə, və ya isimlə ifadə olunduğu zaman istifadə oluna bilər. Cümlənin mübtədası birinci şəxsə olan əvəzliliklə, və ya je crois, je pense, j'en conviens, j'ai l'idée tipli düşünmə, qavrama bildirən feillərlə ifadə olunduqda inversiya mümkün deyil. Məsələn: "Tu me fais la moue, je crois, je ne puis t'arracher une parole" (Mérimée).

Ancaq, vasitəsiz nitqdə birinci şəxsə olan əvəzliliklə inversiya mümkündür, əsasən bu hala cümlədə "demək", "söyləmək" tipli feillər istifadə olunduqda rast gəlinir. Məsələn: "Oui, dis-je, je passerai certainement par Vittoria" (Mérimée).

Qeyd etmək lazımdır ki, ara cümlələr daha geniş istifadə olunur. Onlar cümlədə müxtəlif əlavələrlə, müxtəlif variantlarda çıxış edir. "Vous avez eu un accident? dit – il à l'étranger en indiquant sa joie du regard" (Stendhal).

Bəzən birinci növ ara cümlələrdə feilin şəxsi formaları zərfin üstünlük dərəcəsi ilə işləyə bilər. Bu deyimin (və ya deyilənin) informativ imkanlarını artırmağa yardım edir. "Je dirais plus: ici il faut être sincère..." (Stendhal).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ara cümlədə istifadə olunan feil məlumatın ötürülmə tərzini xarakterizə edə bilər. Bu halda aşağıdakı feillər daha çox istifadə olunur: grommeler (deyinmək), murmurer (pıçıldamaq), crier (qışqırmaq), dire (demək), répondre (cavab vermək), s'écrire (ah çəkmək, hökmə demək), demander (soruşmaq) faire (etmək) və s. Məsələn: "Raccourcis-moi les étrières, fit-elle" (Stendhal).

Tərkibində əmr formalı feillər olan şəxsi ara cümlələr əsasən dinləyənlə müraciət etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: "Et voyez-vous, il y a un mot effacé après..." (Mérimée).

Ara cümlələrin digər növü şəxssiz ara cümlələr kimi xarakterizə oluna bilər. Bu tip cümlələrdə baş üzv üçüncü şəxsin təkində olan şəxs əvəzlilikləri ilə işləyən qavrama, düşünmə ifadə edən şəxssiz feillər (paraître, rester, suffire, sembler) olur. Praktiki qrammatikada belə cümlələr formal mübtəda kimi qəbul olunur. [8] "Il ne me reste que..." ("Mənə ancaqqalır") kimi ara cümlələr bütövlükdə cümlənin mənasının yekunlaşdırılması üçün istifadə olunur. Tərkibində *sembler*, *paraître* feilləri işləyən cümlələr modallıq, subyektiv qiymətləndirmə, güman bildirir. Şəxssiz cümlələr öz quruluşuna və istifadəsinə görə müxtəlifdir. Onlar cümlədə digər üzvlər arasında yayılmış vəziyyətdə, və ya bütövlükdə işləyə bilər.

Qeyri-müəyyən şəxsi ara cümlələrdə mübtəda qeyri-müəyyən (on və ya işarə əvəzlilikləri ilə (ce, cela, ceci) ifadə oluna bilər. Bu halda cümlənin xəbəri şəxsi feil olur və nitq aktını müəyyənləşdirir. Məsələn: "Comme elle est fort élevée..., dit-on, on l'aperçoit de fort loin au milieu de cette plaine immense..." (Stendhal).

Qeyri-müəyyən şəxslə ara cümlələr, demək olar ki, şəxslə ara cümlələrin daşdığı funksiyaları daşıyır. Sadəcə, qeyri-müəyyən şəxslə ara cümlələrdə informasiyanın mənbəyi dəqiq göstərilir. Bu halda “on” əvəzliyi ilə verilmiş qeyri-müəyyən şəxslə ara cümlələr “deyirlər ki”, “məlumdur ki” kimi tərcümə olunur. Bəzən bu tip qeyri-müəyyən şəxslə ara cümlələrin düzəldilməsində “on dirait que..., on aurait dit...” (“düşünmək olar ki”), (“sanki”), (“elə bil ki”) kimi şərti formalardan istifadə olunur. Məsələn: “C’est parce que je vous aime que je vous propose cette séparation à l’aimable, comme on dirait en France...” (Stendhal).

Beləliklə, qeyri-müəyyən şəxslə ara cümlələr cümlədə fərqli mövqelərdə işlənərək, aid olduğu nitq hissəsinin mənasını dəqiqləşdirməyə, və həmçinin danışanların nitq aktındakı rollarının təşkilinə xidmət edir.

Bəzən ara cümlələri ara söz və ara birləşmələrdən fərqləndirmək çətin olur. Bununla yanaşı, ara cümlələr digər ara elementlərindən fərqli olaraq, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri kimi də əlavə oluna bilər, onlar məzmunlarının konkretliyi və bölünmə imkanlarına görə daha çox fərqlənir, ara söz və söz birləşmələri isə əsasən sabitdir və daha məhdud işlənmə xüsusiyyətinə malikdirlər.

İnsanın nitqi də onun digər fəaliyyət növləri kimi məqsədyönlüdür. Deyilmiş hər bir söz müəyyən məqsəd daşıyır: öz şəxsi münasibətini, hiss və həyəcanını bildirərək dinləyənə müəyyən fəaliyyətə yönəltmək, onda deyilənlərə qarşı cavab reaksiyası oyatmaq və. s. Ümumi məqsəd kommunikativ niyyət/intensiya adlanır. Kommunikativ intensiya nitq aktlarının tiplərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Onların formalaşdırılmasında ən mühüm rol məhz ara elementlər oynayır. [9, s.151-169] Konkret bir işin, bir hökmün doğru və ya yanlış olduğunu əks etdirən danışmaq fəaliyyətinin əsas məqsədi, spiker tərəfindən müəyyən bir vəziyyətin həqiqiliyi ilə bağlı götürdüyü öhdəliklərin ifadəsidir. Bu pragmatik tip danışanın verilmiş məzmunla inandığını, əmin olduğunu xarakterizə edir. “...à la vérité, chaque hiver on était obligé de les (orangers) recouvrir d’un toit” (Stendhal) nümunəsində “à la vérité” (həqiqətən) ara söz birləşməsinin məqsədi danışanın çatdırdığı məlumatın doğruluğunu təsdiqləməkdə məsuliyyət daşdığını göstərmək üçündür.

Mövcud nitq aktı üçün ünsiyyətin sosial parametrləri, xüsusilə də danışanlar arasında olan münasibət əsas rol oynayır. Bu, ilk növbədə, danışanla onun qarşısındakı dinləyənin sosial statusunun qiymətləndirilməsini əks etdirən sosial iyerarxiyanın əlaqəsidir. “Voyez-vous, on a beau ne pas aimer sa vieille s’être fait enrager l’un l’autre, jour et nuit, durant vingt – cinq années” (Rolland) nümunəsində “voyez – vous” (görürsünüzmü) ara cümləsi dinləyənin diqqətini çəkmək məqsədi ilə istifadə olunub. Bundan

əlavə, istifadə olunmuş ara elementi məlumatın qəbul edilməsi üçün dinləyicini hazırlayır.

Birləşmələrin illokutiv məqsədi danışanın psixoloji durumunu ifadə etməkdən ibarətdir. “İlokutiv məqsəd ünsiyyət zamanı danışanın nəyi çatdırmaq istədiyini, onun kommunikativ məqsədini bildirir”. (R.O.Yakobson, vikipediya) Duyğusal nitq aktları “par malheur”, “par bonheur”, “malheureusement” kimi ara sözlər vasitəsilə yaradılır. Məsələn: “Par bonheur, ce jeune domestique était fort rangé dans sa conduite, avare même...” (Stendhal). Onlar mühakiməni qiymətləndirmək, nitq fəaliyyətinə subyektiv münasibət bildirmək üçün lazımdır. Bu münasibət müsbət olduğu kimi, mənfi də ola bilər.

Linqvistik materialın təhlili ara elementlərin bütün nitq aktlarında, ancaq müxtəlif tezliklə istifadə oluna biləcəyini göstərir. Əksər hallarda ara komponentləri müəyyən bir nitq aktının təmsilçisi formasında çıxış edir (49%). Digər tərəfdə isə tərkibində çox nadir hallarda ara konstruksiyaların işləndiyi deklarativ nitq aktlarını göstərmək olar (1%). Bu onunla izah olunur ki, bu tip nitq aktlarında cəmiyyətdə mövcud olan daha sabit formalar istifadə olunur. Ara elementləri hər hansı bir cümlənin tərkibinə daxil olduqda yeni məna qrupu yaratmış olur, və bu məna qrupu cümləyə subyektiv münasibəti göstərməklə yanaşı, əsas cümlənin mənasına aydınlıq gətirir və onu tamamlayır. Onlar sintaksisdən fərqli olaraq daha çox semantik baxımdan modallıq çərçivəsi yaratmış olur, bu vəziyyətdə ikincili semantik predikativlik haqda danışmaq yerinə düşər. Ara ifadələrin dil elementləri ikincili predikativliyə malik olaraq nitqin təsirliliyinə yönəldilmişdir, bunlar elə elementlərdir ki onların semantik baxımdan danışana yönəldilməsi əsas rol oynayır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, quruluşca müxtəlif olan ara elementləri dilin müxtəlif səviyyələrinə daxil olaraq nitq fəaliyyətinin təamlığı və anamlılıığı üçün şərait yaradır. Ara elementləri müxtəlif semantikaya, quruluşa və qrammatik özəlliklərə malikdir. Onlar cümlədə müxtəlif rollarda çıxış edir. Ancaq onları birləşdirən əsas xüsusiyyətlər qrammatik çərçivədən kənara çıxır və onların praqmatik və mətnyaratma funksiyalarında özünü daha aydın göstərir. Ara elementləri məlumatın etibarlılıq dərəcəsini və ya mənbəyini göstərə bilər, eyni zamanda, həmin cümlədə verilmiş fakta emosional çalarlıq qata bilər, deyim şəklində müxtəlif iradlar bildirə bilər, həmsöhbətinin diqqətini çəkmək məqsədilə işləyə bilər. Ara elementlərin funksional-semantik tədqiqatı göstərir ki, onlar aşağıdakı praqmatik funksiyaları yerinə yetirməyə qadirdir: məlumatın çatdırıldığı şəxsə həmin məlumatın nə dərəcədə dəqiq olduğunu/etibarlılığını göstərmək, (en effet, peut-être, sans aucune doute, en réalité, réellement); (həqiqətən, şübhəsiz, əslində doğrudan); nitqi, fikrin ifadəsinin üsul və priyomlarını xarakterizə etmək (bref, en un mot, par exemple); (qısaca, bir sözlə, mə-

sələn);məlumatın mənbəyini göstərmək (comme on sait, à ce qu'on dit, à mon avis,dit-il); (bildiyimiz kimi, dediklərinə görə, mənim fikrimcə, deyirlər); həmsöhbətlə əlaqə yaratmaq (voyezvous,vois-tu, savez-vous); (görürsənmi, bilirsinizmi);əks mülahizəni təqdim etmək (au contraire, en tout cas, cependant, pourtant); (əksinə, hər halda, lakin hələ də);emosionallığı ifadə etmək (xoşbəxtlikdən, təəssüf ki, nə xoş ki).

Ara elementlərlə ifadə olunan çalarlılıq birbaşa danışan subyektin şəxsi fikirlərini, zövqünü və maraqlarını əks etdirir. Hər hansı bir faktın emosional qitmətləndirilməsi zamanı danışan həmsöhbətinin emosional vəziyyətinə müəyyən yollarla təsir edərək, deyilən faktla bağlı onun da ya müsbət, yaxud da mənfi reaksiya verməsinə çalışır.

Mətnə ara elementlərin daxil edilməsi yalnız kommunikativ cəhətdən (məlumatın ifadəliliyi üçün) deyil, həm də mətnin bütün hissələrini bir mövzu ətrafında birləşdirərək semantik bütövlüyü təmin edir. Ara elementlərin ikinci funksiyası mətnin digər hissələri arasında əlaqə yaratmaqdır. Çoxfunksiyalı elementlər kimi ara komponentlərinin mətn formalaşdırma funksiyaları koqeziya - birləşmə (əlaqə), modallıq, koqerentlik - uyğunluq (ardıcılıq) və interpenetrasiya kimi mətnin bu cür kateqoriyalarının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Ara sözlər mətni təşkil edir: onlar deyimin başlanğıcını, ardıcılığını və sonunu göstərmək üçün müəyyən rol oynayır (d'abord, et puis, ensuite, enfin, finalement, pour finir, pour résumer, pour commencer); (ilk olaraq, sonra, nəhayət, sonunda, başa çatdırmaq üçün, yekunlaşdırmaq üçün, başlamaq üçün). Ara komponentlər mətnin semantik fonunun intensivləşdirilməsi məqsədi ilə onun tamlığının təşkil olunmasında iştirak edir. Ara komponentlər həm də ekspressivlik/ifadəlilik baxımından mətnin tamlığı üçün vacibdir. Ara elementlərin bütövlükdə mətnin tərkibindən çıxarılması onun ifadəlilik cəhətdən zənginliyinin azalmasına səbəb olur. Mətnin daşdığı əsas məzmun ara elementlər olmadan tam subyektiv fikirləri çatdırmaq üçün kifayət qədər zəngin deyildir.

Beləliklə, subyektiv-obyektiv təbiətə malik, müəllifin yaradıcı niyyəti və funksional məqsədi ilə əlaqələndirilmiş ara komponentləri mətn yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Özünün seçilən intonasiyasına və punktuasiyasına malik olan ara elementlər istənilən mürəkkəb sintaktik tərkiblərdə cümlənin konstruktiv cəhətdən zəruri elementlərinə aid edilmir. Bu elementlərin istifadəsi onların mənalı və kommunikativ vəzifələri ilə şərtlənir, sözün semantik qabiliyyətini və informativ həcmi artırır. Ara elementlər cümləyə fərdi(subyektiv) münasibətin başlanğıc nöqtəsi hesab olunur, mətnin modallıqla zənginləşdirilməsində iştirak edir, bu isə onun subyektiv-emosional aspekti ilə sıx əlaqəlidir.

Fransız dilində ara elementlərin nitq fəaliyyətinin aktualaşdırılması baxımından araşdırılması nitq aktları ilə bağlı nəzəriyyənin genişlənməsinə səbəb olur, pragmatik vahidlərlə, xüsusilə də ara elementlərlə bağlı bir çox suallara aydınlıq gətirir.

Ədəbiyyat

1. Артюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка – М.: Добросвет, 2004. – 832 с. səh: 58
3. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса; – М.: Прогресс, 1988. – 656с. səh: 158
4. Мартынова, Е. П. Пособие по синтаксису французского языка– Харьков: Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1962. – 150 с. səh: 18
5. Jan Sabrâula , Zâklady francouzské skladby, Praha, SPN, 1975, s. 129
6. La définition de Littré publiée dans l'Encyclopédie du bon français (Dupré), Paris, éd. Trévisse, 1972.
7. Dictionnaire du français vivant, Pairda, Bordas,, 1972
8. Шигаревская, Н. А. Новое в современном французском синтаксисе – М.: Просвещение, 1977 – 102 с.
9. Остин, Дж. Слово как действие Вып. 17: Теория речевых актов. – М., 1986. – с 151 – 169.
10. Dubois, J. Dictionnaire de linguistique / J. Dubois. – Paris: Larousse, 1973. – 516 p.
11. https://www.cairn.info/revue-langages-2012-2-page-115.htm#anchor_abstract
12. <https://fr.wiktionary.org/wiki/incise>

N.Nasrullayeva

Variety of parenthetical elements in French in accordance with their development and formation **Summary**

The subject of the study are parenthetical components. These components are understood as parenthetical words, phrases and sentences considered as replicas of characters in French fiction. The study was based on the examples containing parenthetical elements taken from the works of French writers. In the French grammar there are two types of parenthetical components according to the structural-semantic basis: parenthetical words and parenthetical phrases; parenthetical sentences. Along with other

linguistic elements, in the act of communication, the speaker uses parenthetical components, which reinforces the impact of the speaker's speech. In addition, the parenthetical components are able to link different parts of the utterance. In traditional grammar, parenthetical components are the words, phrases and sentences, that are considered not to be grammatically related with the members of the sentence. They mainly serve to express the attitude of the speaker to his/her own ideas. In some way? They are modal words. The study of the parenthetical components provides an opportunity to bring some clarity to the development of issues relating to various pragmalinguistic phenomena and parenthetical phenomena, in particular.

Н.Насруллаева

**Разнообразие вводных элементов на французском языке
в соответствии с их развитием и формированием
Резюме**

Объектом исследования являются вводные компоненты. Под этими компонентами понимаются вводные слова, словосочетания и предложения, рассматриваемые в репликах персонажей художественных произведений французской литературы. Материалом исследования послужили примеры, содержащие вводные элементы, взятые из художественных произведений французских писателей. Во французской грамматике выделяются два типа вводных компонентов по структурно-семантическому признаку: вводные слова и вводные сочетания слов; вводные предложения. Наряду с другими языковыми элементами, в акте коммуникации говорящий использует вводные компоненты, что усиливает воздействие речи говорящего. Кроме того, вводные компоненты способны связывать различные части высказывания. В традиционной грамматике вводные компоненты рассматриваются как грамматически не связанные с членами предложения слова, сочетания слов и предложения. Они в основном служат для выражения отношения говорящего к высказываемой мысли. Это, своего рода, модальные слова. Исследование вводных компонентов дает возможность внести некоторую ясность в разработку вопросов, касающихся различных прагматических явлений и явления вводности, в частности.

Rəyçi:

Afət Abbasova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏKİNƏ ŞƏRİFOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sekine.serifova@mail.ru

M.F.AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRT VƏ
QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİ BAŞ CÜMLƏYƏ
BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri, sintaktik bütövlər kontekstində, bağlayıcı vasitələr.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундаде, условные и сопоставительные придаточные предложения, в контексте синтаксических целых, средства привязки.

Key words: M.F.Akhundzada, adverbial clauses of condition and comparison, in the context of syntactical wholes, linking means.

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və əlamətin şərtini bildirir. M.F.Axundzadənin əsərlərində baş və budaq qütblərinin, həmçinin bağlayıcı vasitələrin işlənmə yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi müşahidə olunmuşdur.

I tip. “Baş cümlə+budaq cümlə” tipli sintaktik bütövlər tədqiq olunan əsərlərdə çox az işlənmişdir. Bu tipli şərt budaq cümlələri baş cümləyə *bəşərti ki, bu şərt ilə* bağlayıcı sözü, və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır.

Heydər bəy. *Axır borc almışam, bu şərt ilə mənə verir ki, firəng malı gətirəm, qazancımı yarı bölək* [1, s.126]. Namaz. ...*Gətirdiyimiz şeylərin başın batırmaq, izin itirmək mənim boynuma, bəşərti ki, hər zaddan mənə yarı pay olsun* [1, s.77]. Molla İbrahimxəlil. *Bəşərti ki, mən sizə piş əz vəqt xəbər göndərməmiş gəlməkdə sibğət eləməyəsınız ki, məbada günlərin sayında genə bir günə səhv qılmaq ilə bimövqə iksirin təkmilində əqdəm buraya gəlib, o iksiri də bunun kimi xərab etməyəsınız* [1, s.44].

Bəzən dialoji nitqdə fikrin sürətli ifadəsi və ya təkrara yol verilməməsi baxımından baş cümləsi məqsədli şəkildə buraxılan şərt budaq cümləsi yarımçıq cümlə şəklində təqdim olunur. Bu halda *bəşərti ki* bağlayıcı sözü baş cümlənin başa düşülməsinə və ya bərpa olunmasına şərait yaradır. Bu cəhətdən bir nümunəyə diqqət yetirək: Bayram. *Çox yaxşı, əgər mən bir hiylə qayıram ki, Tarverdi aradan çıxa, sən azad qalasan, ona razısanmı?* Pərzad. *Bəşərti ki, Tarverdinə öldürmək olmaya* [1, s.70].

Burada Pərzadın dili ilə yarımçıq cümlə şəklində verilən “*Tarverdinə öldürmək olmaya*” şərt budaq cümləsi *bəşərti ki* bağlayıcı sözü və Bayramın nitqindəki cümlə vasitəsilə bərpa oluna bilir: *Tarverdinin aradan çıxması*,

mənim azad qalmağım üçün quracağın hiyləyə bu şərtlə razıyam ki, Tarverдини öldürmək olmaya.

II tip. “Budaq cümlə+baş cümlə” tipi çox işlək model olub, müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə formalaşır. Bağlayıcı vasitələrə görə belə cümlələr bir neçə qrupa ayırmaq olar.

1. Sintetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə şərt şəklinin və ya şəkillərin şərtinin (*isə*) şəkilçisi olan *-sa, -sə* ilə bağlanır.

Hacı Kərim Zərgər. *Qış tapsan, yaz tapmazsan, yaz tapsan, qış tapmazsan* [1, s.34]. Molla İbrahimxəlil. *Oları öldürməsən, məni görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər* [1, s.36]. Şərəfnisə xanım. *Əvvəl əmimdən rüsxət istəyəcəyəm, qoymasa, gecə atımı minib, Arazı o taya keçib, Müsyö Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Pariji görüb seyr edəcəyəm* [1, s.47]. Pərzad. *...Məni uzaq aparsan, anamın günü qara olar* [130, s.70]. Müsyö Jordan. *Bir ildən az qalsa, getməyindən mənzur olan fayda bilikliyə hüsula gəlməz* [130, s.54]. Tarverdi. *Yaraq üçün evə getsəm, atam duyacaqdır* [1, s.80]. Bayram. *Allah qoysa, ölməsəm, tezliklə səni bəxtəvər eləram* [1, s.93].

Sintetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə arzu şəklinin şəkilçisi *-a, -ə* ilə də bağlanır: *Bu hülqüdsün və Firdövsinin kəlamını xəta dilində dəxi tərcümə edəsən, vazeh məzmun çıxar* [2, s.157].

2. Analitik şərt budaq cümləsi baş cümləyə *əgər, madam ki, çünki, indi ki* bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır.

Əgər bağlayıcısı ilə: Şərəfnisə xanım. *İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın* [1, s.57]. Xan. *Əgər o sənin aşnandır, qoy sən deyən kimi olsun* [1, s.113]. Sona xanım. *...Əgər firəng malında belə qazanc var, dəxi pul yiyəsi sənənlə niyə bölür?* [1, s.126]. Heydər bəy. *Ey atamın goru haqqı, əgər bizi gördüyünüzü bir yerdə deyərsiniz, xəbər verərsiniz, sonra evinizin içində beşikdəki uşaqlarınızadək tamam gəlləm qırram* [1, s.141]. *Əgər qərəzin bizi saymaqdır, onu bildir* [1, s. 144]. Hacı Qara. *Vallah, əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, cəmdəklərinizi yerdə sərilməmiş bilin!* [1, s.145] Heydər bəy. *...Əgər mən sənə sözündən çıxmışam, mənim yerim Sibirdir* [1, s.151]. Səkinə xanım. *...Əgər o məni alan idi, niyə qardaşım sağlığı heç bir ağız açmadı?* [1, s.162] *Əgər başqalarının dini və məzhəbi həqdır, bizimki niyə həqq olmasın? Əgər nahəqdır, daha nə eləyək, el ilə gələn qara gün bayramdır. Əgər bu səyaq rəftar fəzilətdir, sənə babalarından bizə yetişibdir. Əgər qəbahətdir, bunun nisbətini bizə niyə verirsən?* [2, s.120]

Bu nümunələrdən görünür ki, *əgər* bağlayıcısının işləndiyi şərt budaq cümlələrinin xəbəri həm feili xəbər olub feilin xəbər şəkli ilə, (*əgər qulluq etmək istəyirsən, əgər ... deyərsiniz, əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, əgər ...*

sənin sözündən çıxmışam), həm də ismi xəbər olub isim, sifət, məsdər, feili sifət, predikativ söz və s. ilə (*əgər ... aşnandır, əgər ... var, əgər ... saymaqdır, əgər ... alan idi, əgər ... həqdir, əgər ... nahəqdir, əgər ... qəbahətdir, əgər ... fəzilətdir*) ifadə olunmuşdur. Lakin bu xəbərlərin hər birində *-sa, -sə* əlamətinə güclü ehtiyac duyulur.

Madam ki bağlayıcısı ilə: *Madam ki, cism tərkibi baqidir, bu keyfiyyət, yəni ruh onda zahirdir* [2, s.93]. *Madam ki, etiqadati-puç xalqın xəyalında cagirdir, ya bir zirək Baba çıxar, ya bir huşyar sahibi-məzhəb peyda olur, bu elmsiz və cinnə və şeytana və firistəyə və mö`cizə və kəramətə və külli-xəvariqi-adətə inanan xalqı bir saatda özünə görəvidə elər və despotu aradan götürər* [2, s.47].

İndi ki bağlayıcısı ilə: *İndi ki səni gördüm, tamam dərd-qəmin yadımdan çıxdı* [1, s.93]. Əsgər bəy. *İndi ki belədir, baş üstə oturaq, deyək ki, mətləb nədir* [1, s.131]. Ağa Səlmən. *...İndi ki təvəqqe edirsən, qəbul edəram* [1, s.168].

Çünki bağlayıcısı ilə: Hakimi-şər. *...Xub, Ağa Mərdan, çünki Hacı Qafurdan oğlan qalıbdır, dəxi nə mürafəə lazımdır?* [1, s.183] Vəli. *Dəxi nə eyləmək, çünki Tarverdi çarəsiz xahiş edir, onun sözü sınıncə, düşmənin boynu sinsin* [1, s.78].

Bu cümlələrdə işlənmiş *çünki* bağlayıcısı müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə *indi ki, bir halda ki* şərt bağlayıcılarının sinonim variantı kimi çıxış etmişdir.

3. Analitik-sintetik şərt budaq cümləsi cümləyə *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *-sa, -sə, -a, -ə* şəkilçiləri ilə bağlanır:

a) Şərt bağlayıcısı və şərt şəklinin şəkilçi əlaməti (*-sa, -sə*) ilə.

Əgər doğru rəftar eləsəydin, əlbəttə, indi dövlətli kimsənlərin biri idin [1, s.33]. *Əgər qatırçılıq etsəydin, bu qavara və zor ilə ildə əli manata pul deməzdin* [1, s.34]. Nuxulular. *Əgər biz özünü görə bilsəydik, çox yaxşı olardı* [1, s.37]. Şahbaz. *Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedəram, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm* [2, s.51]. Hatəmxan ağa. *Doğru buyurursunuz, əgər o, Qarabağa gəlməsəydi, heç vaxt dövlətə çatmazdı* [2, s.53]. *Əgər* bağlayıcısı və *-sa, -sə* şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanan analitik-sintetik şərt budaq cümləsi tədqiq olunan əsərlərdə ən işlək modeldir.

A.Bakıxanovun nəsr əsərlərində də bu tipli cümlələr çox işlənmişdir: *Əgər həqqi-neməti fəramuş edib mənə təərrüz qılsan, bu nan gözlərini tutsun və səmumi-küfrani nemət gülşəni-ömrünü xəzan etsin* [3, s.122].

Hərgah. *...-sa² modelinə isə çox az təsadüf olunur: Hərgah rəisi-ləşgər öz hökmündə olan sipahilərin məvacibini isal etməkdə qüsür göstərsəydi, müridi-bazxast olurdu və rəiyyət mənafe və məhsulatlardan iyirmidən bir xəzinəyə mal verirdilər* [2, s.21]. M.F.Axundzadənin

əsərlərində analitik-sintetik şərt budaq cümləsinin hərgiz şərt bağlayıcısı və şərt şəkilçisi ilə formalaşan modeli də diqqəti cəlb edir: *Divanbəyi. Söz ver ki, hərgiz qaçmasan, rüsxət verrəm* [1, s.92].

Bu sintaktik bütövün “söz ver ki” hissəsi tamamlığı çatışmayan baş cümlədir. Tamamlıq budaq cümləsi isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin (*hərgiz qaçmasan, rüsxət verrəm*) işlənməsi ilə ellipsisə uğramış, nəticədə qeyri-normativ cümlə konstruksiyası alınmışdır. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tamamlıq budaq cümləsini anlamağa şərait yaradır: *Söz ver ki, qaçmayacaqsan*.

Divanbəyinin dili ilə təqdim olunan *bu* cümlə konstruksiyası Azərbaycan dilində danışmaqda çətinlik çəkən qeyri-millətdən olan şəxsin danışığı şəklində qurulmuş cümlə konstruksiyasıdır.

b) Şərt bağlayıcısı və arzu şəklinin şəkilçi əlaməti (-a, -ə) ilə.

Müsyö Jordan. ...*əgər Qarabağa gəlməyəydi, bu qədər dövləti hardan ələ salardı?* [2, s.53] Vəli. ...*Allaha and olsun, əgər ayaq geri qoyasan, şeytanını çəkib qarnını tüstü ilə doldurram* [1, s.81]. ...*Ey, Tarverdi, vallah əgər qaçasan, obanın içində də haqqına fikir çəkərəm, özün bil* [1, s.82]! Sona xanım. ...*Əgər bu səfər də tanıyalar, gərək genə təzədən qaçaq ola, mənim günümü qara edə* [1, s.124]. ...*Allah eləməmiş, əgər sənin başına bir iş gələ, ya qaçaq olasan, ya tutulasan, mən dünyada sağ qala bilməyəcəyəm* [1, s.149].

M.F.Axundzadənin əsərlərində analitik-sintetik şərt budaq cümlələrinin *əgər ...-a, -ə* modeli *əgər ... -sa, -sə* modelinə nisbətə çox az işlənmişdir. Həmçinin -a, -ə şəkli əlaməti bu cümlələrdə arzu, istək məzmunundan çox, şərt məzmunu daşıyır.

4. Asindetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır.

Hatəmxaan ağa. *Çox yaxşı, arvad, allahı sevirsən, çıxırma* [1, s.50]. ...*Bacarırsan, qoyma getsin* [1, s.54]. Pərzad. *Ay Bayram, allahı sevirsən, mənim ürəyimi qana döndərmə* [1, s.70].

Buradakı budaq cümlələrdə şərt əlaməti intonasiya ilə verilmişdir, şərt şəkilçisi isə asanlıqla bərpa oluna bilər: *allahı sevirsənsə, çıxırma; bacarırsansa, qoyma getsin; allahı sevirsənsə, mənim ürəyimi qana döndərmə*.

Komponentləri intonasiya ilə bağlanmış digər bir şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də nəzər salaq: Teymur ağa. *Sənin ərin mənim ilə nəməkbə-hərəmlıq binasını qoyubdur, ondan sonra bura gəlib-gedə bilmənəm* [1, s.116].

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipli bu sintaktik bütövde -sa, -sə şərt əlamətinə deyil, *indi ki* şərt bağlayıcısına ehtiyac hiss olunur: *İndi ki sənin ərin mənim ilə nəməkbəhərəmlıq binasını qoyubdur, ...* semantik cəhətdən bu cümlədə nəticə əlamətini də görmək mümkündür.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin inversiya ilə verilməsi M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox diqqəti cəlb edir. Hacı Nuru şair. *İndi yalnız tənəxahına da razıdır, əgər ələ gələ ...* [1, s.34]. Nuxulular. *Saniyə, hər birimiz bir töhfəyi-həqir xidmətinə gətirmişik, əgər qəbul edib öz şafqətini bizə şamil edə* [1, s.36]. Bayram. *Mənə nəşib olmağın öz əlindədir, əgər istəsən* [1, s.70]. Namaz. ... *Məgər mənə əvvəldən gələrdi, əgər quldurluğa əl qoymasaydım* [1, s.79]. Vəzir. *Niyə çıxıb o saat məni xəbərdar etmədin, əgər doğru deyirsən* [1, s.108]. Vəzir. *Sənin çörəyin mənə qənim olsun, əgər xilaf ərz edirəm* [1, s.113]. Teyyibə xanım. *Bəs hanı, əgər burda düşübdür?* [1, s.128] Vəzir. *Mənim başımı necə çəkib ağırını tutacaqsan, madam ki başım bədənimdədir?* [1, s.118] Naçalnik. ... *Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən* [1, s.152]. Ağa Mərdan. *Yeritmək olmazdı, əgər Hacı Qafurun bacısının köməyi olmasaydı* [1, s.173]. Zeynəb xanım. *Bəli, söz verirəm, əgər bacarsam* [1, s.174].

M.F.Axundzadənin səhnə əsərlərindəki müxtəlif xarakterli personajların dilindən götürülmüş bu cümlələrdə *əgər* bağlayıcısı və arzu, şərt, xəbər şəkillərinin şəkli əlamətləri ilə işlənən şərt budaq cümlələri inversiyaya uğramışdır. Əsasən, *əgər*, bəzən də, *madam ki* şərt bağlayıcısı, yaxud *-sa, -sə* şərt şəkilçisi bu cümlələrə qrammatik və semantik cəhətdən şərt məzmunu versə də, semantik baxımdan bunlara qoşulma cümlə kimi də yanaşmaq olar. Bu qənaətə gəlməyin əsas səbəbi budaq cümlələrdə qoşulma intonasiasının hiss olunmasıdır. Cümlələrin bu şəkildə təqdim olunması, müəllifin şifahi nitqi yazıya köçürmək istəyinin bir forması kimi qəbul edilə bilər.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliliyini ifadə edir. “Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri mənaca qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir və ya biri digərinə güzəştə gedir” [4, s.127].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, M.F.Axundzadənin də əsərlərində bu sintaktik bütövlərin yalnız “budaq cümlə+baş cümlə” tipindən istifadə olunmuşdur. Qarşılaşdırma budaq cümlələri baş cümləyə aşağıdakı üsullarla bağlanmışdır:

1. Analitik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində bağlayıcı və ədatların rolu əsasdır.

Ki bağlayıcısı bu sintaktik bütövlərin komponentlərini bir-birinə bağlamaqda çox işlək vasitələrdən olmasa da, semantik-qrammatik cəhətdən çox maraqlı modellər yarada bilər: *Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvaya cənnətdə nə əskik idi ki, genə allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular?* [1, s.208]

Cümlə ritorik sual şəklində qurulmuşdur. Bu sintaktik bütövün 1-ci komponentində *nə* sual əvəzliyi ilə yaradılan *nə əskik idi* ifadəsi *heç nə əskik deyildi* ifadəsinin müqabilində işlənmişdir. Sintaktik cəhətdən inkar

məzmunlu bu ifadə 2-ci komponentdə təsdiqlə qarşılaşdırılır: *heç nə əskik deyildi, amma yenə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular.*

Baş cümlədə, yəni 2-ci komponentdə belə bir sual yaranır: *Nəyə baxmayaraq, hansı halda genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular?* Bu sualın cavabı olaraq budaq cümlə (1-ci komponent) baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliliyinə çevrilir: *Bizim babamız adəmə və anamız Həvvəyə heç nə əskik olmadığı halda, genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular.*

Cümlədə bir nəticə əlaməti də hiss olunur. Bunun səbəbi baş cümlədəki xəbərlərin semantik məzmunu ilə bağlıdır: *sındırdılar və nəticədə qovuldular.*

R ritorik sual şəklində qurulmuş bir cümləyə də nəzər salaq: *İslam dininin əqaidi, yəni hindulərin əqaidindən də puç və çürükdür ki, sənin gözüün indi bunu görür?* [2, s.118] Emosionallığı artırmaq məqsədilə yəni (sinonimi məgər) sual ədatı və sual intonasiyası əsasında qurulan bu cümlənin 1-ci komponentində (budaq cümlədə) semantik cəhətdən inkarlıq əlaməti vardır və bu 2-ci komponentdəki (baş cümlədəki) təsdiq əlaməti ilə qarşılaşdırılır: *İslam dinin əqaidi hindulərin əqaidindən də puç və çürük deyil, amma sənin gözüün indi bunu görür.*

Baş cümləyə verilə bilən “*nəyə baxmayaraq, hansı halda sənin gözüün indi bunu görür?*” sualı budaq cümlənin baş cümlədə çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliliyi ifadə etdiyini göstərir: *islam dininin əqaidi hindulərin əqaidindən də puç və çürük olmadığı halda.*

Sual əvəzliyi və intonasiya əsasında formalaşan digər bir ritorik suallı cümləyə də diqqət yetirək: Kərəməli. *Ay ağa, havaxt başburt aldın ki, gedirsən?* [1, s.137]

Bu cümlənin bir maraqlı cəhəti odur ki, *gedirsən* sözündə şəxs sonluğu vurğuludur: *gedirsə`n*. Cümlənin ritorik sualdan çıxarılan variantı isə budur: *başburt almamısan, amma gedirsən (başburtun yoxdur, amma getmək istəyirsən).* Ki bağlayıcısının asılılıq yaratması bu cümləni tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qavramağa imkan verir. “Budaq cümlə+baş cümlə” modelli bu sintaktik bütöv qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir və bu şəkildə sadələşir: Başburtun olmadığı halda, getmək istəyirsən. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında qarşılaşdırma budaq cümləsinin “baş cümlə+budaq cümlə” tipindən bəhs edilmiş və M.F.Axundzadənin əsərlərindən iki cümlə nümunə verilmişdir: Hacı Qara. Onların qılınc-tüfəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Sona xanım. Özümü öldürürəm ki, onu yaman işə qoymanam [4, s.344; 5, s.309; 6, s.393].

Ki bağlayıcısının işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə çox vaxt baş cümlə əvvəl gəlir. Lakin zaman budaq cümlələrində *ki* bağlayıcı variantında

budaq cümlənin əvvəldə işləndiyi nümunələr də az deyil. Məsələn: *Yenicə işimi qurtarmışdım ki, qonaqlar qapını döydülər. Evdən çıxmışdım ki, yağış başladı* və s. Yuxarıdakı nümunələrə semantik-qrammatik baxımdan nəzər salaq.

1-ci baxış: *Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər qorxutmur, amma silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürürəm, amma onu yaman işə qoymanam.*

2-ci baxış: *Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər qorxutmasa da, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürməli olsam belə, onu yaman işə qoymanam.*

3-cü baxış: *Nəyə baxmayaraq, hansı halda onların silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır? Nəyə baxmayaraq, hansı halda onu yaman işə qoymanam?*

4-cü baxış: *Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər də qorxutmadığı halda, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürə biləcəyim halda belə, onu yaman işə qoymanam (özümü öldürmək lazım olduğu halda belə, onu yaman işə qoymanam).*

Ki bağlayıcısı bu cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu şərtləndirən əsas amildir. Qarşılaşdırma budaq cümlələrində “yeni informasiya baş cümlələrdədir: budaq cümlələr məlim olan”ı, baş cümlələr “yeni”ni bildirir [6, s.393]. Bu cəhətdən təqdim olunan cümlələrdə də “yeni” onların silistinin, apar-gətirinin *Hacı Qaranın canına vəlvələ salmasıdır, Sonanın Heydər bəyi yaman işə qoymaq istəməməsidir*; “məlum olan” isə budur: *Hacı Qaranı onların qılinc-tüfəngi qorxutmur, Sona Heydər bəyi yaman işə qoymamaq üçün özünü öldürə də bilər*. Baş və budaq komponentlərini qarşılaşdıran digər bir əlamət də tərəflərdə təsdiq-inkarlığın olmasıdır: *qorxutmur, (amma) vəlvələ salır, öldürürəm, (amma) qoymanam*. Əgər bu cümlələr “baş cümlə+budaq cümlə” şəklində qəbul edilərsə, 1-ci sintaktik bütöv dərəcə, 2-ci sintaktik bütöv isə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi anlaşılar:

1-ci cümlə: *Onların qılinc-tüfəngi məni nə dərəcədə qorxutmur? – Onların silistinin, apar-gətirinin canıma vəlvələ saldığı dərəcədə.*

2-ci cümlə: *Özümü niyə öldürürəm? – Onu yaman işə qoymamaq üçün.*

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tədqiq olunan əsərlərdə analitik üsulla yaranan ən işlək modeli *əgərçi* güzəşt bağlayıcısı əsasında formalaşmışdır və (*əgərçi* ...) → [*amma və ya lakin* ...] quruluşuna malikdir.

Vəzir. *Əgərçi* namünasib təklifdir, *amma* müzəyiqə yoxdur [1, s.118]. ...*əgərçi* oruc bayramında bir neçə uşaq basdı, *amma* çox rəqiqül qəlb adam idi [1, s.194]. Ağə Kərim. ...*Mən əgərçi* ondan narazıyam, *amma* hünərini danmaq olmaz [1, s.167]. *Əgərçi* o növ şövkət və səadət Firəngistan və Yengi

Dünya əhlinin bu əsrdə olan şövkət və səadəti cənfində çiraq kimi hesab olunur gün müqabilində, lakin İranın bu halətinə nisbət nurdur zülmət müqabilində [2, s.20].

Bu model qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin qütblərini də təşkil edə bilir:

Nəçalnik. Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən otaya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qaravulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam [1, s.156].

Bu sintaktik bütövün 1-ci qütbünü qarşılaşdırma budaq cümləsi (...əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur), 2-ci qütbünü isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan baş cümlə (*amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qaravulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam*) təşkil edir.

Əgərçi güzəşt bağlayıcısı ilə formalaşan sintaktik bütövlərdə qarşılaşdırma *amma, lakin* bağlayıcısı işlənməyə də bilir: *əgərçi bu növ cəngüdəzlik ona sadıq və xeyrəndiş dostlar bəhəm etdi, nəhayət, axırda bədbəxtliyinə bais oldu* [1, s.197].

Tədqiqat zamanı istifadə olunmuş nəşrlərdə durğu işarələri nəzərə alınmazsa, mətni mürəkkəb cümlələrdə də (*əgərçi ...*) → [*lakin ...*] modelini görmək mümkündür:

Teymur ağa. İndi mən təqsirindən keçib səni bilkülliyyə bağışlayıram və əgərçi səni öz sifətlərinə görə dəxi süğli-xəzarətdə baqi qoya bilmənəm. Lakin bundan sonra müdamül-həyat məndən vəzifəxor olub, kamali-asayışda güzəran edəcəksən [1, s.120].

Əgərçi bağlayıcısının müasir Azərbaycan ədəbi dilində sinonim variantı kimi işlənən *hərçənd* güzəşt bağlayıcısı da tədqiq olunan əsərlərdə diqqəti cəlb edir: *Hacı Nuru şair. Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə deyirlər, o, Tiflisə getmişdi, amma ona kimya qayırmağa kim izin verdi və kim gördü* [1, s.33].

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə *hərçənd* güzəşt bağlayıcısının sinonim variantı olan *çünki, ondan ötrü ki* bağlayıcıları da tədqiq olunan əsərlərdə müşahidə olunur:

Çünki o məlunların əxbarı əksər övqat nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzatdırlar [1, s.193]. *Ondan ötrü ki, bu növ tədbiri müqəddəm olmamış Əfşariyyənin bərqi-dirəxsəndəsi bu işə cəsarət etdi, amma səltənətini və başını bu sövdada bada verdi* [2, s.46].

Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü və intonasiya ilə bağlanır: *Təbrizdə nə qədər axtardım, yaxşısını tapa bilmədim* [2, s.96].

Əgər, madam ki bağlayıcıları da *həmçinin, əgərçi* bağlayıcıları ilə sinonimlik yaradaraq analitik üsulla qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yaranmasına şərait yaradır: *Əgər Kürəkan nəslinin qanında bu növ xurdəbinlik var idi, bu növ filosofluq var idi, bu növ həqq ilə batilə fərq vermək qüvvəsi var idi və bəni-növi-bəşəri cəhl və zəlalətdən qurtarmağa talib olmaq və onların əhvalına cansuz olmaq maddəsi var idi, pəs niyə sənin babaların üç yüz ildən ziyadə Hindustan xalqının içində səltənət edib hindulərin puç-puç əqidinə mültəfit olmadılar?* [2, s.118] *Xülasə, madam ki, elmin rəvacı yoxdur və madam ki, xalq elm səbəbi ilə, həqq ilə batilə fərq verməyə qabil deyil, gündə bir Şeyx Əhməd-Bəhreyni və gündə bir Bab və bir Rükni-rabə` çıxacaq, aləmə fitnə və aşub salacaq və xalqı sərgərdan və bədbəxt edəcək* [2, s.110].

Hər iki sintaktik bütövde 1-ci qütbü təşkil edən budaq cümlələr sadalama intonasiası ilə paralel olaraq baş cümləyə bağlanmışdır. Hər iki cümlənin qütblərində təsdiq-inkarlıq əlaməti qarşılaşdırmanın əlaməti olaraq çıxış edir.

2. Sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələri *-sa, -sə* şərt və *-a, -ə* arzu əlaməti ilə çıxış edir. *-sa, -sə* şərt şəkilçisi ilə: Üçüncüsü. *Hər kim olsa, haqqına fikir çəkərik* [1, s.138].

Bu cümlənin əsl semantik məzmunu sadələşmiş variantda açılır: *Kim olmağından asılı olmayaraq, haqqına fikir çəkərik*.

Olsa sözünün sinonim variantı *olursa-olsun* ifadəsidir. Bu baxımdan bir nümunəyə də diqqət yetirək: *Hər əqidə ilə olursa-olsun, tarixdə bu növ mətləblərə əl vurmaq caiz deyildir, xüsusən məzmun səhih olmadıqda* [2, s.198].

-sa, -sə şərt şəkilçisi *da, də* qüvvətləndirici ədatı ilə birlikdə qarşılaşdırma budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitəyə çevrilir. Bu, qarşılaşdırma budaq cümlələrində ən işlək vasitədir.

Səkinə xanım. Mənim haqqım yerli-dibli batsa da, mən Ağə Həsənə gedən deyiləm [1, s.162]. *Ürəyim parçalansa da, bu qiyası sən özün etməlisən* [2, s.33]. Ohan. ...Siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı *da olsa, öhdəsindən gəlləm* [1, s.139].

Bu tipli cümlələrin isə şərt əlaməti ilə də yarandığını görürük: *Bizim padşahımız despot isə də, Allaha şükür, genə özümüzdəndir* [2, s.121].

-a, -ə arzu şəkilçisi ilə. Əsgər bəy. *A canım, yüz əjdaha olasan, bu yola yalnız gedib-gələ bilməzsən* [1, s.133]. Səkinə xanım. ...*Vallah, istər aləm tufana gedə, mən Ağə Həsənə gedən deyiləm* [1, s.161].

Bu növ cümlələrin də yaranmasında *da, də* qüvvətləndirici ədatı iştirak edir: Vəzir. ...*Ondan ötrü ki, Teymur ağə fərzən onun sevgilisi də olmuş ola, öz cəzasına yetişdi* [1, s.117].

3. Analitik-sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində *əgərçi, əgər, hərçənd* bağlayıcıları, *nə qədər* bağlayıcı sözü ilə

birlikdə *-sa*, *-sə* şərt, *-a*, *-ə* arzu əlamətləri, *da*, *də* qüvvətləndirici ədatı iştirak edir.

Şahbaz bəy. *Əgər sən tək pərilər padşahı Pariji yıxdırsa da, halaldır* [1, s.67]. *Əgər Ərəbistanın havasından sağ qalsan da, məbəliği-küllü sərf edirsən və zimmində əsla bir fəidə yoxdur* [2, s.90]. *Əgər sən xəstə olsan da, az-çox ağıllı olduğundan onun mənasını anlayacaqsan* [2, s.195].

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bu cümlələrdə işlənən əgər bağlayıcısı artıq olub, norma pozulması kimi qeydə alınır.

Lakin cümlələrin tarixi inkişafında *əgər* və *-sa*, *-sə* əlamətlərinin birgə işlənməsi təbii haldır, *da*, *də* ədatı isə qarşılaşdırma əlamətini qabarda bilən bir vasitədir.

Nə qədər bağlayıcı sözü də bu növ cümlələrdə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir: *Nə qədər sahibi-dövlət, nə qədər sahibi-qüdrət olsam da, genə alam və əsqamdan və hümmü gümmü azad olmayacağam* [2, s.51]. ...*nə qədər şadiqülqəlb olsa da, bükadan özünü saxlaya bilməz və sair bu misal şüəra küllimiləl arasında mövcuddur* [2, s.31].

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin inversiya şəklində təqdim olunduğu nümunələr də az deyil.

Divanbəyi. ...*Barı bu işin şükranəsinə nizama tabe olun, əgərçi heç nizamı və zabitanı anlamırsınız* [1, s.85]. *Amma mən çox quldurluq tutmuşam, əgərçi quldurluğa getməmişəm* [1, s.92].

Durğu işarələrindən asılı olmayaraq, mətni sintaktik bütövlərdə də bu inversiyanı görmək mümkündür.

Molla İbrahimxəli. *Hər dəfəyi-tərkibində bir par xarici mənavi şəraiti diqqətlə məmul və məlhuz etmək ilə ki, iksirin xəvvasının müqtəziyyatındadır. Əgərçi sair müttəarif xalqa görə bu növ şəraiti-mənaviyyə badii-nəzərdə qəribə əcibə görünür* [1, s.40]. *Hatəmخان ağa. Necə ki, mən onları bilirəm ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm* [1, s.51]. Hacı Qara. ... *Heç kəsi gərək adam özünə yavuş qoymasın. İstər hər libasda olsa da* [1, s.136]. Xudaverdi. *Deməmiş olsan da, bir abbası şafəqqət elə gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi* [1, s.129].

Həm şərt həm də qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə fərqli əlamətlər özünü göstərir. M.F.Axundzadə əsərlərinin dilindən də göründüyü kimi, belə cümlələr sintaktik bütövlər kontekstində tədqiq olunduqda daha effektiv nəticələr əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 səh.
3. Bakıxanov A.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 488 səh.
4. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 səh.
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, III cild, XIX əsr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 336 səh.
6. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksis. Bakı: "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004. 496 səh.

С.Шарифова

Способы соединения условных и сопоставительных придаточных предложений к главному предложению

Резюме

В произведениях М.Ф.Ахундзаде можно встретить интересные примеры употребления условных придаточных предложений. Здесь наблюдаются два типа условных придаточных предложений в соответствии место употребления главных и придаточных предложений, а также употребления соединительных способов. I тип. В исследуемых произведениях, синтаксические целые «главное предложение + придаточное предложение» употребляются мало. Условно придаточные предложения этого типа соединяются с главным предложением с помощью соединительных слов *bəşərti ki*, *bu şərt ilə*, а также союза *ki*. II тип. Тип «придаточное предложение + главное предложение» было много используемой моделью, и формируется с помощью различных соединительных средств. Цель автора более четко уясняется на примерах, представленных в форме инверсии условно придаточных предложений. В произведениях М.Ф.Ахундзаде также можно встретить интересные примеры сопоставительных придаточных предложений. Как и в современном Азербайджанском литературном языке, использованы только синтаксические целые типа «придаточное предложение + главное предложение». Проводя сравнения с современным Азербайджанским литературным языком, способы соединения как условных, так и сопоставительных придаточных предложений раскрывают свои

отличительные признаки. Изучение таких предложений в контексте синтаксических целых дает более эффективные результаты.

S.Sharifova

Ways of linking of adverbial clause of condition and comparison to the principal clause

Summary

In the works of M.F.Akhundzada, interesting examples of the use of conditional subordinate clauses can be found. Here, there are two types of conditional subordinate clauses according to place of use of the principal and subordinate clauses as well as the use of linking means. Type I. Syntactical wholes like “principal clause + subordinate clause” are used less in the studied works. Conditional subordinate clauses of this type are connected with principal clause via coordinating words *bəşərti ki*, *bu şərt ilə*, and with use of conjunction *ki*. Type II. The “subordinate clause + principal clause” type was much used model, and is formed with the help of various coordinating means. The purpose of the author is more clearly understood through examples presented in the form of inversion of conditional subordinate clauses. Interesting examples of comparative clauses also can be found in the works of M.F.Akhundzada. As in the modern Azerbaijani literary language, only “subordinate clause + principal clause” syntactic wholes types were used. Comparing with the modern Azerbaijani literary language, the means of coordinating both conditional and comparative subordinate clauses reveal their characteristic features. More effective results are achieved in case of study of such kind of sentences in the context of the syntactical wholes.

Rəyçi: Güntəkin Binnətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

МАСУДА СЕЙИДАЛИЕВА
АУЯ
masuda84@mail.ru

РАЗВИТИЕ УМЕНИЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: письменная речь, урок, преподаватель, учащийся, методы.

Açar sözlər: yazılı nitq, dərs, müəllim, tələbə, metodlar.

Key words: , lesson, theacher, student, methods

"Письменная речь представляет собой коммуникативное умение сочетать слова в письменной форме для выражения своих мыслей в соответствии с потребностями общения». "Письменная речь - это вид речевой деятельности, который имеет целью передачу информации в письменной форме в соответствии с ситуацией общения». Так как сегодня процесс обучения направлен на практическое владение иностранным языком, то хочется отметить огромное значение такого речевого вида деятельности, как письмо или письменная речь. Последнее время данному виду деятельности стали уделять заслуженное внимание. Владение письменной речью позволяет реально использовать знание иностранного языка, находясь вне языковой среды, общаясь с носителями языка при помощи современных средств коммуникации: internet, e-mail, sms и т.д. Возможность писать личные и официальные письма, необходимость заполнять анкеты, бланки документов мотивируют учащихся к активному овладению письменной коммуникацией на изучаемом языке. Следует иметь в виду, что когда мы говорим о письме как самостоятельном виде деятельности, то речь идет о письменной речи. Цель обучения письму в данном случае научить учащихся писать те же тексты, которые любой образованный человек может писать на своем родном языке. Это может быть: заполнение анкет, написание различного рода писем и ответов на них, включая как официальные, так и личные, составление резюме, биографий, автобиографий, написание различных заявлений, написание рецензий, написание аннотаций, написание докладов, написание сочинений, эссе, написание поздравительных открыток, написание записок и т. д.

В таких текстах особое внимание уделяется содержанию и структурной организации. Однако письмо не сразу используется для решения данных задач, поначалу оно решает более частные, мелкие

задачи чисто учебного значения. При обучении лексики, грамматике, фонетике невозможно обойтись без записи слов, списывания структур, правил и т. п. При формировании навыков аудирования письмо используется для фиксирования ключевой информации, заполнения пропусков, подготовки к восприятию информации. Письмо имеет место на всех этапах обучения иностранному языку. Письменные самостоятельные и контрольные работы широко используются при освоении лексики и грамматики. Задачи, решаемые при обучении письменной речи, связаны с созданием условий для овладения содержанием обучения письменной речи. Эти задачи включают в себя формирование у учащихся необходимых графических автоматизмов, речемыслительных навыков и умений формулировать мысль в соответствии с письменным стилем, расширение кругозора, овладение культурой и интеллектуальной готовностью создавать содержание письменного произведения речи, формирование аутентичных представлений о предметном содержании, речевом стиле и графической форме письменного текста. Письменная монологическая речь может выступать в различных формах: в форме письменного сообщения, доклада, письменного повествования, письменного выражения мысли или рассуждения и т. д. Во всех этих случаях структура письменной речи резко отличается от структуры устной диалогической или устной монологической речи. Обучение письменной речи включает различного рода речевые упражнения: речевые упражнения для обучения составлению письменного сообщения; письменно-речевые упражнения для работы с печатным текстом; письменно-речевые упражнения, обусловленные процессом чтения, аудирования и устного общения. При восприятии иностранной речи на слух (аудировании) обучающиеся могут сделать записи: 1) составить конспект аудиотекста по заранее предложенному плану (по ключевым словам); 2) сделать записи к отпечатанным опорным сигналам в процессе прослушивания аудиотекста; 3) в соответствии с заданной коммуникативной ситуацией (задачей) выделить из аудиотекста информацию и записать её.

Можно использовать свободный диктант. В этом случае преподаватель читает аудиотекст по абзацам, обучающиеся записывают то, что запомнили; для облегчения выполнения задания заранее даются план или ключевые слова. На втором этапе можно предложить составить план письма, используя образцы фраз и ключевых слов. Формы обращения и другие клише должны соответствовать содержанию, структуре и стилю письма. На следующем этапе работы обучающимся предлагается составить коллективное письмо, затем тематические письма по заданным ситуациям, письма разнотемного характера

(личное, семейное, деловое), письмо-ответ на просьбу или пожелание адресата, письмо инициативного характера или письмо-ответ по определённому вопросу в расчёте на конкретного адресата. Возможно составление писем разным адресатам с разными целевыми установками, но с одинаковым содержанием или с внесением изменений в один и тот же текст сообщения. Следует поработать над составлением вопросов к адресату, определить их место в письме. Содержание обучения письменной речи варьируется в зависимости от уровня обучения иностранному языку (от начальной школы до вуза) (уровни A1–C2), а также в зависимости от направления подготовки и профиля обучения в вузе. В высших учебных заведениях содержание обучения письменной речи будет находиться в прямой зависимости от профиля обучения. Содержание обучения письменной речи в лингвистических профилях обучения будет включать:

- передачу информации на иностранном языке в соответствии с целями и задачами;

- написание деловых писем, резюме для приема на работу, заявлений,

- заявок; – заполнение анкет, формуляров; – написание письма личного характера, открыток; – написание аннотаций, рефератов; – запрашивание конкретной информации

На начальном этапе обучения студенты должны уметь создавать письменные монологические высказывания на предложенную тему и на основе прослушанного или прочитанного. На основном этапе обучения студенты должны уметь создавать письменные тексты (эссе, сочинение, заявление). На продвинутом этапе обучения содержание обучения письменной речи студентов должно включать: – написание научной, курсовой, дипломной работы;

- написание рецензии на научную статью; – написание и заполнение деловой документации (анкет, заявок); – оформление научных текстов в соответствии с необходимыми, требованиями (корректное цитирование источников, оформление ссылок

- и сносок, оформление библиографического перечня и т.п.)

Существуют как минимум два подхода в обучении письменной речи:

- 1) концентрация на процессе порождения письменного текста и
- 2) концентрация на результате письменной деятельности (1) writing-for learning and (2) writing-for-writing. Мы всегда должны осознавать, на чем мы акцентируем внимание: на обучении процессу письма или на продукте письма, хотим ли мы обучить учеников различным жанрам

письменных сообщений или же научить их креативному письму. В любом случае мы должны хотеть сформировать привычку письма.

Огромное значение (как и в любой другой области знаний) должно отводиться тренировочным упражнениям. Чем больше практики, тем лучше навык. Грубо говоря, писатель – это «профессионал по использованию слов». Прежде чем писать, учащийся должен быть вдохновлен на обдумывание того, что можно написать по данному поводу. Составление плана сочинения и мобилизует этот мысленный процесс. «Умственная дисциплина» и способность составлять планы помогают учащимся выработать разумное отношение не только к конкретной работе, но и к повседневным жизненным ситуациям, что немаловажно, поскольку в конечном итоге наша задача не сводится только к развитию определенных навыков у детей, а мы должны подготовить их к жизни. – Отметим в заключение, что умение писать на иностранном языке повышает уровень коммуникативной компетенции учащихся, дает им возможность участвовать в программах обмена и международных конференциях, сдавать экзамены международного образца.

Литература:

- 1) Обучение письму на иностранном языке: назревшая необходимость. В.В. Бондарева. ELT, Dinternal, 1999.
- 2) Обучение письму. Е.Н. Соловова. ELT, Dinternal, 2000.
- 3) Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АР – КТИ, 2000г.
- 4) Пассов Е.И. Обучение письму: учебное пособие. – Воронеж: НОУ «Интерлингва», 2002г.

M.Seyideliyeva

Alman dili dərslərində yazı nitqinin inkişafı Xülasə

Məqalədə yazı nitqinin vərdişlərinin inkişafı, yazının öyrədilməsinin müxtəlif metodları və məqsədihaqda bəhs edilir və müxtəlif çalışmalar göstərilir. Yazının öyrədilməsi iki aspektdən ibarətdir: yazı texnikası üzərində aparılan işlər və öyrənilən dildə informasiyanın qrafik kodla ötürülməsi vərdişlərinin inkişafı. Yazılı formada fikirlərin ifadəsi bacarığı reproduktiv, reproduktiv-produktiv və produktiv tipli çalışmalar üzərində formalaşır. Yazı nitqinin öyrədilməsi digər nitq fəaliyyətlərinin öyrədilməsi ilə sıx əlaqəlidir. Yazılı nitq dil və faktiki biliklərin saxlanılmasına və düşüncənin inkişafına kömək edir, danışığı, dinləmə və oxu vərdişlərini

stimullaşdırır. Yazılı nitqin anlama prosesi şifahi nitqin anlama prosesindən bununla fərqlənir ki, yazılanı təkrar oxumaq olar və hər bir məqamına diqqət yetirmək olar, şifahi nitqdə bu mümkün deyil. Əgər yazılı nitq vərdişlərinin öyrədilməsi məqsədi düzgün təyin olunarsa, digər bacarıqların inkişafında yazının rolu nəzərə alınarsa, tapşırıqlar uyğun mərhələdə yerinə yetirilərsə, o zaman şifahi nitq daha zəngin və məntiqli olur.

M.Seyideliyeva

To improve writing skills in german language classes
Summary

This article deals with the development of skills of a written speech, various methods and the purposes of teaching, also are given exercises for development of writing skills. Teaching of the writing usually includes two aspects: work on technology of the writing and development of abilities to transmit semantic information through a graphic code of the learned language, i.e. abilities of a written language. The ability to express the thoughts in writing is formed on the basis of exercises of reproductive, reproductive and productive and productive character. The written language can be controlled by means of an audio recording of dictations and translations. Teaching of a written speech is inseparably linked with training in other types of speech activities. The written speech allows to keep language and actual knowledge, serves as the reliable tool of thinking, stimulates speaking, hearing and reading in a foreign language. The Process of understanding of a written language sharply differs from the process of understanding of oral speech so that writing always can be re-read, i.e. randomly to come back to all links included in it that is absolutely impossible at understanding of oral speech. If appropriately define the purposes of teaching in the letter and a written language, to consider a letter role in development of other abilities, to use the exercises which are completely answering the purpose, to carry out these exercises at a suitable grade level, then oral speech becomes gradually richer and more logical.

Rəyçi:

Qönçə Əbdülrəhimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLƏHƏ SEYFULLAYEVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
seyfullayeva-i@mail.ru

**ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİNİN BİRLƏŞMƏSİNDƏN
YARANMIŞ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR**

Açar sözlər: lüğət tərkibi, alınma sözlər, ərəb alınmaları, leksik vahid, düzəltmə söz, sözdüzəldici şəklçi.

Ключевые слова: словарный состав, заимствованные слова, арабские заимствования, лексическая единица, производное слово, словообразовательный суффикс.

Key words: word-stock, borrowings, Arabic borrowings, lexical unit, derivative word, word-building affixes.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi mənşə etibarı ilə çox rəngarəngdir. Burada əsas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən, xüsusi ilə ərəb dilindən keçən sözlər də dilimizin leksik tərkibinin mühüm bir qismini təşkil edir. Ərəb mənşəli sözlər dilimizdə müstəqil leksik vahid kimi işlənməklə yanaşı, eyni zamanda söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edərək düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranmasına xidmət edir. Topladığımız faktlar belə söyləməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli sözlər daha çox dilimizə məxsus $-lıq^4$, $-li^4$, $-sız^4$, $-çı^4$ sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək rəngarəng semantik çalarlıqlar ifadə edən yeni düzəltmə leksik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Hazırkı tədqiqat işində biz yuxarıda qeyd etdiyimiz Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri ilə ərəb dilinə məxsus bir qrup sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini araşdıracaq, bədii nümunələr əsasında onların daşıdıqları məna yükünü izləməyə çalışacağıq.

Müasir Azərbaycan dilində $-lıq^4$ şəkilçisi adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. S.Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçi vasitəsi ilə, əsasən, on bir məna qrupuna aid adlar düzəldilir. Bunlardan başlıcaları aşağıdakılardır:

- 1) Bir cismin çox olduğu məkanı bildirən atributiv isimlər;
- 2) Müəyyən sənətkar, peşəkar və ixtisas sahibini bildirən substantiv isimlər;
- 3) Mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən substantiv isimlər;
- 4) Cisimlərə məxsus əlaməti əks etdirən substantiv isimlər;

5) Mənsubiyyət və adətcarlıq bildirən, qismən mənfi mənada işlədilən substantiv isimlər;

6) Vəziyyət bildirən substantiv isimlər və s. (3; səh.183)

Bu məhsuldar şəkilçi əsl Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, ərəb mənşəli sözlərə də qoşularaq müxtəlif mənə çalarlarının ifadə etməsinə xidmət edir. Misallara nəzər salaq:

داهي + lik “dahilik” sözü ərəb mənşəli “dahi” və Azərbaycan dilinə məxsus -lıq⁴ leksik şəkilçisi vasitəsilə yaranmış düzəltmə sözdür. Bu söz dilimizdə “dahiyyə xas olan ağıl və zəka; düha” mənəsini ifadə edir (1; c II, s. 42). “Dahi” sözü ərəb dilində “ağıllı adam, görkəmli zəka” mənəsini ifadə edir (2, s.335). Bu söz dilimizdə ayrılıqda da işlədilərək “1)xariqülada ağıl və zəkaya malik olan şəxs; 2) dahicəsinə, dahiyyə xas olan, ancaq dahinin yarada biləcəyi” mənalarını bildirir (1; c II, s. 42). Məsələn “Görürəm dalğındır bu dahi şair; Elə bil canlıdır onun nəfəsi” (S.Vurğun). “İnqilab dahisinin bu sözləri çoxdan həqiqətə çevrilmişdir” (H.Mehdi). Dilimizdə ərəb mənşəli “dahi” sözü vasitəsilə əmələ gələn “dahicəsinə” zərfi də işlədilir ki, bu da “istedadla, yaradıcılıqla” mənəsini ifadə edir.

درس + lik “dərslik”. Bu söz dilimizdə “hər hansı bir fənnə dair dərs kitabı” mənəsini ifadə edir. Sözüün kökünü təşkil edən ərəb mənşəli “dərs” sözü mənə dildə omonimlik xüsusiyyəti kəsb edərək “I. 1) tədqiq etmə; 2) xırman vaxtı; II. dərs, “mühazirə” mənalarında işlədilir (2; s.317). Bu söz dilimizdə ayrılıqda da işlədilərək bir sıra mənə çaları kəsb edir: “1) müəyyən bir fənni öyrənmək üçün daimi, müntəzəm təlim; 2) gələn məşğələyə hazırlaşmaq, oxuyub öyrənmək üçün müəllimin şagirdə verdiyi tapşırıq, iş; 3) (məc) nəsihət, təlqin, öyrətmə; 4) (məc.) tənbeh, cəza”. Məsələn: “Reyhan bütün dərslərindən hər bir zaman beş alırdı” (M.Dilbazi). “Gah batan, gah çıxan qış günəşindən; Dərs alıb dayanma gəndə, ey ilham” (M.Müşfiq). “Aqil də yır-yığış edib şəhərə, dərsə gəlməyə hazırlaşdı” (Mir Cəlal).

کباب + lıq “kabablıq”. Bu söz dilimizdə “kababa yarar, kabab bişirmək üçün” mənəsində işlədilir. Məsələn: “Bizim bu oğlana bir dörd kilo kabablıq erkək əti ver!” (Mir Cəlal). Ayrılıqda ərəb mənşəli “kabab” sözü dilimizdə “adətən şişə taxılıb köz üstündə, yaxud tavada qızardılan tikə-tikə doğranmış ətdən, bəzən də balıqdan ibarət yemək” mənəsini ifadə edir. (1; c.3, s.6). Mənə dildə də bu söz eyni mənada işlədilir (2; s.62). Dilimizdə ərəb mənşəli “kabab” sözü vasitəsilə əmələ gələn “kabablıq” sözü ilə yanaşı “kabab olan, kababla yeyilən, yanında (içərisində) kababı olan” mənəsində “kabablı”, “kabab bişirib satan adam” mənəsində “kababçı”, “kabab bişirib satma işi”, “kababçı işi”, “kababçı peşəsi” mənəsində “kababçılıq” düzəltmə sözləri də işlədilir. Məsələn: “Möhtərəm sədrin kabablı çörəkdən xoşu gəlir”

(M.İbrahimov). “Əhalinin bir qismi də xırda ticarətlə-çayçılıq, kababçılıq, həlimasıçılıq, bəzzazlıqla məşğul olardı” (H.Sarabski).

عوام + lıq “avamlıq” sözü dilimizdə “cahillik, cəhalət, savadsızlıq, mədəni gerilik, mədəniyyətsizlik, sadəlik” mənalarında işlədilir. Məsələn: “Kor kişi tamamilə əski həyatın bir yadigarı idi. Əlbisəsinin tərz, biçimi avamlığını andırırdı” (S.Hüseyn). “Səriyyə sadəliyindən, avamlığından hələ də başına gələn müsibəti tamamilə dərk edə bilmirdi” (M.İbrahimov). “Avamlıq” sözünün kökü olan “avam” sözü ərəb dilində “adi xalq kütləsi, xalqın savadsız hissəsi” mənasını ifadə edir (2; s.705). Bu söz dilimizdə də “cahil, geridə qalmış, oxumamış, savadsız, sadədil, sadələvh” mənasını kəsb edir (1; c.1, s.29). Məsələn: “Usta, mənə o qədər də avam hesab etmə. Mən zamanəmizin qədrini yaxşı bilirəm” (H.Mehdi). Dilimizdə ərəb mənşəli “avam” sözü vasitəsilə eyni zamanda “avamcasına” zərfi də əmələ gəlir ki, bu da “avam adam kimi, heç bir şeyi başa düşməyən adam kimi; cahilcəsinə” mənasını ifadə edir. Məsələn: “Məşədi Kazım ağa avamcasına güldü” (Ordubadi).

كساد + lıq “kasadlıq”. Bu düzəltmə söz dilimizdə 1) ticarətdə malın satılmadığı, işə getmədiyi, müştərisi olmadığı vəziyyət; rəvacsızlıq, alış-verişdə durğunluq, böhran; 2) qıtlıq, qəhətlik; 3) kasıblıq, yoxsulluq, ehtiyac” mənalarını ifadə edir (1; c.3, s.22). Məsələn: “Tərəkmə şəhərdən çəkilib getmişdi, bazar bərk kasadlıq idi” (Y.V.Çəmənəzəminli). “Başlanır ellərin kasadlıq ili, Muğanın başına dünya dar olur” (S.Vurğun). “Dünyada kasadlıq görməyəsen!” (S.Vurğun). Ərəb dilində “kasad” sözü 1) mala tələbatın düşməsi; 2) ticarətin durğunluğu, süstlüyü” mənasında işlədilir (2; s.880). Ərəb mənşəli “kasad” sözü eyni mənada müasir Azərbaycan dilində də işlədilir.

لابد + lük “labüdlük”. Ərəb mənşəli “labüd” və Azərbaycan dilinə məxsus -lıq⁴ sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn bu düzəltmə söz dilimizdə “heç bir şeylə qarşısı alın bilməmə; qaçılmazlıq, önüalınmazlıq, zərurilik” mənalarını ifadə edir. Ərəb dilində “labüd” sözü “1) çox lazım, vacib, zəruri, mütləq; 2) çarəsiz, hər halda” mənalarına malikdir. Bu söz müasir Azərbaycan dilində də ayrılıqda işlədilərək “1) yerinə yetirilməsi, icrası vacib, zəruri olan, mütləq, qaçılmaz, qarşısıalınmaz, zəruri; 2) məcbur, çarəsiz, əlacsız, naçar, istər-istəməz, məcburiyyət qarşısında” mənalarını bildirir (1; c.3; s.219). Məsələn: “Mürtəce ünsürlər xalqın və məmləkətin tərəqqisi üçün labüd olan bu məsələlərin həllini tələb edən hər kəsi töhmətləndirirlər” (M.İbrahimov). “Ona binaən labüddəm ki, talaqınızı verib cümlənizi azad edim ki, hər kəsə meyliniz olsa, ona ixtiyar edəsınız” (M.F.Axundov).

مادی + lik “maddilik” sözü müasir Azərbaycan dilində “maddədən ibarət olma, maddi şeyin xassəsi; şüurdan asılı olmayaraq mövcud olma;

cismanilik” mənasını ifadə edir (1; c.3, s.253). Ərəb dilində “maddi” sözü “1) ruhani və mənəvi olmayan, cismani; 2) materialist” mənalarında işlədilir. Ərəb mənşəli “maddi” sözü dilimizdə ayrılıqda işlənərək “1) şüurdan asılı olmayaraq mövcud olan; cismani, fiziki; 2) pula, mala, mülkə aid olan” mənalarını bildirir. Məsələn: “Kimsə Zeynalı sevməyir, müdafiə etməyir, mənəvi və maddi müavinətdə bulunmayırdı” (S.Hüseyn). “Qonşu hökumətlər Atabəylər ölkələrinin işinə müdaxilə etmək üçün din hamilərinə maddi və mənəvi köməkdə bulundular” (M.S.Ordubadi).

باعت + lik “baislik” sözü dilimizdə “bais olma, səbəb olma, səbəbkarlıq” mənalarını bildirir (1, c. 1, s. 182). “Bais” sözü ərəb dilində “səbəb, niyyət, məqsəd” mənalarını ifadə edir (2; s.94). “Bais” sözü müasir dilimizdə ayrılıqda işlədildikdə “səbəb, səbəbkar, səbəb olan adam” mənasını daşıyır. Məsələn: “Gər İbni Səlam idi bəhanə; Məcnun idi bais ol fəğanə” (Füzuli). “Bu işlərin də baisi Həmzə ilə anamdır” (C.Cabbarlı).

وارث + lik “varislik” sözü dilimizdə “bir adamın ölümündən sonra yaxın qohumluq və ya vəsiyyətdə görə onun malına, mülkünə və s-yə sahib olma hüququ” mənasını ifadə edir (1; c.1, s.348). Ərəb dilində “varis” sözü “1) irs alma, varis olma; 2) vərəsə, varis” mənalarına malikdir (2; s.1120). Müasir Azərbaycan dilində “varis” sözünün aşağıdakı mənaları var: “1) bir şəxsin ölümündən sonra, yaxın qohumluq və ya vəsiyyət yolu ilə onun var və mülkünə sahib olan adam, vərəsə, xələf; 2) irs olaraq ata-anasından, nəslindən bir xassə, bir şey almış adam ya heyvan; 3) bir işi davam etdirən, davametdirici, davamçı”. Məsələn: “Qardaşımın övladı yoxdur ki, puluna varis ola” (M.F.Axundov). “Qara ənənələrin qulu deyil, həqiqi varisidir” (R.Rza). “Varislik” sözündən başqa, dilimizdə “vərəsə” sözü vasitəsilə əmələ gələn “varisi olmayan” mənasında “varissiz”, “varisi, vərəsəsi olmama, vərəsəsizlik” mənasında da “varissizlik” sözləri də işlədilir.

نقاش + lıq “nəqqaşlıq”. Ərəb mənşəli “nəqqaş” və Azərbaycan dilinə məxsus “-lıq⁴” sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn bu söz dilimizdə “1) nəqqaşın işi-peşəsi, rəssamlıq; 2) naxış vurma işi” mənalarında işlədilir (1; c.3; s.382). Məsələn: “Yaxşı, yoldaş mühəndis, bəs sarayın nəqqaşlıq işi necə olacaq?” (Z.Xəlil). Mənbə dilin özündə “nəqqaş” sözü “1) naxış vuran, oyma işi görən; 2) heykəltəraş; 3) rəngsaz” mənalarına malikdir (2; s.1050). “Naqqaş” sözü müasir Azərbaycan dilində “1) evlərin divarlarına, tavanına, şeylərin üstünə yağlı və ya sulu boya ilə naxış vuran sənətkar; 2) rəssam, şəkilçəkən” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Məcmuəmizin naqqası səni görən kimi gözəl surətini məcmuəmizə salıb sənənin məşhur olmağına cidd-cəhd edərdi” (C.Məmmədquluzadə).

عياش + lıq “əyyaşlıq”. Bu söz ərəb mənşəli “əyyaş” və Azərbaycan dilinə aid olan “-lıq⁴” leksik şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Dilimizdə bu söz “vaxtını içki içməklə, eyş-işrətlə keçirmə, içki düşkünlüyü” mənasını ifadə

edir (1; c.2, s.244). Məsələn: “Əyyaşlığın sonu yorğunluq və safalət, səfalətin sonu heçlik və fəlakətdir” (A.Şaiq). Ərəb dilində “əyyaş” sözü “1) çörək alverçisi; 2) vaxtını eyş-işrətlə keçirən adam” mənalarında işlədilir (2; s.708). Ərəb mənşəli bu söz müasir Azərbaycan dilində də ayrılıqda işlədildikdə “vaxtını eyş-işrətlə, sərxoşluqla keçirən adam, içki düşkünü” mənasını kəsb edir. Məsələn: “Ara-sıra rast gəldiyi gecə əyyaşlarının hay-küyü nəzərini cəlb edə bilmirdi” (M.İbrahimov). “Şirəli köhnə əyyaşlar kimi sayır-bayır danışdı” (H.Mehdi).

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən biri də -lı⁴ şəkilçisidir. S.Cəfərov bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə altı mənə xüsusiyyətinə malik söz qruplarının əmələ gəldiyini qeyd edir:

- 1) Əşyanın mövcudiyyətini bildirən atributiv isimlər və ya sifətlər;
- 2) Şəxsə mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər və ya sifətlər ;
- 3) Həqiqi mənasından çox məcazi mənə bildirən atributiv isimlər;
- 4) Məkana mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər;
- 5) Familiya yaxud kənd, şəhər adları bildirən xüsusi isimlər;
- 6) İnsan və ya heyvan adlarını bildirən xüsusi isimlər (3; s.184-185).

Misallara diqqət edək:

ماتم + li “matəmli” sözü dilimizdə “1) yaşlı; 2) (məc.) matəmi andıran; qəmli; kədərli, qüssəli, hüznü” mənalarına malikdir (1; c.3, s.266). Məsələn: “Göylər matəmlilər kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdür” (A.Şaiq). “Yanan şamlar otağa matəmli bir süs vermişdi” (Y.V.Çəmənşəminli). Ərəb dilində “matəm” sözü “bir ölü üçün ağlaşıb qara geyinmə, yas mənasını bildirir (2; s.946). Ərəb mənşəli bu söz dilimizdə də ayrılıqda işlədildikdə “yas, təziyə, əza” mənasını ifadə edir. Məsələn: “Vəqta ki, qopur bir evdə matəm; Təşkil edilir büsati-ehsan” (M.Ə.Sabir). Onu da qeyd edək ki, “matəm” sözü dilimizdə mürəkkəb söz yaradıcılığında fəal iştirak edir; belə ki, ərəb mənşəli bu söz vasitəsilə dilimizdə “matəm qopmaq”, “matəm geymək”, “matəm qurulmaq”, “matəm saxlamaq”, “matəm çəkmək”, “matəmə batmaq”, “matəmə bürünmək” kimi tərkibi fellər əmələ gəlir.

دوام + lı “davamlı” sözü ərəb mənşəli “davam” və Azərbaycan dilinə məxsus “-lı⁴” sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış düzəltmə sözdür. Bu söz müasir Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlədilir: “1) hər cür çətinliyə, məşəqqətə, məhrumiyyətə, əzab və əziyyətə davam gətirən; dözümlü; 2) çətin dağılan, gec yırtılan, çox möhkəm; 3) etibarlı, sarsılmaz, möhkəm, səbatlı; 4) uzunsürən, sürəkli, arası kəsilməyən, ardıcıl” (1; c.II, s.10). Məsələn: “Bu zaman vağzala girməkdə olan bir maşının davamlı fit səsi eşidildi” (M.İbrahimov). “Hər halda möhkəm və davamlı ittihad məhz fəhm və bəsirət yolu ilə olan ixtilafdadır” (C.Məmmədquluzadə).

“Davamlı” sözünün kökü olan دوام “davam” sözü ərəb dilində “1) sürəklilik, uzun sürmə; daimilik; 2) işdə olma müddəti” mənalarını ifadə edir (2; s.340). Müasir dilimizdə də ayrılıqda da işlədilən “davam” sözü vasitəsilə əmələ gələn “davamlı” sözü ilə yanaşı “davamçı”, “davamsız”, “davamsızlıq” kimi leksik vahidlər də fəaliyyət göstərir.

رائحة + li “rayihəli”. Bu söz dilimizdə “gözəl iyli, xoş qoxulu; ətirli” mənasında işlədilir (1; c.3. s.527). Məsələn: “Göz işlədikcə uzanan düzləri əlvən çiçəklər, rayihəli otlar cənnətə döndərmişdi” (H.Mehdi). Ərəb dilində “rayihə” sözü “iy, qoxu, ətir” mənalarını ifadə edir (2; s.401). Müasir Azərbaycan dilində də ərəb mənşəli bu söz ayrılıqda işlənərək “xoş iy, gözəl qoxu; ətir” mənasını bildirir. Məsələn: “Arazın mehi kənddən kövşənə xoş bir rayihə, gözəl bir qoxu gətirirdi” (Ə.Vəliyev).

قاعدة + li “qaydalı”. Ərəb mənşəli “qayda (qaidə)” və Azərbaycan dilinə məxsus -lı⁴ sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsilə yaranmış bu söz dilimizdə “qaydalı, üsula müvafiq; səliqəli, müntəzəm, düzgün, yaxşı düzəldilmiş” mənalarını bildirir (1; c.1, s.396). Məsələn: “Ağcaxanım da oynamağa başladı. Bunun oynamağı gözəl və qaydalı idi” (S.S.Axundov). Ərəb dilində “qaidə” sözü “1) baza, mənbə; 2) heykəl altlığı; 3) patron; 4) əsas, özü, bünövrə; 5) dib; 6) qayda, prinsip; 7) nümunə, model” mənalarına malikdir (2; s.834). “Qayda” sözü dilimizdə ayrılıqda işlədildikdə “1) nizam, səliqə; bir şeyin düzgün vəziyyəti, nizamda olması; 2) bir şeyin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən üsullar göstərən qərar və s; 3) üsul, yol, tərz; 4) adət, dəb” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Gələn il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər” (M.F.Axundov). “Namərdə qaydadır basar kəsdiyin; Hər kəs hesab çəksin öz arasında” (Aşıq Ələsgər). Ərəb mənşəli “qayda” sözü vasitəsilə əmələ gəlmiş “qaydalı” sözü ilə yanaşı, dilimizdə “nizamsız, səliqəsiz, tərtibsiz, pozğun, düzgün olmayan” mənasında “qaydasız”; “qayda və nizam olmaması, səliqəsizlik, nizamsızlıq, pozğunluq” mənasında “qaydasızlıq” düzəltmə sözləri də işlədilir. Məsələn: “Təcrübədən bilirəm ki, məhsulun qaydasız yığılması kolxoza böyük zərər vurur” (Ə.Vəliyev).

رابطه + li “rabitəli”. Bu söz dilimizdə “tərtibli, müntəzəm, yaxşı ifadə edilən, məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün” mənalarına malikdir (1; c.3; s.524). “Rabitə” sözü ərəb dilində “1) əlaqə, bağlılıq, münasibət; 2) ittifaq, birlik, cəmiyyət” mənalarını bildirir (2; s.357). Ərəb mənşəli “rabitə” sözü dilimizdə ayrılıqda işlədildikdə “1) bağlılıq, münasibət; 2) texniki vasitələrin köməyi ilə müəyyən məsafədə əlaqə saxlayan idarələr sistemi (poçt, teleqraf, telefon, radio); hərbi hissələr arasında müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilən əlaqə xidməti; irtibat” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Aldığım məktubla “sizi tanıyıram” sözü arasında sıxı bir rabitə vardı” (S.Hüseyn). “Xidmətə qəbul edilənlərdən biri də Vladimir Klimov adlı gənc rabitə zabiti idi” (M.S.Ordubadı). Müasir Azərbaycan dilində “rabitəli” sözü ilə yanaşı ərəb

mənşəli “rabitə” sözü vasitəsi ilə “rabitələndirmə”, “rabitəlilik”, “rabitəsiz”, “rabitəsizlik”, “rabitəçi” kimi düzəltmə sözlər də yaranır.

مانع + li “maneəli” sözü müasir Azərbaycan dilində “maneəsi olan, əngəlli, çətin” mənalarını ifadə edir (1; c.3. s.260). Ərəb dilində “maneə” sözü “əngəl, maneə, çətinlik” mənasına malikdir (2, s.981). Bu söz dilimizdə “bir işin görülməsinə, başa gəlməsinə yol verməyən, imkan verməyən şey, səbəb, əngəl, çətinlik” mənalarında işlədilir. Məsələn: “Bundan sonra heç bir maneə, heç bir qüvvət sizi bir-birinizdən ayırmaz” (H.Cavid).

Topladığımız nümunələr içərisində dilimizə məxsus -sız⁴ sözdüzəldici şəkilçisinin ərəb mənşəli sözlərə artırılması ilə düzələn düzəltmə leksik vahidlərə də az da olsa rast gəlinir. Həmin şəkilçi vasitəsi ilə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirilir (3; səh. 185). Məsələn:

دقت + siz “diqqətsiz”. Bu söz dilimizdə “diqqətini, fikrini cəmləşdirə bilməyən; huşsuz; 2) işinə diqqətlə baxmayan, işinin yaxşı və səliqəli olmasına fikir verməyən, işi başdansaovma görən; başısoyuq; 3) səliqəsiz, başdansaovma, diqqətsiz görülmüş; 4) ehtiyatsız” mənalarında işlədilir (1; c.2, s.93). Ərəb dilində “diqqət” sözü 1) dəqiqlik, düzgünlük, dürüstlük; 2) diqqətlilik; 3) səliqəlilik; 4) incəlik, zəriflik mənalarını ifadə edir (2; s. 326). Ərəb mənşəli bu söz dilimizdə də ayrılıqda işlədilərək aşağıdakı mənalarlıqlarını ifadə edir: “1) fikrin yaxud görmə və eşitmə qüvvəsinin bir obyektə tərəf yönəlməsi və onun ətrafında cəmlənməsi; 2) qayğı, meyl, iltifat, əhəmiyyət vermə”. Məsələn: “Molla kitabı oxuyurdu və kəndlilər diqqətlə qulaq asırdılar” (C.Məmmədquluzadə). “Diqqət” sözü vasitəsilə dilimizdə “diqqətsiz” sözü ilə yanaşı “diqqətli”, “diqqətlilik”, “diqqətsizlik”, “diqqətci”, “diqqətçilik” kimi düzəltmə sözlər də əmələ gəlir. Eyni zamanda bu söz dilimizdə mürəkkəb söz yaradıcılığında da geniş iştirak edir. “Diqqət” sözü vasitəsilə dilimizdə “diqqət vermək”, “diqqət etmək”, “diqqət yetirmək”, “diqqət kəsilmək”, “diqqət oyandırmaq”, “diqqəti cəlb etmək” kimi tərkibi feillər də əmələ gəlir.

Müasir Azərbaycan dilində -çı⁴ şəkilçisi adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi bu şəkilçi vasitəsi ilə, əsasən, altı mənə qrupuna aid adlar düzəldilir:

- 1) Müəyyən bir əşya ilə məşhur olan peşə sahibini bildirən atributiv isimlər;
- 2) İctimai hadisə ilə məşğul olan ixtisas sahibini və ya vəzifəni bildirən isimlər;
- 3) Maldarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxsi bildirən atributiv isimlər;
- 4) Minik şeylərini və kənd təsərrüfatı maşınlarını hərəkətə gətirməyi peşə etmiş şəxs adları;

5) Bəzi mücərrəd mənəvi xüsusiyyəti özündə əks etdirən və mənfi mənə ifadə edən şəxs adları;

6) Mənsubiyyəti olan, qismən də bu məkanla əlaqədar iş görəni bildirən adam adları (3; səh 184). Məsələn:

نصيحة + çi “nəsihətçi” sözü dilimizdə “nəsihət verən, öyüd verən yol göstərən” mənasını bildirir (1; c.3, s.408). Məsələn: “Başımdan açıl, ovqatımı təlx eləmə. Hələ gəlib mənə bir nəsihətçi olacaq” (Ə.Haqqverdiyev). Ərəb dilində “nəsihət” sözü “məsləhət, öyüd-nəsihət” mənasını ifadə edir (2; s.1026). “Nəsihət” sözü dilimizdə ayrılıqda işlədildikdə “öyüd, yol göstərici sözlər” mənasını daşıyır. Məsələn: “ Ay oğul, nə olar bu qoca atana elədiyin nəsihətdən bir az da özünə eliyəsən” (Ə.Haqqverdiyev).

Beləliklə, göstərdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində düzəltmə söz yaradıcılığında fəal rol oynayır. Ərəb sözləri ilə Azərbaycan dilinə məxsus leksik şəkilçilərin birləşməsindən yaranmış düzəltmə sözlər rəngarəng semantik çalarlıqlar kəsb edir ki, bunları da bədii nümunələr əsasında izləmək daha münasib görünür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 4 cildə, I cild. 1966, II c. 1980; III c. 1983; II c. 1987.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1962
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 2007
4. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967.

И.Сейфуллаева

Производные слова образованные при помощи арабских слов и словообразовательных суффиксов азербайджанского языка

Резюме

Словарный состав азербайджанского языка по происхождению очень разнообразен. Наряду с коренными тюркскими словами, слова перешедшие из других языков, в особенности из арабского, составляют значительную часть лексического состава нашего языка. Арабские слова кроме употребления как самостоятельных лексических единиц,

также играют важную роль в образовании производных и сложных слов в азербайджанском языке. Собранные нами факты дают основание сказать, что слова арабского происхождения в основном принимая такие суффиксы Азербайджанского языка как -lıq⁴, -lı⁴, -sız⁴, -çı⁴ образуют новые производные лексические единицы, которые носят в себе разнообразные семантические оттенки.

В данной статье мы попытались на основании собранных нами фактов проследить семантическое разнообразие производных слов, образованных при помощи арабских слов и словообразовательных суффиксов азербайджанского языка.

İ.Şeyfullayeva

**Derivative words from the combination of Arabic words with
Azerbaijani word-building affixes**

Summary

Word stock of the Azerbaijani language is originally colorful. Although the main point here is the Turkish words, the words that come from other languages, especially Arabic ones, organize an important part of the lexical composition of our language. Arabic words serve as an independent lexical unit in our language, while at the same time actively engage in word-formation, helping to create derivative and compound words. The facts we have collected give us the reason to say that Arabic words take part in the formation of colorful semantic units by adopting word-building affixes like -lıq⁴, -çı⁴, -sız⁴, -lı⁴ in our native language. In the current research, we have investigated the semantic features of the lexical units formed by the combination of the word-building affixes of the above-mentioned Azerbaijani language and a group of Arabic words, and we have tried to observe the meaning that they carry on the basis of fiction exemplar.

Rəyçi:

Sevil Mehdiyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVDA ÇƏRKƏZOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevda_charkazova@mail.ru

ORİJİNAL MATERIALLARIN SÖZ EHTİYATININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: xarici dilin öyrənilməsi, metod, orijinal material, söz ehtiyatı, ədəbiyyat, ikinci dil, tədris, yanaşma

Key words: foreign language learning, method, original material, vocabulary, literature, second language, teaching, approach

Ключевые слова: изучение иностранного языка, метод, исходный материал, лексика, литература, второй язык, обучение, подход

Xarici dil öyrənməsində orijinal materialların istifadəsi uzun bir tarixə malikdir. XIX əsrin sonunda tədris edən və yazan Henri Şir, kitablarında orijinal mətnlərdən müntəzəm istifadə edən və ziddiyyətli materiallar üzərində potensial üstünlükləri yaxşı bilən ilk dilçilərdən biri hesab olunur və belə yazır: idiomatik mətnlərin süni “metodlar” üzərində üstünlüyü dilin hər bir xüsusiyyətini ortaya çıxarır. Süni sistemlər, bəzi qrammatik konstruksiyaların, sözün bəzi ünsürlərinin, sözlərin müəyyən birləşmələrinin bərabər və ya bəlkə də daha da vacib olan hissələrinin tamamilə xaricə çıxarılmasına təkan verməyə meyllidirlər.

Uzun müddətdir ki, tələbələrə təqdim olunan dərsliklərdəki dil, həqiqətin kifayət qədər təmsil olunmamasıdır ki, bu da uzun müddət tanınmış dildən daha çox istifadə olunan ingilis dilinin qeyri-rəsmi formasından uzaqdır. Hər hansı bir dildən daha çox istifadə edilən ingilis dilindən son zamanlarda daha çox balansın ödənilməsi üçün çox işlər görülməsinə baxmayaraq, hələ də boşluqlar mövcuddur.

1970-ci illərin ortalarında dil tədrisində kommunikativ yanaşmalar tələbələrin real dünya üçün bacarıqlarını inkişaf etdirməyə ehtiyac duydu. Müəllimlər bu dünyaya sinifdə təkan verməlidirlər. Bu üsullardan biri orijinal materialların istifadəsini birləşdirməkdir. Dilçi alimlər, orijinal materialların istifadəsinin, sinif bilikləri və tələbələrin real-dünya hadisələrinə qatılmaq qabiliyyəti arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa kömək etdiyini iddia edirlər. Orijinal material termini ədəbiyyatda müxtəlif üsullarla müəyyən edilmişdir. Həqiqi dilə məruz qalma və cəmiyyətdə istifadəsi olan ümumi təriflər nədir? İkinci dilin öyrənilməsində orijinal materialların istifadəsi son iki onillikdə ümumi təcrübəyə çevrilmişdir. Orijinallıq üçün fərqli təriflər bunlardır.

McDonough və Shawa (1993) görə, orijinallıq aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər: “Dərindən kənar dünyaya mümkün qədər yaxınlaşdırmağı nəzərdə tutan sinifdə təcrübə üçün istifadə olunan dil materialının seçilməsi və metodlarıdır”. Orijinal materiallar tələbələrin ingilis dilinin ana dili ilə gündəmdə olan sosial-mədəni qarşılıqlı əlaqələri ilə qarşılaşa biləcəyi vəziyyətləri göstərir. McGrath “Orijinallıq əhəmiyyətlidir, çünki o, tələbələrə real dünya hissi təqdim edir, buna görə də istifadə etdiyimiz materiallar daha az etibarlıdır. Buna görə xarici dil sinifindəki orijinal materiallara məruz qalan tələbələr real həyat şəraitində xarici dildə daxilolma prosesini daha yaxşı bilirlər və xarici mədəniyyəti öyrənməyə daha müsbət yanaşırlar.

Nunan (1989) özünəməxsus mətnlərin konvensional təsvirini təmin edir: “Orijinal materiallar, ümumiyyətlə, dil öyrətməkdən başqa digər məqsədlər üçün də müəyyən edilir”. Bu cür nümunələrə qəzet və ya cədvəl kimi çap materialları və ya ictimai açıqlamalar kimi danışmaq materialları daxildir. O, həmçinin, “orijinal mənbələrin istifadəsi sinifdəki tələbələrlə maraqlanan materiallarda daha çox maraq və müxtəlifliyə gətirib çıxarır”. Orijinal material həyatla əlaqə qurmağa kömək edir və nəticə etibarilə tələbələrə dil öyrənmək və istifadə etmək üçün daha mənalı və daha asan istifadə edilir. “Orijinal materiallar tələbələrə dünyada baş verən hadisələr barədə xəbərdarlıq edir, buna görə də özlərinə məxsus bir təhsil dəyəri var. Söz ehtiyatının inkişafı üçün də faydalıdır.

Lewisin (1993) sözlərinə görə, “söz ehtiyatı tez-tez dil öyrənməsinin təməl daşı kimi təsvir edilir”. Söz ehtiyatı olmadan sözsüz ki, tələbələr ən sadə sözləri belə ifadə edə bilmirlər və buna görə də ən əsas səviyyədə ünsiyyət qura bilmirlər. Hal-hazırda söz ehtiyatının inkişafı üçün əksər müəllimlər jurnal, qəzet və reklam, yazılı notlar və mesajlar kimi orijinal materiallardan istifadə edirlər.

Tələbələr orijinal materiallardan istifadə etdikdə, onlar real dünyanı hiss edirlər və real dildən istifadə etdiyini və bacarıqlarını öyrəndiklərini söyləyə bilirlər, belə ki, sinifdən kənarda real vəziyyətlə mübarizə aparmaqda kömək edə bilər, başqa bir sözlə, orijinal materiallardan istifadə edərək lüğət ehtiyatını artırmağa bilirlər. Həmçinin, orijinal materiallar mənbələrdən daha zəngindir, belə ki tələbələr faydalı sözlərlə məşğul ola bilirlər. Orijinal material tələbələrin yeni mədəniyyətlə tanış ola bildikləri və bu mövzuda məlumat əldə etmək üçün motivasiya yaratmağa səbəb ola bilər.

Orijinal materiallar vasitəsilə tələbələrdə motivasiya qüvvəsi olma iddiaları ədəbiyyatda geniş müzakirə olunmuşdur. Bu fikir, həqiqətən, nəşirlərin marketinq strategiyalarında əsas nöqtə kimi istifadə edilir. Bu iddiaları dəstəkləmək üçün müxtəlif əsaslar ortaya atılmışdır, ən əsası, orijinal materialların təbii olaraq daha maraqlı olduğu müəyyən edilmişdir.

Çox tədqiqatçılar kitab, qəzet, jurnal, radio və televiziya verilişləri, veb-saytlar, reklam, musiqi və s. kimi mənbələrə istinad etmək üçün bu termindən istifadə edirlər: birinci dil danışanlar arasında spontan söhbətdə çıxarılan səth xüsusiyyətləri. İstedadlı kommunikatorlar tərəfindən geniş auditoriyanı əyləndirmək üçün hazırlanan bu material, gündəlik həyatda yaşanan dəlillərdən daha çox maraqlıdır. Siz söhbət zamanı dinləyicilərin nə barədə danışdıqları və ya bu barədə nə dedikləri haqda fikirləşmədən onları dinləyə bilərsiniz. Axı, onların söhbətləri həddindən artıq insanı nəzərdə tutmurdu. Bunlar iştirakçılar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bəzi tədqiqatçılar hər hansı mətni əsl ünsiyyət məqsədi ilə etibarlı şəkildə təsnif edirlər və bu, dil öyrənmələri üçün yazılmış məlumatların çoxunu əhatə edə bilər, buna görə də biz müxtəlif mühakimələrdən əldə olunan nəticələri müqayisə edərkən çox diqqətli olmalıyıq. İkinci problem isə, müəyyən bir qrup öyrənmələrin motivasiya edilməsində orijinal materialların müəyyən bir hissəsinin müvəffəqiyyəti, bu mövzuda nə dərəcədə uyğun olduğuna, sinifdə necə istifadə olunduğuna və müəllimin necə təsirli olduğuna bağlıdır ki, bu da materiallar və tələbələr arasında vasitəçilik edə bilər.

Orijinal materialların təsiri “standart dərslik” istifadə edərək bir nəzarət qrupu ilə müqayisə edildikdə, nəticələr eksperimental materiallar kimi seçilmiş nəzarət mətninin keyfiyyətindən çox asılıdır. Bir çox müasir kurs kitabları hər hansı bir şəkildə özünəməxsus mətnləri ehtiva etdiyinə görə, tədqiqatçılar oxşarlığı müqayisə edə bilərlər. Bu təsir faktları tədqiqat hesabatlarında nadir hallarda rast gəlinir və istənilən halda obyektiv qərar vermək çox çətin, bunların hamısı bu cür sinif mühakiməsinin daxili etibarlılığına ciddi təhlükə yaradır.

Bir daha düşünməliyik ki, tələbələrin yeri və hədəfləri, orijinal materiallara olan münasibətlərinə təsir göstərə bilər. İntegrasiya motivasiyasına malik olanlar, tipik olaraq ikinci dil öyrənmələr, həmişə olmadığı halda, adətən xarici dil öyrənmələri ilə instrumental motivasiya olanlara nisbətən orijinal materiallara müsbət reaksiya göstərə bilərlər. Məsələn, tibb bacıları, ESP-ni danışan bir cəmiyyətə integrasiya etmək istəmədən, dərslik materialından daha inandırıcı şəkildə öyrənə bilərlər.

Orijinal materialdan istifadə lüğətin əldə edilməsi üçün çox yaxşı bir üsuldur və ikinci dilin öyrədilməsində mühüm rol oynayır.

Orijinal materialın söz ehtiyatının inkişafına təsiri dilçi alimlər tərəfindən çox araşdırılmışdır. Xarici dildə diqqət dil öyrənmək və onu xarici dünyada istifadə etməkdir. Orijinal materialdan istifadə edərək, biz xarici və real dünya ilə əlaqədə oluruq. Orijinal materialların qaynaqları qəzet, jurnal, internet, televiziya proqramları, kino, CD, mahnı, broşura, ədəbiyyat, kataloqlar, qəbzələr, reseptlər, biznes kartları və s. hesab olunur. Orijinal materialların ikinci dilin öyrədilməsində mühüm rolu biz müəllimlərə

məlumdur. Müşahidə etdiyimiz ən vacib amillərdən biri, sözləri öyrəndikdən sonra nəticə etibarilə tədrisin nəticəsi və yan təsiri olacaqdır.

Digər vacib amillər gerçək həyatı realizə etmək və sözlərin gözəlliyini başa düşmək, müəllimin metodik və tədris üsulları ilə araşdırılmasıdır. Bu, böyük bir motivasiyadır, belə ki, canlı və real şəkildə dil öyrənəndə maraq yaradır. Orijinal materialların köməyi ilə həm də tələbələr hədəf dil mədəniyyəti ilə tanış olurlar, mədəniyyətlərdəki fərqləri analiz edirlər. Bir dilin öyrənilməsində mədəni tarixi bilik vacibdir. Orijinal materialdan istifadə sözün əldə olunması üçün çox yaxşı bir üsuldur və ikinci dilin öyrədilməsində mühüm rol oynayır. Bütün dil müəllimləri üçün orijinal materiallardan istifadə etmək çox vacibdir.

References

1. Nunan, D. (1989). Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge.
2. McDonough, J., & Shaw, CH. (2003). Materials and methods in ELT. UK: Blackwell Publish.
3. MacDonald, M. N., & Badger, R. Dasli, M. (2006). Authenticity, culture and language learning. 4. Teaching language and culture with authentic materials. Ph.D. dissertation, West Virginia University, USA. Skehan, P. (1989).

S.Charkazova

The impact of authentic material on developing the vocabulary Summary

This article intended to investigate the effects of authentic materials on vocabulary acquisition. It focused on how authentic materials facilitate vocabulary development. Most of the students prefer using authentic materials for vocabulary acquisition. Authentic materials play an important role in teaching a second language.

By using authentic material students deal with outside and real world, they become interested when deal with real language. Students become familiar with the culture of target language, Awareness of cultural background is important in learning a language. Also authentic materials increase motivation of learners for learning second language.

Authentic materials demonstrate situations that learners are likely to encounter through their day-to-day socio-cultural interaction with native speakers of English. Students exposed to authentic materials in the foreign

language classroom are better able to process foreign language input in real-life situations and have a more positive attitude towards learning the foreign culture.

С.Чарказова

**Воздействие аутентического материала
по разработке словаря**

Резюме

Эта статья предназначена для изучения влияния аутентичных материалов на приобретение лексики. В нем основное внимание уделялось тому, как аутентичные материалы облегчают развитие словарного запаса. Большинство студентов предпочитают использовать аутентичные материалы для приобретения лексики. Аутентичные материалы играют важную роль в обучении второму языку.

Используя аутентичные материалы, которые учат студенты в сфере внешнего и реального мира, они становятся заинтересованными, когда занимаются реальным языком. Студенты знакомятся с культурой целевого языка. Осознание культурного фона важно для изучения языка. Также аутентичные материалы повышают мотивацию учащихся к изучению второго языка. Аутентичные материалы демонстрируют ситуации, с которыми учащиеся могут столкнуться в повседневном социально-культурном взаимодействии с носителями английского языка.

Rəyçi:

Lalə Məsimova

Fəlsəfə üzrə elmlər namizədi, dosent

MALAHAT SAMADOVA

ADPU

malahat.samadova@yahoo.com

**KÖK SÖZ YUVALARINDA SEMANTİK VƏ QRAMMATİK-
FUNKSIONAL TƏKAMÜLÜN SÖZ YARADICILIĞI VƏ
DERIVATİV MOTİVASIYA İLƏ ƏLAQƏSİ**

Açar sözlər: flektiv dillər, düzəltmə sözlər, sözyaradıcı paradigmə, morfemlər

Ключевые слова: флуктуационные языки, производные слова, словообразовательное парадигма, морфемы

Key words: inflected languages, derivative words, word creating paradigm, morphemes

Müasir dilçilikdə söz yaradıcılığının və derivativ motivasiyanın struktur-semantik prinsiplər əsasında araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kök söz yuvalarında söz köklərinin və affikslərin qarşılıqlı münasibəti dil formalarının və mənalарının uyğunlaşması ilə müəyyənləşdirilir. Öz stabilliyi və sabitliyi ilə seçilən kök söz yuvası dil sistemi ilə birlikdə inkişaf edir.

Kök söz yuvası daxilində sözyaradıcılığı və qrammatika qarşılıqlı təsir qüvvəsinə malik olur. Kök söz yuvaları dilin paradiqmatik və sistem qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edərək dəyişir, şəbəkə yaradır. Müasir derivatologiyada əsas problemlərdən biri söz yaradıcılığının ümumi qanunauyğunluqlarının araşdırılmasıdır. Bu zaman söz yaradıcılığının vahidləri sistemli şəkildə araşdırılır. Kök söz yuvalarında söz yaradıcılığı prosesində yaranmış yeni vahidlərin araşdırılması, kök sözlər və derivatlar arasındakı münasibətlər, əsas nitq hissələri; isim, sifət və feil ilə ifadə olunmuş nüvə köklərin səciyyələndirilməsi adı çəkilən problemin aktuallığını bir daha sübut edir.

K.M.Musayev “Лексика тюркских языков в сравнительном освещении” (“Türk dillərinin müqayisəli leksikası”) monoqrafiyasında yazır: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır”.(1,202)

Türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, faktorlardan, vasitələrdən istifadə yolu ilə, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına baş verir.

L.A.Pokrovskaya “Термины родства в тюркских языках” (“Türk dillərində qohumluq terminləri”) adlı monoqrafiyasında yazır: “Sözdüzəltmə və onun müxtəlif üsullarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırmaq və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət vermək onları daha dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Dilin lüğət tərkibinin

zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi (kalkaetmə) və alınmalar durur”(2,11-81).

Dil sistemində sözyaradıcı amilləri bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Dilin digər səviyyələri ilə – fonologiya, morfologiya, sintaksis ilə sıx əlaqələrlə;

2. Sistemin hərəkətliliyi, qeyri-sabitliyi ilə – məhz bu səbəbdən onun potensialları və reallaşma səviyyəsi arasında, söz yaradıcılığı və səs dəyişmələri arasında qəti sərhədi müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

3. Sinxroniya və diaxroniyanın vahidlərinin diferensiallaşması ilə.

4. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən vahidlərin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə.

Bu vahidlərə ən kiçik söz yaradan morfemlər – affiksdən tutmuş söz yaradan kateqoriyalara qədər çoxsaylı vahidlər daxil edilir. Sistemin bir çox nəzəri anlayışları – söz yaradıcılığının paradigmləri, söz yaradıcılığının növləri də buraya daxildir. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən formal vasitələrə görə söz yaradıcılığının bir neçə növü fərqləndirilir: affiksasiya, suffiksasiya və prefiksasiya ilə baş verən söz yaradıcılığı prosesi; iki eynihüquqlu vahidin iştirakı ilə baş verən söz yaradıcılığı prosesi; konversiya – sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi və translyasiyası avreviasiya – qısaldılmış sözlərin iştirakı.

Amerika dilçisi E.Sepir müasir dilçilikdə pilləli tipologiyanın banisi sayılır. Onun fikrinə görə, dillərin tipoloji təsnifi bir əlamətə görə deyil, müxtəlif əlamətlərə əsasən aparılmalıdır. E.Sepir tipoloji təsnifat zamanı aşağıdakı prinsipləri əsas göstərir: dildə əşya, əlamət, hərəkət və s. kimi müxtəlif anlayışların ifadəsi; sintezin dərəcəsi; dilin texnikası.

Sintezin dərəcəsinə görə dillər analitik, sintetik və polisintetik dillərə ayrılır. Dillərin texnikası dedikdə isə izolyasiya, aqqlüsinasiya, fuziya və stimullaşma nəzərdə tutulur. Türk dilləri sintetik dillərə aiddir. Söz və morfem sahələrinin açıq olması türk dillərini analitik dillərə yaxınlaşdırır. Bu dillərdə həm də polisintetikliyin müəyyən, əlamətləri özünü göstərir. Türk dillərinin texniki göstəricisi aqqlüsinasiyadır. Lakin bu dillərdə həm kök dillərə xas olan izolyasiya, həm də flektiv dillər səciyyələndirən fuziya müşahidə olunur. Müstəqilliyini itirən söz də həmin fuziya hadisəsi ilə bağlıdır. Bunun da Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərini fərqləndirmək olar.(3,45-47)

Təkhəcalılıqdan çoxhecalılığa inkişaf zamanı söz müstəqilliyini itirir və daha mürəkkəb forma ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki “bağlamaq” feili qədim “ba”- kökündən yaranmışdır (ba+ğ+la+maq). Bəzən kökü öz müqayisəliyini itirsə də törəmə sözlərin tərkibində işlənir.

Azərbaycan dilindəki “uzun”, “uzan”, “uzat” sözləri qədim “üz” kökündən törəmişdir. Nağıllarımızda işlənən “az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi” ifadəsindəki “üz” leksemi həmin köklə bağlıdır. Azərbaycan dilində elə sözlər mövcuddur ki, morfoloji müəyyənliyə malik olur onu formal olaraq tərkib hissələrinə ayıra bilərik. Kök müstəqilliyini itirir – söz sadələşir, lakin başqa bir derivativlə kökün mənası bərpa olunur. Məsələn, “yaşmaq” müasir Azərbaycan dilində sadə sözdür. “Yaşınmaq” feilinə əsasən eyni mənalı “yaş(maq) feilini ayırmaq olar. Müasir Azərbaycan dilində müstəqilliyini itirmiş köklərin lüğət fondu əsasında mənalərini bərpa etmək mümkündür.

“Doğru” sadə sifətinin nüvəsini təşkil edən kökün (“doğ”) mənasını onun antoniminə əsasən (“əyri”) müəyyən bərpa etmək olar. Azərbaycan dilində müstəqilliyini itirən köklərin mənasını eyni kök söz yuvasına daxil olan fonomorfoloji variantlar vasitəsilə bərpa etmək mümkündür. Məsələn: “devirmək”, “çevirmək”) leksemlərinin kökü öz müstəqilliyini itirsə də, eyni kök söz yuvasından olan “dönmək”, “sönmək”, “döndərmək” leksemlərinə əsasən ilkin kökləri bərpa etmək mümkündür.

Dildə kök söz yuvaları sisteminin əsas vahidi düzəltmə söz hesab edilir. Bu baxımdan söz yaradıcılığı prosesinin son nəticəsi düzəltmə söz hesab olunur. Çünki söz yaradıcılığı prosesi məhz yeni sözlərin yaranması üçün mövcud olur.

Kök söz yuvalarının vahidləri arasında söz yaradıcıları prosesi həm ardıcıl, həm də birgə formada gedir. Bu əlaqələri radial münasibətlər də adlandırmaq olar. Burada bir sözyaradıcı kökdən və ya əsasdan bir neçə sözdüzəltmə söz yaranır. Eyni əsas və ya kökdən və söz yaradıcılığı prosesinin eyni pilləsində yaranmış bu iyerarxik strukturları sözyaradıcı paradigmlər adlandırmaq olar. Bu proses hal və ya təsəvvürləndirilmə söz yaradıcılığı formalarına bənzəyir. Bu formalar qrammatikada morfoloji paradigmlər adlanır. Eyni mahiyyət və xüsusiyyətlərlə yaranmış sözyaradıcı paradigmlər də morfoloji paradigmlərə bənzəyir.(4,98-104)

Kök söz yuvaları həqiqətən dil universalisi sayıla bilər, çünki onlar bütün dillərə xasdır və müxtəlif tipologiyaya məxsus dil sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Dil resurslarının təşkili və bölgüsü problemi lingvistik struktur və onun təkamülü baxımından çox vacibdir.(5,20-24)

Türk dillərində eyni sözün formalarının birləşdirən morfoloji paradigmlərdən fərqli olaraq, sözyaradıcı paradigmlər müxtəlif sözləri, o cümlədən fərqli nitq hissələrinə aid olan leksemləri birləşdirir. Qədim türk dilində “acı” sifətinin kök söz yuvasına “acı”, “acılı”, “qıcıl”, “acırsa”. “acırsı”, “acırsız” komponentləri daxildir. “Ac” sifətinin kök söz yuvasına “ac”, “acın”, “acıq”, “acılıq”, “acmaq”, “acmaq” komponentləri daxildir.(6, 24-27)

L.V.Şerba “Фонетика французского языка” (“Fransız dilinin fonetikasi”) əsərində yazır: “Söz yaradıcılığı düzəltmə və mürəkkəb sözləri dinamik və statik aspektlərdə öyrənir”. Yəni dinamik dedikdə problem “Söz necə yaranır?”; statik dedikdə “söz necə yaradılıb” şəklində qoyulur. “Söz yaradıcılığı sözün diaxronik və sinxronik yaradılma qaydalarını ehtiva edir”.(7, 48-56)

Lakin dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, söz yaradıcılığı hər zaman diaxronik vəziyyətdədir. Bu fikir əsasən rus dilçisi O.N.Trubaçeva məxsusdur. O.N.Trubaçev yazır: “Sinxroniya donmuş diaxroniyadır”. Faktiki material dilin inkişafının müəyyən mərhələsində söz yaradıcılığı, yeni sözlərin yaranması və bu yaranma barədə məlumatlar verə bilər və bu sözlərin yaranması üçün yeni qaydalar yarada bilər. Bu qaydalar əsasında isə dildən istifadə edənlər sinxronik planda yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlər yarada bilər”.(8,54-59)

Ədəbiyyat

1. Мусаев К.М
Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно кыпчакская группа). М., «Наука», 1975, с.202
2. Покровская Л.А.
Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. «Наука». 1961, с.11-81
3. Мирза Казим-бек
Общая грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1846. с.45-47
4. Комлев Н.Г.
Компоненты содержательной структуры слова. М, 1980.с.98-104
5. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М,1980,20-24
6. Гузев В.Г. Очерки по истории тюркского словоизменения. Л,1987.с.12-18 7. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука,1969, с.24-27
8. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М,1963, с.48-56

M.Samadova

**Semantic and grammatical-functional evolution in root word slots with
the word creativity and derivative motivation
Summary**

Morphology and word creativity in root words slots are analyzed as a single object. This method is characterized by the grammatical centralization of the language. Each newly created word is included in the hierarchy of categories. In this hierarchy, the main place is occupied by a general categorial meaning. This time, word creation problems are investigated on the basis of the speech parts division principles. New words are analyzed on basis of morphological principles and word creativity processes are identified by the semantic-functional regularities of this or that part of the speech. The comparison of the root words of this semantic group shows that there are some similarities of their derivation meanings. This is due to the fact that in word creativity, the same meaning can be formed with different means of expression.

M.Самадова

**Связь семантической и грамматически-функциональной эволюции
в словообразовательных гнездах со словотворчеством и
деривативной мотивацией
Резюме**

Морфология и словотворчество в словообразовательных гнездах анализируются как единый объект. Этот метод характеризуется особенностью грамматической централизации языка. Каждое вновь созданное слово включено в иерархию категорий. В этой иерархии основное место занимает общее категориальное значение. На этом этапе проблемы создания слов исследуются на основе принципов деления частей речи. Новые слова анализируются на основе морфологических принципов, а процессы создания слов определяются семантически-функциональной закономерностью той или иной части речи. Сравнение словообразовательных гнезд одной семантической группы показывает, что у них некоторые деривационные значения аналогичны. Это связано с тем, что в словотворчестве одно и то же значение можно сформулировать с помощью различных средств выражения.

Rəyçi:

**Svetlana Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

RUHİYYƏ ƏHMƏDOVA

AzDİU

ruhiyya_ahmadova@unec.edu.az

AYNUR MEHTİYEVƏ

aynur_mehtiyeva@unec.edu.az

İNGİLİS DİLİNƏ MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ XARİCİ TƏSİRLƏR

Açar sözlər: əshabə, şam, kargüzar, kişi monastiri, elmi işçi, ustad, bəstələmək.

Ключевые слова: апостол, свечка, клерк, монастырская церковь, ученый, мастер, сочинять.

Key words: apostle(apostolus), candle (candela), clerk(clericus), minster (monasterium), scholar (scholoris), master (magister), compose(dictare).

İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin ən böyük qruplarından olan german dilləri qrupuna daxildir. German dilləri qrupu da öz növbəsində üç qrupa bölünür ki, ingilis dili də bu qruplardan olan qərbi german dillərinə daxildir.

Müasir ingilis milli ədəbi dili bir zamanlar Britaniyada məskunlaşan german tayfalarının dillərinin inkişafının nəticəsi kimi çıxış edir. Mə'lum olduğu kimi I əsrdə german tayfaları Britaniyada keltlərin məskunlaşdığı böyük bir ərazini işğal etdilər. Germanlar Britaniyanı işğal etməzdən əvvəl o, dörd əsr qədər Roma imperiyasının hakimiyyəti altında olmuşdur. Lakin germanların işğalından 30-35 il əvvəl roma legionları romani qotların işğalından müdafiə etmək üçün geri çağırılmışlar. Lakin latın dilinin Britaniya əhalisinin dilinə leksik təsirinin izləri qalmışdır. Görünür, onun vasitəsilə anqlo-saksonların dilinə latın sözləri keçmişdir.

VI əsrin sonunda Britaniyada xristian dili geniş vü"sət aldı. Həmin əsrdən bu günə qədər latın dili katolik kilsənin hami tərəfindən qəbul olunmuş dili idi. Xristian dilinin Britaniyada yayılması qədim ingilis və latın dillərinin yaxşılaşmasına şərait yaratdı. Bu dövrdən nəinki kilsədə, həmçinin elmi sahələrində məktəbdə və inzibati idarə etmədə də latın dili ən"ənəsi yaradılır.

Bir çox latın alınmaları yunan mənşəlidir. Bu sözlər bir zamanlar yunan dilindən latın dilinə keçmiş, sonra isə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Əgər biz ingilis dilinin hər hansı bir etimoloji lüğətinə nəzər salsaq, orada başqa dillərdən alınmış sözlərin necə geniş yer tutmasının şahidi olarıq. Bu nöqteyi –nəzərdən lüğətə ötəri baxış ingilis dilinin lüğət tərkibinin

nəinki qarışıq xarakterə malik olmasını aydınlaşdırır, həmçinin ilk növbədə ingilis dilinin xarici təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq milli müstəqilliyini qoruyub saxlaması faktını şübhə almağa vadar edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi ingilis dili əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Biz yalnız bir dilin ingilis dilinə təsiri haqqında danışacağıq.

LATİN DİLİNİN TƏSİRİ

Latin dilinin orta əsrlərdə ingilis dilinə təsiri Britaniyanın romanlar tərəfindən işğalı, roman sivilizasiyası və xristianlığın yayılması kimi tarixi faktorlarla bağlıdır. Şübhəsiz, latın dili ingilis dilinin müxtəlif səviyyələrinə təsir göstərmişdir.

Latin dilinin qədim ingilis dili lüğətinə təsiri Britaniyanın həyatının müxtəlif sahələrinə təsiri ilə izah olunur.

Latin sözləri ingilis dilinə qədim ingilis dili tarixinin müxtəlif dövrlərində daxil olmuşdur. Xronoloji cəhətdən onu bir neçə dövrə bölmək olar. İlk qata Qərbi german tayfalarının Britaniyada məskunlaşdığı zaman gətirdikləri sözlər daxildir. Roman sivilizasiyası ilə kontakt anqlo-sakson işğalından əvvəl olmuşdur. Latin sözlərinin ingilis dilinə daxil olması işğaldan sonra da davam etmişdir. Belə ki, Britaniya 400 il romalıların işğalı altında olmuşdur. Romalıların Britaniyanın qərbi tevtonların məskunlaşmasından əvvəl tərk etmələrinə baxmayaraq latın sözləri romalaşmış keltlər vasitəsi ilə ingilis dilinə daxil olmuşdur.

Latin dilindən alınmış ilkin sözlər tevtonların romanlardan öyrəndikləri yeni anlayışlar idi. Bunlar, müharibə, ticarət, kənd təsərrüfatı, inşaat və məişət həyatı ilə bağlı olan sözlər idi.

Bu sözlər tevtonların romanlıqla tanışlığına qədər bilmədikləri ticarətlə bağlı ümumi anlayışların, ölçü vahidlərinin adları idi. Sözlər dildə bir çox şəkildə işlənərək assimilyasiyaya uğramışdır.

Ölçü vahidləri və onların adları latın dilində olduğu kimi də ingilis dilinə daxil olmuşdur.

Qədim ingilis pund- müasir ingilis pound, Qədim ingilis ynce-müasir ingilis inch sözləri latın dilində olan pondo, uncia sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qədim ingilis (flesee, ciest) müasir ingilis (flash, chest) Ticarət və kənd təsərrüfatı anlayışları bildirən aşağıdakı sözlər romanlar tərəfindən dilə daxil olmuşdur. Qədim ingilis dilində - buture latın-batyrum, qədim ingilis -plume latın-prumus, qədim ingilis dilində- ciese latın-caseus, qədim ingilis dilində- pipor latın dilində- piper. Tikintiyə aid olan sözlər ceule, tigeli, copper (qədim ingilis dilində cholk, tile, copper).

Məişətdə işlənən sözlər : cytel, dise, cuppe, pyle (müasir ingilis dilində kettle, dish, cup, pillow).

Qədim ingilis dilində hərbi işlərə aid olan sözlər “mil” məqasir ingilis dilində “mile” latın dilində millia possurem məsafəni ölçmək üçün minlərlə addım atmaq deməkdir. Qədim ingilis dilində “wull”(müasir ingilis dilində “wool”), latın dilində vallum-roma əyalətlərində tikilən qala divarları-qədim ingilis dilində stret – latın dilində strata via (salınmış yol). Bu yollar Roma hərbi düşərgələri ilə Britaniyadakı koloniyaları birləşdirmək üçün salınmışdır.(müasir ingilis dilində street). Bura həmçinin qədim ingilis dilində olan “pile” “pitt” sözlərini müasir ingilis dilində “ pile, pit” sözlərini əlavə etmək olar. Bu sözlərin bə”zilərinə digər german dillərində rast gəlmək olar.Alman dilində”strabe”.

Latın dilindən alınan sözlər arasında yer adları və ya kəllərin istifadə etdikləri yer adlarının komponentlərinə rast gəlmək olar. “Caster, ceaster” formalarında olan latın sözü ceastra (düşərgə) qədim ingilis dilində yer adlarının əmələ gətirilməsində istifadə olunmuşdur ki, onlardan da bə”ziləri bu günədək istifadə olunur: Chester, Dorchester, Lanchester(onlardan bəzilərinin I elementi kelt dilindən alınmışdır).

Latın dilində coloma (iste”fada olan əsgərlər üçün yer) sözünə Colchester və latın-kelt hibritində- Lincoln sözündə rast gəlmək olar. Latın dilində “vicus” (village-kənd) sözünə Norwich, Woolwich, latın dilində “portus “ sözünə Bridport və Devonport sözlərində rast gəlmək olar.

German və latın dilində komponentlərindən əmələ gələn yer adları: Portsmouth, Greenport, Greenwich.

Latın dilinin ingilis dilinə təsirinin III dövrü VI əsrin sonunda xristian dilinin yayılması ilə başlamış və qədim ingilis dilinin sonuna qədər davam etmişdir.

LATİN DİLİNİN İNGİLİS DİLİNƏ DAXİL OLMASININ III LAYİ.

İngilis dilinə daxil olan küllü miqdarda latın sözləri 5 əsr ərzində iki böyük qrupa bölünmüşdür: 1) dinlə bağlı olan sözlər : 2) elmlə bağlı olan sözlər. Yerdə qalan sözlər isə ingilislərin latın kitablarından oxuduqları və roman mədəniyyəti ilə bağlı olan məfhum və anlayışlar bildirən sözlər idi. Latın dilindən alınan sözlərin ümumi sayı 500-dür ki bunların 400-ü III qata daxildir. Yeni din yeni anlayışlar əmələ gətirdiyinə görə onlar yeni adlar bildirirdi. Onlardan bir çoxu latın dilindən alınmış, bə”ziləri isə yunan prototiplərinə uyğun gəlirdi.

Qədim İngilis d.	Müasir İngilis d.	Latın.	Yunan.
Apostol	apostle	apostolus	apostolos
Antefn	anthem	antiphona	antiphona

Biscop	bishop	episcopus	episcopos
Candel	candle	candela	candela
Clergyman	clerk	clericus	klerikos
Deofol	devil	diabolus	diabolos
Mynster	minster	monasterium	monasterom
Minuc	monk	monochus	monochos

Bu siyahıya biz eyni mənbədən olan bir sıra müasir ingilis sözlərini əlavə edə bilərik: abbot, almost, altar, angel, ark, creed, disciple, hymn, idelmartyr, noon, organ, palm, pine pope, prophet, psalm, psaltar, shrine, relic, rule, temple və s.

Xristianlığın yayılmasından sonra Britaniyada dini məktəblər açılmağa başladı. Təhsilin inkişafı latın dilinin geniş istifadə olunmasına şərait yaratdı. Dərslər ya latın dilində keçirilir və ya məktəbdə latın dili öyrədilirdi. Qədim ingilis dilinin yazı forması latın dilindən edilən tərcümələr nəticəsində inkişaf etmişdi. Bu fakt təhsil və ədəbi xarakter daşıyan sözlərdə əks olunmuşdu. Əvvəllər alınan sözlərdən fərqli olaraq elmi sözlər kitablar vasitəsilə alınmışdır. Onlar ilk dəfə olaraq latın dilindən ingilis dilinə olan tərcümələrdə istifadə olunurdu.

Qədim ingilis d	Müasir ingilis d	Latın
Scol	school	schola
Scholere	scholar	scholoris
Magister	master	magister
Fers	verse	versus
Diktan	compose	dictare

Bu qrupa daxil olan digər müasir sözləri misal göstərmək olar: accent, grammar, meter, gloss, notary, decline. Latın dilindən gələn müxtəlif sözlər yeni məfhum və anlayışlar bildirirdi və latın dilini yaxşı bilənlər tərəfindən ingilis həyatına latın adları ilə bircə daxil olmuşdur: monks, priests, school-master. Bu sözlərdən bəziləri gündəlik işlənen sözlərin siyahısına daxil olmuşdur. Aşağıdakı sözlər semantik cəhətdən müxtəlif sahələrə aiddir: 1) ağac və bitki adları –lily, plant, pine 2) xəstəlik adları və tibbə aid sözlər – cancer, fever, paralysis, plaster 3) heyvan adları –camel, elephant, tiger

4) geyim və məişət əşyalarının adları- cap, mat, sack 5) ərzaq adları- beet, caul, oyster, radish: digər sözlər-crisp, fan, place, spend, turn

Latın dilinin qədim ingilis dilinə təsiri təkcə alınma sözlərlə məhdudlaşmır. Dilə təsirin digər aspektləri də var idi. Onlardan ən vacibi tərcümə edilmiş alınma sözlərdir. Bu sözlər və ifadələr latın sözlərinin bədii tərcüməsi zəmnində yaranmışdır. İngilis tərcümə-alınma sözlərə misal olaraq təkcə qədim ingilis dilində deyil, həmçinin digər qədim german dillərində olan həftənin günlərinin adlarını göstərmək olar.

Qədim ingilis dilində “Monan-dæg” -“Monday” -“aygünü” Latin dilində “Lunae dies”, Qədim ingilis dilində “Tiwes-dæz” –“Tuesday” “Tiv günü” Latin dilində - “Martis dies” (Tiv – Tevtonların Allahı)

Bu proses german allahının adını romanların allahının adı ilə dəyişdirdi. Digər tərcümə olunan alınma sözlər aşağıdakılardır: Qədim ingilis dilində “godspel”- Müasir ingilis dilində “gospel” –yaxşı xəbərlər – Latin dilində “evangelium” Qədim ingilis dilində “priness”- ədəbi dildə “three-ness” – Müasir ingilis dilində “prinity”.

Qədim ingilis dilinin son dövründə bir sıra yeni terminlər latın dilinin moderninə uyğun olaraq tərcümə -alınma sözlər kimi yaradılmışdır: Qədim ingilis dilində “orotbizenza” – “yer kürəsinin sakini” Latin dilində “terricola”: Qədim ingilis dilində “goldsmith” Müasir ingilis dilində “goldsmith”-“zərgər” –worker in gold –Latin dilində “aurifex”. Qədim ingilis dilində “tungolcræft”- Müasir ingilis dilində “astronomy”- “astronomiya” ədəbi dildə “the knowledge of stars” – ulduzların öyrənilməsi - Latin dilində “astronomos”.

Bəzi qrammatik terminlər də eyni qəbilədənir: Qədim ingilis dilində “dæel nimend”-feli sifət, ədəbi dildə “take of parts” –Latin dilində “participium”, Qədim ingilis dilində “nemnizendlic” –Latin dilində “nominatives” : Qədim ingilis dilində “wregendlic” – Latin dilində “ accusative” -ədəbi dildə “accusing denouncing”-“günahlandırmaq, ifşa etmək”- Latin dilində “accusatives”. Lügət tərkibinin zənginləşməsinin bu yolu xarici təsirə müqavimətin bir növü kimi qəbul etmək olar. Xarici sözü qəbul etmək əvəzinə ekvivalent terminin strukturuna uyğun olaraq dilin öz hesabına yaradılır. Xarici dildən söz alınması ilə bağlı ortaya çıxan suallardan biridə onların assimilyasiyasının nə dərəcədə olmasıdır. Bir çox latın sözləri qədim ingilis mətnlərində doqma sözlər kimi işlənir. Bu onu bildirir ki, bunlar dildə artıq tam assimilyasiya olunmuşdur.

Əsl ingilis sözləri kimi erkən latın alınmaları səs dəyişmələrində iştirak etmişdir: məs.” disc” və “ciese” sözlərindən {sk} və {k} samitləri {s} və {ts} samitlərinə çevrilmişdir. Müasir ingilis dilində “dish” “cheese” .

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alınmalar məs: scol, scolere sözləri heç bir dəyişməyə uğramamış, {sk} olduğu kimi saxlanılmışdır.

Alınma sözlərin bəziləri ingilis dilinin qrammatik formalarına uyğunlaşmış müvafiq nitq hissəsinə uyğun olaraq dəyişmişdir: cirice, cuppe, curch, cup.

Qadın cinsinə aid olan isimlər isim-kök(n-stem) kimi təsərif olunur: minc, deofol(müasir ingilis dilində monk, devil). Kişi cinsinə aid olan “a-stem”, “piman” “temprian” felləri zəif fellərin II sinfi kimi təsərif olunur.(torture-müasir ingilis dilində “temper”).

Onların assimilyasiyasının sübtuna söz düzəltmə sistemində rast gəlmək olar. Latin dilindən alınan bəzi sözlərin kökləri düzəltmə sözlərin və mürəkkəb sözlərin yaradılmasında istifadə olunmuşdur. Beləki, “fers plant- versify”, plantation “müasir ingilis dilində “plant” sözləri alınma sözlər olan “caupo, mengo” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Mücərrəd isimlər olan “martyrdom, mortyrtad” ingilis dilində mövcud olan şəkilçiləri “martyr” alınma sözünə əlavə etməklə düzəlmişdir. “Martyrdom” mürəkkəb sözlər olan “ciricegiard” müasir ingilis dilində “curch, yard”, “mynsterham” ədəbi dildə-“monastery home”, “mynster-man” “monk” sözləri latın dilində hibritləşmiş sözlərdir.

Bəzi alınma sözlərin formasi anlaşılmazdır. “Pisum” sözündə “m” hərfinin düşməsi bu ismin cəm formasi kimi işlənmişdir və cəm şəkilçisi olan “s” burada işlənmir. Məs: tək formada olan “pea” isminin əvəzinə qədim ingilis dilində “pese” müasir ingilis dilində “peos” işlənmişdir. Eyni üsul ilə latın sözü olan “cerasum” cəm formada “cherries” tək halda “cherry” formasına düşmüşdür.

Latın dilində “are” ilə bitən və I növ təsriflənməyə aid fe”llər: agravate, irritate, locate, narrate, separate.

Latın dilində “uere” ilə bitən və II növ təsriyə aid fe”llər ingilis dilində sonu “ute” olan fe”llərə çevrilmişlər: attribute, constitute, persecute, execute.

Latın dilində III təsriyə aid digər fe”llər daha dəqiq şəkildə alınmışdır: affect(afficio), collect(colligo), complete(compleo), contradict(contradico), dismiss(dis+mitto).

Bir çox hallarda latın fe”lləri adətən III təsriyə aid fe”llər indiki zaman formasında alınmışdır ki, ingilis dilində onlar sifət funksiyasını yerinə yetirir: arrogant, important, significant, dependent, evident, patient, penitent. Onlardan bəziləri isimləşdirilmişdir: accident, orient.

Bir çox hallarda alınmaların hansı yolla əmələ gəldiyini müəyyən etmək çətinidir. Latın dilindən alınan sözlərin bir çoxu artıq əvvəlcədən latın dilindən fransız dilinə keçmiş və onlardan bir hissəsi ingilis dilinə fransız dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur.

Latın dilində “tio, tionist, tionalis” sonluqları fransız dilində olduğu kimi ingilis dilində də {s} kimi tələffüz olunurdu.

Bundan başqa XVI əsrdə əvvəllər fransız sözü kimi daxil olmuş latın sözləri ikinci dəfə bir başa olaraq latın dilindən alınmışdır. Beləliklə, forma və məzmununa görə fərqli olaraq etimoloji dubletlər yaranmışdır.

Latın	Fransız	Fransız	Latın
defectum	defait	defeat	defect
factum	fait	feat	fact

securum	seur	sure	secure
traditio	trahison	treason	tradition

Latin alınmaları bir çox hallarda təcrid olunmuş şəkildə deyil, sözdüzəldici qruplar şəklində alınmışdı. Bu nisbi sözyaradıcı qruplara fransız dili vasitəsi ilə alınan latin sözləri daxil idi: məs. attentive-attention, demonstrative-demonstration, aggravate-aggravation, separate- separation, evident-evidence, obedient-obedience.

Bu nisbi qruplar sayəsində alınma leksikasında müəyyən formal qayda yaradılırdı: bəzi latin suffiksləri alınan sözlərin bir çoxu ilə işləndiyinə görə o qədər seçilirdi ki, onlar kökü ingilis dilindən olan yeni sözlər yaradirdilər: talk-ative, stravvation.

Ədəbiyyat

1. Qarayev A. A “Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər” Baki.1990
2. Məmmədli N. “Alınma terminlər” Baki, Elm 1997
3. Амосова Н.Н. “Этимологические основы словарного состава английского языка” Москва, 1956
4. Иванова И. П. " Хрестоматия по истории английского языка" Ленинград 1973
5. Baugh A. Cable Th. " A history of English language". London 1978
6. Lerjeqston M. ‘ History of Foreign Words in English’. London, 1935

**Р.Ахмедова
А.Мехтиева**

Изучение исторического развития языка, его исследования и вывод о его постоянном развитии

Резюме

В статье рассматривается, как правило об изучение исторического развития языка, его просмотр современном этапе и ее постоянное развитие. В статье говорится о том, что изменения происходят на определенных этапах различных слоев любого языка не ограничены своими внутренними законами развития. Какая то часть этих изменений возникают в результате влияния языков, не связанных с точки зрения социальных, экономических и культурных аспектов и играет определенную роль в формировании обогащения и развития языка. Роль языковых отношений в жизни народов неодолима. Различные отношения, существующие между нациями и в частности лингвистические связи являются

более социальным характером. Иностранный язык, попадающий в языковую среду, меняет свою форму в соответствии с языком внутреннего развития этого языка и подчиняется фонетическим нормам этого языка. Английский продолжает заимствовать иностранные слова, особенно латинские и греческие, что приводит к тому, что словарный состав английского языка остановится самым большим в мире.

**R.Ahmadova
A. Mehtiyeva**

Studying of historic development of the language, its exploring and its permanent development.

Summary

The article deals with generally about the studying of historic development of the language, its exploring at present stage and its permanent development. The article speaks about the changes occur at certain stages of different layers of any language are not limited by only its internal development laws. Some part of these changes arise as a result of influence of languages not related connected in terms of social, economic and cultural aspects and play a certain role in the formation, enrichment and development of the language. The role of language relations in the lives of people's is indefinable. The various relationships existing between people and in particular, language relations are more public social character. The foreign language falling into another language environment changes its form according to the language of inner development of that language and is subject to the phonetic norms of that language.

English continues to adopt foreign words, especially Latin and Greek, which means that the vocabulary of the English Language will be stayed the biggest in the world.

**Rəyçi: Sevinc Bağirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

СЕВИНДЖ МАМЕДОВА

докторант Бакинского славянского университета

sevinc@mail.ru

СВЯЗНОСТЬ КОМПОНЕНТОВ ТЕКСТА И СМЫСЛОВОЕ РАЗВЕРТЫВАНИЕ КОММУНИКАЦИИ

Açar sözlər: mətn, fəvqəlfrazi vahid, məntiqi-məna blokları, cümlələrin əlaqəsi, aktual üzvlənmə, əlaqə vasitələri.

Ключевые слова: текст, сверхфразовое единство, логико-смысловые блоки, связь предложений, актуальное членение, средства связи.

Key words: text, superficial single, logical-meaning blocks, connection of sentences, actual membership, connection methods

Отличительной чертой развития современной лингвистики текста является стремление языковедов определить основные категории текста как лингвистической единицы. Задача лингвистики текста, как отмечает Т. М. Николаева, заключается в том, чтобы «найти и построить систему грамматических категорий текста с содержательными и формальными единицами именно этой сферы» [1, с. 10]. Несмотря на разнообразие мнений по поводу основных категорий текста, одна из его характеристик не вызывает сомнений относительно своей значимости и выделяется всеми исследователями текста в качестве одной из его основных категорий – это связность текста. Существует различные средства выражения межфразовых связей, но все они служат обеспечению смысловой организации текста. Не случайно М. Халлидей и Р. Хасан отмечают, что понятие связности является семантическим, оно касается прежде всего семантических отношений, которые существуют в тексте [2]. Разработка теории смысловой структуры текста имеет основополагающее значение для лингвистики текста. Так, Г. В. Колшанский отмечает, что «формальная структура текста, смысловая композиция текста, поэтическое изложение мыслей, понимаемость текста и т. д. – все эти проблемы в значительной степени зависят от того, насколько будет разработана теория смысловой структуры текста» [3, с. 20].

Текст представляет собой определенным образом организованную смысловую структуру и членится на единицы. Максимальной единицей связного речевого произведения принято считать текст в узком смысле, иначе – сверхфразовое единство, сложное синтаксическое целое, дискурс и т. д. Под сверхфразовым единством (СФЕ) понимается «сочетание нескольких предложений, характеризующееся некоторой

завершенностью темы, обладающее внутренней структурой и семантической организованностью, являющееся законченной коммуникативной единицей речи» [4, с. 93].

В данной статье в качестве единиц смысловой организации текста на материале русского языка используется понятие логико-смыслового блока, под которым понимается определенный фрагмент текста, особым образом организованный, а именно: в основе его лежит какое-либо смысловое (логическое) отношение, в частности – отношение сходства или различия между объектами, которое образует своего рода структурно-логический стержень данного блока. Термин «логико-смысловый блок» обусловлен тем, что в его основе лежит логическая операция сравнения, а также тем, что основная информация таких блоков, их смысл заключается в сообщении об отношении сходства (различия между объектами. Смысловая организация данного блока основана на том, что слова-предикаты «открывают» проекцию для дальнейшего развития мысли, т. е. движут логику изложения.

Известно, что текст – результат речетворческого процесса. Как отмечает И. П. Сусов, «без коммуникативного акта нет текста, так и без текста не может иметь место акт языковой коммуникации» [5, с. 135].

Как во всяком тексте (или его фрагменте), в логико-смысловых блоках одним из главных организаторов связности текста являются категории актуального членения. Как известно, идеи актуального членения первоначально использовались только применительно к анализу предложения и заключались в том, что одно и то же предложение могло быть интерпретировано по-разному в зависимости от коммуникативной установки говорящего [6]. В дальнейшем эти идеи были применены к анализу текста и оказались в этом отношении весьма плодотворными, поскольку зависимость в коммуникативном аспекте предложений друг от друга проявляется наиболее ярко именно в тексте. В настоящее время актуальное членение определяется как категория связного текста [7; 8].

При исследовании коммуникативной структуры логико-смысловых блоков сходства (различия) используются термины тема и рема. Под темой мы понимаем семантический блок элементов, который является исходным для говорящего. Под ремой – ядро коммуникации, т. е. семантический элемент (или блок элементов), который говорящий считает главным и ради которого совершается процесс коммуникации.

Исследование логико-смысловых блоков сходства (различия) с точки зрения их коммуникативной структуры предполагает выявление той коммуникативной нагрузки, которую несут на себе слова, называющие отношение сходства (различия), как эти элементы струк-

турно-семантического плана соотносятся с тема-рематическим строением в указанных блоках.

При сочленении высказываний наблюдается различные типы тема-рематических взаимопереходов. Наиболее характерным для динамики смыслового развертывания речи является сочленение высказываний по принципу тематизации ремы, то есть перехода ремы предыдущего высказывания в статус тему последующего. Следует отметить, что тематизация речи может протекать двояко: в виде простого воспроизведения ремы предыдущего высказывания (*Жили-были дед да баба, и была у них курочка-ряба. Снесла курочка яичко не простое, а золотое* и т. д.) или в виде ее содержательной трансформации (*Как самочувствие Гасана? Ну что Вы хотите, продолжает курить*, – где тема второго высказывания – *Гасан плохо себя чувствует* – представляет собой видоизменение ремы первого, направленной на выяснение состояния здоровья Гасана.

Коммуникативные единицы, более крупные, чем высказывание, характеризуются не только наличием тема-рематических взаимопереходов, но и постоянной перегруппировкой коммуникативных единиц: смысловая структура одних высказываний оказывается более значимой с точки зрения выполнения коммуникативного задания, чем смысловая структура других высказываний, что лежит в основе тема-рематических отношений более крупных коммуникативных единиц.

Так, цепочка высказываний *Сегодня я не смогу задержаться после занятий. Сегодня возвращается моя жена* подчинена общему коммуникативному заданию – убедить собеседника в том, что говорящий должен уйти сразу же после занятий. С точки зрения этого задания содержание *Я должен уйти сразу же после занятий* выступает как рематическая часть по отношению ко всем остальным содержательным компонентам, которые можно следующим образом расположить по степени убывания их коммуникативной значимости: а) Я тороплюсь б) Сегодня у меня важное событие дома в) Сегодня возвращается моя жена г) Она была в отъезде (или не жила дома по другой причине). Последний компонент, равно как и указание на то, что у говорящего есть жена, несущественны с точки зрения рематического содержания, а компоненты а), б) и в) образуют тематическое содержание цепочки высказываний, неоднородное в коммуникативном отношении. В соответствии с таким распределением смысловых компонентов цепочки в целом содержание, передаваемое первым высказыванием в отдельности, представляется более рематическим, чем содержание, передаваемое вторым высказыванием.

Сверхфразовое (композиционно-речевое) единство представляет собой коммуникативную единицу, осуществляющую переход от высказывания и цепочки высказываний, не являющихся собственно текстом, к тексту в полном смысле этого слова. Помимо тематических переходов и перегруппировок коммуникативных центров, СФЕ характеризуется также композиционно-смысловой завершенностью и наличием содержательного лейтмотива. Однако эти свойства раскрываются здесь не полностью, поскольку СФЕ функционально зависит от текста в целом, составляя его часть.

Рассмотрим специфику тематических отношений в СФЕ на примере, извлеченном из художественного произведения:

А за прошлый год в тайге многое случилось во мне самом. Рассказать тебе очень трудно: я лучше тебе опишу один сон. Идет на реке крупный дождик сквозь солнце: пузыри по воде, круги, и радуга играет, – то пропадает, то опояшет все небо. Я раздеваюсь и захожу в воду, а дна нет: глубина такая же, как в небе, и облака и радуга внизу. Я пускаюсь все глубже и плыву на тот берег и самого себя не вижу под водой, вижу, как двигаю с усилием руками и ногами. Н на той стороне посреди поля стоит белый дом со множеством окон. Я приплыл и захожу в него, рад, что все-таки добрался. В комнатах бело, жарко, и мужи звенят о стекла. Душно мне, скучно. Я гляжу – по полю тени бегут от облаков. Подхожу к окну и ударяю в форточку. И вдруг она распадается в темноту, в такой мрак, какого нет на земле. И там полно, сыро, чувствую, как пламень пробегает. И каждый раз после этого сна такое чувство, точно сквозняк идет из сердца прямо туда. ...

Я мужик, деревне нашей лет двести, а как жили при Петре, так все и осталось стоять. Темнота, как в форточке (А. Толстой. Егор Абозов).

Приведенное СФЕ воспроизводит аллегорический сон Егора. Содержательная структура первого высказывания, вводящего весь последующий текст, поддается четкому членению на тематический и рематический компоненты: тема – *прошлый год я провел в тайге*, рема – *во мне (в моей душе) произошли большие перемены*. Весь сон Егора представляет собой смысловое развитие ремы первого высказывания, которая находится в основе тематической структуры всей последующей части. Темой этого фрагмента является констатация самого факта изменений, происшедших в душе героя (это тематизация ремы предыдущего высказывания). Сущность же этих перемен, раскрываемая путем интерпретации аллегорического сна, составляет коммуникативно наиболее значимое содержание фрагмента, его рему.

Однако вывести это рематическое содержание непосредственно из тематического в данном случае не представляется возможным, что объясняется значительной протяженностью коммуникативной единицы и ее образным характером. Рематическое содержание данного фрагмента воспринимается читателем не только под влиянием темы, но также на фоне последующего контекста (последний абзац) и благодаря знанию предтекста, в первую очередь, знанию характера главного героя – натуры хаотичной, мятежной, страстной и увлекающейся. В свете этих знаний рематическое содержание можно, по-видимому, представить следующим образом: сон Егора выражает стремление героя вырваться из душной, дикой и скучной жизни, которая его окружает, но в то же время он передает и беспомощность героя, его неумение что-либо изменить, так как он еще не нашел своего пути в жизни.

Еще раз подчеркнем, что весь сон Егора представляет собой аллереорию, и этот литературно-художественный образ целиком связан с рематической частью содержания текста, в значительной мере осложняя тема-рематические взаимопереходы и ослабляя связь между темой и ремой всего СФЕ.

Для законченного текста, как и для крупных его частей (например, глав), принято выделять тему, организующую содержание соответствующего текстового фрагмента. На этом основании нередко даже считают, что тема является ядром текста, концентрирующим и обобщающим его содержание. Однако при этом остается в тени одно обстоятельство, которое представляется нам чрезвычайно важным: для любого текста в целом можно выделить не только тему, но и рему, являющуюся конечным результатом тема-рематических взаимопереходов и перегруппировок коммуникативных центров и конденсирующую содержательную квинтэссенцию этого текста. И именно рема, а не тема, является коммуникативным ядром текста.

Степень выводимости ремы из темы зависит от протяженности коммуникативной единицы: чем сложнее и крупнее по протяженности коммуникативная единица, тем слабее связь между темой и ремой, так как она оказывается опосредствованной целой системой тема-рематических отношений. Так, два законченных текста могут совпадать по теме и полностью расходиться в рематическом отношении, в литературно-художественном тексте – за счет аксиологического аспекта, в котором прежде всего и обнаруживается авторская индивидуальность.

Необходимо подчеркнуть, что как рема, так и тема высказывания участвуют в построении текста. Как считает В. В. Крылова, тема выполняет текстосвязывающую и текстообразующую функции, а рема – тексторазвивающую и тексторазвертывающую [9, с. 18].

Известно, что структурными средствами организации предложений в СФЕ являются: союзы в присоединительных функциях, порядок слов, анафорически употребленные местоимения, интонация, т. е. все то, что является эксплицитным выражением связи предложений в специальных средствах (лексических, грамматических, лексико-грамматических), создающих разветвленность изложения. При этом в тексте не обязательно в полном объеме должны присутствовать перечисленные выше формально-грамматические средства межфразовой связи. Как отмечает Н. С. Валгина, «избираются то одни средства связи, то другие, то строго и последовательно однотипные, то в различных комбинациях друг с другом» [10, с. 373]. Но в каждом конкретном случае обязательна объединенность частей – «сверхфразовое единство состоит из ряда звеньев, где первые являются как зачином для последующего изложения, а каждое из последующих звеньев расширяет и развивает содержание предыдущих» [10, с. 379]. Здесь имеет место имплицитное выражение контактности предложений в специальных соединительных средствах (смысловая тематическая связь). Рассмотрим следующий пример:

Я проходил по улице ... меня остановил нищий, дряхлый старик.

Воспаленные слезливые глаза, посинелые губы, шершавые лохмотья, нечистые раны ... О, как безобразно обглодала бедность это несчастное существо!

Он протягивал мне красную, опухшую, грязную руку .. Он стонал, он мычал о помощи.

Я стал шарить у себя во всех карманах ... Ни кошелька, ни часов, ни даже платка ... Я ничего не взял с собою.

А нищий ждал ... и протянутая его рука слабо колыхалась и вздрагивала.

Потерянный, смущенный, я крепко пожал эту грязную, трепетную руку ... «Не взыщи, брат; нет у меня ничего, брат».

Нищий уставил на меня свои воспаленные глаза; его синие губы усмехнулись – и он в свою очередь стиснул мои похолодевшие пальцы.

– Что же, братъ, – прошамкал он, – и на том спасибо. Это тоже подаяние, брат.

Я понял, что и я получил подаяние от моего брата (И. Тургенев. Нищий).

В данном тексте два СФЕ, в которых реализуются две микротемы (портретная характеристика нищего, разговор действующих лиц). Первое СФЕ включает в себя 1-3 абзацы, второе – 4-8 абзацы.

В первом СФЕ средствами связи предложений являются: анафорические местоимения *это, он*; слово *существо*; однотипные

формы глаголов-сказуемых (*протягивал, стоял, мычал*); интонация незавершенности; цепочное расположение компонентов высказывания: рема высказывания 2 является темой в высказываниях 5-7.

Во втором СФЕ средствами связи предложений являются: лексические повторы: *я, нищий, рука, брат*; синонимические замены: *руку – пальцы*; анафорические местоимения *он, это, эту (руку)*; однотипные формы глаголов-сказуемых: *ждал, колыхалась, вздрагивала, уставил, усмехнулись, стиснул, прощамкал*.

Сочетание предложений, которые являются информативно близкими, приближаются порой к маленькому рассказику, который можно озаглавить, назвав его микротему. Сумма таких микротем образует в речи текст целиком, т. е. его макротему.

Итак, связность в значении когерентности характеризует как высказывание, так и законченный текст. Связность в значении целостности, напротив, является свойством (причем основным) только законченного текста, заверщенного в смысловом и композиционном отношении [11]. Всё это обуславливается в основном взаимосвязью и взаимозависимостью компонентов смысловой структуры текста.

Литература

1. Николаева Т. М. Лингвистика текста: современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8, М., 1978, с. 5-39.
2. Halliday M., Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
3. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. Москва: Наука, 1980.
4. Лосева Л. М. К изучению межфразовой связи // Русский язык в школе, 1967, № 1, с. 89-94.
5. Сусов И. П. Семантические функции основных лингвосемиотических объектов. В кн.: Предложение и тексте в семантическом аспекте. Калинин, с. 122-136.
6. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967, с. 239-245.
7. Никитина Г. Н., Откупщикова М. И. Актуальное членение – один из основных способов организации текста // Материалы V Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. Москва, 1975, с. 36-47.
8. Сидоров Е. В. Актуальное членение как фактор коммуникативности текста // Функционирование языка и речи. Москва: МГУ, 1979, с. 48-56.

9. Крылова В. В. Структурно-функциональные, коммуникативные и семантические аспекты первого места в немецком повествовательном предложении. АКД. Л., 1980.
10. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М.: Высшая школа, 1973.
11. Инфантова Г. Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.

S. Məmmədova

**Mətnin komponentlərinin əlaqəliliyi
və kommunikasiyanın mənacə inkişaf etdirilməsi**

Xülasə

Məqalədə rus dilinin materialı əsasında mətnin kommunikativ strukturu tədqiq edilir. Mətnin komponentləri arasında əlaqəlilik onun əsas kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir. Fövqəlfrazi vahid mətnin vahidi, yəni mikromətn kimi şərh edilir.

Mətnin bir parçasını təşkil edən məntiqi-məna bloku predikat sözlərə əsaslanaraq mətnin mənacə inkişaf etdirilməsində vacib rol oynayır. Mətnin komponentləri arasında əlaqə aktual üzvlənmə səviyyəsində təhlil edilir, tema və rema əlaqələri əsaslı öyrənilir. Tema əsasən mətnyaradıcı funksiyalı, rema isə mətni inkişafetdirmə funksiyalı yerinə yetirir. Mətnin komponentləri arasında əlaqələri eyni zamanda bağlayıcı, söz sırası, feillərin tərz-zaman formaları, leksik təkrar, əvəzlilik, zərf və digər formal-qrammatik əlaqə vasitələri yerinə yetirir.

Bütün bunlar mətnin komponentləri arasında əlaqəni təmin edir və kommunikasiyanın mənacə inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır.

**Contacts of the component of text and communication
development proficiency**

Summary

In the article is investigated the communicative structure of the text based on the Russian language's material. Relationships among the components of the text are looked through as its main category. An extraordinary one is interpreted as a unit text, that is, a micrometext.

The logical-meaning unit, which forms part of the text, plays an important role in the meaningful development of the text based on predictable words. The connection among the components of the text is analyzed at the level of actual membership, the theme and rema connections are studied substantially. The theme performs the text editor function and rema is the text enhancement function.

The relationship among the text components also performs binding, word sequence, forms of expressions, lexical repetition, pronouns, envelopes and other formal-grammatical communications. All of this provides a link among the components of the text and creates the basis for the development of communication.

Rəyçi:

Tamilla Məmmədova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
zuleyxa@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ NORMA – DEVIASIYA ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: norma, deviasiya, lexis, registr, rekurrent, idiosinkratik, variasiya

Key words: norm, deviation, lexis, register, recurrent, idiosyncratic, variation

Ключевые слова: норма, девиация, лексис, регистр, идиосинкратический, вариация

Dili fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, semantik və digər istiqamətlərdə araşdıran əsərlərdə “norma” termini ilə yanaşı “deviasiyalar”, “anomaliyalar” kimi terminlərə də rast gəlinir. Qərb dilçiliyində mövzu ilə əlaqədar ilkin tədqiqatlar XVIII əsrdə başlanmışdır [1, s.3]. Braj Kaçru öz tədqiqatlarında ingilis dilinin yad variasiyalarında linqvistik və kontekstual doğmaliqla (*nativity*) əlaqədar olaraq “deviasiya” terminindən istifadə edib. Müəllif deviasiya, səhv və norma terminlərini qarşılaşdırır. O, diqqəti linqvistik və kontekstual deviasiyaya aid aşağıdakı sualların mühümlüyünə cəlb edir: 1) “Deviasiya” və “səhv” arasındakı fərq nədən ibarətdir? 2) Hansı deviasiya səviyyəsi pedaqoji və linqvistik cəhətdən qəbulolunandır? Linqvistik və kontekstual səviyyələrdə “səhv” və “deviasiya”-nı bir-birindən fərqləndirən müəllif qeyd edir ki, “səhv” (mistake) dil daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilməyə bilər, çünki, o, ingilis dilinin linqvistik “norma”sından uzaqdır. Əlbəttə, sosial-mədəni kontekstdə qeyri-dil daşıyıcılarının müxtəlifliyinə istinad edərək buna bəraət qazandırmaq olmaz. Bunlar müəssisələşdirilmiş ingilis dilində olmayan müxtəlif proseslərin nəticəsi deyildir. Bundan başqa, deviasiyanın digər spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, o, “ingilis dilinin işlədildiyi yeni “qeyri-ingilis” linqvistik və mədəni mühitinə nəticəsi mənasında normadan fərqlənərək tipik variativ-spesifik xüsusiyyətləri bildirən produktiv prosesin nəticəsi kimi təzahür edir. Deviasiya müxtəlifliyin həddlərində idiosinkratik (individual, özünəməxsus) yox, sistemlidir.” [2, s.62].

Üslubiyyatda deviasiya daha çox qrammatik normadan kənara çıxmanı ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Bu, konkret dilin “qaydaları” kimi, mətn xaricindəki normadan kənara çıxmanı da əhatə edə bilər: sözləri əmələ gətirmək üçün morfemlərin birləşdiyi, cümlələri düzəltmək üçün sözlərin sintaktik strukturlarda yer aldığı, mətni qurmaq üçün cümlələrin düzüldüyü “adi” üsullar. Yaxud deviasiya mətnin öz daxilindəki normalardan spması ilə də baş verə bilər ki, buna biz nəzm əsərlərində daha çox rast gəlirik.

Deviyasiya dilin istənilən səviyyəsində baş verə bilər. Məsələn, Maykl Pirsə görə, semantik deviasiya səviyyəsi zamanı məna əlaqələri qeyri-məntiqi və paradoksal şəkildə təzahür edir. Metaforaların işlədilməsində bu, özünü daha qabarıq göstərir. Bu zaman bir varlıq, yaxud konsept digərinin əsasında izah olunur, yeni informasiya əldə olunur. Məsələn: *There is no frigate like a book / To take us lands away, / Of prancing poetry* (Emily Dickinson 1924). Leksik səviyyədə deviasiya bütövlükdə yeni sözlərin işlədilməsini əhatə edir. Bu zaman bir söz qrupuna mənsub olan söz başqa söz qrupuna mənsub söz qismində işlədilir. Məsələn: *But me no buts* –Mənə etiraz etməyin! (Henry Fielding 1730). Bu, sintaksis və morfologiya müstəvisində də nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, tipik söz sırası (frazə daxilində, həmçinin cümlə konstituentləri və ayrı-ayrı cümlələrdə) müəyyən effekt almaq üçün dəyişə bilər. Morfoloji deviasiyalar sözlərə affikslərin əlavə olunmasını ehtiva edir. Bundan başqa, cümlə səviyyəsində, mətn səviyyəsində deviasiyalardan bəhs olunur. Fonoloji və qrafoloji deviasiyalar bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Bu onunla izah olunur ki, müəlliflər bəzən məlumatı çatdırmaq üçün leksikoqrafik texnikadan istifadə edirlər. Bunun vasitəsilə regional, yaxud sosial variasiyalar fərqləndirilir. Məsələn: *Man ... dis life no easy* (Zadie Smith 2000). İndiyə qədər nəzərdən keçirilmiş deviasiya növləri cümlə səviyyəsində təzahür etmişdir. Bununla yanaşı, mətnlər cümlədən “yuxarı” səviyyədə deviasiyaya məruz qala bilər. Bəzən mətnlərdə “janr” deviasiyası təzahür edir: nitqin, yaxud yazının müəyyən bir növü ilə assosiasiya etdiyimiz sözlər, qrammatik funksiyalar başqa janrda işlədilir. Bu cür intertekstuallıq daha çox yuxarıda qeyd etdiyimiz deviasiyalarla bağlıdır. Növbəti misala diqqət edək: *There is no evidenmce of a fake ink blot appearing anywhere in the West before the year 1921, although Napoleon was known to have had great fun with the joy buzzer, a device concealed in the palm of the hand causing an electric like vibration upon contact* (Woody Allen 1992). Bu misaldakı “fake ink blot”, “joy buzzer” və “great fun” birləşmələrinin işlədilməsi leksik deviasiyalara aiddir. Üslubu ciddi tarixi araşdırmanı xatırladan frazalar mövcud mətnlə uyuşmur. Əhəmiyyətli linqvistik hadisə olmasına baxmayaraq, deviasiya mətnin bəzi aspektlərini önə çıxarmaqla psixoloji effekt kəsb edir [3, s.51-53).

Qeyd etmək lazımdır ki, formalistlər ədəbiyyatın ədəbiliyini təyin etmək üçün onun poetikasını yaratmaq istəyirdilər, yəni onlar dəqiq elmi vasitələrlə mətnin konkret ədəbi formalarını və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Poetikanı nə sualından daha çox *necə* sualı düşündürürdü. Beləliklə, V.Şklovski, Y.Tınyanov, B.Eyhenbaum və R.Yakobson kimi erkən formalistlər ədəbi mediumun linqvistik konstituentlərinə xüsusi əhəmiyyət verərək öz nəzəri və deskriptiv tədqiqatları üçün yeni elmin bazasını yaradırdılar. Onların basılıca nəzəri pozisiyası ədəbi dilin *deviasiya*

dili olması ilə xarakterizə olunurdu. Deviasiya nəzəriyyəsinə görə, ədəbilik, yaxud poetiklik çərçivəsində dil ona məxsus konfigurasiyalardan və normal prinsiplərdən kənara çıxaraq oxucunu defamiliarizə edir. Deviasiyanın dilin hansı səviyyəsində reallaşması məsələsi çox mühümdür [4 s.124].

Üslubun (*style*) danışiq dilində sosial danışiq konteksti ilə şərtlənmiş linqvistik variasiya ilə əlaqədar olduğunu söyləyən C.Mak Menaminin fikrincə, “üslub dilin yeganə konsepsiyası deyildir” (5, s.110). Sosial kontekst qarşılıqlı əlaqənin müzakirə predmeti və məqsədi, habelə danışan və dinləyənin sosial, mədəni və coğrafi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir: onların yaşı, cinsi, etnik mənsubiyyəti, təhsili, gəliri, peşəsi, sosial şəbəkələrə münasibəti, hər hansı quruma üzvlüyü, yaşayış yeri və s. Yazılı dildə üslub müxtəlif üsullara istinad edir ki, bu zaman dil bəzi janrlar, periodlar və ayrı-ayrı fərdlərin təmsalında istifadə olunur. C.Mak Menamin N.Benyerə istinadən göstərir ki, üslub mətnin struktur xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Norma həm linqvistik, həm də statistik terminlərlə təsvir oluna bilər. Linqvistik normanın iki növü qeyd olunur: preskriptiv və deskriptiv. Deskriptiv norma danışanın, yaxud yazanın dilin forma və funksiyasında məqbul və ya qrammatik bilyini əks etdirir. Preskriptiv norma – dil istifadəsində düzgün və münasib hesab olunan sosial mənanı xarakterizə edir. Linqvistik normalar statik olmayıb zaman keçdikcə, sosial, mədəni və coğrafi dəyişikliklərə məruz qalır, inkişaf edir və dəyişir. Danışanların və yazanların dil istifadəsində və qavrayış prosesində dil normaları implisitdir (aydın ifadə olunmur), lüğət və qrammatikalarda isə bu, daha aydın ifadə olunur [5, s.110].

Situasiya, yaxud kontekstə işarə edən B.Kaçru hər bir deviasiyanın spesifik izahının mövcudluğunu təsdiq edir. Belə demək olar ki, böyük sayda deviasiyalar yalnız idealizə edilmiş normaya istinadən “kənara çıxma” bilər. “Səhv” kimi götürülən bir çox deviasiyalar ingilis dilinin yerli variantlarında mövcuddur, amma qeyri-dil daşıyıcılarının bunlardan istifadəsi qəbul olunmur. Pedaqoqlar və ingilis dili mütəxəssislərinin apardıqları erkən tədqiqatlara görə, ingilis dilinin variantlarında rast gəlinən deviasiyalar xarici dil öyrənməkdə “çatışmazlıq” kimi qəbul olunmuşdur. Fərqlilik nümunələri bir və ya daha çox linqvistik səviyyələrdə təzahür edə bilər. B.Kaçru Cənubi Asiyada istifadə olunan ingilis dilindən gətirilmiş nümunələr əsasında identifikasiya ilə bağlı xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa çalışır:

1. Fonetika/Fonologiya

(a) Ardıcılıq seriyalarının dəyişdirilməsi ingilis dilinin alveolyar sistemi üçün retrofleksiv samit səslərin dəyişdirilməsini ehtiva edir.

(b) Sistemli üzvlük dəyişdirilməsi sistemin üzvlərinin digər qrupun üzvləri ilə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur; məsələn, sürtünən (fricative) θ və ð

samitlərinin əvəzinə partlayan samitlərin işlədilməsi, yaxud *clear* /l/ -in *dark* [ɫ] (velyar, damaqarxası l) ilə əvəzlənməsi [2, s.62]

Qeyd: İngilis dilində *l* heç də həmişə eyni cür tələffüz olunmur. Məsələn, *leaf* sözündəki *l*-in tələffüzü *full* sözündəki *l*-dən fərqlənir. İkinciyyə velyar, yaxud damaqarxası *l* deyilir və [ɫ] simvolu ilə transliterasiya olunur. Açıq (*clear*) *l*, adətən, saitlərdən, velyar (*dark*) *l* isə samitlərdən əvvəl və söz sonunda gəlir. Məsələn, *leave*, *alone*, *please* sözlərində açıq *l*, *old*, *pull*, *little* sözlərində isə velyar *l* tələffüz olunur. Qeyd edək ki, son pozisiyada olan *l*-dən sonra saitlə başlayan söz gələrsə, velyar *l* açıq *l*-ə çevrilir. Məsələn, “orange peel” birləşməsindəki *l* velyardır, “Peel an orange” birləşməsində isə açıqdır [6, s.66-68; 7, s.89-92].

(c) Ritmik interferensiya ingilis dilində vurğu ilə əlaqədar ritmin (vurğu ilə sinxronlaşdırılmış ritmin – *Z.B.*) əvəzinə hecaya əsaslanan ritmin (heca ilə sinxronlaşdırılmış ritmin) işlədilməsini tələb edir (Nelson 1982).

2. Qrammatika

Bir sıra müəlliflərin əsərlərində ingilis dilinin Afrika variantları tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmin müəlliflərdən Bokamba (1982), Bamboşe (1982) və başqalarını göstərmək olar. Qrammatika müstəvisində aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

- a) Mürəkkəb cümlələrdən istifadə etmək tendensiyası mövcuddur.
- b) Seçim məhdudiyyətləri *be+ing* konstruksiyyalarında “pozulur” (məsələn, *I am hearing*, *I am seeng* konstruksiyasında *hear* və *see* feillərinin işlədilməsi).
- c) Artikllərin istifadəsi zamanı normadan sapma (“deviant”) təzahür edir.
- d) Reduplikasiya (təkrarlanma) ümumi səciyyə daşıyır (məsələn, *small small thing*, *hot hot tea*).
- e) Sual cümlələri mübtədanın və köməkçi vasitələrin pozisiyasını dəyişmədən düzəlir (*What you would like to eat?*).

3. Leksis

Leksisdə istifadə olunan produktiv proseslər bir sıra alimlərin tədqiqatlarında müzakirə obyektinə olmuşdur. B.Kaçruya görə, “leksis” termini burada qeyri-neytiv kombinasiyaları əhatə edir. O, aşağıdakı söz birləşmələrini misal qismində göstərir: məsələn, hind ingiliscəsində *turmeric ceremony* *dung-wash*, *caste mark*, *police wala*, *lathi charge*; Qana ingiliscəsində *chewing-sponge*, *cover-shoulder*, *knocking fee*, *dunno drums*, *bodom head*.

4. Birlikdə mövcudolma

Fonologiya, qrammatika və leksika haqqında müzakirə qeyri-neytiv variantda “ çatışmayan” (deficient) və “fərqli” (different) anlayışlar arasındakı müxtəlifliyin ümumi mənzərəsinin yalnız bir hissəsini təqdim

edir. Bununla əlaqədar aşağıdakıların nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur:

- a) Nigeriyalıq, keniyalıq və ya hindlilik baxımından mətnin əlaqəli xüsusiyyətləri;
- b) Üslub və tərz baxımından leksik və qrammatik xüsusiyyətlər;
- c) İngilis dilinin bir qeyri-neytiv variantının ədəbi janrlarını digərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər.

Başlıca diqqət kommunikasiya sahələri, yaxud kommunikasiya kontekstləri ilə onların formal təzahürləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına yönəldilmişdir. Qeyri-neytiv variant təkcə spesifik fonetik, leksik, yaxud qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmaqla deyil, həmçinin kommunikatativ vahid kimi də “deviant” olur. Əlbəttə, bu zaman biz neyativ və ya qeyri-neytiv kommunikatativ vahidləri müqayisəyə cəlb edirik. Ona görə də mətnə mənə verən interpretiv kontekstlə (“situasiyanın konteksti” ilə) onun formal xüsusiyyətləri arasında “əlaqənin yenilənməsini” (J.R.Firth) təmin etmək vacibdir. Beləliklə, qeyri-neytiv variantdakı müəssisələşmiş “müxtəlifliklər” daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirilə bilər. “Kontekst situasiyası”nı da ehtiva edən həmin kontekstə təkcə dil çatışmazlığı nöqtəyindən nəzərdən yanaşılır. B.Kaçruya görə, müəssisələşmiş variantlara funksional baxış qəbul olunsaydı, onda bu, ingilis dilinin bütün qeyri-neytiv variantlarına mono-model yanaşmanın məfhumiliyinə və tətbiqiliyinə aid iki çox mühüm məsələ haqqında daha erkən təsəvvürlərdən uzaqlaşmağa kömək edə bilərdi [2,s.63]. Qeyd edək ki, ədəbi dilin normaları dialekt və şivələr hesabına müasir səviyyəyə gəlib çıtsa da, dialekt, şivə və canlı danışq dilinin qaydalarını olduğu kimi mənimsəməmiş, tarixi inkişaf nəticəsində anlaşıqlı formalara üstünlük vermişdir. “Norma” sözü latın dilində “qayda”, “əsas”, “nümünə” deməkdir. Dilin özündə norma mövcud olmasaydı, insanlar bir-birini düzgün anlamazdılar. Təbiilik, işləklik, sabitlik, davamlılıq kimi amillər ədəbi dil normalarını şərtləndirir. Dil vahidləri dəyişdikcə onun normaları da dəyişir [8, s.119-163; 9, s.161-163]. Preskriptiv ədəbiyyatda ikinci dil öyrənmə zamanı “norma”, yaxud “model” konseptləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, “məfhumilik” anlayışı dilçilikdə geniş tədqiq olunmamışdır. Çətinlik ondadır ki, məfhumilik daha çox dəyişkəndir. Ona görə də termini spesifik mənada işlətmək lazımdır. Erkən tədqiqatlarda “məfhumilik” nisbətən dar mənada izah olunmuşdur. Bu tədqiqatlar ilk növbədə leksik səviyyədə fonetik/fonoloji əlamətləri aydınlaşdırmaq xəttini tutmuşdur. Şotland linqvist və fonetist C.Katfordun (1950), amerikan linqvist Z.Hərrisin (1951) və başqalarının araşdırmalarında məfhumilikdə “situasiya” və “effektivliyi”in vacibliyi qeyd olunur.

B.Kaçru həqiqəti onda görürdü ki, müəssisələşmiş və ya müəssisələşməmiş olmasından asılı olmayaraq ingilis dilinin qeyri-neytiv

variantları “öz valideynlərini axtaran linqvistik yetimlərdir”. Onun fikrinə, “ingilis dilinin bəzi neytriv və qeyri-neytriv istifadəçiləri anlamırlar ki, onlar bu çeşidlikləri “qüsurlu ingilis dili” adlandırmaqla yaranın üzərinə duz tökürlər” [2, s.65-66].

Yazıdakı üslub müəllifin etdiyi təkrar seçimlərdən qaynaqlanır. *Rekurrent* eyni şeyi demək üçün yazıçının şüuraltında müntəzəm surətdə bir formanı seçmək vərdişini əks etdirir. Seçimlər iki növdür: norma həddlərində variasiya, yaxud normadan sapma (deviasiya). Norma həddlərindəki variasiya qrammatik və ya qəbul olunan (“düzgün”) formalar arasındakı seçimlərə istinad edir, məsələn: *twenty-six/twenty six/26*. Normadan kənara çıxma (deviasiya) isə qeyri-qrammatik və ya qəbul edilməz (“səhv”) formaları əhatə edən seçimlərə əsaslanır, məsələn: *I might go./I could go./I might could go/I might could did go*. ABŞ-ın qərb sahilindən olan bir şəxs üçün *I might could go* və *I might could did go* cümlələri yanlışdır, yəni “kənara çıxan variantlar”dır. Amma cənub-şərqi Amerikanın körfəz dövlətlərinin bir çox sakinləri və yazıçıların dilində bu, düzgün forma kimi qəbul edilir. Bu cür sosial və regional fərqlər nəticəsində yaranmış variasiyalar içərisindən standart normanı müəyyənləşdirmək zərurəti ortaya çıxır [5, s.110]. Ədəbiyyatda dil istifadəsi fərqlidir, yəni bizim alışdığımız "norma"lardan çox vaxt kənara çıxır. Deməli, yeni yanaşma üsulunun tətbiqi gündəmə gəlir. Deviasiya nəzəriyyəsi maraqlı məqamları ehtiva edən ədəbi dilin öyrənilməsinə zəruri edir. Mövcud deviasiyaları müəyyənləşdirməyin yolu normanın müəyyən edilməsindən keçir. Dilin müxtəlif səviyyələrində deviasiyaların müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini irəli sürən R.Karter aşağıdakı suallarla çıxış edir: “Norma nədir? Norma standart dil, vahid mətn çərçivəsində yaradılmış daxili normalar, müəyyən bir janrın normaları, yaxud yazıçının xüsusi üslubudurmu? Standart dilin normaları hansı dil səviyyəsinə aiddir? Qrammatika, fonologiya, diskursa, yoxsa semantikaya?” Müəllif dilin bir səviyyəsindəki deviasiyaların başqa bir səviyyədə norma ola biləcəyi qənaətinə gəlir ki, biz də bu fikirlə tamamilə razılaşırıq. “Burada daha bir problem ondan ibarətdir ki, bizim deviasiyaları dəyərləndirmək qabiliyyətimiz linqvistlərin daha çox bələd olduqları dil səviyyələrindən asılı olacaqdır. Nə qədər ki, əsrin böyük nailiyyətləri qrammatika və fonologiya üzərində təmərküzləşir, o qədər də formal poetika qrammatik və fonoloji deviasiyalar baxımından ədəbiyyatı daha məhdud şəkildə araşdırır. Deviasiya formalarının üstünlük təşkil etdiyi növlərdə ədəbilik daha bariz şəkildə təzahür edir. Məsələn, ədəbilik nəzmdə nəsrdən, avanqardda naturalist dramdan daha üstündür. Bu, poetik dillə praktik dil arasındakı fərqi ehtiva edərək göstərir ki, deviasiya daha çox gündəlik dildə və ədəbiyyatla əlaqədar olmayan diskurslarda baş verir. Bu da həqiqətdir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində ədəbiyyat deviasiyadan daha çox

ədəbi və linqvistik normalara sadıq qalmaqla öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır” [4, s.124-125]. Deviasiyanın müxtəlif növlərindən bəhs edən H.Bols yazıcının bütövlükdə ədəbi dilin normalarından kənara çıxmasını ilkin deviasiya adlandıraraq onun prosodik əlamətləri, ayrı-ayrı sözləri (leksik deviasiya), yaxud söz birləşmələrini (*collocational deviation*) əhatə etdiyini söyləyir. Digər növlər isə ədəbi kompozisiyanın normalarından, yaxud mətnin daxili normalarından sapmalardır. Bundan əlavə, interaktiv təhkiyə üçün mühüm aktualıq kəsb edən pragmatik deviasiya standart dialoq davranışı normalarından kənaraçıxmanı əhatə edir [10, s. 26]. Can Byacyo Konte çox doğru olaraq norma – deviasiya cütlüyünün bir-birindən ayrılmaz olduğunu iddia edir, belə ki, norma stilistik əməliyyatın sıfır dərəcəsində yerləşir, deviasiya isə hər bir formal linqvistik transformasiyanı təyin etmək üçün mühüm konseptə çevrilir [11, s.82].

Ədəbiyyat

1. Ruena Ostra. Anomalies sémantiques et économie de la langue//Études romanes de Brno, volume IX (Brno 1977), pp.67-77.
2. Kachru B. Braj. The Other Tongue: English Across Cultures. University of Illinois Press, 1992, 384 p.
3. James Clifford Turner. Voice and Speech in the Theatre. Psychology Press, 2000, 152 p.
4. Daniel Jones. The Pronunciation of English. Cambridge University Press, 1966, 223 p.
5. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.
6. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.
7. Kachru B. Braj. Models for New Englishes // Progress in Language Planning: International Perspectives. Walter de Gruyter, 2012,p.383, pp. 145-171.
8. Michael Pearce. The Routledge Dictionary of English Language Studies. Routledge, 2012, 224 p.
9. Ronald Carter. Investigating English Discourse: Language, Literacy, Literature. Routledge, 2012, 272 pages, s.125.
10. Hugo Bowles. Storytelling and Drama: Exploring Narrative Episodes in Plays. John Benjamins Publishing, 2010, 216 p.
11. Gian Biagio Conte. Memoria Dei Poeti E Sistema Letterario. Cornell University Press, 1996, 215 p.

З.Багирзаде

**Отношение нормы и девиации в английском языке
Резюме**

Статья посвящена соотношению нормы и отклонений в английском языке. Интерес автора – это взаимосвязь между лингвистическими нормами и стандартами английского языка и отклонениями от этих норм. Вариация в пределах нормы относится к выбору между грамматическими или приемлемыми формами. А отклонение от нормы относится к выборам, которые включают неграмматические или неприемлемые формы. Норма может быть описана как в лингвистическом, так и в статистическом терминах. Существует два вида языковой нормы: прескриптивный и дескриптивный. Девиация может иметь место в любом «уровне» языка. Ошибка носителей языка может быть неприемлемой, поскольку она не относится к языковой норме английского языка. С другой стороны, девиация является результатом продуктивного процесса. Таким образом, пара «норма– девиация» становится неотделимой друг-друга части.

Z.Bagirzadeh

***The relation of norm and deviation in english*
Summary**

The article deals with the relation of norm and deviation in English. Author's interest is in the relationship between *linguistic norms* and *standards* in the English language and the *deviations* from these norms. Variation within a norm refers to choices among grammatical or acceptable forms. And deviation from a norm refers to choices that include ungrammatical or unacceptable forms. A norm can be described in both linguistic and statistical terms. There are two kinds of linguistic norm: prescriptive and descriptive. Deviation can take place at any 'level' of language. A mistake may be unacceptable by a native speaker since it does not belong to the linguistic norm of the English language. On the other hand, a deviation is the result of a productive process. The *norm-deviation pair* thus becomes an *inseparable*.

Rəyçi: Oruc Musayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNURƏ ABBASOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnura_abbasova11@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ İZAFƏT ANLAYIŞI: DİAXRONİK YANAŞMA

Açar sözlər: izafət, yiyəlik hal, arxaik, termin, qrammatika

Ключевые слова: идафа, родительный падеж, архаический, термин, грамматика

Key words: Idafa, genitive case, archaical, term, grammar

Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab olunan, lakin vaxtilə qrammatika kitablarımızda tez-tez adıçəkilən izafət (الإضافة) termini ismin yiyəlik halını təmsil etmişdir. Mirzə Kazımbəy «Общая грамматика тюрецко-татарского языка» kitabında qeyd edir ki, farslar kimi türklər də halları adlandırmaq üçün xüsusi ifadələrə malik deyildirlər. Ona görə də onlar bəzi hallarda, düzgün olmasa da, öz dillərinin yeddi halını ərəb terminləri ilə ifadə edirlər. Həmin əsərdə müəllif yiyəlik hal kimi الإضافة əl-izafə terminini qeyd edir (2, s. 234). İngilis şərqşünası və dilçisi Artur Davids də Türk dili qrammatikasına həsr etdiyi, 1832-ci ildə ərsəyə gətirdiyi “A Grammar of the Turkish Language with a Preliminary Discourse on the Language and Literature of the Turkish Nations” adlı əsərində yiyəlik halın ərəb mənşəli الإضافة əl-izafə termini ilə ifadə olunduğunu göstərir. (2, s. 11) Təqdim olunan məqalədə, ilk növbədə izafət anlayışının mənşəyi, onun mənbə dildəki ifadə vasitələri, həmçinin Azərbaycan dilində vaxtilə izafətin kəsb etdiyi qrammatik mənası, yerinə yetirdiyi funksiaları və onun növləri araşdırılacaqdır. Ərəb dili qrammatikasında çoxşaxəliliyi və multifunksionallığı ilə diqqəti cəlb edən “izafət” hər cildi 400 səhifəyə yaxın 18 cildlik “Lisanu-l-Arab” (Ərəblərin dili) kitabının doqquzuncu cildində linqvistik termin kimi *ismin ismə əlavəsi* (إضافة الإسم إلى الإسم) şəklində xarakterizə edilir. (3, s.78) Fikrimizcə “izafət ismin ismə əlavəsidir” ifadəsi bu anlayışı bir qədər dar mənada başa düşməkdən irəli gəlir. Əslində isə daha geniş anlamda izafət sadəcə *ismin ismə əlavəsi* olmayıb *sifətin*, yaxud *feili-sifətin ismə*, *ismin əvəzliyə və sifətə*, *məsdərin ismə*, *ön qoşmaların ad qruplu sözlərə*, *zərflərin cümləyə əlavəsi* və s. kimi də təzahür etməklə daha geniş qrammatik və semantik mənaya malik olan çox mühüm linqvistik kateqoriyadır. Ərəb dilinin qrammatikası, demək olar ki, başdan-ayağa izafətlə müşayiət olunur. İzafətin tərkib hissələrinin necə təşkil olunduğunu əyani şəkildə görmək üçün ərəb şairlərinin şeyxi hesab olunan Əl-Mütənəbbinin Divanından gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq:

1. ماذا

الوداعُ وداعُ الواقي الكمدِ هاذ الوداعُ وداعُ الروح للجسد (ديوان المتنبي)

Tərcüməsi: Vida nədir? Sevdinin qəm içində tərək etməsi... Bu vida ruhun bədənə tərək etməsidir.

Burada وداعُ الواقي ismin feili-sifətə əlavəsi, وداعُ الروح isə ismin ismə əlavəsinə misal ola bilər.

2. يعيد

ش سعاد مع زوجته في قرية صغيرة على شاطئ الخليج العربي

Tərcüməsi: Səd və arvadı ərəb körfəzinin sahilində balaca bir kənddə yaşayır.

Bu nümunədə isə مع زوجته , في قرية , و على شاطئ الخليج birləşmələri ön qoşmaların ismə, feili sifətə əlavəsinə misal ola bilər.

Emil Bədii Yaqub ərəb dilində **irabda yeri olmayan cümlələrin** növlərini izah edərkən bu qəbil cümlələrin izafətin ikinci tərəfi (muzaf iley) kimi də işlənərək yiyəlik hal yerində çıxış etdiyini bildirir. Məsələn:

1. سأسافر يوم ينتهي الإمتحان

“İmtahanın qurtardığı gün gedəcəyəm”

2. سكنت حيث الأمن مستتب

“Əmin-amanlığın bərqərar olduğu yerdə məskunlaşdım”

3. هل تذكر إذ نحن طلاب

“Tələbə olduğumuz anları xatırlayırsanmı?”

Birinci misaldakı “يوم” zərfinin əlavə olunduğu “ينتهي الإمتحان” cümləsi izafətin ikinci tərəfi olub, yiyəlik hal yerindədir. İkinci misalda “حيث” izafətin birinci tərəfi, “الأمن مستتب” cümləsi izafətin ikinci tərəfi olub, yiyəlik hal yerindədir. Üçüncü misalda isə “إذ” izafətin birinci tərəfi, “نحن طلاب” cümləsi isə izafətin ikinci tərəfi olmaqla yiyəlik hal yerindədir. (4, s. 326)

Burada diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, müəllifin “izafətin ikinci tərəfi olduğu üçün yiyəlik hal yerində” hesab etdiyi نحن طلاب və الأمن مستتب konstuksiyları formaca adlıq hal kimi təzahür edir.

Ərəb dili qrammatikasında izafət ismin yiyəlik halı kimi yox, təyini söz birləşməsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu dildə ismin yiyəlik halı **izafət** yox, **məcrur** (مجرور) adlanır. İstər klassik, istərsə də müasir ərəb dilində izafət eyni anlayışı bildirir və eyni funksiyaları yerinə yetirir. Çünki o dövrdən günümüzə qədər klassik Ərəb dili demək olar ki, zahirən dəyişməz qalmışdır. Yəni Müasir ərəb ədəbi dili ilə klassik ərəb dili arasında fərq yoxdur. “Fənni-Sərifi-Türki” əsərində “*əhvali-ism*” (ismin halları-E. A.) başlığı ilə verilən bölmədə türk dilində isimlərin hallarından danışılarkən izafətin adlıq halda olan sözün sonuna *sağır nun* artırmaqla düzəldiyi bildirilir. Məsələn: kağız-kağızın. Əgər söz səslə hərflərdən (ا، و، ي، ه) biri

ilə qurtararsa, bu zaman *sağır nundan* əvvəl “n” (*nuni – mənqutə*) əlavə olunur. Məsələn: *dəvə-dəvəniş, ağa-ağanış*. (5, s.57)

Sözügedən əsərdə tərkibi-izafətdən də bəhs olunaraq bildirilir ki, bir ismin digər bir isimlə əlaqəli olduğunu və ona məxsusluğunu bildiren tərkib *tərkibi – izafətdir*. Türk və fars dili izafətlərində bir neçə ismin bir-birinə izafətinin mümkün olduğu qeyd edilsə də, türkcədə ikidən artıq sözün əlavə olunmasının münasib olmadığı və qeyri- fəsih (fəsahetsiz) olduğu bildirilir. “Mü’əlliminin oğlunun gözlərinin ağırsı şiddətlüdür” nümunəsi misal qismində nəzərdən keçirilir. Həmçinin o da qeyd olunur ki, Fars dilində iki və daha artıq əlavə ola bilər, məsələn: *sərdari- ‘əsakiri-dövləti-’aliyyeyi-rus*. Ərəb dilində isə birdən artıq əlavə yoxdur. (5, s. 90) Mirzə Məhəmməd Əfşarın “*ərəb dilində birdən artıq əlavə yoxdur*” fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki ərəb dilində izafət “*ikiterəfli*” və “*çoxterəfli*” olur. Sonuncuna “*izafət zənciri*” də deyilir. Burada hər sonrakı isim bilavasitə özündən əvvəlkinə yiyəlik hal vasitəsilə təyin edərək ona qrammatik müəyyənlik verir. İkitərəfli izafətdə olduğu kimi, çoxterəfli izafətdə də sonuncu isim qeyri-müəyyənlikdə və ya müəyyənlikdə olur. (6, s. 6) Nümunələrə nəzər yetirək: *وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنْ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ* (Bu, Allahın vədidir. Allah verdiyi sözdən dönməz. Ancaq insanların əksəriyyəti bunu bilməzlər.) (ər-Rum, 30/6) *القَامُوسُ عَلَى طَاوِلَةِ غُرْفَةِ الدَّرْسِ* (Lügət dərs otağının stolunun üzərindədir) Birinci nümunədəki “*وَعَدَ اللَّهُ*”, “*وَعْدَهُ*”, “*أَكْثَرَ النَّاسِ*” birləşmələri ikitərəfli izafətə, ikinci nümunədəki “*على طاولة غرفة الدرس*” birləşməsi isə çoxterəfli izafətə misal ola bilər. İzafət zənciri intəhasız şəkildə uzadıla bilər. Məsələn: *ölkə(nin) şəhərləri(nin) institutları(nin) müəllimləri(nin) kitablarının adları*. Lakin belə birləşmələr üslubi cəhətdən ağır olduğu üçün, adətən, izafət zəncirində 3-4 söz iştirak edir, həmçinin sözlər arasında yiyəlik hal vasitəsilə əmələ gətirilən “*təyin-təyinlənen*” əlaqəsini saxlamaq üçün izafəti “*əvəzədən*” və ya “*yüngülləşdirən*” vasitələrdən də istifadə olunur. (6, s.6-7) XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlərdən Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun 1910-cu ildə nəşr olunan “*Rəhbəri-sərf*” kitabında da izafətin ismin halları başlığı altında müəllimləşmənin şahidi oluruq. Burada izafət və onun əmələ gəlməsi haqqında deyilir: “Bir ismi digər ismə bağlayıb, bundan bir məna çıxarmağa izafət deyilir. Məsələn: Sadiqin dəftəri, Dadaşın papağı, qıfılın açarı. Bu izafətlərdə: Sadiq, Dadaş, qıfıl, “muzaf iləy”dir (təyin edən – E.A.). Dəftər, papaq, açar – “muzaf”dır (təyin olunan – E.A.)” (7, s.11-14). Bundan sonra izafət haqqındakı bilikləri möhkəmləndirmək üçün təmrinlərə keçilir. Daha sonra izafətin əmələ gəlmə qaydaları izah edildikdən sonra izafətin bölmələrindən (*اضافتك قسمي*) danışılır: “İzafət iki qisimdir. Bir qismi “**izafəti lamiyyə**”, digər qismi “**izafəti bəyaniyyə**”dir. İzafəti lamiyyə *malik olmaq* və ya bir şeyi digər şeyə *mənsub etmək* üçün əmələ gətirilən izafətdir. Məsə-

lən: Dadaşın papağı. Burada Dadaşın papağa malik olduğu və papağın Dadaşın olduğu anlaşılır. Pəncərənin şüşəsi. Burada şüşənin pəncərəyə mənsub olduğu bilinir. Buna görə də bu izafətlər **izafəti lamiyyədir**. Bəzən izafətin ədatı olan “in” (ك) qaldırılır. Məsələn: məhəllə mollası. Şəhər məmuru. İzafətin **muzaf ileyhi** (təyin edən tərəfi – E.A.) muzafin növünü və cinsini bildirirsə, o izafətə **izafəti bəyaniyyə** deyilir. Məsələn: Üzüm bağı. Tehrani bağı. Bu izafətlərdə “üzüm”, “Tehrani” bağın növünü bəyan edir, ona görə də bu izafətlər **izafəti bəyaniyyədir**..... Bəzən izafət bəyaniyyədə muzafa (təyin edilən tərəfə – E.A.) “i” (ي) əlavə olunmaz. Məsələn: Mis qab. Şüşə bardaq. Taxta körpü.” (7, s.18,19). Buradan belə nəticə çıxarırıq ki, **izafəti-lamiyyə** adlanan izafət növü bugünkü III növ təyini söz birləşməsi ilə üst-üstə düşür, **izafəti-bəyaniyyə** adlanan izafət növü isə **muzafın** (təyin edilən tərəfin) sonuna mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda II növ, hər iki tərəf (muzaf ileyh və muzaf) şəkilçisiz işləndikdə isə I növ təyini söz birləşməsi ilə eynilik təşkil edir. İzafət növləri və işlənmə formaları haqqında yuxarıda qeyd olunan məlumatlara “Rəhbəri-sərf” kitabının 2-ci nəşrində, o cümlədən həmin müəlliflərin 1925-ci ildə nəşr olunmuş “Sərf və nəhv” dərsliyində (8, s.11-19), həmçinin İsmayıl Hikmət, Abdullah Şaiq və Səid Mirqasımzadənin birgə hazırladıqları (1924-cü ildə) “Türkcə sərf-nəhv” kitabında da rast gəlmək olar [9]

Ədəbiyyat

1. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017, 1007 səh.
2. Arthur-Lumley Davids. A Grammar of the Turkish Language with a Preliminary Discourse on the Language and Literature of the Turkish Nations(etc.). Parbury, 1832, 208 pgs.
3. لسان العرب لابن المجلد التاسع، دار صادر- بيروت الطبعة الرابعة 2005، 376 ص منظور،
موسوعة النحو والصرف والإعراب. إعداد الدكتور أميل بدیع يعقوب، دار العلم للملايين- بيروت، ط. 3، 1994، 722 ص.
5. Vahid Adilov, Rəxşanə Babazadə. Mirzə Məhəmməd Əfşar “Fənni-Sərfü Nəhvi-Türki”. “Elm və təhsil”, Bakı-2015, 260 səh
6. Abbasova E. Ərəb Dilində İzafətin Müfəssəl Şərhi.” Bakı Çap Evi”, Bakı-2012, 192 səh.
7. Q. R. Mirzəzadə, Məmməd Sadiq Axundov. Rəhbəri-Sərf. I nəşr. 1910
8. Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məmməd Sadiq Axundov. “Rəhbəri-sərf”. II nəşr, Bakı, 1918.

9. Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məmməd Sadiq Axundov. "Sərf və nəhv", 1925.

Е.Аббасова

**Понятие *идафа* в Азербайджанском и арабском языках:
диохронический подход**

Резюме

Если мы хотим узнать о родительном падеже в классическом азербайджанском языке, сначала нам нужно получить информацию о концепции *идафа*. В настоящей статье представлена информация об *Идафе* в древнем азербайджанском и арабском языках. Было показано, что термин «идафа» относится к арабскому. Кроме того, употребление термина отличается в каждом языке. Таким образом, мы узнали, что понятие *Идафа* в обоих языках имеет различный смысл и функцию. Итак, *идафа* в древнем азербайджанском языке означала родительный падеж. Хотя это означает создание родительного падежа в современном арабском языке. Это означало то же значение и в классическом арабском языке. *Идафа* имеет две части. Первая часть называется «мудаф», а вторая - «мудаф илей». Потому, что родительный падеж в древнем азербайджанском языке был назван *идафа* лингвистами. Название частей одинаково в древних азербайджанском и арабском языках.

E.Abbasova

**The conception of *idafa* in Azerbaijani and arabic languages:
diochronic approach**

Summary

If we want to learn about the genitive case in the old Azerbaijani language, we need to firstly have an information about the conception of *idafa*. Because genitive case in the ancient Azerbaijani language was named *idafa* by linguists. The present article provides information about *Idafa* in the ancient Azerbaijani and Arabic languages. It is shown that the term "idafa" belongs to Arabic. Also the usage of the term is different in each language. Thus, we have learnt that the conception of *Idafa* in the two languages has different meaning and function. So, *idafa* in the ancient Azerbaijani language meant genitive case. While it means genitive construction in The Modern Arabic language. It meant the same meaning in the Classical Arabic language, too. *Idafa* has two sides. The first side is called "mudaf" and the second side named "mudaf ileyh". Name of the sides are the same in the ancient azerbaijani and arabic languages. Although the grammatical meaning of *idafa* is different in both languages, but their semantical meaning is almost similar.

**Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik**

TALİYƏ ƏLİYEVƏ
ATU
taliye@mail.ru

N.VƏZİROVUN PYESLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeoloji ifadə, bədii dil, N.Vəzirovun dili, atalar sözləri, sinonim

Ключевые слова: фразеологическое выражение, художественный язык, язык Н. Вазирова, пословицы, синоним

Key words: frazeological expression, artistic language, language of N.Vazirov, proverbs, synonym

Frazeologiya dilin ən spesifik və milli özünəməxsusluğa malik sahələrindən biridir və dilçiliyin bu şöbəsi haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bir qisim alimlər frazeologiyani çox geniş mənada götürür, yəni onun tərkibinə dildə işlənən sabit söz birləşmələrinin hamısını daxil edir; digər bir qismi isə frazeoloji vahidlərin çərçivəsini sabit söz birləşmələrinin yalnız müəyyən bir qrupu ilə məhdudlaşdırır. Eləcə də, bəzi alimlər dilin frazeologiyasına atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri, aforizmləri, hikmətli sözləri, qoşa sözləri, tapmacaları aid etdikləri halda, bunları frazeologiya hesab etməyənlər də çoxdur. Sadəlik, yığcamlıq, ifadəlilik frazeologizmlərə xas olan xarakterik xüsusiyyətlər olduğundan ondan ədəbi dilin bir çox üslublarında, xüsusilə bədii üslubda dilin canlılığını, obrazlılığını, emosionallığını ifadə etmək üçün istifadə olunur. “Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir o qədər də sirli aləminə açılan pəncərədir”(6,25).

M.F.Axundovun ən yaxın sələflərindən olan N.Vəzirovun yaradıcılığı XIX-XX əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi cərəyanının ən yüksək zirvədə olduğu dönmə təsadüf edir. İctimai həyatın bütün sahələrində özünü göstərən qarşıdurma və ziddiyyətlər ədəbi dil məsələləri ətrafında daha güclü şəkildə cərəyan edirdi. Bir qisim ziyalılar panislamizm, panturkizm mövqeyində dayanaraq Azərbaycan ədəbi dilini ərəb, fars, türk sözləri ilə zənginləşdirməyi təbliğ edir, bir qismi isə rus-avropa sözlərini vurğulamağa və ədəbi dilə gətirməyə çalışırdılar. Bunların əksinə olaraq, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və başqaları kimi, N.Vəzirov də yaradıcılığının ilk günlərindən əsərlərini xalq dilinə, canlı danışq dilinə son dərəcə yaxın bir şəkildə yazır, ədəbi dili milli zəmin üzərində möhkəmləndirmək, sabitləşdirmək xətti yeridirdi. İlk yaradıcılıq

nümunələrindən başlayaraq orijinal bir yol tutan ədib xalq dilinin gözəlliyini, təbiilik, şirinlik və ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini ədəbiyyata gətirməklə M.F.Axundovun başlamış olduğu böyük işi inamla, ustalıqla davam etdirirdi. O, həyatın, məişətin və əxlaqın realist səhnədəki əhatə çərçivəsini daha da genişləndirir, ona yeni janrlar, üslub, dil fərdiliyi artırmaqla xalqiliyi gücləndirirdi.

Vəzirovun əsərləri obrazlarının reallığı, xalqiliyi ilə seçildiyi kimi, dili də Azərbaycan folklorunun ən kiçik vahidlərindən tutmuş- cümlə konstruksiyalarına, idiomlara, frazeoloji ifadələrə, atalar sözü və məsəllərə önəm verilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bədii əsərin frazeoloji semantikasi ümumxalq dilinin zəngin frazeoloji materialı ilə, bədii əsərin yarandığı dövrə xas ümumxalq ifadə vasitələri ilə xarakterizə olunur. “Buna görə də bədii əsərin frazeoloji materialının tədqiqi yazıcının ümumxalq dili frazeologiyasından necə istifadə etdiyini, ifadənin semantik imkanlarını necə nəzərə aldığını, söz və ifadələri seçib götürmə bacarığını müəyyənləşdirməyə kömək edir, xalq dilinin həmin mərhələsində sözün, ifadənin hansı semantik istiqamətdə ünsiyyətə xidmət etdiyi aşkar olur, dövr keçdikcə leksik və frazeoloji vahidlərin mənasında dəyişmələr – daralma, genişlənmə, məcazlik halları lüğət tərkibindəki ayrı-ayrı vahidlərin məna həcmi izləməyə imkan verir” (4, 171). N.Vəzirovun dram əsərlərinin dilini öyrənərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, müəllif ilk dram əsərlərindən başlayaraq, böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun «canlı dili ədəbiyyata daxil etmək» (B.Çobanzadə) yolunda şərəfli işini davam və inkişaf etdirmək sahəsində böyük xidmət göstərmişdir.

V.Vinoqradovun fikrincə, bədii əsərlərin linqvostilistik öyrənilməsi ilk növbədə dil vasitələrinin özünəməxsus dərk etmə priyomlarını və istifadə üsullarını üzə çıxarır. Vəzirovun pyeslərinin dilində elə məqamlar var ki, bütünlüklə folklor nümunələrindən, xalq söz və ifadələrindən ibarətdir. Təbii ki, yazıcının əsərlərini nəzərdən keçirərkən ilk diqqət çəkən məqam əsərlərini əksər hissəsinin adının atalar sözü və məsəllərdən götürülməsidir. “Atalar sözləri “həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər”, xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsini, xalqın dühasını”, yaxud “xalqın həyat təcrübələrinin nəticələrini” başqa sözlə “xalqın ümumiləşdirilmiş təcrübəsini əks etdirən” qısa, dolğun, yığcam, konkret, mənalı, son dərəcə hakimənə aforistik ifadələrdir” (2, 5). N.Vəzirov bədii irsində mühüm yer tutan pyeslərə hikmətli söz və ifadələrdən başlıqlar seçməklə sanki bu əsərlərin məğzini açmış olur. “Daldan atılın daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Nə əkərsən, onu biçərsən”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” və s. Kimi başlıqlar ədibin xalq ədəbiyyatına, folkloruna olan marağını əks etdirir. Lakin bu maraq təkcə əsərlərin başlıqları ilə məhdudlaşmır, pyeslərin özü də hikmətli söz və məsəllərin, frazeoloji ifadələrin çəkisi ilə ədibin digər nəsr

nümunələrindən fərqlənir. Sadə məişət üslubuna əsaslanan ədib əsərlərində dövrün səciyyəsinə verməyə müvəffəq olur.

X I r d a x a n u m . Sən kimi kişini çay aşağı axıdım, çay yuxarı axtarım. Şükür Allah, sənə! Mənə bax, sahibimə bax!

Ə b d ü r r ə h I m bəy . Arvad, sən atayın goru bir mənə de görüm başına at təpib, ya ki soyux dəyib? Axır məndən nə istəyirsən?

X I r d a x a n u m . Sən nə kişisən ki, mən səndən nə istəyim... Bilməzsən nə var, nə yox, bilməzsən arvadın dərdi nədi, uşağın dərdi nədi. Gündüz axşama kimi asın qarışıb gədə-güdəyə, uşaq-muşağa. Gecə qumar, gündüz qumar.

Ə b d ü r r ə h I m bəy . Axı evdə nə dərd var ki, mən onun fikrinə qalam?... Təvəqqe eləyirəm ki, ağzını göyə tutmayasan!

X I r d a x a n I m . Qırqovul asın kola təpər, daldan xəbəri olmaz. Daş başıma salasan. (Ə b d ü r r ə h I m çubuğu gətirir, gedir) (7,25)

“Daldan atılın daş topuğa dəyər” komediyasından seçdiyimiz parçada işlənən başına at təpmək, ağzını göyə tutmaq, başı qarışmaq, tor atmaq, başına daş salmaq kimi zərb-məsəllər və frazemlər yazıcının düşüncəsini, ortaya çıxarmaq istədiyi məqamı bir daha vurğulayır.

C ə n n ə t ə l I a ğ a . Mən ancaq dünən bilmişəm başıma nə daş düşübdür... Borc, borc kimi deyil ki! M I r z ə , sən özgəsi deyilsən, evim yıxılıbdır.

M I r z ə Əsgər . Ağ, sən Allah elə danışma. Sənə nə olubdur ki, evin yıxıla... Borcsuz düşmənin olsun. Onun üçün ki, deyirlər borcum var, etibarım var... Bu halda borcsuz kimdir? Tamam xanlar, bəylər boğazacan borca batıblar, bir siz deyilsiz.

X a n p ə r v ə r bəyim . Ay kişi, bəsdir sən Allah, onsuz da bu gün mənim kefim yoxdur... Allahqulu, Allahqulu, a gədə, bir qəlyan gətir... Kişi bir sözün ucundan tutub dəxi qurtarmaq bilmir... Pul yiyəsinin canı çıxsın, bizi də buradan köçürməyəcəkdir.

C ə n n ə t ə l I a ğ a . Köçürdər də, hələ desən adamın gözünə ağ da salar! Kafir uşaqları bilmirsən adamın başına nə iş gətirirlər...(7,73)

Obrazların səciyyəsinin hərtərəfli işıqlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bu ifadələrin-dolayısı ilə frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi xalqın tarixi, məişəti etnoqrafiyası ilə bağlı məlumatların əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Daha doğrusu, “dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması, nəticədə həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır”(5, 27-28).

N.Vəzirovun əsərlərindəki frazeoloji ifadələri nəzərdən keçirərkən frazeoloji sabit ifadə və ibarələrin söz birləşmələri ilə bağlı olan fərqli

məqamları diqqəti cəlb edir. Ən əsası da odur ki, Vəzirovun dilində əsas bu tip ifadələr üstünlük təşkil edir. “Öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın, obrazlı olan ifadələrə frazeoloji sabit ifadə və ibarələr deyilir. Frazeoloji sabit ifadələrə atlar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdıları məsəlvari ifadələr, aforizmlər, rəvayətli ifadələr, ştamp və ya klişə adlanan ifadələr, ədəbi sitatələr və s. daxildir”(3, 272).

X I r d a xanım. *Nurcahan, bizə yatmaq kar verməz; gərək elə bu gündən başlayaq tor atmağa...*

F a t m a xanım. *Səndə taxsır yoxdu. Taxsır mənim o arvadağızdı oğlumdadı. Elə oğlun boyuna ip ölçüm... Mən öz əlimlə öz başıma daş salmışam, sənin ananı görə-görə, gedib səni alanda...(7, 44)*

Və ya

S ə f I q u l u . *Mən neyləyim, mən başıma nə daş salım, başına dönüm?.. Bir belə ziyanlığı görəndə vallah istədim o saat qara köpəyi tüfənginən vurum öldürüm.*

C ə n n ə t ə l l a ğ a . *Qara köpəyi sən kimi yüz nökrə vermərəm, çölə çıx axmaq. Bir durum, gör sən başına nə iş gətirəcəyəm, ölənəcən dadı damağından getməsin.*

S ə f I q u l u (gedə-gedə). *Ev ev deyil ki! Mən başıma nə kül töküüm?..(7, 59)*

Birinci cümlədəki *tor atmaq* ifadəsi həqiqi mənada deyil, məcazi anlam daşıyaraq kimisə tora salmaq ifadəsinin praktiki formasını ifadə edir. Boyuna ip ölçmək, başına daş salmaq, başına kül tökmək, dadı damağından getməmək kimi sabit söz birləşmələri əsərə həyatilik, canlılıq gətirir, qəhrəmanların dünyagörüşünün əks olunmasına xidmət edir. Lakin N.Vəzirovun dilində özünü göstərən xüsusiyyətləndirən biri də ondadır ki, əsər boyu lazım gəldikcə müxtəlif frazeoloji ifadələrdən istifadə edilib müəyyən mətləblər çatdırılsa da. Müəyyən məqamlarda atalar sözü və məsələllərlə deyilən fikirlər yekunlaşdırılır. “Dilimizdəki atalar sözləri frazeologiyanın zənginləşdirilməsində mənbə rolunu oynayır”(3, 273).

Heydərqulu ağa. *Bu işdə ölmək var, dönmək yoxdur...*

Allahqulu. *Ariğin nə işi var qoruyda ki, vuralar qıçı sına. Allah vara ata-oğul bir-birinin ətini yeinlər, bizə nə var, canları cəhənnəmə...(7, 72)*

Əsərdə bu tip frazeoloji vahidlərdən hazır, yaxud dəyişmiş transformasiya olunmuş şəkildə istifadə edərkən müəlliflər dilin estetik-bədii keyfiyyətlərini qabardır və onlardan bədii-üslubi effektiv yaratmaq üçün istifadə edir.

Pyesdəki frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi subyektin obyektə, müxtəlif predmet və hadisələrə münasibətini bildirir. Belə frazeoloji vahidlər alqış, qarğış, and, dua, yalvarış, çağırış və s. kimi mənalara malik olub,

obrazın daxili həyəcanı vəziyyətini ifadə edir. Muəllif belə frazeoloji vahidlərin üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə edə bilmiş, xüsusən fərdiləşdirmə məqamında bunlara daha cox diqqət yetirmişdir. Məsələn, qadan alım, qurban olum, başına dönüm, sən allah, anan sənə qurban kimi əzizləmə mənalı frazeoloji vahidlər əsasən qadınların – Xırda xanımın, Nurcahanın (“Daldan atılın daş topuğa dəyər”), Xanpərvər bəyimin (“Adı var, özü yox”) və s. dilində işlənmişdir. Bunlarda daha cox əzizləmə, and və yalvarış məzmunu vardır. Bunun əksinə olaraq Səfərqulunun, Bayraməli bəyin (“Ev tərbiyəsinin bir şəkli”), Fatma xanımın (“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”) dilində qarğış və söyüş bildirən frazeoloji vahidlər əsas yer tutur. Yazıçı ailə üzvlərinə olan hirsini, övladlarından, qardaşından narazılığını bildirmək üçün Səfərqulu və Bayraməli bəyin dilindən verdiyi - axmaq oğlu axmaq, heyvan oğlu heyvan, Fatma xanımın dilindən mürtədin balası, cin sifətli, adı batmış oğlum, südüm gözüne dursun, və s. ifadələri obrazların dünyagörüşü, təhsilinə, düşüncəsinə uyğun istifadə edildiyindən təbiiliyin qorunmasına nail olmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri də polisemantizm, omonimlik, sinonimlik və antonimlik əsasında daha geniş məcrada şərh olunur. Pyeslərdə işlənən frazemlərin sinonimliyi əsərlərin əsas özəlliklərdəndir. Frazeoloji vahidlər yalnız ayrı-ayrı sözlərin sinonimləri olmaqla qalmır, bir-biri ilə sinonim münasibətdə olmaqla, xüsusən bədii əsərdə obrazlılıq, ifadəlilik vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Hətta faktlar göstərir ki, bu cəhət – frazeoloji vahidlərin sinonimliyi bədilik vasitəsi kimi yazıçıya daha cox imkan verir; dilin sinonimik imkanları, üslubi funksiyalarının yaxşı mənimsənilməsi nəticəsində yazıçılar nəzərdə tutduğu fikri dinləyiciyə çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin, emosional və ekspressiv ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilir ki, bu da müəllif dilinin təsir gücünü artırır. Sinonim frazeoloji cərgələr sanki təbiətən bədii əsər üçün yaranmışdır. Bunu əsərdəki canını boğazına yığmaq-təngə gəlmək, canına od düşmək-ciyərin od tutub yanmaq, haramın olsun – burnundan gəlsin, qadan alım – başına donum – qurbanım olum – (anam) gözlərinə qurban və s. Saysız-hesabsız sinonim sıralar da təsdiq edir. Sinonim frazeoloji vahidlər nitqin emosionallığını, təsir gücünü, ifadəliliyini artırır, onun xəlqiliyini təmin edir. Frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları genişdir və fikrin emosional, yığcam, dəqiq, obrazlı ifadəsi, müəyyən anlayışın əsas cəhətlərinin incəliklərinə qədər nəzərə carpdırılması üçün bunlardan bədii əsərdə istifadə edilməsi həyati bir zərurətdir. Prof. Ə.Dəmirçizadə frazeoloji vahidlərin bu xüsusiyyətini müşahidə edərək: “İdiomların üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sozlərə, ifadələrə sinonim ola bilməsi ilə izah edilir və məhz sinonimliklə də onların üslubi imkanları müəyyənləşir” (1, 169) qənaətinə gəlir.

Bədii dil üzərində əməli işi və pyeslərdəki leksik və frazeoloji vahidlərin təhlili və bunların semantik xüsusiyyətləri subut edir ki, N.Vəzirov ziddiyyətli və mürəkkəb bir zamanda yaradıcılıqla məşğul olsa da, M.F.Axundovla güclənən milli ədəbi dilimizin nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq səyi ilə kifayətlənməmiş, həm də xalq dilinin bitməz-tükənməz xəzinəsinə əsaslanaraq, milli ədəbi dilimizi material və quruluş cəhətdən zənginləşdirmək, sağlam bir yolla inkişaf etdirmək sahəsində çox böyük iş görmüşdür. N.Vəzirovun pyeslərinin orijinallığı, həyatiliyi və gücü təkcə onun əsərlərində qoyulan əsas məsələlərdə və həmin məsələlərin xalqın xeyrinə necə həll edilməsində deyil, həm də bu əsərlərdə istedadla istifadə edilmiş dildə - ümumxalq Azərbaycan dilinə məxsus xüsusiyyətlərdə təzahür edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962
2. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, Yazıçı, 1981, 336 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, Nurlan, 2008, 442 səh.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, I cild, Nurlan, 2008, 560 səh.
5. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərini frazeologiyası, Bakı, 2009
6. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, 2009
7. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 304 səh.

Т.Дж Алиева.

Семантические особенности фразеологических единиц в пьесах Н. Везирова

Резюме

Оригинальность и мощь пьес Н. Везирова отражены не только в основных проблемах, стоящих там, но и в том, как решать эти вопросы в пользу народа, а также в особенностях азербайджанского языка. Язык пьес Везирова состоит исключительно из фольклорных образцов, народных слов и фраз. В этом аспекте фразеология в пьесах Н.Везирова дает богатый и своеобразный материал для исследования. Изучение фразеологических единиц в пьесах Н.Везирова помогает выбрать способы включения фразеологических единиц в тексты. Анализ языка работ показывает, что слова наших предков играют важную роль в обогащении фразеологии. Отмечается, что писатель заботится о фразеологических единицах, использует их, чтобы различать разные

ситуации и персонализировать свои образы. Синонимические фразеологические единицы, используемые в этих пьесах, увеличивают эмоциональность, силу удара, выражение речи. В статье рассматривается использование автором эстетических и художественных качеств языка и их использование для создания эффекта художественного стиля при использовании этого типа фразеологической единицы в готовом или транскрибированном виде. Изучение лексических и фразеологических единиц и их семантических особенностей в статье предполагает, что Н.Везиров проделал большую работу по обогащению нашего национального литературного языка и его здоровому развитию.

Aliyeva T.J.

**Semantic features of frazeological units
in n.vezirov's plays
Summary**

The originality and power of N.Vezirov's plays are not only reflected in the main issues set out there, but also in how to deal with these issues in favor of the people, but also in the features of the Azerbaijani language. In this aspect, phraseology in N.Vezirov's plays gives rich and peculiar material for investigation. Investigation of phraseological units in N.Vezirov's plays helps to choose the ways of including phraseological units in the texts. The language of Vezirov's plays consists entirely of folklore samples, folk words and phrases. The analysis of the language of the works shows that the words of our ancestors play an important source in the enrichment of phraseology. It is pointed out that the writer cares about phraseological units, uses them to differentiate different situations, and personalize their images. The synonymic phraseological units used in these plays increase the emotionality, impact strength, expression of speech. The article examines the author's use of the aesthetic and artistic qualities of the language and the use of them to create an artistic-style effect when using this type of phraseological unit in the ready or transcribed way. Investigating the lexical and phraseological units and their semantic features in the article suggests that N.Vezirov has done a great job in enriching our national literary language and developing it in a healthy way.

Rəyçi: Dürdanə Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏMİNƏ ƏZİZOVA
Bakı Slavyan Universiteti
kamina@mail.ru

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR TƏSNİFİ HAQQINDA

Açar sözlər: onomastika, antroponim, toponim, struktur, komponent, formant, антропосас, təkrarlanan element

Ключевые слова: ономастика, антропоним, топоним, структура, компонент, формант, антропооснова, повторяющийся элемент

Key words: anomastics, antroponims, toponims, structure, component, formants, reiterated element

Onomastik vahidlərin quruluş xüsusiyyətləri linqvistikada geniş tədqiq olunmuş məsələlərdən biridir və onomastikaya dair işlərdə öyrənilən xüsusi adın quruluşuna dair izah və məlumatlar verilir. Buna baxmayaraq onomastik vahidlərin strukturu, onların komponentlərə ayrılması barədə yekdil fikir və yaxud ümumi qaydalar demək olar ki, yoxdur, fərqli fikirlər isə çoxdur. Diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, onomastik vahidlərin strukturu məsələsi ümumi şəkildə qoyulmur, çox zaman ayrı-ayrı onomastik vahidlər, əsasən, toponim və antroponimlərlə əlaqədar şərh olunur. Məsələn, «Toponimlərin quruluşu dedikdə adətən, onların konkret səciyyəvi morfoloji xüsusiyyətləri, yəni sözün müəyyən şəkildə dəyişməsi(hallanması), müvafiq şəkilçilərlə birləşməsi və bəzi sözdüzəltmə tipləri üçün əsas rolunu oynaması başa düşülür»[1, s.85]. Qeyd olunduğu kimi, onomastik vahidlərin quruluşunu öyrənməyə aid məsələlərə bir çox tədqiqatçılar baxmışlar və onlar bu məsələyə fərqli şəkildə yanaşmışlar. Hər bir tədqiqatda öyrənilən materiala münasibət bildirilmişdir. Ona görə də, «onomastik vahidin strukturu nəyi nəzərdə tutur?» sualı cavablandırılmamışdır. Qədim slavyan adlarının strukturu məsələsinə münasibət bildirən S.Rospond göstərmişdir ki, bütün işlərdə strukturlar deyil, müqayisəli və təkamül fonunda qavranılan antroponomik tiplər deyil, yalnız təcrid olunmuş şəkildə götürülən qrammatikləşmiş hissəciklər fərqləndirilir, yəni mürəkkəb adın birinci hissəsinin isim və ya sifətin olduğu müəyyən edilir. Bununla da arxetiplərin müasir və ən müasir formalardan fərqləndirilməsi üçün son dərəcə vacib olan xronoloji stratiqrafiya aradan götürülür, silinir»[2, s. 4].

A.A.Superanskaya xüsusi adların alınması prosesində quruluşda dəyişmələr məsələsinə münasibət bildirmişdir. Onun fikrinə görə, «hər bir dildə xüsusi isimlərin fonem tərkibi fərdi, onların səslənməsi beynəlmiləl olduğu kimi, xüsusi isimlərin morfologiyası da hər bir dildə fərdi,onların quruluşu isə beynəlmiləldir. Xüsusi isimlərin quruluşu dedikdə, hər şeydən

əvvəl, onların səs tərkibi başa düşülməlidir. Buraya sait və samitlərin əvəzlənməsi, açıq və qapalı hecalar, adın tək və ya çox sözlülüüyü aiddir. Bu vahid quruluş, əgər belə demək olarsa, hər bir dilin morfoloji sisteminə xüsusi şəkildə uyğunlaşır. Adların həmahəng elementləri dəyişmədən morfolojiləşərək, həmahəng olmayan elementləri isə şəkildə çox dəyişərək, yeni dilin sisteminə uyğunlaşır. Bu zaman sözdə artma və ya əksinə, azalma baş verir, ümumiyyətlə səsdüşməsi olur»[3, s. 19]. T.H.Kusimova başqırd antroponimlərini quruluşuna görə sadə (düzəltmə və qeyri-düzəltmə) və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölmüşdür. Müəllif sadə qeyri-törəmə antroponimləri bir sözdən ibarət olanlar sayır, belə hesab edir ki, antroponimlərin yaranmasında sadə törəmə olanlar daha çox istifadə olunur. Onlar adi adlar kimi sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir. Tədqiqatçı mürəkkəb antroponimlərin quruluşunu onların yaranmasında iştirak edən nitq hissələrinə görə müəyyənləşdirilmiş və 14 morfoloji tipi fərqləndirmişdir [Bax: 4, s. 37]. Onomastik vahidlərin strukturu məsələsinə yanaşmada qeyd edilən Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan dilçiliyində bu məqamda sadə, düzəltmə, mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində xüsusi adlardan bəhs edilir. Söz birləşməsi şəklində olan onomastik vahidləri tərkibdəki sözlərə əsasən komponentlərə ayırmaq olar. Bu halda komponent tərkibə daxil olan söz hesab olunacaqdır. Onda söz birləşməsi şəklində olan onomastik vahidlər birkomponentli və çoxkomponentli olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Məsələn, *Bakı, Lənkəran, Baş Talıblı, Yuxarı Ayrim, Ağcaqız oğlunun yalı* və s. Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, belə bölgüdə çoxkomponentli onomastik vahidin tərkibinə iki və daha artıq komponentə rast gəlmək mümkündür. Deməli, çoxkomponentli onomastik vahidləri ikikomponentli, üçkomponentli və i. a. olmaqla yenidən qruplara bölmək mümkündür və bu halda *Baş Talıblı, Yuxarı Ayrim ikikomponentli, Ağcaqız oğlunun yalı isə üçkomponentli xüsusi adm olacaqdır*. Onomastikaya dair tədqiqatlarda “komponent” sözünə bir mənada qeydə alınmır, sahənin anlayışını bildirən termin kimi də işlənir. Onomastika terminləri lüğətində “komponent” lüğət məqaləsi yoxdur. Rus dilində olan bu lüğətə “komponent imeni - adın komponenti” termin-söz birləşməsi daxil edilmiş, baş sözdən sonra mötərizədə “element imeni” (adın elementi) açıqlaması verilmişdir. Bu terminin izahında göstərilir ki, adın komponenti və ya adın elementi xüsusi adın tərkibinə daxil olan morfoloji mənası olan vahiddir [Bax5, s. 66]. Belə məlum olur ki, onomastikada hər bir onimin komponenti onun tərkibindəki morfoloji məna bildirən elementdir.

“Komponent” ümumişlək söz olub bir şeyin tərkibindəki elementi, ünsürü, vahidi bildirir. Xüsusi adtəşkiledicilərini ayırma prosesi onu elementlərinə və deməli, komponentlərinə ayırma kimi qəbul edilə bilər. Əgər məsələyə obyekt adlandıran söz səviyyəsində yanaşsaq, onda “Bakı” və

“Ağababalı” xüsusi adlarından birincisinin birkomponentli, ikincisinin ikikomponentli olduğunu söyləyə bilərik. “Ağababalı” onimində “-lı” şəkilçisi vardır. Eyni zamanda belə bir məsələ ilə üzləşirik “Ağababa” şəxs adı özü iki komponentdən ibarətdir: ağa + baba. Əgər “Ağababalı” soyad və ya familiya olarsa, onda “-lı” familiya düzəldən formant sayıla bilər. Bu halda antroponimik sistemdə qeydə alınan bu soyad üçkomponentli olacaqdır. “Ağababalı” xüsusi adı toponimdirsə, onda bu onomastik vahid iki element əsasında formalaşmışdır. Yəni birinci komponent şəxs adı (Ağababa), ikinci komponent isə toponim düzəldən “-lı” formantıdır. Yeri gəlmişkən formant sözünün də anlayış mənasını, yaxud definisiyasını vermək lazımdır. Yuxarıda istinad etdiyimiz lüğətdə “formant” sözü ayrılıqda termin kimi verilmir. Bunun müqabilində “antoponimniy formant” və “toponimniy formant” anlayışları təyin edilir. “Antroponim formantı – Antroponimin affiks element, suffiksi və ya fleksiyadır. Toponim formantı – toponimi düzəltmək üçün istifadə olunan formant” [5, s.35, 137]. Göründüyü kimi, müəllif toponim formantının definisiyasını verərkən “formant” sözünü təkrar işlətməmişdir. Bu isə yenə də “formant” anlayını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

R.Həbibli göstərir ki, «təbii nominasiya prosesində yaradılan toponimlər daha sistemlidir. Çoxsaylı paradigmatik cərgələr təşkil edir, obyektlərin mühüm əlamətlərini bildirən sözlərlə motivləşir, əhalinin obyektləri yaxşı tanıdığını göstərir (6, 121-125)». Təbii ki, xüsusi adların nominasiyasında çox sayda sözdən istifadə olunur. Mahiyyət etibarı ilə belə sözlərin komponent və ya formant olmasını da aydınlaşdırmaq vacibdir. Təsnifat prosesində bu cəhət mühüm əhəmiyyət daşıyır. P.İsmayılov yazır: “Kəlbəcərin onomastik vahidləri quruluşuna, komponentlərinə görə təsnif oluna bilər. Toponimləri söz və söz birləşməsi şəklində iki əsas qrupa ayırmaq mümkündür. Yalnız bir sözdən ibarət olan toponimlər Ağqaya, Ağdaban, Ağdaş və s. daha çoxdur. Bu adlar ərazinin əsas yaşayış məntəqələrinin adlarını bildirən toponimlərin böyük hissəsini təşkil edir. Söz birləşməsi olan adlar da müəyyən toplu yaradır. Yuxarı Ayrım, Dağ Qılıçlı, Baş Qaraçanlı, Birinci Milli, Kiçik Qızılqaya, Orta Qaraçanlı toponimləri bu qəbildəndir. Müəllif qeyd edir ki, rayon ərazisində söz birləşməsi şəkilli antroponimlər qeydə alınır ki, bunlardan əksəriyyəti iki və üç komponentlidir: Səməd yamacı, Kəkilin yalı, Sultan Heydər dərəsi, Nişdərin dərəsi, Tazinin dərəsi, Ağababa zirvəsi, Astan ölən yal, Pəriçinqıllı dağı, Sonanın qayası, Ağcagiz oğlunun yalı, Alının dərəsi, Qəhrəman bəy təpəsi, Yusifin çökəyi, Namazın çökəyi və s.” [7, s. 61]. K.Səmədovanın tədqiqatında struktur təsnif aparmaq meyili özünü göstərir. O yazır: “Toponimlər tərkibinə daxil olan komponentə görə müəyyən qruplara bölünə bilər. Ən çox nəzərə çarpan komponentlər aşağıdakı sözləri əhatə edir: bəy,

xan, ağa, müxtəlif antroponimlər, zor, qışlaq, kilsə, çay, xana, kənd, bulaq, qala, qaya, arx, qara, boz, sarı, vəng, daş, dərə, baş, təpə, tala və s. Müəllif bu tipli toponimləri mürəkkəb toponimlər adlandırmışdır. [8, s.105].

T.Əhmədovun monoqrafiyasında tərkib ünsürünün birinin təkrarlanması məsələsinə baxılır. Müəllif təkrarlanan oykonimlərin əvvəlinə artırılan sözlərin semantik qruplarının təyin etmişdir. Onun fikrinə görə, Azərbaycan toponimikasında təkrarlanan coğrafi adların fərqləndirilməsində 11 semantik qrup ayırmaq olar ki, bu qrupları diferensiallaşdırıcı əlamətdən istifadə olunur. T.Əhmədov yazmışdır: «Diferensiallaşmış eyniadlı toponimlər iki qrupa ayrılırlar: 1. Eyni semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə diferensiallaşdırılanlar; 2. Qarışıq semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə differensiallaşdırılanlar» [9, s. 102-103].

Antroponimlərin düzəlməsinin öyrənilməsində əsas diqqəti antropoəsaslar və antropoformantlar üzərində cəmləşdirəcəyik. Biz belə hesab edirik ki, «xüsusi isimlərin düzəlməsi məsələsini təhlil edərkən, əsaslar və formantlardan danışmaq lazım gəlir. Çünki əsasın tərkibinə daxil olan prefiks, kök və suffikslər, bir qayda olaraq, onomastikaya qədərki formanın komponentləridir. Onlar xüsusi isimlər üçün baza rolunu oynamışdır. Sonuncunun tərkibinə hazır əsaslar (enonimlər) axırda daxil olmuşdur» [3, s.22]. P.İsmayılov da qeyd edilmiş məqaləsində onomastik vahidlərdə komponentin təkrarlanması məsələsinə baxmışdır. O bu fikirdədir ki, toponimlərin eyni məntəqə, ərazi daxilində təkrarlanır. Bu hal müxtəlif yaşayış əraziləri üçün mümkündür. ...Bir ərazi daxilində toponimlərin təkrarlanması onların ərazi vahidi kimi qarışıq salınmasına səbəb olur. Qeyd olunan çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün toponimikada təkrarlanan toponimləri fərqləndirmək üçün müəyyən sözlərdən istifadə edilir. Belə sözlərə toponim fərqləndirici sözlər də deyilir. Toponim fərqləndirici sözlər çox deyildir. Toponimikada fərqləndirmə məqamında, əsasən, aşağı, yuxarı, orta, baş, birini, ikinci, böyük, kiçik sözlərindən istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, P.İsmayılov struktur təsnif də aparmışdır. Onun fikrinə görə, Kəlbəcər rayonunun bir sözdən ibarət olan onomastik vahidlərini sözün quruluşuna görə əsas üç qrupa ayırmaq mümkündür: 1) sadə, 2) düzəltmə, 3) mürəkkəb söz şəklində olan onomastik vahidlər. Müəllif sadə söz şəklində olanlara aid Boyur, Comərd, Əsrik, Kaha, Laçın, Lev və s., düzəltmə söz şəklində olanlara dair Armudlu, Bozlu, Dovşanlı, Hopurlu və s., mürəkkəb söz şəklində olanlara aid Məmmədşəfi, Mozkənd, Şahkərəm, Sarıdaş, Sınıqkilsə, Soyuqbulaq kimi misallar vermişdir. Bundan əlavə tədqiqatçı tərkibdəki söz və şəkilçilərə görə struktur modelləri təyin etmişdir [7, s. 60].

Bəzən onomastik vahidləri onların tərkibindəki söə görə qruplara bölürlər. Bu cür bölgü aparanlar toponimlərdə ən çox nəzərə çarpan komponentlərin bəy, xan, ağa, müxtəlif antroponimlər, qışlaq, çay, xana,

kənd, bulaq, qala, qaya, arx, qara, boz, sarı, daş, dərə, baş, təpə, tala, binə olması qeyd edilir və bundan sonra da başqaları, məsələn, tərkibində qurd, baş, oğlu, keçi, batır, daş, dil, qoç və s komponentlər olanlar kimi bölgü aparılır. Belə yanaşma ifrat çox qrupun fərqləndirilməsinə, bir sıra qruplara yalnız bir onomastik vahidin daxil edilməsinə səbəb olacaqdır. Azərbaycan onomastikasına dair digər tədqiqat işlərində də onomastik vahidlərin struktur bölgüsü məsələsinə toxunulur. Qeyd etdiyimiz kimi bu məsələyə onomastik vahidin müəyyən növü əsasında yanaşmalar daha çoxdur. Fikrimizcə, Ç.Hüseynzadənin bu sahədəki fikirləri daha çox maraq doğurur. Müəllif antroponimləri tədqiqata cəlb edərkən toplanmış materialın struktur izahını verməyə çalışmış, orta əsrlər ərəb dilli yazılı abidələrdəki türk mənşəli antroponimlərin struktur xüsusiyyətlərinə qədim türk antroponimlərinin qurulma planından baxmışdır. O, tədqiqata cəlb etdiyi bütün antroponimlər üç qrupa bölmüş (a) ilkin birəsaslı antroponimlər; b) törəmə birəsaslı antroponimlər; c) ikiəsaslı antroponimlər) və sonda yazmışdır: “Onomastik tədqiqatlarda struktur bölgünün bir çoxvariantları qeyd olunur: *sadə, düzəltmə, mürəkkəb; törəmə, qeyri-törəmə, mürəkkəb; birəsaslı, ikiəsaslı, çoxəsaslı; ilkin, ikinci, birəsaslı, composita* və i.ə. Göstərilən bölgülərin müəllifləri ilə mübahisəyə girərək, biz belə hesab edirik ki, yalnız bizim materiala deyil, bütün qədim türk antroponimlərinə tətbiq olunmaq baxımından məhz yuxarıda verilmiş struktur bölgü daha düzgündür [9, s.62].

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, onomastik vahidlərin struktur tipologiyası və təsnifatı seçilən meyardan birbaşa asılı məsələdir. Məsələ birsözlü onomastik vahidin tərkibindəki komponent və ünsürlərə görə bölgü ilə bağlı olduqda bir nəticə, onomastik vahidləri təşkil edən sözlərin sayı əsasında bölgüdə başqa bir nəticə alınır. Belə olduqda komponent və element deyəndə nəyin nəzərdə tutulmasını aydınlaşdırmaq çətinlik törədir. Başqa bir cəhət odur ki, onomastik vahidin *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* olması şərti sözün *sadə, düzəltmə* *mürəkkəb* olma şərtindən fərqlənir. Deyək ki, antroponim toponimin əsasında durur və söz olaraq antroponim *mürəkkəb* sözdür. Bundan sonra toponim *düzəltmək* üçün ona *şəkilçi* artırıldıqda *mürəkkəb* sözə *şəkilçinin* artırılması ilə üzləşirik. Digər tərəfdən, onomastik vahid *düzəldən* elementlər bilavasitə qrammatik *şəkilçilər* olaraq qəbul edilə bilməz. Doğrudur, onlar əsasən dilin qrammatik sisteminin vasitələri sırasından götürülür. Ancaq bu o demək deyil ki, yeni onomastik vahid qrammatik *şəkilçi* əsasında formalaşır. Onomastik vahidin yaradılması üçün müəyyən sözlərdən də istifadə edilir. Məsələn, təkrarlanan onomastik vahidləri bir-birindən fərqləndərmək məqamında istifadə olunan *aşağı, yuxarı, orta, baş, yeni, təzə* kimi sözlər bu cür fərqləndirmə məqsədli sözlərdir. Qeyd edilənlər bir daha onun göstərir ki, onomastik əsas, onomastik formant anlayışlarının daxil edilməsi və xüsusi adların bu cür element və komponentlər üzrə təsnifi

müsbət nəticə verə bilər. Onomastik vahidlərin struktur xüsusiyyətləri yalnız onların ayrı-ayrı növləri üçün deyil, ümumi mahiyyət kəsb etməli bütün onomastik vahidləri əhatə etməlidir. Belə olduqda qoyulmuş məsələ sistem kimi həllini tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. БекжановТ., Абдимуратов К. Структура каракалпакских топонимов. //Советская тюркология. 1971, №6. с.85
2. Роспонд С. Структура и классификация древновосточно славянских антропонимов (имена)//Советская тюркология. 1965. №3, с.4
3. Суперанская А.В. Структура имени собственного. М., 1969. с.19
4. Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД. УФА, 1975, с.37.
5. Подолская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Москва, Наука, 1988, 192 с.
6. Həbibli R. Onomastik nominasiyada əlamətlərin rolu. //AMEA Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2004, N3-4, s.121-125
7. İsmayilov P. Kəlbəcər ərazisində çoxkomponentli onomastik vahidlər və onların təkkomponentliyə doğru inkişafı//Цмуммилли лидеримиз Щейдяр Ялийевин анадан олмасынын 88-жи илдюнцмця Азырбайжан дювлятчилийинин 93-жц иллийиня щяср олунмуш «Глобаллашма щяраитиндя давамлы инкишафын актуал проблемляри» адлы бейнялхалг конфрансын материаллары. Азырбайжан Университети, Бакы, 2011, s.59-72
8. Səmədova K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları. Bakı, Nurlan, 2008
9. Hüseynzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2011

К.Азизова

О структурной классификации ономастических единиц

Резюме

В статье рассматривается вопрос классификации ономастических единиц по их построению. Автор выражает своё отношение к данному вопросу, даёт свои объяснения и анализ. В результате этого анализа подтверждается неразработанность общей методологии определения структуры ономастических единиц, уточняется, что в этом направлении лишь были предприняты попытки.

Анализу подвергаются и часто используемые в структурной классификации понятия – компонент, формант, основа, суффикс. Выявляется, что наиболее сильной является тенденция к анализу структурной классификации по следующим трём группам: простая, производная, сложная.

В статье проводятся сравнения и с другими тюркскими языками. Выявляется, что во многих работах по этой проблеме классификация проводится на основе слов, входящих в состав ономастических единиц. Проведенный анализ даёт основание сделать вывод о том, что определение типов ономастических единиц по их структуре нужно проводить, используя основу и форманты.

K.Azizova

**About the structural classification of anamastic units
SUMMARY**

The article is devoted to the types of anomastic units according to their structure. Different attitudes are reflected and various comments are given. These prove that general methodology hasn't been worked out for determining the structure of proper names in Anomastics.

Different attempts are made to classify the proper names. In this article broadly used elements such as component, formant, suffix and root are investigated. In the tendency to classify the structure according to simple, derivative and compound is strong.

There is also comparison with the other turkish languages. We may come to conclusion that the structural types of anamostic unit must be determined according to the root and formants in the component.

Rəyçi: Xalidə Babəşova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ТАРАНА КЯЗИМОВА
Бакинский славянский университет
tarana@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Ключевые слова: концепт, понятие, лингвокультурология, когнитивный подход, концептосфера.

Açar sözlər: konsept, anlayış, linqvokulturologiya, koqnitiv yanaşma, konseptosfera.

Keywords: concept, concept, cultural linguistics, cognitive approach, concept sphere.

Концепт – это междисциплинарный термин, используемый в целом комплексе наук, в рамках исследований философов, логиков, психологов, культурологов, где он подвергается внелингвистической интерпретации (11, с. 42). Термин «*концепт*» в его лингвистической интерпретации можно считать сравнительно молодым: он отсутствовал в лингвистических словарях еще в 50-70-е гг. XX века, но с конца XX столетия и по настоящее время употребляется в лингвистике столь же активно, как и в философии. Природу концепта в российской и зарубежной лингвистике исследовали В.фон Гумбольдт, Дж. Лакофф, Ч. Филлмор, а также А. Бабушкин, В. Колесов, Е. Кубрякова, Д. Лихачев, З. Попова, А. Потебня, И. Стернин, Г. Токарев и др. К настоящему времени в научной литературе в толковании термина «концепт» сформировалось несколько подходов. В настоящее время в лингвистике существует четыре основных направления, каждое из которых имеет свой взгляд на определение термина «концепт» (культурологическое, философское, психолингвистическое, собственно лингвистическое). 1. Культурологический подход к исследованию концептов (Н.Д.Арутюнова, В.И.Карасик, Ю.Лотман, Г.Г.Слышкин, Ю.С.Степанов и др.), с одной стороны, связан с философией (так как предметом изучения являются такие ценностные концепты, как судьба, жизнь, свобода и др.), с другой стороны – с лингвистикой (так как данные концепты анализируются прежде всего в текстах художественной литературы). Сторонники данного направления по-разному представляют концепт. Н.Д. Арутюнова рассматривает концепт как явление, на развитие которого оказывают влияние такие факторы, как жизненный опыт, традиции, идеология того или иного общества. Концепты представляют собой своего рода

культурный слой, находящийся между человеком и миром. Подчеркивается, что не всякое явление реальной действительности служит базой для образования концепта, а лишь то, которое становится объектом оценки (1, с.3-6).

2. Философское направление (Ж.Делез, Ф.Гваттари, П.Рикер, М.Фуко и др.) рассматривает термин «концепт», как некий сгусток смысла, некое пространственное образование, событие, присущее только философии. В понимании философов концепт – это философская идея. Философский подход в российской лингвистике обозначен в трудах В. В. Колесова. Представленная в структуре родного языка философия является отражением национальной ментальности. Он есть «внутренняя форма», которая в границах словесного знака и языка в целом предстает в своих содержательных формах как образ. Концепт рассматривается как основная единица ментальности. Изучаются истоки, эволюция концептуальной системы, рассматриваются тексты по развитию русской ментальности.

3. Психолингвистическое направление (А.П. Бабушкин, Д.Б. Гудков, В.З. Демьянков, Н.И.Жинкин, В.В.Красных, Е.С. Кубрякова, Ю.А. Сорокина и др.) рассматривает концепт как явление ментального плана. Представители данного направления отмечают, что концепты идеальны и кодируются в сознании единицами универсального предметного кода, то есть, концепты появляются как чувственные образы, постепенно приобретающие абстрактное значение. Так, изучая взаимоотношения между значениями и концептами, Е.С. Кубрякова подчеркивает, что они имеют достаточно сложный характер в связи с тем, что слово или действие становится концептом только в процессе коммуникации, поскольку именно она приводит в движение совокупность представлений, ассоциаций, переживаний, сопровождающих данное «ключевое слово» или действие. 4. С лингвистических позиций исследование концепта было начато С.А. Аскольдовым-Алексеевым, опубликовавшим в 1928 году статью «Концепт и слово». В данной работе автор поставил проблему соотношения концепта и слова. Концепт трактуется им как некое мыслительное образование, выполняющее в процессе мысли заместительную функцию. Исследователь подчеркивал, что термин «концепт» имеет два вида – «общее представление» и «понятие». Концепт в отличие от понятия не только мыслится, но и переживается. Из этого следует, что его объем шире объема понятия. Концепт включает в себя само понятие, являющееся в свою очередь его обязательным ядерным компонентом.

Концепт обладает сложной структурой. По мнению Ю. Степанова, концепт имеет три «слоя»: (1) основной, актуальный признак; (2) дополнительный, или несколько дополнительных, «пассивных» признаков, являющихся уже не актуальными, «историческими»; (3) внутреннюю форму, обычно вовсе неосознаваемую, запечатлённую во внешней, словесной форме (11, с. 44). Ю.С.Степанов утверждает, что в семантический состав концепта входит вся прагматическая информация языкового знака, связанная с его экспрессивной и иллокутивной функциями. С.Г.Воркачев выделяет в составе лингвокультурного концепта три составляющие: понятийную, отражающую его признаковую и дефиниционную структуру, образную, фиксирующую когнитивные метафоры, поддерживающие концепт в языковом сознании, и значимостную, определяемую местом, которое занимает имя концепта в лексико-грамматической системе конкретного языка, куда войдут также его этимологические и ассоциативные характеристики (3, с.115-124). Согласно В.И.Карасик, концепт состоит из трех компонентов – понятийного, образного и ценностного (5, с.3-16). Итак, в лингвистическом понимании концепта наметилось три основных подхода. Во-первых, в самом широком смысле в число концептов включаются лексемы, значения которых составляют содержание национального языкового сознания и формируют 'наивную картину мира' носителей языка. Д.С. Лихачев предполагает, что совокупность таких концептов образует концептосферу языка (7, с.280-287), в которой концентрируется культура нации. Определяющим в таком подходе является способ концептуализации мира в лексической семантике, основным исследовательским средством – концептуальная модель, с помощью которой выделяются базовые компоненты семантики концепта и выявляются устойчивые связи между ними. Во-вторых, в более узком понимании к числу концептов относят семантические образования, отмеченные лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующие носителей определенной этнокультуры (6, с.78). Совокупность таких концептов не образует концептосферы как некоего целостного и структурированного семантического пространства, но занимает в ней определенную часть – концептуальную область. Наконец, к числу концептов относят лишь семантические образования, список которых в достаточной мере ограничен и которые являются ключевыми для понимания национального менталитета как специфического отношения к миру его носителей. Ключевыми концептами культуры являются обусловленные ею ядерные (базовые) единицы картины мира, обладающие экзистенциальной значимостью как для отдельной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщ-

щества в целом. К ключевым концептам культуры относятся такие абстрактные имена, как совесть, судьба, воля, доля, грех, закон, свобода, интеллигенция, родина и т. п. (8, с. 51). В современной лингвистике концепт является термином культурологии и когнитивной лингвистики. В задачи лингвокультурологии входит изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и этноса, языка и народного менталитета (8, с.28). Ученые считают, что в ее основе лежит триада – язык, культура, человеческая личность. Концепт является также одним из основных понятий когнитивной лингвистики, рассматривающей проблемы языка сквозь познавательную деятельность человека. При рассмотрении концепта в рамках когнитивной лингвистики, движение происходит от человека к культуре, в рамках лингвокультурологии – от культуры к человеку (4, с. 38). Говоря о классификациях концептов, необходимо подчеркнуть, что в основу классификаций разные ученые кладут различные признаки. Так, А.П.Бабушкин классифицирует концепты на лексические и фразеологические (2, с. 12). Со структурно-семантической точки зрения правомерно выделение в самостоятельные типы препозитивных, предложных и других концептов (6, с.40-45). Концепты могут типологизироваться не только структурно-семантически, дискурсно, но и социологически. Так, Д.С. Лихачев все концепты классифицирует на следующие группы; универсальные (например, «смерть», «жизнь»), этнические («отчизна», «интеллигенция»), групповые («сцена» для актера и зрителя), индивидуальные (они полностью зависят от личного опыта, системы ценностей, культурного уровня конкретного человека) (7, с. 280-287). Именно от степени владения культурой, т.е. уровня образованности, воспитанности, интеллигентности, зависит концептосфера конкретного человека. В современной лингвокультурологии существует несколько семантических классификаций концептов, автором одной из наиболее полных является В. Маслова. Ученый полагает, что все концепты можно разделить на 1) представления о мире (время, родина), 2) стихии и природа (вода, огонь), 3) представления о человеке (гений, странник), 4) нравственные концепты (правда, грех), 5) социальные понятия и отношения (дружба, война), 6) эмоциональные концепты (счастье, радость), 7) мир артефактов (дом, свеча), 8) концептосфера научного знания (философия, математика), 9) концептосфера искусства (музыка, танец) (9, с. 84).

Классификация М.В.Пименовой включает образы, идеи и символы, а также концепты культуры. Последние делятся на несколько групп: универсальные категории культуры (время, пространство, количество, качество); социально-культурные категории (свобода, труд, собственность); категории национальной культуры (воля, доля,

душа, дух для русской культуры); этические категории (правда, истина, долг); мифологические категории (ангел-хранитель, домовый) (10, с. 10). Таким образом, в современной науке широко представлена проблема изучения концепта и его природы, что свидетельствует о сложности данного феномена и актуальности дальнейшей его разработки в лингвистике.

Литература

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996.
2. Воркачев С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремиологии // Вопросы языкознания, 1997. № 4. С.115-124.
3. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. М.: ИТДГК «Гнозис», 2004.
4. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград, 2001, с. 3-16
5. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Монография. Волгоград, 2001.
6. Лихачев Д.С. Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: М.: Издательский центр «Академия», 2001.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2008.
9. Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. Кемерово: ИНК «Графика», 2004.
10. Пименова М.В. Введение в концептуальные исследования: уч. пособие. Кемерово: Кузбассвузизд, 2006.
11. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Языки русской культуры, 1997.

T.Kazımova

Müasir dilçilikdə konseptin öyrənilməsi: əsas istiqamətlər

Xülasə

Məqalədə “konsept anlayışı” mövcud dilçilik istiqamətlərində araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, hər istiqamətin nümayəndəsi “konsept” anlayışına öz baxış nöqtəsinə malikdir və məzmununu təşkil edən elementlərdən ibarətdir. Dil və məədniyyətin əlaqəsi hər bir yanaşmanın

ortaq mövqeyidir. Müasir elmdə konseptin öyrənilməsi və onun təbiəti geniş təqdim edilib, bu da bu fenomenin mürəkkəbliyindən və gələcəkdə onun araşdırılmasının aktuallığına dəlalət edir. Konsept özü-özlüyündə mürəkkəb termindir, bir çox elmlərdə, o cümlədən fəlsəfə, məntiq, psixologiya, kulturologiyada öyrənilir. Linqvistik interpretasiyada “konsept” terminini cavan termin hesab etmək olar, o dilçilik lüğətlərində qeyd edilməmişdir. Lakin müasir dövrdə bu termin çox aktiv istifadə olunur. Konseptin təbiəti həm rus, həm də xarici dilçilikdə öyrənilib. Hazırki dövrdə konseptin izahına dair elmi ədəbiyyatda bir çox yanaşma formalaşmış, hansıları ki, müəllif bu məqalədə araşdırmağa çalışmış.

T.Kazimova

Studying the concept in modern linguistics: main directions

Summary

The article considers the concept of “concept” in the aspect of existing directions in linguistics. The author comes to the conclusion that the representatives of each of them have their own views on the definition of the term “concept” and the elements that make up its content. Common to these approaches is the assertion of the connection between language and culture. In modern science, the problem of studying the concept and its nature is widely presented, which testifies to the complexity of this phenomenon and the relevance of its further development in linguistics. Concept is a complex term used in the whole complex of sciences within the framework of studies of philosophers, logicians, psychologists, and culturologists, where it is subject to extra-linguistic interpretation. In the linguistic interpretation, the term “concept” can be considered relatively young: it was absent in linguistic dictionaries. But at the present time it is used in linguistics as actively as in philosophy. The nature of the concept was actively explored in Russian and foreign linguistics. To date, the scientific literature in the interpretation of the term “concept” has formed several approaches that the author tried to make out in the article.

Rəyçi:

Şərqiyyə Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ДЖАМИЛЯ САФАРОВА

Бакинский славянский университет

camila@mail.ru

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В РУССКОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XIX- ПЕРВЫХ
ДЕСЯТИЛЕТИЙ XX СТОЛЕТИЯ

Ключевые слова: немецкие заимствования, языковое контактирование, калькирование, экзотизмы.

Açar sözlər: alman alınmalar, dil kontraktı, kalka, ekzotizmlər.

Key words: German borrowing, language contacting, tracing, exotism.

Благодаря обширным контактам России с иностранными государствами, в частности, с Германией, на разных этапах развития русского языка в нем сформировался значительный пласт заимствованной немецкой лексики. Активное освоение русским языком немецких слов наблюдается в последние десятилетия XIX – начала XX в. В это время в русском литературном языке закрепились такие ранее заимствованные немецкие слова разной тематической принадлежности, как *абзац, абонемент, аккумулятор, бедкер, вундеркинд, коллектив, компостер, крах, культуртрегер, лейтмотив, раритет, цеппелин, цугундер, штепсель, штрейкбрехер* [11, с. 218]: «Цеппелин спустился в Берлине при колокольном звоне и приветствиях стотысячной толпы» [«Петербургская газета» (1909) [НКРЯ]; «Новый вундеркинд – беженец одной из южных губерний и приехал сюда со своей матерью» [«Вечерний курьер» (1916)] [НКРЯ] и др. Интенсивность лексических заимствований из европейских языков в русском литературном языке конца XIX – начала XX в. возрастает в связи с дальнейшим развитием в России журналистики. Журналисты способствовали ознакомлению читателей не только с актуальными проблемами российского и мирового сообществ, но и вводили в язык новые понятия и новые слова. Так, в это время в связи с постоянным обсуждением на страницах русской прогрессивной печати вопроса о реформе суда и о формах судоустройства в русском языке получают широкое распространение слова, заимствованные из немецкого языка в 60-х гг. XIX в. – *адвокат* («Подъехал еще знакомый – адвокат Викентьев» [И.А.Бунин. На даче (1895)]; «Так себе, – лениво ответил адвокат, ежа плечи» [Д.Н.Мамин-Сибиряк. Хлеб (1895)], образно-переносное употребление которого сложилось еще в середине XIX века (*литературный адвокат* и т.п.) [16, с.477], а также *компетентный* и *компетенция*, ранее связанные только с судебной

практикой [14, с.155] 14 («Сумбатов, человек в высшей степени *компетентный* в театральном деле, дает следующую меткую характеристику Алексея Сергеевича...» [В.М.Грибовский. Чествование А.С.Суворина в Малом театре (1906)] [НКРЯ]; «Во всяком случае, только *компетентный* научный анализ данных путешествия разрешит сомнения» [«Русское слово» (1909)] [НКРЯ] и др.

Эти слова в процессе детерминализации к началу XX в. вошли в активный состав русского литературного языка. Через публицистику и ораторское красноречие русский язык конца XIX–начала XX в. пополнился немецкой общественно-политической и социально-экономической терминологией. Это было связано с развитием в России капитализма, с проникновением с Запада различных политических теорий и учений, влиянием переводной немецкой экономической («Капитал» К. Маркса), политической и пропагандистской литературы, а также с политическими событиями этого времени. В русский язык вошло слово *Интернационал* [4, с.309], ставшее употребительным в конце 60-х - 70-х гг. XIX века в связи с распространением в России движения I Интернационала.

В 1871 г. появляется слово *интернационалка* (Международная ассоциация рабочих), прототипом которого было немецкое International, освоенное русским языком в форме женского рода [11, с.219] («Затем наступили известные события в Западной Европе: *интернационалка*, франко-прусская война, Парижская коммуна и т.д.» [М.Е.Салтыков-Щедрин. Помпадур и помпадурши (1863-1874)]; «Явились *Интернационалка*, международные сношения всех нищих мира сего, сходки, конгрессы, новые порядки, законы [...]» [Ф.М. Достоевский. Дневник писателя. 1877. Год II-й (1877)]; *нейтралитет* [7, с.468]; *центризм* [7, с.781]; *коммунизм* [7, с.340]; во 2-ой пол. XIX – начале XX в. слово *идеология* [11, с. 260] и т.д. Русский литературный язык пополнился в это время также за счет калькирования немецких слов и выражений. В нем появились словообразовательные немецкие кальки, чему способствовала прозрачность их внутренней формы и структуры, облегчающей поморфемный перевод. Словообразовательные кальки оформлялись с помощью русских словообразовательных формантов, среди которых наиболее распространенными были: *-ние* (нем. Vergesellschaftung «обобществление», нем. Selbstbestimmung «самоопределение»); *-ость* (нем. Kampffähigkeit «боеспособность», нем. Selbstkosten «себестоимость», нем. Ganzheit «целостность») [11, с.227] «Лично Морган участвовал в войне за целостность союза» [«Русское слово» (1907)] [НКРЯ]; «Перейдем теперь к следующему вопросу: о том, как материально отражается на России государственное самоопределение Финляндии» [П.А.Столыпин.

Речь о Финляндии, произнесенная в Государственной думе 21 мая 1910 года (1910)] [НКРЯ]; *-тель* (нем. Arbeitgeber «работодатель») [11, с.232].

В начале XX века в русской поэзии за счет калькирования был образован ряд слов. Словообразовательные кальки по немецкой модели создал Игорь Северянин: *солнцесвет* (Sonnlicht), *бракоцель* (Ehekette), *лесофея* (Waldfee) и др. [2, с.111]. Например: «Она кусает платок, бледнея/, –Дэميمонденка и *лесофея*» (И.Северянин. Лесофея); «Вдруг видите брильянтовый браслет/, Как *бракоцель*, повиснувший на кисти/-Своей руки: вам скоро... много лет...»!.. (И.Северянин. Громокипящий кубок). Под влиянием немецкого языка в результате семантического калькирования в некоторых словах русского языка (*блок*, *скачок*, *попутчик*) развились политические значения [11, с.296-297] («Хотя большевики и не намерены подобно меньшевикам идти на какие-либо соглашения с другими партиями, но в принципе признают возможным в трудную минуту в последний момент выборной кампании войти в *блок* с кадетами» [«Русское слово» (1906)] [НКРЯ]; «Московский комитет социал-демократической партии высказался за *блок* со всеми партиями, признающими лозунг учредительного собрания» [«Новое время» (1906)] [НКРЯ]). В этот же период русский литературный язык пополнился немецкими терминами из технической сферы (*вентиль*, *бур*, *демпфер*), в том числе терминами горнодобывающей промышленности (*анкер*, *балка*, *кобальтин*) и спортивными терминами (*кегельбан*): «При театре находится буфет и большой крытый *кегельбан*» [«Московский листок» (1903)] [НКРЯ].

Новые заимствованные технические термины означали не только соответствующие денотаты, но и новый тип работы, технологии, производительности, качественный сдвиг в выполнении работ. В некоторых заимствованных ранее германизмах в начале XX в. наблюдается изменение семантической структуры (происходит семантическая дифференциация, уточнение и появление новых значений и оттенков значений). В основном это касается политической, а также технической и научной терминологии, поскольку научно-технический прогресс и развитие техники в начале XX в. привели к появлению или реконструкции технических устройств, оборудования, в частности, военного назначения. Так, отмечается возникновение нового значения в слове немецкого происхождения *брандер*. Как свидетельствует БАС, слово *брандер* (нем. Brander <Brand «горение, пожар») зафиксировано в лексикографических источниках XIX века в значении: 1) Судно, нагруженное горючими или взрывчатыми веществами для поджигания неприятельских судов или мостов [15, т. 1, с. 735]. В начале XX в. термин *брандер* получает значение: судно, затапливаемое в гавани,

бухте для заграждения входа и выхода из нее [7, с.126]. В этом значении слово брандер употреблялось в русском литературном языке в период русско-японской и Первой мировой войны: «Лючию» принимают за *брандер*, – и начинается пальба с батарей» [В.Э.Краевский. В Японии. «Nothing but truth» (Ничего, кроме правды) (1905)] [НКРЯ]. В русский язык конца XIX-начала XXв. в связи со сложившейся международной обстановкой из немецкого языка вошло определенное количество экзотической лексики разного содержания, часть которой была отмечена в словарях: политическая лексика, например, слово *ландштурм* «народное ополчение в Германии», употребительность которого возросла в период Первой мировой войны («Баварский *ландштурм*, по полученным сведениям, на этих днях будет призван под знамена» [«Новое время» (1914)] [НКРЯ]; «Немцы опасаются, что в случае занятия Французами Эльзаса местный *ландштурм* перейдет на сторону противника» [«Новое время» (1914)] [НКРЯ]); *партейтаг* «название партийного съезда в Германии, обыкновенно – съезд социал-демократической партии» [11, с.221] («Смерть застигла его внезапно на сборах к отъезду на *партейтаг* в Иене» [Кончина Бебеля (1913.08.14) // «Русское слово» (1913)] [НКРЯ]); предметно-бытовые слова, среди которых много обозначений напитков и продуктов питания, например, *марципан*, нем. из ит. Печенье из мелко растертого миндаля и сахара [6, с.267, с.269]; *маркбруннер*, нем. Высший сорт рейнвейна; *дóппель-кюммель* (нем., от *doppelt* «двойной» и *Kummel* «тмин»). Тминная настойка с разными специями [6, с.269]: «Хор не давал ему докончить и, чокаясь между собой, пел: Пили *дóппель-кюммель*» [Скиталец. Огарки (1906)] и др.

По данным лексикографических источников, в русский язык в начале XX в. вошло 1359 слов из немецкого языка (8, 5%) [1, с.103].

Заимствования из немецкого языка дополнили философскую терминологическую систему, в которую они традиционно входили на протяжении веков. В работах русских философов конца XIXв. рассматриваются переводы и способы толкования философских терминов: А.И.Введенский, 1894 (*Anschauung* «созерцание», *Bestimmungen* «предназначение», *Gefühl* «чувство», *Empfindung* «ощущение»); Н.П.Гиляров-Платонов, 1899 (*Vernunft* «разум», *intellectus* «восприятие») [3, с.15].

Процесс лексического заимствования в русском языке послеоктябрьского периода в XX веке представляется в виде кривой с вершинами, которые приходятся на рубеж 20–30-х и 50–60-х годов [8, с.195]. В первое десятилетие после революции система русского литературного языка вновь пополнилась техническими терминами

немецкого происхождения (*абзетцер, грейфер, муфель, тифdruk* и т.д.). В широкое употребление вошли политические, а также экономические термины (*концерн, маклер*). Послеоктябрьский период в развитии русской лексики характеризуется также использованием внутренних лексических и словообразовательных ресурсов языка, выразившихся в активном словообразовании по разным моделям иноязычных слов. Обобщение закономерностей употребления немецких заимствований в современном русском литературном языке в рассматриваемый период позволило проследить за их эволюцией, а также определить мотивацию проникновения и использования.

Литература

1. Володарская Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов // Вопросы языкознания, 2002, №4. С.96-118.
2. Грановская Л.М. Русский литературный язык в конце XIX–XX вв. М., 2005, 447 с.
3. Грановская Л.М., Алиев М.А. Философские термины и понятия в русском литературном языке (вторая половина XIX- первая треть XX вв.). Баку, 2013. 40с.
4. История лексики русского литературного языка конца XVII– начала XIX века. М., 1981. 373с.
5. Колесов В.В. Язык города. М.: Высшая школа, 1991. 192 с.
6. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксмо, 2008. 672с.
7. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М.: Русский язык, 1998. 848 с.
8. Крысин Л.П. Русское слово, свое и чужое // Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. М.: Языки славянской культуры, 2004, с. 72-228.
9. Левберг М.Е. Словарь иностранных слов. М.-Петроград, 1923, 288 с.
10. Лексика русского литературного языка XIX–начала XX века. М.: Наука, 1981. 358с.
11. Логос. Международный ежегодник по философии культуры. Русское издание. Кн. 1 / При ближайшем участии В.Вернадского, И.Гревса, Ф.Зелинского, Б. Кистяковского [и др.]. М.: Мусагет, 1910. 289 с.
12. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. М., 1907. 368 с.
13. Попов М. Словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. М.: Типография Товарищества И.Д.Сытина, 1911. 466 с.

- 14.Словарь современного русского литературного языка в 17 т. М.-Л., Т.1. 1950. 444 с.
- 15.Смирнов В. Полный словарь иностранных слов. М., 1908. 780 с.
- 16.Стерлигов С.Г. Немецкая антропонимика как лингвострановедческая проблема//Вестн. Нижегородск. ун-та им. Н.И.Лобачевского. Серия: Филология. ННГУ, 2003, №1, с.131-137.

C.Səfərova

XIX əsrin sonu – XXI əsrin ilk onilliklərində rus ədəbi dilində alman dilindən alınmalar

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin sonu – XXI əsrin ilk onilliklərində rus ədəbi dilində alman dilindən alınmalar araşdırılır. Germanizmlərin funksionallıq sferası və alınma motivləri müəyyən edilir. Burada alınma alman sözlərindəki məna çalarları və yeni mənaların dəqiqləşdirilməsi, semantik differensiası təhlil olunur. Müəllif tədqiqata araşdırılmamış materialı təqdim edir. Alman mənşəli eksozik leksikanın öyrənilməsi də təhlilə cəlb olunub. Rusiyanın geniş kontaktları görə rus dilində alınma almanın leksikasının geniş plastsı formalaşdı. Alman sözlərinin rus dili tərəfindən aktiv öyrənilməsi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu zaman rus ədəbi dilində müxtəlif tematikalı alman alınmaları əmələ gəldi. Leksik alınmaların intensivliyi digər avropa dillərindən XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada jurnalistikanın inkişafı ilə bağlıdır. Jurnalistlər təkcə dünya və Rusiyanın aktual problemləri ilə deyil, oxucuya yeni söz və anlayışları göstərirdilər.

J.Safarova

Borrowings from the German language in the Russian literary language of the end of the XIX th first decades of the XX century

Summary

The article discusses the process of borrowing German-origin vocabulary in the Russian literary language of the late XIX-first decades of the XXV. The motives for borrowing and the sphere of functioning of Germanism are determined. The article analyzes semantic differentiation, clarification and the emergence of new meanings and shades of meanings in borrowed German words. The author draws on the previously unexplored

material, including exotic vocabulary of German origin. Thanks to the extensive contacts of Russia with foreign countries, in particular, with Germany, at different stages of the development of the Russian language, a significant layer of borrowed German vocabulary was formed in it. The active mastering of Russian by the German words has been observed in the last decades of the nineteenth and early twentieth centuries. At this time, borrowed German words of various subject affiliation entrenched in the Russian literary language. The intensity of lexical borrowings from European languages in the Russian literary language of the late XIX - early XX centuries. is increasing due to the further development of journalism in Russia. Journalists contributed to familiarizing readers not only with the actual problems of the Russian and world community, but also introduced new concepts and new words into the language.

Rəyçi: Qalina Udalix
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ОФЕЛИЯ ТАГИЕВА

Бакинский славянский университет

ofeliya.salimova@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРИРОВАНИЯ ТЕКСТА КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В УЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ

Ключевые слова: вербальное поведение, межкультурное общение, коммуникативное взаимодействие, национально-культурная информация, дискурсивное свойство.

Acar sözlər: verbal davranış, mədəniyyət arasındakı ünsiyyət, kommunativ qarşılıqlı əlaqə, milli-mədəni informasiya, diskursiv xüsusiyyət.

Keywords: verbal behavior, intercultural communication, communicative interaction, natio-cultural information, discursive property.

В современной методической литературе всё чаще встречается обращение к обучению языку с позиций такого сложнейшего явления как культура. В научных изысканиях, связанных с данной проблемой, отмечается, что человек, который ставит своей целью обучиться иностранному языку, должен знать о вербальном поведении представителей этого языка для того, чтобы приемлемым и эффективным образом участвовать в их деятельности. И в этой связи для реализации целей межкультурного общения необходимо формирование таких умений языковой личности, которые обеспечили бы возможность создания общего культурного значения, разделяемого собеседниками, принадлежащими к различным культурам.

Сказанное обуславливается тем, что во всех культурах существуют правила коммуникативного взаимодействия, определяющее то, какое поведение считается желательным, какое – допустимым и какое – недопустимым, является центральным для концепции коммуникативной направленности обучения как системы. Важно знать, в какой степени функции общения одинаковы для разных групп и личностей и в чем они различаются. Основным носителем национально-культурной информации является текст. Он должен обладать дискурсивным свойством, при реализации которого в процессе общения представляется возможным взаимообусловлено установить модели и контексты поведения, релевантные для речи, и наборы вербальных единиц, которые в них используются, поскольку для понимания и предсказания поведения контексты имеют когнитивную (познавательную) значимость. Термин «дискурс» обозначает форму использования языка, которая отражает то, кто использует язык, как, почему и когда. Характерными чертами

обычного дискурса является имплицитность и косвенность [5, 97]. Дискурс на родном языке обладает тремя измерениями, которые обусловлены следующими параметрами: 1) лингвистическим (собственно использование языка); 2) когнитивным (передача знаний, информации, представлений); 3) интерактивным (взаимодействие субъектов коммуникативной деятельности в социальных ситуациях) [6]. Указанные параметры дискурса взаимосвязаны. То, какие идеи передают друг другу, какие лингвистические средства они для этого используют и как взаимодействуют друг с другом, находятся под влиянием многочисленных факторов. М.Клайн предлагает следующие формулировки механизма в пределах одной культуры: количество, качество и манера речи. Под качеством он имеет в виду построение сообщения настолько, насколько это необходимо для целей дискурса в пределах дискурсивных параметров той или иной культуры. Говоря о качестве, он имеет в виду построение такого сообщения, за которое следует нести ответственность в пределах собственных культурных норм. Под манерой речи им подразумеваются такие требования, как: 1) не строчить высказывания более трудные для восприятия, чем это требуется нормами; 2) избегать многозначности, если она не продиктована нормами вежливости или соблюдения других культурно-значимых ценностей (гармония, уважение и т.д.); 3) стремиться к формулировке высказываний такой длины, которая диктуется природой и целями общения и дискурсионными параметрами культуры; 4) стараться структурировать дискурс в соответствии с требованиями собственной культуры.

Успех межкультурного общения зависит от того, насколько коммуникативный эффект соответствует намерениям. На уровне речевых фактов это выражается коммуникативной интенцией говорящего, ожиданиями собеседника от его общения и реального коммуникативного эффекта сообщения. В процессе коммуникации говорящий надеется на «... достижение интеракционного эффекта, т.е. на то, что слушающий примет речевой акт или определенным образомотреагирует на него» [7, 194].

Текст, обладая информационной насыщенностью, оказывает на читателя разнообразное воздействие (сообщает новые сведения, побуждает к определенному действию, вызывает определенные эмоции и т.д.). Эта информация находит своё выражение в упорядоченных в тексте единицах языка, которые должны быть организованы таким образом, чтобы актуализировать в знании читающего дополнительную информацию, обеспечивающую адекватное восприятие и понимание текста. Содержательная ценность учебного текста тем выше, чем больше он содержит сведений о культуре. При этом следует иметь в

виду, что наполнять текст культуроведческой информацией следует в меру. Здесь надо руководствоваться не принципом «чем больше, тем лучше», а иметь в виду то обстоятельство, что учебный текст выигрывает тогда, когда он является эффективным в познавательно-воспитательном плане. Не менее важно учитывать тот факт, что страноведческая информация, включаемая в текст, должна отображать актуальную культуру, которая определяется степенью ее современности. Однако, это не означает, что для текстов межкультурного общения не пригодна информация, которая носит исторический, накопительный характер, т.е. информация, которая является вехой в становлении и развитии того или иного народа.

Новая информация может быть адресована читателю двумя способами: прагматичным и проективным. К прагматичному способу сообщения информации относятся тексты, в которых «речевая интенция переведена в рационально логическое самодостаточное высказывание» [5, 29], для понимания которого умозаключения не требуется. Но если в тексте «речевая интенция соотнесена с чем-то аналогичным, близким, подобным, но не прямо с предметом мысли, если она в типичном случае представляет собой посылку, а не вывод, умозаключения» [4, 112], в этом случае мы имеем дело с проективным текстом.

В ходе подготовки культуроведческих учебных текстов как прагматичного, так и проективного характера представляется целесообразным учитывать некоторые особенности таких текстов, как в содержательном, так и структурном плане. Скажем, в ходе подготовки культуроведческих учебных текстов прагматичного характера следует иметь в виду, что они должны быть рассчитаны на непосредственное усвоение их содержания, а не только для тренировки речевых умений и навыков. Это означает, что создателю таких текстов следует научиться управлять учебным процессом, т.е. уметь воздействовать и подчинять преподавательским задачам не только естественные, спонтанные процессы, но и не всегда эффективные психические механизмы. При этом следует усилить работу над структурированием культуроведческой информации. Смысловые вехи в моделируемом тексте необходимо как-то выделить, т.е. сделать разрядку, сменить типографский шрифт, краску. Тексты, в которых предварительно осуществлена процедура структурирования и нивелирование запоминаются и воспроизводятся лучше тех, где указанная процедура не была осуществлена. Из сказанного следует, что можно вести речь о мнемоническом потенциале учебного текста, культуроведческой тематики, под которым понимается совокупность всех внешних и внутренних факторов

(интересность, простота, формулирование выводов и т.д.), способствующих запоминанию текстовой информации.

Но если интенция говорящего выходит за рамки такого итогового смысла, то сообщение является проективным. Сказанное обуславливается тем, что в этом случае речевой замысел адресата лишь спроецирован на грамматический план, хотя и не вытекает из него. Интенционный замысел проективного сообщения называется подтекстом, т.е. той субъективной информацией, которая сопряжена с речевым намерением адресанта и не следует из объективного итогового смысла высказывания. «Если подтекст закладывается в сообщение как бы в виде второго слоя на прагматичной семантике, то надо полагать, что он воспринимается адресатом иначе, чем прагматичная информация» [7, 128]. Хотя на первый взгляд кажется, что между проективным сообщением и интенционной информацией нет какой-либо связи. Однако это не так. Приведем в качестве примера такую фразу: *«На деревьях набухают почки»*. Не обязательно, что это сообщение в процессе коммуникации может выражать только один смысл *«во дворе тепло»*. Оно может также соответствовать выражению и смыслов следующих планов: *«Посмотри в окно и убедись»*, *«мотивация отказа от участия в лыжной прогулке»*, *«приглашение прогуляться и подышать свежим воздухом ранней весной»*, *«выражение радости в связи с наступлением весны»* и т.д.

Проективное сообщение, казалось бы, допускает множество подтекстов. И все же проективное сообщение не делает коммуникацию двусмысленной: специальной текстовой механизм снимает объективно возможную неопределенность подтекстов. Этот механизм в методической литературе именуется «смысловым, подравниванием (или унификацией) фраз, входящих в цельное и законченное сообщение» [7, 128]. Так, если первой фразой цельного диалога был вопрос *Какая сегодня погода?*, то ответ *На деревьях набухают почки* нельзя интерпретировать ни как отказ от лыжной прогулки, ни как приглашение полюбоваться природой, но только как сообщение о погоде. Другими словами, проективное высказывание малого размера снимает свою неопределенность в пределах большего по размерам высказывания, потому что оно как бы пропитывается общим цементирующим смыслом, единым и цельным для законченного коммуникативного акта.

По отношению к этому высказыванию малого размера (например, фразе) все другие фразы, которые ему предшествуют или которые следуют за ним, называются контекстом. Контекст представляет собой проявление механизма смыслового подравнивания: контекстно-связными являются лишь те фразы, которые способны выражать один-

единственный цельный смысл. Подтекст проективной фразы выводится лишь из сверхфразового контекстного единства. Таким образом, для понимания проективных сообщений важным условием является достаточное знание внетекстового или затекстового мира. Обязательным условием внедрения текстов, написанных для носителей языка, в иноязычную аудиторию должно явиться предварительное снятие трудностей. Понимание таких текстов облегчает комментарии, т.е. разъяснения которые относятся к определенному слову или выражению текста, к определенному отрывку или ко всему тексту целиком. Комментарий культуроведческого плана может носить различный характер. Скажем, комментарии такого рода к прагматичному тексту – это краткая справка, настроенная в виде ответа на вопрос: *кто есть кто и что есть что*. В качестве источника подобных справок служат энциклопедии, толковые словари, справочники, откуда черпает информацию составитель комментария. Культуроведческий комментарий к проективным текстам несколько отличается от комментария к прагматичным текстам своим содержательным планом. Это отличие заключается непосредственной привязкой к контексту, которым он обусловлен, и в свою очередь служит восприятию подтекста, заключенного в этом контексте. Если прагматичные комментарии в принципе можно собрать в одно место и преобразовать их в самостоятельный словарь-гlossарий, то проективные комментарии могут быть только и исключительно построчными.

Комментарий культуроведческого плана для проективного текста с ориентацией на затекст может иметь две формы. Во-первых, проективный комментарий должен создавать установку на выявление смысла, который «не лежит на поверхности» в произведении. В некоторых случаях писатель делает это сам, например, в «Слове от автора». Если же такого введения нет, то создание концепции, общей точки зрения, которой будет соответствовать погружение иностранного читателя в текст, ложится на плечи преподавателя русского языка. Комментарий данного типа следует предлагать вниманию обучаемых именно до начала работы с текстом, потому что в противном случае будет воспринят только сюжет. Комментарий может принять форму вступительной статьи или заметки, опережающей справки, выдержки из критического труда, энциклопедической выписки. Во-вторых, затекстный комментарий, подобно контекстному, может быть построчным, в таком случае он относится или к отдельному слову и выражению из повествования, или к определенному законченному отрезку текста. Перечисленные виды культуроведческого характера объединяет общая педагогическая задача, которая заключается в том, чтобы произвести перемены в

сознании читателя. Таким образом, межкультурное общение предполагает необходимость обучения иностранцев проективному чтению, внимательному отношению к «говорящим» деталями, к косвенной информации, так как в ходе знакомства иностранца с новой для него информацией текст, наряду с номинативными формами языка выходит на первый план в его аккультурации.

Литература:

1. Андрейкина К. Страноведческое чтение. София, 1984, ч. 1.
2. Богатырева М.А. Социокультурный компонент содержания профессионально-ориентированного учебника (английский язык): Дисс... канд.пед.наук. М., 1998. 280 с.
3. Боровкова Е.Е. Формирование межкультурных коммуникативных умений будущего учителя: Автореф. дисс..канд.пед.наук / Челяб.гос. пед.ин-т. Челябинск, 1996. 223 с.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1990. 247 с.
5. Есмерен Ф.К., Гроотендарст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки. СПб: Васильевский остров, 1992. 207 с.
6. Елизарова П.В. культура и обучение иностранным языкам. СПб: Каро, 2005. 352 с.
7. Клайн М. Межкультурная коммуникация в действии. Культурные ценности в дискурсе. Нью-Йорк, 1994.
8. Корочина М.Г. Формирование межкультурной компетенции в техническом университете (англ. язык): Автореф. дисс...канд.пед.наук. Таганрог, 2000. 20 с.
9. Мессинг Д. Принципы отбора и презентации культуроведческих материалов о русском/советском искусстве при обучении польских студентов-русистов (1-2 курсов). М., 1989. 142 с.

О.А.Тагыева

Tədris məqsədi ilə istifadə olunan kulturoloji xarakterli mətnlərin quruluş xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə kulturoloji xüsusiyyət daşıyan mətnlərin tərtibatından bəhs olunur. Mətndəki yeni informasiyanı oxucuya çatdırmaq üçün proektiv və pragmatik üsullardan istifadə edilməsi təklif olunur. Məqalədə hər iki üsulun

istifadəsi ilə bağlı nümunələr verilir. Tədris məqsədi ilə istifadə olunan kulturoloji xarakterli mətnlərin quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çox önəmli faktordur. Müasir metodik ədəbiyyatda dil öyrənməsinə mədəniyyət kimi hadisənin pozisiyasından yanaşılır. Elmi araşdırmalarda bu problemə çox tez-tez rast gəlinir. Xarici dil öyrənən həmin dilin nümayəndəsinin verbal özünü aparmasını bilməlidir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin reallaşması üçün dil şəxsiyyətinin vərdişlərinin formalaşması mütləqdir. Bu da həmin fəaliyyətin təminatına zəmanət verir.

O.A.Tagiyeva

**The cultural nature of the texts used for teaching
structural features**

Summary

The article is about the cultural features of the texts. It is suggested to use proektiv and pragmatic methods for delivering new information in the text, to the readers. The article gives examples of the use of the both methods. The study of the structure characteristics of culturological texts used for educational purposes is a very important factor. In the modern methodological literature language learning is approached from the position of the event as a culture.

This problem is frequently encountered in scientific studies. Foreign language learners should know that the language is representative of the language. For the sake of intercultural communication, language skills must be formed. This also guarantees the performance of those activities.

Rəyçi:

Rəna Tağıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
arifə.@mail.ru.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSMƏNALI SÖZLƏRİN LEKSİK -
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN SÖZYARATMA
PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: antonim, qoşa sözlər, məna fərqi, söz yaradıcılığı, stil, kontekst.

Ключевые слова: антонимы, парные слова, разница значений, словообразование, стиль, контекст.

Key words: antonym, two words, meaning difference, word creativity, style, context.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan türkcəsi leksik tərkibinə və ifadə imkanlarına görə dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Məlumdur ki, cəmiyyətlə bərabər dil də inkişaf etdikcə yeni mənaları ifadə etmək üçün ya öz daxili imkanları hesabına sözlər yaradır, ya da başqa dillərdən sözlər alır. Sözyaratmanın bu üsulu mənaca bir-birinə əks və ya yaxın olan sözlərin qoşa işlənməsi ilə reallaşır. Belə sözlər qoşa işlənərkən sözlərin hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənadan fərqli yeni mənalar kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, dildə sinonim qoşalıq antonim qoşalıqdan daha geniş yayılsa da, hər halda antonim qoşalıq da kifayət qədərdir. Dildə antonimliyi doğuran səbəblər, onların dil mənsubiyyəti, nitq hissələri üzrə təsnifi, əmələgəlmə yolları, üslubi xüsusiyyətləri, məna növləri, quruluşu və s. haqda kifayət qədər bəhs edilmişsə də, bəzi epizodik istisnaları nəzərə almaqla deməliyik ki, türkoloji dilçilikdə bu cür söz-formalar, antonim qoşa sözlər haqqında yetərli bir araşdırma aparılmamışdır. S.Cəfərov bu tip antonim sözlərdən “Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin tipləri” başlığı altında yığcam söz açaraq bunları antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz kimi ümumiləşdirmişdir. Onu da əlavə etmişdir ki, antonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti ya ismə (məsələn, yazı-pozu, götür-qoy və s.) və ya zərfə (məsələn, gec-tez və s.) mənsub olur. Müəllif vurğulayır ki, belə mürəkkəb sözlərin komponentləri ayrılıqda hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub olsa da, birləşmə bü- tövlükdə başqa bir nitq hissəsinə aid ola bilər. Məsələn, götür-qoy mürəkkəb sözünün tərəfləri feil, mürəkkəb sözün özü isə isim nitq hissəsinə aiddir (S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya). Bakı, 1983, səh.176- 177). Antonim qoşa sözlərdən digər dilçilər də mürəkkəb sözün bir növü kimi bəhs etmişlər. Məsələn, M.Hüseynzadə bu tip sözlərdən mürəkkəb isimlər və mürəkkəb zərflər kimi

danışaraq uyğun nümunələr göstərmişdir (M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, səh.238, 241. B.Xəlilov da belə vahidlərdən əks mənalı sözlərdən yaranan qoşa isimlər kimi çox qısa şə- kildə söz açmışdır (B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2007, s.67-68. Göründüyü kimi, antonim qoşa sözlər nədir, bunlara hansı söz qrupları aiddir, dildə antonim qoşa sözlərin yaranma səbəbi, imkanları və mənbələri hansılardır və s. kimi sualların cavabı hələ də açıq qalmaqdadır. Qoşa sözlərin əsas xüsusiyyəti odur ki, mürəkkəb sözlər kimi burada da iki komponent bir leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edir, amma işləndiyi kontekstdən asılı olaraq çox vaxt məcazlaşır və bu baxımdan frazeoloji birləşməyə bənzəyir. Məcəzi birləşmələr kimi bunları da bəzən sinonim olan bir komponentli sözlə əvəz etmək olur. Məsələn, alt-üst olmaq = dağılmaq, yay-qış = həmişə, əvvəl-axır = sonda, gəldi-gedər = müvəqqəti, baş-ayaq = tərsinə və s. Nümunələrdən göründüyü kimi əslində ayrı-ayrı mənalara bildirən sözlər bir leksik məna ətrafında birləşərək tam fərqli yeni bir mənanı ifadə edirlər. Tutaq ki, gecə və gündüz sözləri məna bir-birinin əksidir və fərqli zamanları ifadə edir, lakin bunlar cümlədə bir müstəvidə birləşərkən, yəni qoşa işlənərkən tam yeni bir mənanı ifadə edirlər. Məsələn, Yolçular gecəli-gündüzlü yol getdilər cümləsindəki gecəli-gündüzlü qoşa sözünün mə- nası dayanmadan, durmadan, fasiləsiz anlamına gəlir. Yaxud gec-tez, əvvəlxaxır sözləri kontekstdən kənarda məna bir-birinə ziddir, üslubi məqamda isə bu sözlər qoşa işlənərək sonda, axırda mənalarını ifadə edə bilirlər: Gec-tez kimin kim olduğu məlum olacaq. Əvvəl-axır həqiqət üzə çıxacaq. Dildə söz yaradıcılığının bir növü kimi qiymətləndirilə biləcək bu üsul dilimizin sözyaratma imkanlarının müəyyən qanunlarına söykənməsi ilə yanaşı, həm də zəngin derivatoloji imkanlarından xəbər verir. Antonim qoşa sözlərin iki tipini fərqləndirmək lazım gəlir: a) leksik; b) morfoloji. Hər iki tipə dair nü- munələr dilimizdə kifayət qədərdir. Leksik antonim qoşa sözlərdə məna əksliyi leksik vahidlər hesabına yaranır: əvvəl-axır; sağa-sola; içi-çölü; götür-qoy; irili-xırdalı; saf-çürük; yazı-pozu; get-gəl; ögey-doğma; düz-əyri və s. Morfoloji üsulla yaranan antonim qoşa sözlərdə isə məna əksliyi müxtəlif dilli inkar şəkilçiləri hesabına yaranır: ağıllı-ağılsız, dadlı-dadsız, könüllü-könülsüz, yağlı-yağsız, xoş-naxoş, çar-naçar, vaxt-bivaxt, görər-görməz, çatar-çatmaz, haq-nahaq, razı-narazı və s. Antonim qoşa sözləri nitq hissələrinə mənsubiyyətinə görə də fərqləndirmək lazım gəlir. Bu baxımdan onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

İsim – var-yox, yazı-pozu, yaz-qış, üzü-astarı, ərş-arğac, dərə-təpə, xeyir-şər, it-pişik, siçan-pişik, ər-arvad, ərş-kürs, ata-baba, gəliş-gediş, görüm-baxım, ölüm-dirim və s.

Sifət – halal-haram, ölü-diri, xoş-naxoş, ağıl-qaralı, qocalı-cavanlı, ögeydoğma, isti-soyuq, yağlı-yavan, ağıllı-dəli, acılı-şirinli, irili-xırdalı və s.

Say–birə-beş, az-çox, azdan-çoxdan, tək-cüt, birə-yüz, birinci-axırıncı və s.

Əvəzlilik – ora-bura, oraya-buraya, ona-buna, eləsi-beləsi, sizli-bizli və s. Feil – antonim qoşalıq yaratma baxımından feillərin imkanı daha genişdir. Üslubi məqamlarla bağlı olaraq feillər müxtəlif formalarda birləşə bilər. Bunların ən geniş yayılmışlarına diqqət edək:

1) əmr şəkilli iki feil birləşərək qoşalıq yaradır: götür-qoy, çək-çevir, vur-tut və s.

2) feillərdən birincisi feili bağlama, digəri məsdər formasında olur: bişirib-düşürmək, atılıb-düşmək, oturub-durmaq və s.

3) tərəflərdən birincisi qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqində, ikincisi isə inkarında olur: çatar-çatmaz, görər-görməz, baxar-baxmaz, alar-almaz, istər-istəməz, eşidər-eşitməz və s. Bunlar dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb feili bağlama adlanır.

4) tərəflərdən hər ikisi feili sifət olur: oturan-duran, gələn-gedən, qanan-qanmayan, bilən-bilməyən və s.

5) Hər iki tərəf feili bağlama olur: gələndə-gedəndə, yatanda-duranda, alanda-satanda və s.

Zərf – belə qoşa sözlər həm əsli, həm də nisbi zərflər hesabına yarana bilər: irəli-geri, dala-qabağa, aşağı-yuxarı, əvvəl-axır, gec-tez, sola-sağa, içiçölü, üzde-daldada, üzde-astarda, qışda-yazda, axşamda-sabahda və s. Azərbaycan dilində işlənən antonim qoşa sözlərin üslubi imkanları və xüsusiyyətləri haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı cümlə nümunələrini təqdim edirik:

açıb-bükmək – Bu elə bir qəbahətli işdir ki, onu açıb-bükmək olmaz.

açılıb-yığılan – Özünə bir açılıb-yığılan çarpayı alıb çardaqda quraşdırdı.

ağa-nökər – Ağalı-nökərli gedin fikirləşin, son qərarınızı bizə deyin.

ağır-yüngül – Bütün şeyləri ağır-yüngül edib qutulara doldurdu.

ağlar-gülər – Ana-bala bütün qışı ağlar-gülər birtəhər başa vurdular.

ağ-boz – Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin, igid!

alacaq-verəcək – Bizim bu məsələdə heç bir alacağımız-verəcəyimiz yoxdur.

alqı-satqı – Yaxşı ki, alqı-satqı müqaviləsini saxlamışdı.

alış-veriş – Rayon mərkəzində alış-veriş edib lazımı şeyləri aldı.

alt-üst – Üç ayın içində bütün arzuları alt-üst oldu.

alver – Gəl bu məsələni alver obyektinə çevirməyək.

artıq-əskik – Xahiş edirəm artıq-əskik danışb bizi yorma.

ağlı-qarlı – Ömrün ağlı-qaralı günlərini birgə yaşadılar.

acılı-şirinli – Acılı-şirinli xatirələri yada salıb kövrəldilər.

ağıllı-dəli – Deyirəm, ağıllı-dəli tutasan yaxasından, çaxasan yerə, deyəsən “indi başa düşdün?”

ata-bala – Günortayacan ata-bala çalışıb ağacı kökündən çıxardılar.

aşağı-yuxarı – Kəndin içi ilə gündə yüz dəfə aşağı-yuxarı gəzib söhbətə adam axtardı.

atılıb-düşmək – Tale üzünə gülməsə, atılıb-düşməyin mənası yoxdur.

açıb-bağlamaq (bükmək) – Unudulmuş bir əhvalatı nə qədər açıbbağlamaq olar?

bu gün-sabah – Bu gün-sabah yay gəlir, amma hələ havalar düzəlmir.

balacalı-yekəli – Kəndin uşaqları balacalı-yekəli pəhləvanın başına toplaşmışdılar.

böyüklü-kiçikli – Ailənin bütün üzvləri böyüklü-kiçikli bağçada çalışırdılar.

baş-ayaq – Qocalarla cavanların yeri məclisdə baş-ayaq düşmüşdü.

bilən-bilməyən – İşin məğzini bilən-bilməyən hərə bir söz danışdı.

bişirib-düşürmək – Dərin dünyagörüşü olmasa da, bişirib-düşürməyi yaxşı bacarırdı.

cənnət-cəhənnəm – Başları cənnət-cəhənnəm söhbətinə o qədər qarışmışdı ki, səhərin nə vaxt açılmasından xəbər tutmadılar.

çar-naçar – Ürəyimcə olmasa da, çar-naçar razılaşmalı oldum.

çatar-çatmaz – Köhnə dəyirmanı çatar-çatmaz güclü yağış başladı.

cır-peyvənd – Həyətin hər tərəfinə cır-peyvənd ağaclar əkməmişdi.

cinayət-cəza – Cinayət-cəza problemi bütün dövrlər üçün aktualdır.

cömərd-namərd – Gəlin, cömərd-namərd söhbəti eləməyə, hər cür adam var.

çuval-doğarcıq – Cuval-dağarcığını doldurub dəyirmanı yol aldı.

dağ-aran – Bu söhbətdən sonra düşərgədə qalmadı, baş alıb dağ-aran getdi.

dağ-düz – Öküzlər dağda-düzdə otlayıb axşam evə dönürdülər.

dağ-dəniz – Dağ-dəniz gəzintisindən çox yorğun düşmüşdülər.

dağ-dərə – Axtarmadığı yer, dağ-dərə qalmadı, amma qoyunlar tapılmadı.

daş-dəmir – Əlinə keçən daş-dəmiri yığıb həyətdə qalaqlamışdı.

dəyər-dəyməz – Kənddəki evi dəyər-dəyməzinə satıb şəhərə köçdü.

dolub-boşalan – Bizim bu dolub-boşalan dünyada heç nə əbədi deyildir.

elə-belə (eləsi-beləsi) – Mən bu sözü elə-belə demişdim (boş-boşuna).

elmi-praktik – Əsərin elmi-praktik əhəmiyyəti göz qabağındadır.

endirmə-qaldırma – Şirkət xaricdən xeyli endirmə-qaldırma qurğusu aldı.

eninə-boyuna – Sənin verdiyin ona bütün ömrü boyu eninə-boyuna bəsdir.

eninə-uzununa – Həyatı bir neçə dəfə eninə-uzununa ölçüb rahat oldu.

eniş-yoxuş (enişli-yoxuşlu) – Həyat enişli-yoxuşlu dağ yoluna bənzəyir.

er-gec – Gizlətməyin adı yoxdur, hər şey er-gec üzə çıxacaq.

erkək-dişi – Belə məclislərdə erkək-dişi söhbəti eləmək yaramaz.

ev-eşik – Atalar deyib son beşiyim, sənə qurban ev-eşiyim.

əkin-biçin – Əkin-biçinin sıdırğı vaxtında gəlib ki, oğluma toy edirəm.

əlif-lam (əlif ərəb əlifbasında düz, lam isə əyri xəttidir) – Əlif-lamın mənasını hər adam başa düşməz.

əndər-döndər – Fikrində nə qədər əndər-döndər etsə də, bir qərara gələ bilmədi.

ər-arvad – Ər-arvad olandan sonra köhnə dostlar unudulmuş.

əriş-argac (eninə-uzununa) – Çubuqları əriş-argac keçirib bir-birinə bənd etdi.

əskik-artıq – Namazın artıq-əskik danışmaqla arası yox idi.

əzəl-axır – Elin sözü əzəl-axır düz olur.

feodal-təhkimçi – Feodal-təhkimçi münasibətləri cəmiyyətin inkişafına buxov olmuşdu.

fərdi-ümumi – Hər bir hadisənin fərdi-ümumi cəhətləri nəzər alınmalıdır.

fincan-nəlbəki (dəsti) – Özü ilə hədiyyə kimi fincan-nəlbəki dəsti gətirmişdi.

gecə-gündüz – Günün istənilən vaxtı, gecə-gündüz qulluğunuzda hazıram.

gedər-gəlməz – Mən bazara dəyib gəlincə səni gedər-gəlməzə göndərmişdilər.

get-gəl – Xahiş edirəm məni nahaqdan get-gələ salmayın.

geyinib-soyunma – Axır ki, onu geyinib-soyunma otağında tapa bildim.

gəldi-gedər – Bülbül gəldi-gedərdir, adama qalan, boz sərçədir.

gəlib-gedən – Gəlib-gedənlər o qədər çox idi ki, Qadir başını itirmişdi.

gəlir-çıxar – İnsan gərək həmişə gəlir-çıxarını nəzarətdə saxlasın.

göz-qulaq – Sən bu uşaqdan göz-qulaq ol, onun böyük gələcəyi var.

güc-xoş – Çox çalışandan sonra güc-xoş boynuna qoya bildi.

haq-nahaq – Ayağını dirəyib haq-nahaq sözünü yeritmək istəyirdi.

halal-haram – Vəli üçün heç nə müqəddəs deyildi, halal-haram bilməzdi.

həyat-küçə – Səhər tezdən durub həyat-küçəni süpürüb su səpdi.

hoppanıb-düşmək – Daha bundan sonra bizə hoppanıb-düşmək yaraşmaz.

xala-bacı – Gəl sən mənimlə düz dolan, xala-bacı oynama.

xeyir-şər – İsmayıl kişi əsl xeyir-şər adamı idi, kənddə hər işə yarayırdı.

xəlvət-aşkar (üzdə) – Qulam xəlvətdə-aşkarda söz yayırdı ki, ona vəzifə verəcəklər.

xoş-naxoş – Qızın dəlilləri qarşısında xoş-naxoş razılaşmalı oldu.

ıçər-ıçməz – Sudan bir qurtum ıçər-ıçməz bildi ki, qara sudur.

ıçi-çölü – Rasim müəllim səmimi insan idi, ıçi-çölü bir idi.

ıçi-üzü – Hər kəsin ıçi-üzü əməllərində görünür, bilinir.

ikidə-birdə – Sən mənim ikidə-birdə yalan danışdığımı görmüsən?

iqtidarlı-müxalifətli – Ölkəni ağ günə çıxarmaq üçün iqtidarlı-müxalifətli çalışaq.

ilan-qurbağa – Gecələr yuxularında ilan-qurbağa rüyalar görürdü.

inkir-minkir – vaxt gələcək hamı inkir-minkirin suallarına cavab verməli olacaq.

irəli-geri – Maşınını nə qədər irəli-geri itələsələr də, çaladan çıxara bilmədilər.

iri-xırda – Maşının yük yerində irili-xırdalı on beşə qədər qarpız var idi.

istər-istəməz – Belə görüşlərdən sonra istər-istəməz adamda özünə inam yaranır.

isti-soyuq – Vannadakı suyu isti-soyuq edib cimməyə hazırlaşdı.

ışığ-kölgə – Bu əsərdə işıq-kölgə effektinə çox uğurla nail olunub.

ıynə-sap – Əlinə ıynə-sap alıb köynəyin sökülən yerini tikməyə başladı.

lirik-tragik – Bu əsərdə lirik-tragik hadisələr öz əksini tapmışdır.

maddi-mənəvi – Azərbaycan xalqı zəngin maddi-mənəvi sərvətlərə malikdir.

mal-davar – Bir neçə mal-davar üstündə kişini Sibirə yolladılar.

kal-dəymiş – Kal-dəymiş demədən ağacda nə vardısı silkələyib yerə tökdü.

kasıb-varlı – Ortağa kasıb-varlı söhbəti düşən kimi aradan çıxdı.

keçər-keçməz – Dərəni keçər-keçməz öküzləri boyunduruqdan açıb səllimi buraxdı.

kənd-şəhər – Belə getsə, kənd-şəhər söhbəti aradan qalxacaq.

köklü-budaqlı (şax-budaq) – Əyyub kişi kənddə sayılan, köklü-budaqlı adamlardan idi.

kök-arıq – Sürünü toplayıb kök-arıq demədən qara qoyunları ayırdı.

tuman-köynək – Çoxdan idi ona təzə tuman-köynəyi qızı alırdı.

küsüb-barışmaq – Bir quru sözdən ötrü küsüb-barışmaq olmaz.

qaçma-qovma (qaçdı-qovdu) – Mən indi bu qaçma-qovmada onu haradan tapım?

qalın-seyrək – Tarlanın qalın-seyrək sahələrini gözəyarı ölçdü, razı qaldı.

qış-yaz – Kəndin aşağısındakı peyinlikdən qış-yaz tüstü qalxardı.

qovan-qaçan – Qoşun pərən-pərən düşmüşdü, artıq qovan-qaçan bilinmirdi.

qurd-quzu – Gəlsənə, bu işi qurd-quzu nağılına döndərməyək?

manikür-pedikür (əl-ayaq) – Toya bir saat qalmış manikür-pedikür işi başa çatdı.

nağara-qaval – Nağara-qaval sədaları ilə başlayan məclis zurna ilə başa çatdı.

nala-nıxa – Əvvəl bir xeyli nala-nıxa vurdu, sonra razılaşdı.

qılinc-qalxan – Artıq zaman dəyişib, qılinc-qalxan dövrü keçib.

orda-burda – Eşitmişəm ki, orda-burda arxamca asıb-kəsirsən.

ora-bura (oyan-bu yan) – Otur yerində, ora-bura vurnuxub bizi çaşdırma.

onu-bunu (onda-bunda) – Mənə onu-bunu misal çəkməyin, özünüzdən danışın.

oğlanlı-qızlı – Bütün sinif oğlanlı-qızlı həmin vaxt görüş yerində oldu.

ögey-doğma – Məclisdə ögey-doğmalığ salmadan hamıya eyni gözlə bax.

öldü-qaldı – Bu öldü-qaldı savaşında Allah sizə yardımçı olsun.

ölən-qalan (olan-qalan) – Adam bu cür ciddi məsələdə ölən-qalana baxmaz, prinsipial olar.

olar-olmazını – Yazıq Təriş olar-olmazını o bir balasının yolunda sərf etdi.

ölüm-dirim – Biz düşmənlərimizlə nə vaxtsa ölüm-dirim mübarizəsinə qalxacağıq.

ölüm-qalım – Kənardan asan görünsə də, əslində, bu ölüm-qalım məsələsidir.

pis-yaxşı – Ömrünün qalan illərini də pis-yaxşı başa vurmağa çalışırdı.

piyada-atlı – Doqqazından keçənin piyada-atlı olmasına baxmazdı, irəli durub çaya dəvət edərdi.

saf-çürük – Meyvələr bu qurğuda saf-çürük edilib yuyulur və qurudulur.

sağa-sola – Yolu tutub sağa-sola dönmədən gedərsən, qarşına alçaq, bir təpə çıxacaq.

sağ-sökəl – Sürüdəki heyvanları sağ-sökəl edib, yaxşılarını satılmaq üçün ayırdı.

satış-alış (mərkəzi) – Xırdalanda hər cür mebelin satış-alış mərkəzi işə başladı.

satirik-komik – Yaradıcılığının əsas hissəsini satirik-komik üslubda əsərlər təşkil edirdi.

sevinc-kədər – Bu dünyada sevinc-kədər qoşadır, ikisi bir-biri ilə baş-başdır.

səhər-axşam – Bir-birinin üzünü yalnız səhər-axşam görə bilirdilər.

sənli-mənli – Bir az qeyrət etsək, sənli-mənli bu işi yoluna qoya bilərik.

siçan-pişik – Gəl bu siçan-pişik oyunundan əl çək, mövqeyini açıq söylə.

sizli-bizli – Bir gün sizli-bizli yığışaq gedək kəndə, uşaqlara baş çəkək.

sökülüb-yığılan – Çardaqda sökülüb-yığılan çarpayıda uzanıb şəllənirdi.

sazlı-sözlü – Onun bu cür sazlı-sözlü məclislərdən xoşu gəlirdi.

şərq-qərb – Şərq-qərb arasındakı anlaşılmazlıqlar uzun müddət davam etdi.

şimal-cənub – Ordunuz şimal-cənub istiqamətində mövqe üstünlüyü qazandı.

şillə-təpik – Bir-iki şillə-təpik yeyəndən sonra ağı başına gəldi.

şor-şit (keyfiyyətsiz) – Axşama yaxın ortaya şor-şiti bilinməyən bir yemək qoydu.

tez-gec – İstək varsa, tez-gec məqsədinə nail olacaqsan.

tənqid-təbliğ (teatrı) – Uzun müddət tənqid-təbliğ teatrı fəaliyyətsiz qaldı.

tərs-avand – Domino daşlarını tərs-avand demədən qutuya doldurdu.

təzəli-köhnəli – Təzəli-köhnəli vur-tut 3 cüt corabı vardı.

toy-vay – Həmid kəndliləri, qohumları ilə təkcə toy-vayda görüşürdü.

uçuş-eniş (zolağı) – Az vaxtda uçuş-eniş zolağı tam bərpa edildi.

ulu-kiçi – Tayfada bu işə qoşulmayan ulu-kiçi qalmadı.

usta-şagird – Usta-şagirdli şəhərə köçüb burada məskən saldılar.

üz-astar – Adam var ki, baş açmaq olmur, üzü-astarı bilinmir.

vaxt-bivaxt (vaxtsiz) – Razi vaxt-bivaxt ata evinə baş çəkib rahatlanırdı.

var-gəl(etmək) – Otaqda xeyli var-gəl edəndən sonra qəti qərara gəldi.

var-yox – Gözünün ağı-qarası var-yox bir qızı vardı.

vurma-çıxma – Elə vurma-çıxma əməllərini babat bilsə, bacaracaq.

vur-tut (cəmi) – Həsənin kiçik toyunda vur-tut yeddi adam iştirak edirdi.

yağlı-yavan – Qismətinə düşənə yağlı-yavan demədən şükür edirdi.

yaxın-uzaq (dostlar) – Bu xəbəri eşidən yaxın-uzaq qohumlar çox sevindilər.

yaxın-yad – Mürsəl yaxın-yad demədən hamıya eyni gözlə baxırdı.

yaxşı-yaman – Artıq ömrünün altıncı onilliyini yaxşı-yaman başa vurmaqda idi.

yalan-gerçək – Yalan-gerçək xəbər çıxdı ki, Əsədi həbsdən buraxıblar.

yanıb-sönən – Yeni il şamının yanıb-sönən işıqları xoş ovqat yaradırdı.

yatan-duran – Elə yatan-duran ayaq açıb üstümə gəlir, kömək istəyir.

yazı-pozu – Adətən qışda yazı-pozu etməyə həvəsi olmazdı.

yay-qış – Bütün istirahət günlərini yay-qış balkonda keçirdi.

yerli-yersiz – Biri bir fikir söyləyəndə yerli-yersiz müdaxilə etmə.

yıxıla-dura – Alpinistlər yıxıla-dura dağın zirvəsinə can atırdılar.

yoxuşlu-enişli – Ömrün yoxuşlu-enişli yollarında birgə addımladılar.

yüngül-ağır – Səbətləri yüngül-ağır elədi, birini seçib kənara qoydu.

zarafat-gerçək- Ürəyindən keçənləri zarafat-gerçək üzümüzə oxuyub hamını pəjmürdə etdi.

zalım-fağır -Hamıya zalım-fağır demədən bir gözlə baxmaq ədalətdən deyil.

zahir-batin- Ömrümdə bu qədər zahir-batini bilinməyən adam görməmişdim.

ziyan-xeyir- Apardığı heyvanları ziyan-xeyir demədən dəyərdəyməzinə satıb başından elədi.

zülm-kef- Dostum, sən, deyəsən, zülmkeşlə zülm-kefi dəyişik salmısan.

zopa-sığal- Bəzi böyük dövlətlər kiçik dövlətlərə qarşı zopa-sığal siyasətindən tez-tez istifadə edirlər.

zor-xoş- Zor-xoş istədiyinə nail olmayınca rahatlıq tapmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı "Lider nəşriyyat" 2004.
2. A. Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı "Nurlan" 2003.
3. S. Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili (leksika), Bakı "Şərq-Qərb" 2007.
4. M. Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı "Şərq-Qərb" 2007.
5. B. Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası II hissə, Bakı "Nurlan" 2007.

A. Юсифова

Противоположные слова, их лексические-семантические свойства и
их значение в
и создании новых слов в Азербайджанском языке

Резюме

Тюркские языки, а также азербайджанский язык очень богат своим лексическим составом. Как и в каждом языке и в азербайджанском языке новые слова заимствуются в первоначальном виде или образуются с помощью своих возможностей. Один из способов словообразования это объединение антонимов в пары. В этот момент объединяясь два слова с противоположным значением, образует новую лексическую единицу. Такие слова называются парные антонимы. Новоявленные слова объединяясь меняют свое бывшее значение и обретают новое значение. Таким образом между словами противоположность значений стирается. Например слово начало и конец в отдельности неся противоположное значение, объединяясь обретает новое значение. Рано или поздно они помирятся, т. е. указывает на результат. Часто меняя значение, они так же переходят из одной части речи в другую.

A. Yusifova

In the Azerbaijan words contrary their lexico-semantic quality and to create
the new words

Summary

The Turkish language is so rich in Turkish lexical content. New language in Azerbaijani as well as in any language is either readily available in other languages or comes from the language itself. One of the rules for creating word is the combination of antonyms. In this case, two exaggerated

words combine to create a new lexical unit. These words are termed antonym dual word. The newly created word refers to the new menu, which is derived from the previous menu of promotions. In this case, the negativity between menus is often overlooked. For example, early and running even though the last and the last words are separated from each other, it tells a new menu, when paired. They will come to reconcile soon. Finally, the end of the word here ends in the end. Often the words are spoken by the words of the paired words when paired. For example, go, come although the word separately verb, it is translated into common name. It was long ago the words go-come was gone antonym dual words have wide range of styles in the speech.

RƏYÇİ: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi
xalil.yusifli@mail.ru

NİZAMİ TƏRCÜMƏLƏRİ: İDDİA VƏ HƏQİQƏT

Açar sözlər: orjinal mətn, tərcümə, filoloji tərcümə, addia, heca və əruz vəznə, Azərbaycan dili, yad sözlər, səhvlər.

Ключевые слова: Оригинальный текст, перевод, филологический перевод, претензии метры, аруяи хеджа, Азербайджанский язык, чужие слова, ошибки.

Key words: original text, translation, philological translation, syllable, aruz measure, Azerbaijan language, foreign words, mistakes

2018-ci ildə Nizami Gəncəvi əsərlərinin birinin – "Xosrov və Şirin" məsnəvisinin yeni bir tərcüməsi işıq üzü görübdür. Əlbəttə, böyük şairin əsərlərinin yeni-yeni tərcümələrinin meydana çıxması özlüyündə məqbuldur və başa düşüləndir. Əvvəlki tərcümələrdən daha gözəl bir tərcümə ortaya qoymaq düşüncə və iddiasının ifadəsidir. Orta əsrlərdə də bu məsnəvi bir neçə dəfə tərcümə olunmuşdur. O cümlədən XIX yüzildə Mustafa ağa Nasir "Xosrov və Şirin" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlamış, ancaq bu işi axıra çatdırmadan vəfat etmişdir.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar 1939-cu ildən başlayaraq Nizami əsərlərinin tərcüməsi, öyrənilməsi, elmi mətnlərinin hazırlanması sahəsində bir canlanma yaranır. Sovet dövlətinin qayğısı ilə Nizami "Xəmsə"sinin dünya kitabxanalarında olan ən qədim əlyazmalarının surətləri gətirilir. Şairin əsərlərinin elmi mətnləri hazırlanır. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına aid monoqrafiyalar, məqalələr, almanaxlar nəşr edilir. H.Araslının, M.Rəfilinin, J.E.Bertelsin kitabları işıq üzü görür. Həmin vaxtdan başlayaraq Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas mövzularından birinə çevrilir.

1939-cu ildə Nizami əsərlərinin sətri tərcümələri yaradılır. Səid Mirqasımov kimi fars və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən alimlər bu işi həyata keçirirlər. 1960-cı illərin ortalarında bu tərcümələr Nizami adına Ədəbiyyat

və Dil İnstitutunun arxivində saxlanılırdı. Təəssüf ki, indi həmin tərcümələrin harada olduğu bəlli deyildir. Həmin tərcümələr əsasında o vaxtın ən qüdrətli şairləri – S.Rüstəm, R.Rza, S.Vurğun, M.Rahim, A.Şaiq, M.Rzaquluzadə Nizaminin poemalarını, Ə.Vahid, C.Xəndan, M.Dilbazi, N.Rəfi-bəyli, O.Sarıvəlli və b. lirik əsərlərini Azərbaycan dilinə – lirik şeirləri əruzla, poemaları heca vəznə ilə tərcümə edirlər.

Heca vəznə Azərbaycan dilinin qanunlarına daha uyğun bir vəznədir. Nizami poemalarının heca vəznə ilə tərcümə edilməsini səhv, nöqsan saymaq özü ən böyük nöqsandır, məsələnin mahiyyətini anlamamağın nəticəsidir. Xalqın şairinin əsərini onun xalqının bildiyi, anladığı bir vəznə tərcümə etmək lazım idi və o dövrün sənətkarları bu cəhəti daha yaxşı anlayırdılar. Əgər Nizami əsərləri əruzla tərcümə edilmiş olsaydı, bu qədər böyük sevgi ilə oxunmaz, dillər əzbəri olmaz, bütün aydınlığı və dərinliyi ilə başa düşülməzdi.

Bu günlərdə Mircəlal Zəkinin Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" məsnəvisini əruzla tərcümə edib nəşr etdirməsi bu həqiqətin ən yaxşı təsdiqidir. Bu tərcümə bir daha təsdiq edir ki, Nizami poemalarını əruzla tərcümə etmək necə böyük səhv olardı. Amma bu həqiqəti inkar edən Mircəlal Zəki öz tərcüməsinə yazdığı dörd səhifə yarımlıq ön sözdə heç bir ədəb və mədəni səlahiyyət hissi gözləmədən yazır: "Bəhs etdiyimiz bu məsnəvilərin hər biri öz məzmununa müvafiq bir bəhrədə (əruz vəznində) yazıldığı halda, mütərcim onu heca vəznində tərcümə edərək əsərin ahəngini və bütün ruhunu öldürür. Bundan əlavə, bu xalq şairləri olan mütərcimlər qafiyə elmindən bixəbər olduqları üçün tərcümə etdikləri əsərləri əksər hallarda qafiyədən məhrum etmişlər". (səh. 8).

Mircəlal Zəkinin başqa bir iddiası ondan ibarətdir ki, guya "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin mütərcimləri olan xalq şairləri bu tərcümələri orijinaldan yox, təhriflərlə dolu olan mövcud filoloji tərcümələr əsasında etmişlər, özləri də istənilən qədər təhriflərə və sərbəstliyə yol vermişlər". (Yenə orada).

Ancaq qeyd etmək lazım gəlir ki, Nizami Gəncəvi poemalarının tərcümələri 1940-41-ci illərdə artıq hazır idi və onların hər birindən həmin illərdə təxminən 100 səhifəlik bir hissə nəfis kitabçalar şəklində nəşr edilmiş, bəziləri bütöv halda şərhlərlə birlikdə 1941-42-ci illərdə, "Xosrov və Şirin" poeması isə 1947-ci ildə bütöv şəkildə çap olunmuşdur. Mütərcimlər tərcüməni mövcud filoloji tərcümələr əsasında deyil, 1939-cu ildə Səid Mirqasimov kimi mütəxəssislərin dəqiq və mükəmməl sətri tərcümələri əsasında yerinə yetirmişlər. Bu tərcümələri mən şəxsən 1960-cı illərin axırlarında Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun arxivində görmüşəm. Mircəlal Zəki görmədiyi bu tərcümələrə nəhaq böhtan atır.

1981-ci ildə nəşr edilən filoloji tərcümələrdə isə müəyyən səhvlərin, sərbəstliklərin olduğu məlumdur. Onları tərcümə edən P.Əliyev, Q.Əliyev, H.Məmmədşad, V.Aslanovun fars dilini pis bildiklərini deməyə dil gəlməz. Ancaq Mircəlal Zəkinin tərcüməsində olan səhvlərlə müqayisədə bu tərcümələrdə olan səhvlər nəzərə alınmayacaq dərəcədə azdır. Bu haqda faktlarla danışılacaqdır.

Mircəlal Zəki Həmid Məmmədşadının filoloji tərcüməsini tənqid edərək bir beytə diqqət yetirir. Həmin beyt Sultan Mahmud və Firdovsi əhvalatına məmduhun işarəsi ilə bağlıdır. Nizami yazır:

***Təvani mohre-yəx bər zər nəhadən,
Foqaira təvani sər qoşadən. (1.25)***

Beyti əruzla belə çevirmək olar:

***Zərə buz möhrü qoy hərgah bacarsan,
Nə olsa pivə ağzına açarsan.***

Mircəlal Zəkiyə görə, H.Məmmədşad bu beyti səhv olaraq "mohre-yəx" – "buz möhrü" kimi oxumuşdur. Mircəlal Zəkiyə görə "mehre-yəx – soyuqluq nişanəsi; mehre-yəx bər zər nəhadən – qızıla olan meyr və məhəbbəti tərək etmək deməkdir". (2.7)

H.Məmmədşadaya qarşı bu irad düz deyildir. Əvvəllən, Azərbaycan dilində "mohre-yəx" ifadəsinin qarşılığı "buza yaz" şəklində indi də işlənir. "Nəhadən" – "qoymaq" məsdəri də həmin ifadənin "mohre-yəx" şəklində oxunmasını tələb edir. Qızıla buz möhrü qoy və pivə qabının ağzını aç fikirləri ilə təzad yaradılır. Eyni zamanda Mircəlal Zəkinin tərcüməsində olan "pivə şüşəsi" ifadəsi yanlışdır. O vaxt pivə üçün daha çox saxsı qablardan istifadə oluna bilərdi.

"Xosrov və Şirin" poemasında belə bir parça var:

***Ze Cırrəm kuh ta meydane Boğra
Keşide xətt qol toğrabətoğra
Dəran mehrab ku rokne Əraqəst
Kəmərbənde-sotune-Ənhəraq əst. (1.103)***

Mircəlal Zəki həmin misraları belə çevirir:

***Açıb Cırrəm dağından bəzm Buğra,
Çəkib gül xəttini tuğrabətuğra.***

*O mehrabda ki, rükn idi İraqə,
Kəmərbənd idi rükni-İnhiraqə. (2.69-70)*

Tərcümədə bir sərbəstlik var. Meydan sözü atılıb, onun yerinə "bəzm açmaq" (azərbaycancası məclis qurmaqdır) fikri ortaya ifadə edilib. İkinci misradakı "tuğrabətuğra" sözü də tərcümə olunmayıb, şərhlərdə geniş izah verilib. Üçüncü, dördüncü misralarda İraqə və İnhiraqə sözləri ahəng qanunu pozularaq yazılıb. Dördüncü misra anlaşılmazdır. Orijinalda ifadə olunan fikir belədir: "İnhiraqın sütununun belinin bağıdır, kəməridir". Bu beytlərə verilmiş şərh isə səhvdir. Mircəlal Zəki bu yanlış şərhə Vəhid Dəstgirdi və Y.Marrın üstünə atır. İraqın guya Ermənistanın bir hissəsi olduğu bildirilir. "Ermənistanın bir hissəsi İraq adı ilə məşhurdur". (2.459) Ancaq bu Ermənistan hansı Ermənistandır. İndiki Ermənistanın yerləşdiyi ərazi Azərbaycan torpaqlarıdır. Nizami dövründə Ərminiyyə və ya Ərməniyyə Güney Azərbaycanla Türkiyə arasında bir ərazidə olub. Bu haqda yazılacaqdır.

Nizaminin adını çəkdiyi İnhiraq indi Kəpəz adlanır. İraq adlı dağ da İnhiraqın – Kəpəzin ətrafında olan, Kəpəzin belinin bağı olan, ona söykənən dağlardan birinin adıdır. Nizami həmin dağın "Xosrov və Şirin" yazılan vaxtdan az-çox qırx il əvvəl başına gələn faciəni, zəlzələni xatırladır. Ətrafa səpələnən bir dünya daşın həmin faciəyə matəm saxladığını yazır. 1139-cu ilin 30 sentyabrında baş verən zəlzələdən Kəpəzin ətrafındakı dərələrə, dağlara səpələnən daşlar indi də insanı heyrətə salır.

Tarixi mənbələr Arran və Ərminiyyənin yerini, sərhədlərini dəqiq göstərmişlər. "Asar əl-bilad fi əxbar əl-ibad" əsərinin müəllifi Zəkəriyyə Qəzvini (XIII əsr) və onun əsəri əsasında "Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar" adlı kitabını yazan Əbdürrəşid əl-Bakuvi yazır: "Arran – Azərbaycan, Ərməniyə və Ləzgilər ölkəsinin arasında yerləşən nahiyədir. Burada çoxlu şəhər və kəndlər var. Əsas şəhərləri Gəncə və Beyləqandır. Orada Kür çayı axır. Onun başlanğıcı Cürzan ölkəsindədir, sonra o, Abxaz ölkəsindən Allan vilayətinin və Tiflisin yanından keçib Gəncənin, Şəmkürün və Bərdənin qapısı yaxınlığından axır. Bundan sonra Kür, ondan kiçik olan Arazın suları ilə qarışır və Xəzər dənizinə tökülür" (5.112). Nizami Məhinbanuya məxsus Arran dövlətinin ərazisini əsasən saxlayır. O, ilin hər fəslini bir ərazidə keçirir. Yazı Muğanda, yayı Ərmən dağlarından, payızı Abxazda, qışı Bərdədə keçirir. Onun bu bölgüsündə Abxaz və Ərmən də Arran türk dövlətinin ərazisinə daxildir. Əslində Ərmən adı ilə Nizamidə təsvir edilən ərazinin Ərmənə, Ərməniyəyə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu ərazi də Arran-Alban dövlətinin ərazisidir. Nizami Ənhəraq – Kəpəz dağından başlayan dağlıq ərazini Ərmən kimi təqdim edir. Halbuki Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdürrəşid Bakuvi Ərminiyyəni Nizami təsvir edən yerdə

göstərmir, Arran dövlətinin ərazisinə daxil etmişlər. Ə.Bakuvi yazır: "Ərminiyyə – Azərbaycanla Rumun arasında yerləşən nahiyədir. Burda çoxlu şəhər, qala və kənd var. Əhalisi xaçpərəstdir. Orada əl-Xəris və əl-Xuvayris dağları var. Ərminiyyə gölünün (Van gölünün – X.Y.) yanında, kürdlər olan yerdə, Zəravənd adlı bulaq var. Bu, yaralardan, xoralardan və çibənlərdən xilas edən məşhur sudur" (5.112). Elə həmin yerdə Ərminiyyə şəhərlərindən Ərzincan, Ərzən ər-Rum (Ərzurum) və Əflucuniyanın adı çəkilir. Kitabın lüğət hissəsində Xəris və Xuvayris dağlarının adları Böyük Əyri və Kiçik Əyri kimi verilir. Ancaq Əyri sözü müasir dövrdə Ağrı kimi qəbul olunur.

Bu qeydlərdən də görünür ki, Nizami Məhinbanuya məxsus olan Arran dövlətinin sərhədləri haqqında danışarkən Ərmən və Abxazı da ona tabe ərazi kimi təqdim edir. Dərbənd dəryası limanından o tərəfdə Arrandan Ərmənə qədər bütün iqlimin Məhinbanuya məxsus olduğunu yazır. Nizamidə Məhinbanuya məxsus torpaq "Ze Ərran ta be Ərmən" kimi təqdim olunur.

Nizami əsərində belə bir beyt var:

***Kera zohre ze həmmalane-rahəş
Ke təxliti konəd dər barqahəş (1.6).***

Mircəlal Zəki bu beyti aşağıdakı kimi çevirir:

***Onun hammallarında varımı cürət
Ki, etsin barigahında cəsarət?! (2.16)***

Bu beyt zahirən normaldır. Vəzn, qafiyə yerindədir. Ancaq əsas mətləb itib. Onun yol hamballarında nəyə cürət və cəsarət yoxdur. Nizami bildirir ki, onun yolunu gedənlərdən kimdə o hünər var ki, onun mülkündə qarışıqlıq yaratsın, artıq-əskik danışsın. Beləliklə, əsas fikir qafiyəyə qurban verilir. Nizamidə olan əsas fikir – "təxlifi konəd" ("qarışıqlıq sala") tərcümədə atılmış olur.

Mircəlal Zəkinin tərcüməsini əslində tərcümə adlandırmaq günah olar. Çünki bu tərcümə elə vəziyyətdədir ki, onu yenidən tərcümə etmək lazımdır. "Xosrov və Şirin" poemasının ilk beyti orijinalda belədir:

***Xodavənda! Dəre tovfıq boqşay!
Nezamira rəhe-təhqiq bonmay (1.1)***

Rəsul Rza bu beyti aşağıdakı kimi çevirir:

***Kömək qapısını aç, ey yaradan!
Göstər Nizamiyə düz yolu hər an.***

Bu tərcümənin nə qədər dəqiq, gözəl və azərbaycanca olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. Mircəlal Zəki bu beyti aşağıdakı kimi çevirmişdir.

***Xodavənda! Əta tovfıqdən ver!
Nizamiyə nişan təhqiqdən ver! (2.13)***

Bu tərcümədə azərbaycanca ancaq "ver" sözü və "dən" şəkilçisi var. Onlar da mənə ilə az əlaqəlidir. Mütərcim qafiyə xatirinə tovfıq və təhqiq sözlərini eynilə saxlamış, eyni zamanda ey Allah, ey Xuda mənasında olan "Xodavənda" sözünü tərcümə etməmişdir. Mütərcimin artırdığı əta sözü də azərbaycanca deyil. Mükərrər qafiyə ilə yazılan Nizami beytində deyilir ki, ey Allah, kömək qapısını aç, Nizamiyə həqiqəti tapmaq yolunu göstər. Mircəlal Zəkinin tərcümə adlandırmaq mümkün olmayan ifadə variantında isə fikir ondan ibarətdir ki, ey Allah, mənə köməkdən bəxş ver, Nizamiyə təhqiqdən nişan ver. Əslində beytin tərcümə dili anlaşılmaz və bərbaddır.

Nizamidə ikinci beyt:

***Deli dəh ku yəqinətra beşayəd,
Zəbani k-afərinətra setayəd. (1.1)***

Tərcüməsi: Elə bir ürək ver ki, sənin yəqininə layiq olsun, elə bir dil ki, sənin varlığını vəsf etsin.

Mircəlal Zəki bu beyti də alt-üst etmiş, qafiyə xatirinə mənəni pozan sözlər artırmışdır.

***Ürək ver ki, yəqinin rövşən etsin,
Dilim tutduqca vəsfən susən etsin (2.13)***

Bu tərcümənin Nizami beyti ilə əlaqəsi yox kimidir. Əslində rövşən etsin, susən etsin sözləri ilə beyt anlaşılmaz hal almışdır. "Dilim tutduqca" ifadəsi də Nizamidə yoxdur. Nizamidə bir ürək ver ki, bir dil ver ki, tərkibi işlənir, ancaq "bir dil ver ki," tərkibindən "ver" sözü ixtisar olunur. Yenə də Mircəlal Zəki tərcüməsi Nizami beytinin məzmunundan uzaqdır və qələtdir.

Nizami poemasının üçüncü beyti aşağıdakı kimidir:

***Mədhə naxubra bər xaterəm rah,
Bedar əz napəsəndəm dəst kutah (1.1)***

Mircəlal Zəki bu beyti belə çevirir:

***Bu könlüm xanəsin qıl eybdən boş,
Əlimdən gəlməsin gəlməz nə ki xoş (2.13)***

Bu beytin tərcüməsi əvvəlki iki beytə nisbətən bir az azərbaycancadır. Ancaq yenə də dil, ifadə təbii deyil, "könlüm xanəsin qıl eybdən boş" kimi ifadələrlə Nizami tərcümə etmək olmaz. Bu tərcümə qarşısında R.Rza tərcüməsi nə qədər dəqiq, təbii və xəlqi görünür.

***Yol vermə ki, pislik qəlbinə dolsun,
Əlim yamanlıqdan qoy uzaq olsun. (3.23)***

Rəsul Rza tərcüməsində fikir nə qədər təbii ifadə olunmuşsa, Mircəlal Zəki tərcüməsində bir o qədər dolaşlıq və qeyri-azərbaycancadır, nöqsanlıdır.

Nizami Gəncəvi poemasında beşinci beyt aşağıdakı kimidir:

***Be Davudi deləm ra taze gərdan!
Zəburəm ra bolənd avaze gərdan! (1.1)***

Tərcüməsi: Davudluq ilə könlümü təzələ, Zəburumu uca şöhrətli elə.
Mircəlal Zəki beyti belə çevirir:

***Canım Davudi ilə tazələnməsin
Zəburum nəğməsi avazələnsin (2.13)***

Beytdə fikir yenə sönük, anlaşılmaz və yarıfarsca ifadə olunmuşdur. Nizami yazır ki, mənim Zəburumu uca avazlı et, uca şöhrətli et, tərcümədə isə "Zəburum nəğməsi avazələnsin, yəni səslənsin, şöhrətlənsin fikri ifadə olunur. Azərbaycan dilində tazə, avazə sözləri yoxdur, onlar Azərbaycan dilində tazə və avaz şəklində qəbul olunmuşdur. "Uca" sözü tərcümədə itir. Nəğmə sözü orijinalda yoxdur. Söz birləşməsi Zəburumun nəğməsi şəklində düşünülmüşdür, ancaq yiyəlik hal şəkilçisi düşmüşdür, bu, tələffüzdə qırıqlıq yaradır. İkinci tərəfdən Zəbur özü nəğmədir, ona bir də nəğmə sözü əlavə etmək düz deyil.

Nizaminin yeddinci beytinin tərcüməsində yenidən qafiyə xatirinə tərcümə qanunu pozulur. Nizami yazır:

***Çenan k-əz xandənəş fərrox şavəd ray
Ze meşk əfşandənəş Xəllox şavəd çay (1.1)***

Bu beyti nəsrə belə çevirmək olar. "Elə et ki, oxunmasından fikir şad olsun, mişk saçmasından yer Xəllux olsun".

Mircəlal Zəki beyti aşağıdakı kimi çevirir:

***Oxunduqca təfəkkür fərrux olsun!
Saçıncə mişkini yer Xəllux olsun (2.13)***

İkinci misranın tərcüməsi düzdür. Ancaq birinci misradakı "fərrux" sözü Azərbaycan dilində işlənməyən fars sözüdür. Onun qafiyə xatirinə saxlanması yanlışdır. Yenə həmin misrada təfəkkür sözü yerinə düşmür, onun yerində fikir, düşüncə sözü olsa, daha düz olardı.

Nizami yazır:

***Səvadəş dide ra por nur darəd,
Simaəş məğz ra məxmur darəd (1.1)***

Mircəlal Zəki bu beyti anlaşılmaz tərzdə aşağıdakı kimi tərcümə edir:

***Qərası rövşən etsin göz çırağı,
Eşitdikə xumar etsin dimağı (2.13)***

İkinci misra nisbətən babat çevrilmişdir, ancaq birinci misrada dil bərbaddır, rövşən etsin birləşməsinə azərbaycanlı oxucu üçün anlamaq çətinidir. Eyni zamanda cümlə düz qurulmur. Orijinalda olmayan "göz çırağı" birləşməsi "rövşən etsin" sözlərinin tələbi ilə təsirlik halında "göz çırağını" şəklində olmalıdır. İndiki halda bu misra azərbaycanca deyil və gülməlidir. Bu beytin tərcüməsi də R.Rzadə daha dürüst və təbiidir.

***Camalı gözlərə daim nur versin,
Avazı ürəyə min sürur versin. (3.23)***

Nizami yazır:

***Müfərrihnameyə-delhaş xanənd,
Kelidə-bəndə-moşkelhaş danənd. (1.1)***

Beytdə mükərrər qafiyə işlənmişdir. Bu, öz yerində. Sətri tərcüməsi: "Ürəklərin "Mühərrihnamə"si adlandırsınlar, çətin bəndlərin, müşküllərin açarı bilsinlər". "Mühərrihnamə" sözü "sevinc kitabı", "fərəh kitabı" mənasındadır. Bu sözü olduğu kimi saxlayıb izah vermək də olar, fərəh kitabı kimi tərcümə də etmək olar. Mircəlal Zəki beyti belə tərcümə edir:

*Ürəklərçün müfərrihnamə et nuş
Ki, müşküllər açar, başdan alar huş. (2.13)*

Tərcümədəki "et nuş", "başdan alar huş" sözləri artıqdır. Bu artır-malar qələtin ən pisidir və düz deyil. Mütərcimə görə, Nizaminin əsəri başdan huşu alar. Əcəb yanaşmadır. İnsanın könlünə, damağına fərəh bəxş edən kitabı həm nuş etmək olar, həm də huşu başdan almış. Halbuki Nizami Xudavəndi-ələmə yalvarır ki, elə etsin ki, onun kitabını ürəklər üçün bir müfərrih kitabı saysınlar, çətinlikləri açan bir açar bilsinlər.

Ondan sonra gələn beyt də təsdiq edir ki, Nizami burada tanrıdan xahiş edir ki, onun əsərini ürəklər üçün bir müfərrihnamə, bir fərəh, sevinc kitabı saysınlar, bir müşküllər, çətinliklər açarı bilsinlər. Və buraya "et nuş", "başdan alar huş" kimi gülünc yamaqlar vurmaq ayıbdır.

Nizami növbəti beytdə yazır:

*Məani ra bədu dəh sərboləndi,
Səadətra bədu kon nəqşbəndi (1.1)*

Mircəlal Zəki bu beyti aşağıdakı kimi çevirir:

*Onun mənasına bəxş eylə rifət
Ona bənd eyləsin nəqşi səadət (1.13)*

Tərcümədə məna dəqiq verilmir. "Onunla mənaya bir başıucalıq ver" fikri dəyişdirilir və yenə qafiyə xatirinə farsca olan "sərboləndi" sözü ərəbcə "rifət" sözü ilə əvəzlənir. Məna yöndəmsizləşdirilir. Rifət sözü Azərbaycan dilində işlənmir və azərbaycanlı oxucu üçün heç nə demir. İkinci misra isə elə qurulmuşdur ki, anlaşılmır.

Ümumiyyətlə, Tanrıya müraciət şəklində yazılan ilk on üç beytin heç biri doğru tərcümə olunmamışdır, məna təhrif olunur, dil bərbaddır.

Məşhur, dillər əzbəri bir beyti yada salaq. Özü də xalq şairi Rəsul Rzanın tərcüməsində:

*Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin. (3.50)*

Zahirən bu tərcümə orijinalı xatırlatmır. Orijinalda deyilir:

*Fələk coz eşq mehrabı nədarəd,
Cəhan bixake eşq abi nədarəd. (1.62)*

Yəni, fələyin eşqdən başqa mehrabı yoxdur. Cahanın eşq torpağı yoxsa, suyu da yoxdur. Bu beyti Rəsul Rza hərfi hərfinə yox, mənasına, məzmununa görə tərcümə etmişdir. Birinci beyt eynən Nizami misrasının ifadəsidir. Misra elə qurulub ki, sözlər elə seçilib ki, eynən Nizamidə olduğu kimi "fələyin eşqdən başqa mehrabı yoxdur" fikri ifadə olunur. İkinci misra oradakı sözləri saxlamaqla tərcümə edilsə, məna anlaşılmaz olur. Rəsul Rza həqiqi şair düşüncəsi ilə yanaşaraq həmin beytdən çıxan mənanı ifadə edən bir misra yaratmışdır.

Mircəlal Zəki bu beyti aşağıdakı kimi çevirmişdir:

***Fələk mehrabı eşqin tağı olmuş,
Cahanda su onun torpağı olmuş. (2.46)***

Nizamidə eşqin tağından, olmuşdan söhbət getmir, eşqin özünün fələyin mehrabı olmasından danışılır. Nizamidə suyun torpağı olmasından danışılır. Mircəlal Zəki torpaq və su sözlərinin yerini dəyişdirməkdə də səhv edir, ayrı məna ifadə edir. Nizami demək istəyir ki, eşq torpağı olmayan yerdə dünyanın suyu, yəni dəyəri yoxdur. Başqa şəkildə desək, dünyanın, insanın əslində, mahiyyətində eşq yoxdursa, onun varlığının heç bir dəyəri yoxdur. Sulu mirvari qiymətlidir, üzdə su olmaq ləyaqətdir (təəssüf ki, bəzən adamların üzündə su olmur), sulu meyvə qiymətlidir, su dirilikdir, həyatdır.

Bütün bunlar isə eşq olan yerdə, eşq torpağı olan yerdə olur. Yer üzündə abadlıq da eşq ilə yaranır. Eşq ilə cazibə qanunu arasında bir yaxınlıq görən Nizami yazır:

***Təbəyə coz kəşəş kari nədanənd,
Həkiman in kəşəşra eşq xanənd. (1.65)***

Mircəlal Zəkinin tərcüməsində bu beyt belə verilir:

***Təbiət cəzbəyə məşğuldur azad,
Həkimlər "eşq" qoymuşlar ona ad. (2.47)***

Burada qafiyə xatirinə işlənən "azad" sözü səhvlər. Cəzbə, cazibə qanundur, bu işdə azadlıq yoxdur. O cümlədən Şirinin, Xosrovun, Fərhadın sevgisi azad deyildir. O sevgi onlardan asılı olmayaraq baş verir. Onlardan asılı olmayaraq onları bu və ya başqa hərəkətlərə sövq edir. Xosrov əsər boyu bu cəzbdən çıxıb bilmir, çox can atır ki, bu cəzbəyə tabe olmasın, ancaq bu cəzbə onu elə bir məqama gətirir ki, bu cəzbə ilə can vermək onun aşiq və insan kimi ən ali mərtəbəyə çatmasının təsdiqi olur.

Kitaba əlavə olunmuş şərhlər genişdir. "Xosrov və Şirin" poemasının əvvəlki tərcümə və şərhlərinə nisbətən daha çox mətləbləri əhatə edir. Ancaq bu şərhlər də nöqsansız deyildir. Həmid Məmmədzadənin filoloji tərcüməsini hədəf alan Mircəlal Zəki həmin kitaba əlavə olunan şərhlər haqqında yazır ki, "bu mətnə şərh vacib olan xeyli beytlərə şərh verilməmiş, şərh verilmiş bir çox beytlər isə gələt və nöqsanlıdır. Bu deyilənlər əsərin poetik tərcüməsinə şərhlər yazan Məmmədəğa Sultanova da şamildir" (2.8). Əvvələn Nizami Gəncəvi əsərinin hansı beytlərinə şərh yazıb, hansına yazmamağı nə H.Məmmədzadə, nə M.Sultanov Mircəlal Zəkidən soruşası deyildilər. İkincisi, Mircəlal Zəkinin şərhlərində də çox ciddi, bağlıslanılmaz nöqsanlar vardır. Məsələn, "Xosrov və Şirin"də Nizami özünün iqdış-mələz (mələs yox, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində bu söz mələz kimi yazılır) olması haqqında müəyyən münasibətlə söhbət açır. M.Sultanov bu sözün nə məqsədlə işlədildiyinə fikir vermədiyindən onun fikrincə guya Nizami burada atasının türk, anasının isə kürd olduğuna işarə etmək istəmişdir. Bu fikir, əlbəttə, səhvdir. Əslində Nizami Atabəy Cahan Pəhləvanın saraya dəvətini qəbul edə bilmədiyini üçün iqdış olmasını dəlil gətirir. Şeirlərini bal, zöhd əhli olmasını sirkə adlandırır. Bu bəhs kitabın "Dər xetabə-zəminbus" fəslində "Hədisə-on ke" ("O sphbət ki") sözləri ilə başlayıb,

*Qole-bəzm əz ço mən xari nəyayəd,
Ze mən biş əz duakari nəyayəd. (1.44)*

Tərcüməsi:

*Gül olmaz mən tikandan məclis üçün,
İşim ancaq duadır şaha hər gün.*

beyti ilə tamamlanır. Bu beytdə yuxarıda işlənən "sirkə" sözü "tikan" sözü ilə əvəzlənir. Şairin anasının kürd olması onun saraya gedə bilməməsi üçün bəhanə, dəlil ola bilməzdi.

Mircəlal Zəki də bu iqdış-mələz söhbətinin nə münasibətlə dilə gətirildiyini anlamadığından başqa bir səhvə yol verir. Quru zöhdünü sirkəyə və şeirini bala bənzətdiyini düz qeyd edir. Ancaq "şair özünü iskəncəbiyə (sirkə ilə balın qarışığından hazırlanan şərbətə) təşbih edir" fikri yanlışdır. Mələz sözünün turşaşirin kimi yozulması da səhvdir. Nizami zöhd əhli olub və bu keyfiyyət onun izahı ilə saray şairi olmağa imkan vermir. Xatırladaq ki, Qızıl Arslanın dəvəti ilə Nizami onun yanına gedən zaman Qızıl Arslan onun gəldiyini eşidəndə şairin zöhdünə hörmət olaraq məclisdən içki və musiqinin yığışdırılmasını əmr edir. Əgər Nizami mələzliyini şərbətə

bənzətmiş olsaydı, bu, onun saraya getməsinə mane olmazdı və "Gül olmaz mən tikandan məclis üçün" misrası deyilməzdi.

Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poeması ilə möhtəşəm bir Azərbaycannamə, Turannamə yaradırsa, Mircəlal Zəki Məhinbanunu ancaq Ərmən vilayətinin hökmdarı elan edir. "Şəmira mülkünü Şapurə verdi" (2.366) misrasını şərh edərək yazır: "Şəmira (Məhinbanu) mülkü-Ərmən vilayəti" (2.509). Başqa bir yerdə qızların çovkan oynaması ilə bağlı 1730-cu beyti şərh edən Mircəlal Zəki uzun izahlardan sonra yazır: "Nizami deyir ki, Ərməndə səndəl ağacı olmadığı üçün, Yer həmin söyüdlərdən səndəl ağacı kimi istifadə edib, onları Ayın başına sürtürdü" (2.471). Halbuki Nizami həmin məqamda Ərmən sözü işlətmir. Ərməndə səndəl ağacı bitmir fikri Nizamiyə böhtandır. Həm də çovkan oyunu bahar fəslində olur və Nizami isə yazır ki, ölkəsi Arran, paytaxtı Bərdə olan Məhinbanu və Şirin bahar vaxtı Muğanda olurdular.

Nizami Gəncəvi Xosrovlə Şirinin bahar vaxtı Kür sahilində gəzməklərindən bəhs edərək yazır:

*Gəhi bər fərze-ye nuşab-e Şəhrud
Cahan por nuş kərdənd əz mey o rud.
Gəhi bər şətte-Kor bəstənd zəncir,
Ze morğ o mahi əfkəndənd nəxcir. (1.260)*

Mircəlal Zəki bu dörd misranı tərcümə edərkən birinci beyti doğru tərcümə etsə də, ikinci beyti anlaşılmaz şəkllə salmış və Kür çayı sözünü atmışdır. Onun tərcüməsində həmin beytlər aşağıdakı kimi verilmişdir.

*Gəhi Şəhrud suyunda saldı lövbər
Cahan rud ilə meylə oldu şəkkər.
Gəhi zəncir açıb bağlı qayıqdan,
Üzüb ov etdilər quşdan-balıqdan. (2.146-147)*

Həmid Məmmədzadə bu parçanı belə çevirir.

*Gah gülab sulu Şəhrudun dəhnəsində
Dünyanı mey və nəğmə ilə doldurdular.
Gah da Kür çayında zəncir açdılar,
Çoxlu balıq və quş ovladılar.*

Bu çevirmədə "gülab sulu" sözləri "şirin sulu" sözləri ilə, "açdılar" sözü "bağladılar" sözü ilə əvəzlənsə, daha dəqiq olardı. Əbdürrəşid əl-Bakuvi Zəkəriyyə Qəzvininin "Asar əl-bilad və əxbar əl-ibad" əsərinin

xülasəsi olan "Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar" əsərində Arran ölkəsindən danışanda yazır: "Orada Kür çayı axır. Onun başlanğıcı Cürzan ölkəsindədir, sonra o, Abxaz ölkəsindən Allan vilayətinin və Tiflisin yanından keçib Gəncənin, Şəmkürün və Bərdənin qapısı yaxınlığından axır. Bundan sonra Kür ondan kiçik olan Arazın suları ilə qarışır və Xəzər dənizinə tökülür. Burada balıq tutmaq üçün bənd qurulub və müxtəlif balıqlar tutulur. Orada çoxlu su quşları və çəltik zəmiləri var" (5.112).

Bu qeyddən də göründüyü kimi, Nizami bağlı qayıqdan zəncir açmaqdan yox, Kür çayına zəncir (bənd) vurmaqdan, orada balıq və quş ovlamaqdan danışır. Və bu həqiqətlər Nizamidən əvvəl də, sonra da ərəb coğrafiyaçılarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Mircəlal Zəki bu həqiqətləri deməkdənsə, əsl olmayan uydurma yalanları qabartmağa daha çox meyllidir. İrak və Ənhəraq adlarını o vaxt olmayan Ermənistanda axtarır.

Nizami Gəncəvi milləti insan və vətəni dünya olan bir sənətkar kimi yazıb yaratsa da, lazım gələndə öz türklüyünü, mənsub olduğu xalqın türk olduğunu nəzərə çatdırmaqdan çəkinməmişdir. "Xosrov və Şirin" poemasının əsas ideal qəhrəmanları olan Məhinbanu və Şirini Əfrasiyab varisləri kimi göstərməklə bu həqiqəti ortaya qoymuşdur. Vilayətləri Muğan, Abxaz, Ərmən və paytaxtı Bərdə olan Aran dövlətinin bir türk dövləti olduğunu vurğulayaraq Məhinbanunun dili ilə yazmışdır:

*O, Aydırsa əgər, biz Afitabıq,
O, Keyxosrovsə, biz Əfrasiyabıq.*

Həmid Məmməd zadə bu beyti şərh edərək yazır: "Nizami burada Nüşabənin (Məhinbanu olmalıdır. Mexaniki olaraq səhvən Nüşabə yazılmışdır) və Şirinin türklüyünə işarə etmişdir. Yəni Xosrov Keyxosrov nəslinə mənsubdursa, biz də Əfrasiyab nəslinə mənsubuq" (4.362). Başqa sözlə, H.Məmməd zadə Arran dövlətinin başçısı olan Məhinbanunu və onun qardaşı qızı Şirini Əfrasiyab varisi olan türk kimi göstərir. Deməli, onun dövləti də bir türk dövlətidir. Bu qeyd Nizaminin özünün də bir Azərbaycan türkü olduğunun danılmaz təsdiqidir.

Mircəlal Zəki həmin beytə yazdığı şərhə bu məsələnin üstündən bir az qaçaraq keçir və yazır: "O, Keyxosrov nəslinə mənsubdursa, biz də Əfrasiyab nəslindənə. Əfrasiyab – Keyxosrov zamanında olan Turan padşahının adıdır". Biz buraya əlavə edək ki, Əfrasiyab məşhur türk hökmdarı və sərkərdəsi olmuşdur. Onun ölümü ilə bağlı türkcə mərsiyə Mahmud Kaşğari əsərində zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Əfrasiyab Keyxosrov tərəfindən Azərbaycanda öldürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, Keyxosrov Əfrasiyabın nəvəsidir, Əfrasiyabın qızının oğludur. Nizamidə Əfrasiyab xatırlanması, ondakı Əfrasiyab sevgisi onun özünün də köklü bir

türk olduğunun ifadəsidir. Təəssüf ki, başqa məqamlarda beytin ifadə etdiyi mənanı açıqlamağa meylli olan Mircəlal Zəki burada susmağı lazım bilir.

Daha bir parçaya diqqət edək. Nizami yazır:

*Ze eşq afaq ra por dud kərdəm,
Xirəd ra çeşm xab alud kərdəm,
Kəmə bəstəm beeşq in dastanra,
Səlaye-eşq dər dadəm cəhanra.
Məbada bəhrəmənd əz vey xəsisə,
Becoz xoşxaniyo zibə nəvisi. (1.65)*

Mircəlal Zəki bu beytləri aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Çəkib afaqə tüstü eşqdən mən,
Edib əqlin gözümlə eşq ilə roşən,
Bu nəzmə eşq ilə şirazə saldım,
Cəhanə eşq ilə avazə saldım.
Qoy ondan görməsin bəhrə xəsislər,
Oxunsun yaxşı, yazsın xoşnəvislər. (2.48)*

Həmid Məmmədzadə bu parçanı aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Eşqdən üfüqləri tüstü ilə doldurdum,
Əqlin gözünü yuxulu etdim.
Bu eşq dastanını (yaratma)ğa əzm etdim.
Dünyada eşq sədasını qaldırdım.
Ondan bir alçaq (adam) bəhrə görməsin,
Yalnız xoş oxunsun, gözəl yazılsın. (4.51)*

Xalq şairi Rəsul Rzanın tərcüməsi:

*Eşqdən dünyaya saldım dumanlar,
Əqlin gözlərini etmişəm xumar.
Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı.
Ondan uzaq gəzsən hər cahil insan,
Pay alsın qoy yaxşı oxuyub, yazan. (3.51)*

Mircəlal Zəkinin tərcüməsində hər üç beytdə qüsurlar var, ifadə sönük və qurudur. Xəsis sözünü Mircəlal Zəki olduğu kimi saxlayır, ancaq bu sözün alçaq, səviyyəsiz, cahil mənaları da var. Rəsul Rza doğru hərəkət

edərək xəsis sözünü burada cahil kimi tərcümə etmişdir. Hər bir ağıllı sənətkar istəməz ki, onun əsərini cahil, nadan adamlar oxusunlar. Mircəlal Zəkidi ikinci beytin tərcüməsi yenə qüsurludur. Şirazə saldım, avazə saldım mənasız qafiyə oyunbazlığıdır. Nizami fikrini öldürməkdən başqa heç nəyə xidmət etmir. Ancaq R.Rzada ikinci beytin tərcüməsi son dərəcə gözəldir. Nizami də əsərini böyük eşqlə yazıb, Rəsul Rza da onu eşqlə tərcümə edib. Sonuncu beyti də H.Məmməd zadə, Mircəlal Zəki doğru anlamayıb və səhv tərcümə ediblər. Yenə R.Rza qüsursuz tərcümə edib. Nizami istəyir ki, onun əsərindən cahillər bəhrə görməsin, ancaq yaxşı oxuyanlar, yaxşı yazanlar pay alsınlar. Rəsul Rza bu fikri düz tərcümə edir.

Nizamidə cazibə qanunu ilə eşq arasında bir eynilik olduğunu bildirən bir beyt var.

***Təbaye coz kəşəş kari nədanənd
Həkiman in kəşəş ra eşq xanənd. (1.65)***

H.Məmməd zadənin filoloji tərcüməsində bu beyt belə çevrilir: "Təbiətin cəzb etməkdən başqa işi yoxdur. Ağıllı adamlar bu cazibəni eşq adlandırırlar" (4.50). Burada "ağıllı adamlar" sözləri Nizami fikrini zəiflədir. Nizamidə olan "həkiman" sözü həkimlər, hikməti bilənlər, filosoflar mənasındadır. Həkimlər sözünün özünü saxlamaq lazım idi. Rəsul Rza bu beytdə ifadə olunan fikrin qarşısında heyranə düşərək ona qafiyə kəməri bağlamağa lüzum görmür.

***Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır. (3.51)***

Rəsul Rza haqqında "qafiyələndirə bilməmişdir" demək ayıbdır, nadanlıqdır. Rəsul Rza qafiyənin nə olduğunu gözəl bilir. Burada fikir onun üçün o qədər əzizdir ki, o, fikrin boynuna zorla yamaq qafiyə xaltası keçirməyə lüzum görməyib. Böyük Mirzə Ələkbər Sabir də "Uşaq və buz" şeirində eyni yolla gedib:

***Sən nə yamansan, a buz!
Adam yıxansan, a buz!
Az qalıb ömrün sənin!
Yaz gələr, artar qəmin.
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən.***

Yoxsa M.Ə.Sabir də bu şeiri qafiyələndirə bilməyib? Yox! Mircəlal Zəki, sən böyük sənətkarda nöqsan axtarmaq işindən keçsən yaxşıdır. XX əsr Azərbaycan poeziyası qafiyədə Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olaraq qafiyyə məsələsində bir sadələşməyə üz tutub. Kök sözlə şəkilçinin qafiyələnməsini məqbul sayıb. Hətta, orta əsrlərdə də heca ilə yazılmış şeirlərdə bunun nümunələri var.

Mircəlal Zəkinin "Xosrov və Şirin" tərcüməsində və ona yazdığı şərhlərdə qüsurlar çoxdur. Ancaq gülməli bir faktı da qeyd edib söhbəti bitirmək istərdik. Xosrov Pərvizin ölkəsi əlindən çıxıb, Bəhram Çubin İran taxtını ələ keçirib. Xosrov isə qaçıb Şirinlə birlikdə eyş-işrətə qurşanıb, ov edirlər, çovkan oynayır. Xosrov Şirindən israrla murada yetmək istəyir. Şirin ona namusdan, qeyrətdən, səbirli olmaqdan çox danışır. Və Nizaminin çox sevdiyi bir Azərbaycan xalq məsəli dilə gəlir. Həmin məsəl Nizaminin bir qəsidəsində də (Boz betək fərbeh nəgərdəd layeğ əst in dastan) xatırlanır. "Xosrov və Şirin"də həmin məsəl Şirinin dilindən Xosrova deyilir:

*Be gərmi kare-aqel beh nəgərdəd,
Be tək dani bozi fərbeh nəgərdəd. (1.272)*

Bu beytin ikinci misrası "Xosrov və Şirin" poemasının artıq 1940-cı ildə hazır olan elmi tənqidi mətninin əsas hissəsində yanlış olaraq "be yek dane bozi fərbeh nəgərdəd" şəklində getmiş, ancaq eyni səhifənin ayağında həmin misranın bir çox əlyazmalarında və Vəhid Dəstgirdi nəşrində daha dürüst variantı olduğu qeyd edilmişdir. Səid Mirqasımovun 1939-cu ildə edilmiş sətri tərcüməsində və Rəsul Rza tərcüməsinin 1947-ci il nəşrində həmin beytin düz variantı götürülmüşdür. Təəssüf ki, R.Rza tərcüməsinin 1962-ci il nəşrində L.A.Xetaqurov mətninin nəşrinə əsasən tərcümə dəyişdirilmiş. "Xosrov və Şirin" poemasının 1947-ci il nəşrində həmin beyt aşağıdakı kimi verilmişdir:

*Ağıllı adamlar səbirsiz olmaz,
Keçi yüyürməklə heç ətə dolmaz.*

Həm də bu variantı Səid Mirqasımov L.A.Xetaqurov mətninin əlyazmasından götürmüşdür.

Mircəlal Zəkinin istifadə etdiyi mətnə həmin misra dürüst olmuşdur. Ancaq Mircəlal Zəki bu dürüst misranı dürüst tərcümə edə bilməmişdir. "Keçi qaçmaqla, məlumdur, kökəlməz" şəklində tərcümə edilməli olan misranı "Çəpiş qaçmaqla, coşmaqla kökəlməz" (2.158) şəklində tərcümə etmiş, keçini çəpişə çevirmiş, Nizami fikrini təhrif etmişdir. Şirin Xosrovun səbirsizliyini "keçi qaçmaqla kökəlməz" məsəli ilə müqayisə edirsə, Mircəlal

Zəki bu məsəli səhv görmüş və keçini çəpiş etməklə yanlışlığa yol vermişdir. Başqalarını Nizamini təhrif etməkdə günahlandıran bu adam addımbaşı səhvlər edir, sərbəstliklərə yol verir. "Yeki ruzəş" (bir gün) sözünü "bir gecə" kimi tərcümə etməsi (1.305; 2.173) yenə böyük qəbahət deyil, ancaq keçini çəpişə çevirmək böyük səhvdir. Nizaminin istifadə etdiyi xalq məsəlini anlamamaq deməkdir.

Əlbəttə, Mircəlal Zəkinin "Xosrov və Şirin" tərcüməsi, onun ön sözü, şərhləri haqqında çox yazmaq olar. Ancaq bizə elə gəlir ki, bu dediklərimiz də kifayətdir. Biz bu qənaətdəyik ki, Nizami Gəncəvi poemalarını xalqa çatdırmaq üçün onların heca vəznı ilə tərcümə olunması yolu daha doğrudur. Və 1940-cı illərin böyük sənətkarları Nizami əsərlərini heca ilə tərcümə edərkən bu həqiqəti düz anlamışlar. Nizami əsərlərini heca ilə tərcümə etmək yox, ərəb, fars sözləri doldurulmuş, əyiş-üyüş cümlələrlə əruzla tərcümə etmək daha ziyanlıdır. Əgər Azərbaycan oxucusunun ən azı doxsan faizi əruzla yazılmış şeiri oxuya bilmirsə, Nizamini əruzla tərcümə etməyə nə ehtiyac var. Bu iş həm Azərbaycan dilinin saflığına xələl gətirir, həm Nizamini başa düşülməz edir, həm də boş mübahisələrə səbəb olur.

Son dövrlərdə Nizami poemalarının bir sıra yeni tərcümələri meydana gəlmişdir, ancaq bu tərcümələrin heç biri 1940-cı illərdə böyük xalq şairlərinin etdikləri tərcümələr səviyyəsində deyildir. Və Mircəlal Zəkinin tərcüməsi də həmin son dövrlərin tərcümələrindən heç də yaxşı vəziyyətdə deyildir. Əslində heç bir səbəb olmadan keçini çəpişə çevirən bir mütərcim hansı üzlə başqalarında nöqsan və sərbəstlik axtarır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərtib dəhəndeye-mətnə-elmiyo enteqadı Lev Aleksandroviç Xetaqurov. Bakı, 1960.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Mütərcim Mircəlal Zəki, Bakı, 2018.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza, Bakı, 2004.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Həmid Məmmədzadəninidir. Bakı, 1981.
5. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzəsi. Tərcümə edən Ziya Bünyadov. Bakı, 1992.

**Переводы Низами:
*Претензии и действительность***

Резюме

Низами Гянджеви писал свои произведения по требованию времени на персидском языке. В канун юбилея 800-летия рождения поэта при содействии советского правительства на основе самых древних рукописей "Пятерицы", копии которых доставлялись из разных стран, составлялись научно-критические тексты поэм Низами под руководством Е.Э.Бертельса. Были созданы построчные и, на их основе, поэтические переводы. Поэтические переводы создавались самыми известными азербайджанскими поэтами 40-х годов с использованием метра хеджа – слоговым метром, являющимся национальным метром Азербайджана, который более подходит канонам азербайджанского языка.

В 2018 году Мирджалалом Зяки был издан новый перевод поэмы Низами "Хосров и Ширин" с кратким предисловием и более обширными комментариями. В отличие от переводов 40-х годов, Мирджалал Зяки сделал свой перевод с использованием метра аруз, в том виде метра хазадж, на котором и писал поэму "Хосров и Ширин" сам Низами Гянджеви.

В своём коротком предисловии он ополчается на народных поэтов, за то, что они убили дух поэм Низами, переводя их метром хеджа. Мирджалал Зяки утверждает, что якобы их переводы и написанные к ним комментарии полны ошибок и неточностей.

Автор данной статьи на основе конкретных фактов и сравнений доказывает, что претензии Мирджалала Зяки не отражают действительности. По мнению Мирджалала Зяки, переводчики – народные поэты не знали канонов рифмы и не могли правильно рифмовать многие двестишья Низами.

В то же время сам Мирджалал Зяки в своём переводе ради рифмы пошёл на самые немыслимые искажения смысла и совершил ошибки в языковом оформлении стихов.

Путём сравнительного анализа переводов Расулы Рзы и Мирджалала Зяки автор статьи приходит к выводу, что претензии нового переводчика поэмы "Хосров и Ширин" необоснованны и слишком далеки от истины.

Khalil Yusifli

**Translations of Nizami:
claims and reality
Summary**

Nizami Ganjavi wrote his works in the Persian language according to the requirements of the times. Based on the 800th anniversary of Nizami, the scientific and critical texts of Nizami poems have been prepared under the leadership of Bertelin, based on the oldest manuscripts of Khamsa. Poetic translations have been created on the basis of these. The best-known Azerbaijani poets of the 1940s created their poetic translations in the syllabus measure of Azerbaijan's national rhythm.

In 2018, Mirjalal Zyaki published a new translation of the poem by Nizami "Khosrov and Shirin" with a brief introduction and more voluminous comments. In contrast to the translations from the 40's, Mirjalal Zaki used his own translations of Eruz, and also Hadzhaj, which Nizami Ganjavi himself wrote in "Khosrow and Shirin" in these sermons. He emphasizes that national poets have killed Nizami's soul by translating Nizami in Heja measure.

According to Mirjalal Zyaki, translators - folk poets did not know the canons of rhythm and could not rhythm many Nizami's couplets properly.

At the same time, Mirjalal Zyaki himself in his translation for the sake of rhythm went on the most unthinkable distortions of meaning and made mistakes in the linguistic design of the poems.

By a comparative analysis of the translations of Rasul Rza and Mirjalal Zyaki, the author of the article concludes that the claims of the new translator of the poem "Khosrov and Shirin" are untenable and too far from the truth.

Rəyçi:

**Alxan Bayramoğlu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

FƏRİDƏ VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu

feridehicran60@mail.ru

HACI BEKTAŞI VƏLİ ŞEİRİNDƏ ƏSKİ TÜRK İNANCLARI VƏ FOLKLOR QAYNAQLARI

Açar sözlər: ədəbiyyat, xalq şeiri, inkişaf mərhələləri, mifoloji təfəkkür, şamanizm, islami dəyərlər, bəktəşilik.

Keywords: literature, folk poetry, development stages, mythological thinking, Shamanism and Islamic values, Bektashi studies

Ключевые слова: литература, народная поэзия, этапы развития, мифологическое мышление, шаманизм, исламские ценности, дервишский орден Бекташи

Giriş. Qədim və zəngin tarixi keçmişə malik olan türk xalqı özünün çoxəsrlik mədəni nailiyyətlərini əbədləşdirmək, gələcək nəsillərə və bütün dünyaya çatdırmaq üçün sözün əbədiyaşar qüdrətinə inanmış, ona üz tutmuş, ondan yardım istəmiş və düşüncəsinin, həyat tərzini və məişətinin, adət-ənənələrinin unikalılığı ilə fərqlənən, soykökü, qan yaddaşı, milli ruhu və kimliyi ilə seçilən bir millət olduğunu bugünkü cahana məhz əsrlərdən keçib gələn, zaman-zaman formalaşan və yeni özəlliklər kəsb edən ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunələri vasitəsilə isbatlamışdır. Türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, o, “özünün çoxəsrlik tarixi boyu istisnasız olaraq bütün bədii forma və janrlarda zəngin folklor sərvəti yaratmışdır” (1. s. 3). Türk xalqlarının bədii düşüncə və təfəkkür məhsulları sərhədləri aşmış, başqa xalqların mədəni nailiyyətlərinin ən yaxşı nümunələri ilə qarşılıqlı “ünsiyyətdə” olmuş, bəhrələnmiş və təsir etmiş və nəhayətdə möhtəşəm dastanlarımız, müdrik nağıllarımız və atalar sözlərimiz, əsrarəngiz rəvayət və əfsanələrimiz, hikmət dolu məsəl və lətifələrimiz və s. bəşər mədəniyyəti və dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur. Türk xalqlarının folklor nümunələrinə verilən yüksək qiymət ilk öncə onun bir hikmət xəzinəsi olmasından, əxlaqi dəyərləri, mənəvi ucalığı tərənnüm edən, xüsusilə insanın daxili təkümülünə aparıb çıxaran keyfiyyətləri aşılaman dərin məzmun özəllikləri ilə seçilməsindən irəli gəlir. Zaman-zaman mənəvi və fiziki təzyiqlərə məruz qalan, mədəni irsi xain yağılar tərəfindən talanan, işğallara və təhriflərə məruz qalan türk xalqlarının şifahi söz sənəti “əsətdə və bayatıda, nağılda və dastanda əbədləşən canlı yaddaşa çevrilib və qoymayıb ki, ...bir kəs soyunu, əslini, zatını unutsun” (2. s.3).

Türk xalqlarının əski inanclarının, kult anlayışının, şamanizmin izlərini hələ İslamiyyətdən öncə yaranmış ədəbi nümunələrdə, yəni daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərində, xüsusilə də qədim dastanlarda çox aydın şəkildə görmək olur.

İslamiyyətdən əvvəlki türk ədəbiyyatının əsasən VIII əsrdən yaranmağa başladığını göstərən türk ədəbiyyat tarixçiləri bu ədəbiyyatı əski Türk dövləti - Göytürk dövləti ilə əlaqələndirir və türk ədəbiyyatının başlanğıcını da hələlik Orxon abidələrinin yazılma tarixi ilə bağlayırlar (3. s. 5). Bu mərhələ, yəni İslamiyyətdən öncəki türk ədəbiyyatı mərhələsi müasir ədəbiyyatşünaslıqda, həmçinin elmi və ictimai fikirdə həm də ümumtürk ədəbiyyatı, ümumtürk tarixi və mədəniyyəti dövrü kimi xarakterizə edilir. Təbii ki, bu da ümumtürk birliyi ideyasının müasir mərhələdə inkişafı üçün çox önəmli və faydalı məsələlərdəndir.

Onu da qeyd edək ki, VIII yüzilliyin ilk yarısında Orta Asiyada dövlət qurmuş göytürklərin Orxon abidələrini yalnız türk varlığını, türklərin mərkəzləşmiş dövlət quruculuğu təcrübəsini, ümumilikdə türk mədəniyyəti və yazılı ədəbiyyatının mövcudluğunu təsdiqləyən möhtəşəm və qədim bir fakt kimi deyil, həmçinin bu abidələrin yazıldığı dilin – türk dilinin artıq ədəbi dil səviyyəsində inkişaf etdiyinin göstərici kimi də qəbul etmək lazımdır.

Hər bir xalqda olduğu kimi, türklərin də tarixi keçmişində baş verən bir çox hadisələri, qəhrəmanlıq səhifələrini anladan, həyat təzi, adət-ənənələri, dini-mifik inancları haqqında zəngin məlumat verən ən ilkin və etibarlı mənbə məhz qədim türk dastanlarıdır. Türk xalqlarının dastançılıq ənənələrinin tarixini araşdıran Füzuli Bayat oğuznamələri məhz türk ozanlarının kəşfi kimi dəyərləndirərək yazır: “Özündə atalar sözlərini, oğuz miflərini və rəvayətlərini, oğuz şəcərələrini, deyimlərini və inanclarını, qəhrəmanlıq, döyüş nəğmələrini, dastanları birləşdirən oğuznamələr ...əslində döyüşə-döyüşə cahan dövləti quran, tarix yaradan, amalı, arzusu Tanrı nizamı olan oğuzların ol dövrü haqqında ozanların yaratdığı şifahi tarix idi” (4. s.3). Qeyd edək ki, türk xalqlarının soykökü, dini-mifoloji görüşləri, dünyabaxışı, ailə, tayfa, dövlət və dövlətçilik ənənələrini, dastançılıq təcrübəsini öyrənmək baxımından qiymətli mənbə hesab edilən oğuznamələr, onun tərkib hissəsini təşkil edən ayrı-ayrı dastanlar həmişə olduğu kimi, bu gün də ədəbiyyatşünaslığın, folklorşünaslığın diqqət mərkəzindədir və lap son dövrlərdə bu mövzuya həsr edilmiş əsərlərdən İsmixan Osmanlının “Oğuz kağan dastanı”nda ədəbi-mifoloji motivlər” adlı dissertasiya işini (5) misal göstərə bilərik.

İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra da xalqın təfəkkür və düşüncəsində dərin kök salmış, genetik yaddaşına hopmuş əski türk dastanlarının izləri yeni dini təlimin təsiri ilə yaranan və inkişaf edən ədəbi-bədii söz

nümunələrində də özünü göstərir. Müsəlmanlığı qəbul edən, ərəb və fars dillərini öyrənərək islam Şərqinin mədəniyyətinə yiyələnən və həmçinin bu mədəniyyətin ən nadir və mükəmməl nümunələrini yaradan türklər ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafına da öz töhfələrini vermişlər.

Türk ədəbiyyatı tarixçilərinin fikrincə, islam mədəniyyətinin güclü təsiri dönməində yaranan türk ədəbiyyatı əsasən üç istiqamət üzrə inkişaf etmişdir: birincisi, xalq arasında yaranan şifahi ədəbiyyat nümunələridir; ikincisi, əsasən saraylarda yaranan və daha çox saray əyanlarının mədhinə, islami dəyərlərin təbliğ və tərənnümünə həsr olunmuş, mədrəsə təhsili görmüş sənətkarların yaradıcılığından ibarət olan divan ədəbiyyatını, üçüncü istiqamət isə, təkkə ədəbiyyatını, yəni təsəvvüf ədəbiyyatını özündə ehtiva edir. Təkkə ədəbiyyatı təsəvvüf, fəlsəfi dünyagörüşü təcəssüm etdirərək, həm xalq ədəbiyyatı, həm də divan ədəbiyyatının nailiyyətlərindən faydalanaraq inkişaf etmişdir.

Lakin tarixi inkişafının hansı dövr və mərhələsində olmasından asılı olmayaraq bütün dövrlərdə türk ədəbiyyatının ideya, mövzu, məzmun, motiv qaynağında islamdan öncəki mifik dünyagörüşünün izləri, şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri dayanmışdır. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, ta qədim zamanlardan bu günümüzdək yaranan ədəbiyyatın ilham çeşməsi xalq ədəbiyyatı və xalqın mifoloji baxışları olmuşdur.

XIII əsr anadilli türk şeiri nümunələrinin araşdırılması da bir daha təsdiq edir ki, bu dövrdə yaranan ədəbiyyatın da mayasında məhz qədim və zəngin folklor ənənələri dayanmışdır.

Hacı Vəli Bektaşın şeirlərində əski türk inancları və xalq şeiri ənənələrinin izləri. Həzrət Əli soyundan olan, Əhməd Yəsəvidən dərslər alan və özü də böyük məktəb yaradan, XIII əsr anadilli türk təriqət şeirinin görkəmli nümayəndələrindən Hacı Vəli Bektaşın yaradıcılığının araşdırılması mütəfəkkir sənətkarın xalq ədəbiyyatı ənənələrindən bəhrələndiyini göstərir. Bir təsəvvüf şairi kimi dünyanı dərin fəlsəfi düşüncə ilə dərk etməyə çalışan Hacı Vəli Bektaş Tanrıya olan sevgisindən dolayı insanlara böyük məhəbbət və sayğı ilə yanaşmağı təbliğ edir. Onun əsərlərində öz düşüncə dünyasını açıq-aydın göstərən məqamlar yetərincədir. Bu düşüncənin kökündə hər şeydən əvvəl insan və ona sevgi dayanır. Şairə görə, insanın qəlbi Tanrının təcəssüm etdiyi yerdir, bütün insanlar hamısı eyni dəyərdədir. “Büyük-küçük, zəngin-fakir, kadın-erkek ayrımı yoktur. İbadetin maksadı insanın kendisini eksiksiz kılmasıdır. Amaç herkesi kâmil insan yapmaya yöneliktir. Bu nedenle insan sevgisi ibadetin temelidir” (6. s. 46). Hacı Vəli Bektaşın insan sevgisini, humanist dünyagörüşünü ifadə etdiyi yaradıcılığında həm xalq müdrikliyindən, həm də İslam qanunlarından gəlmə yanaşma tərzini özünü göstərir.

Erkek dişi sorulmaz muhabbetin dilində
Hakk`ın yarattığı her şey yerli yerinde
Bizim nazarımızda kadın erkek farkı yok
Noksanlık, eksiklik senin görüşlerinde (gönülde). (6. s. 51)

Şairin bu misralarının oxuyarkən assosiativ olaraq ilk yada düşən “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” atalar sözü olur.

Sufi şairə görə, insan hər şeydən öncə bəşəri dəyərlərlə yaşamalıdır. O, insanları eyni bir sevgi işığında, birlik və bərabərlik içində görmək istəyirdi. Onun “davası – insanlıq davası idi”.

İkinci yol hakikattir budur hem,
Ki hiç bir millete bakmayasın kem.
Kamûsun bir nazarda gözleyesün,
Yolunu gözleyerek izleyesün. (6. s. 41)

Burada isə artıq Quran ayələri, islam prinsipləri əsasında formalaşmış dünyagörüşü özünü göstərir.

Hacı Vəli Bektaşın yaradıcılığında islamdan öncəki qədim türk inanclarının, xüsusilə də şamanizmin izləri çox dərinidir. Əski türk mifik təfəkküründəki dağ, daş, qaya, ağac kimi kultlar və onlara inam Hacı Vəli Bektaş haqqındakı rəvayətlərdə də yer almaqdadır və şairin qədim türk mifologiyasına dərinlən bələd olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, qədim insanların bu təbii varlıqlara qarşı duyulan böyük ehtiram və inamı onların mövcudluğunun daimiliyi və sabitliyi ilə izah olunur.

Ucalıq, məğrurluq, yenilməzlik, əlçatmazlıq və bununla da daxili-mənəvi saflıq rəmzi olan “dağ” obrazı bütün türk xalqlarının həm mifik təfəkkür məhsullarında, həm də bədii yaradıcılıq nümunələrində, xüsusilə də şifahi söz sənətində yer alır. “Ululuğu, erisilməzliyi ilə diqqəti çeken ve Orta Asya coğrafyasında hayat tarzı üzerinde mühim rol oynayan dağlar, Türklerin büyük saygı gösterdiği tabiat unsurlarından biridir. Dağ, yüksekliği itibarıyla Türkler tarafından yeryüzünde Tanrı'ya en yakın noktalar olarak tasavvur edilmistir” (5. s. 54).

Maraqlıdır ki, hər elin, hər obanın müqəddəs bildiyi özünəməxsus dağı var idi ki, bu da tamamilə təbiidir. Bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, islamiyyətdən çox-çox öncədən dağların və orada yerləşən mağaraların göytürklərin and yeri, səcdə yeri olduğunu Sabir Rüstəmxanlının qədim Orxan abidələrinin motivləri əsasında yazılmış “Göy Tanrı” romanında da görürük.

Hacı Bektaş Vəli haqqındakı yazılarda, xüsusilə də onun həyatından bəhs edən “Vilayətnamə”də onun bir təsəvvüf filosofu kimi inzivayə çəkilmək üçün müqəddəs bildiyi dağlara üz tutmasından bəhs edilir. “Hacı

Bektâs Sulucakarahöyük'e geldigi zaman, köye yakın olan bu tepeye çıkmış, oradakı bir magarayı kendine devamlı bir inziva yeri olarak seçmiştir" (5. s. 55). "Vilayetname"de həmin dağın "Arafat" dağı olduğu göstərilir (7). Ümumiyyətlə, bu əsərdə yer alan Hacı Veli Bektaş haqqındakı rəvayət və hekayətlərdə onun övliyalığının sübutu kimi daş, qaya, ağac kultları ilə bağlı söylənilən əhvalatlar çox geniş yer alır. "Vilayətnamə"də Hacı Bektaşın bir vəli olaraq, dağa, ağaca, qayaya hökm edə bilməsi ilə yanaşı, həmçinin bir şaman da olduğunu göstərən rəvayətlərə rast gəlirik. Qeybdən və gələcəkdən xəbər vermək, atəşə hökm etmək, şamanizmdən qaynaqlanan "sümüklərdən yenidən diriltmək" kimi fəvqəlbəşər möcüzələr göstərə bilməsi haqqındakı rəvayətlər gerçəkdən də onun bir vəli olduğuna sübutdur.

Mirəli Seyidov "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" əsərində yazır ki, "şamançılıq – qamçılıq ayin adət-ənənəsi, dünyagörüşü türkdilli xalqlar arasında islamiyyəti qəbul etdikdən sonra bu və ya başqa şəkildə yaşamışdır" (8. s. 293). Şamanizm inancındakı qadın-kişinin birlikdə ayin icra etməsi, ümumiyyətlə, qadın-kişi bərabərliyi ideyası Hacı Veli Bektaşın düşüncələrinə nüfuz etmişdir. "Hacı Bektâs düşüncəsində qadın erkegin gerisində degildir. Gerek işi içinde gerek günlük yaşamında kadın erkek ile beraberdir. Erkekten kaçma veya eve kapanma gibi bir durum söz konusu degildir. Aynı şekilde Bektâsilik'te ayin ve ibadetlerde çoluk-çocuk, büyük küçük, kadın erkek herkesin birlikte ibadet etmesi bunun bir kanıtı" (6. s. 62). Velilik mərtəbəsinə yüksəlmiş şair "Kadınları okutunuz. Kadınları okumayan milletler yükselemez" (6. s. 60), - deyirdi.

Hacı Vəli Bektaşın xalq fəlsəfi fikrindən bəhrələndiyi onun daha çox hikmətamiz misralarında özünü büruzə verir. İnsana, onun kamal və ədəbinə böyük qiymət verən, onu məhz bəşəri varlıq bilən sufi şair xalq hikmətindən istifadə edərək bütün insanlığa doğru yolu göstərməyə çalışır:

Sen seni bilirsən yüzün Hüdâ'dır
Bilmez isen, hak senden cüdadır. (6. s. 50)

Və yaxud çox məşhur olan "Makalat"ı sanki xalqın dilindən söylənən atalar sözlərinin zəngin toplusunu xatırladır. "Dahi bir kavilde iman koyundur, akıl çobandır, iblis kurttur. Çoban gitti, kurt koyunu nitti" (6. s. 52).

Eğer ilerlemek istiyorsan herkesin önüne atılma!
Merhem və mum gibi ol, diken olma.
Hiç kimseden sana fenalık gelmesin istersen,
Fena sözlü, fena düşüncəli ve fena huylu olma! (6. s.54)

Göründüyü kimi, Hacı Velinin hər misrası sanki xalqın dilindən söylənmiş, ağızdan-ağıza keçərək yayılıb, yaddaşlara hopan hikmət dolu atalar sözlərini xatırladır. O, insanda hər şeydən əvvəl şərəf və ləyaqət görmək istəyir. Hər yetənin önünə atılıb, hər kəsə baş əyməyi insan adına yaraşdırmır. Eyni zamanda, xoşüzlü, mehriban olmağı, hər kəsə “tikan kimi” batmamağı tövsiyə edir. Gözəl görmək, gözəl düşünmək insan səadətinin qaynağıdır. “İnsanın cemali – sözünün güzelliğidir. Ve kemâli, işlərinin doğruluğundadır. Yani insanın ziyneti və güzelliği, sözlərinin iyiliğindədir. Kemali de işinin dürüstlüğündədir” (6. s. 55).

Xeyirxahlığı, dürüstlük və yardımsevərliyi, xoşniyyətliyi ilə insanı bir “qiblə, Tanrının qüdrət əliylə qələmə aldığı kitab” sanan Hacı Bektaş Velinin “Eline, diline, beline (aşına, içine, eşine) sahip ol”, “Nefsin boynunu vur, huzur bul”, “Oturduğun yeri pak et, kazandığın lokmayı hak et”, “Kendini temizlemeyen başkasını temizlemez” kimi kəlamları həqiqətən də bir yaşam qaydasına, həyat tərzinə çevriləcək hikmətə malikdir. Bu kəlamlar sanki bütün insanlığa yönəlmiş mesajlardır.

Nəticə. Türk xalqının ən ilkin bədii yaradıcılıq məhsulları olan qədim dastanların əsas qaynağı olan xalq hikməti, bu dastanlarda sabitləşib möhkəmlənmiş şifahi yaradıcılıq nümunələrinin mövzu, motiv və ideya istiqamətləri təbii olaraq, ədəbiyyatın sonrakı inkişaf mərhələlərində də bu və ya digər şəkildə təəcəssümünü tapmış, yazılı ədəbi nümunələrimizin istinad etdiyi zəngin mənbələrdən biri olmuşdur. Bunu XIII əsr türk şeirinin aparıcı simalarından olan Hacı Vəli Bektaş yaradıcılığında da izlədik. Hacı Vəli Bektaş “Vilayətnamə”sindəki hekayət və rəvayətlər, eləcə də sufi şairin öz qələm məhsullarının araşdırılması bir daha göstərdi ki, XIII əsr türk şeirində həm islamdan öncəki əski türk inancları öz izlərini qoruyub saxlamış, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının güclü təsiri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Qarayev Yaşar. Milli folklorun toplanması, tədqiqi və nəşri – milli intibahın şərti və zəminidir. //Azərbaycan folkloru. Toplama, nəşr və tədqiq problemləri (19-22 oktyabr 1993-cü ildə Şəkidə keçirilmiş Respublika folklor müşavirəsinin materialları). Bakı, “Sabah” nəşriyyatı. Bakı, 1994. səh. 3-7.
2. Qarayev Yaşar. Folklorumuzun tarixi. //Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1990. səh. 3-6.
3. Mine Mengi. Eski türk edebiyatı tarihi. İstanbul. Akçağ. 1998.
4. Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı, “Sabah”, 1993. 194 səh.

5. Osmanlı İsmixan. "Oğuz kağan dastanı"nda ədəbi-mifoloji motivlər". Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı. 2016.
6. Fatih Yavaş. Hacı Bektâş Velînin Vilâyetnâmesi`ndeki islâm öncesi ve islâmî motivlerin degerlendirilmesi. İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
6. İsmail Özmen. Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi. Cilt 1. (13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar). Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
7. Hacı Bektâş Velî. Vilâyetnâmesi. Ankara, Türk Kültür ve Hacı Bektâş Velî araştırma Vakfı, 2010.
8. Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983.

F.Valiyeva

**Old turkic believes and in folklore sources on
Haci Bektashi Vali's poetry**

Summary

The Turkish literature possessing ancient and rich traditions has always attracted attention with its humanism and therefore was the most important branch of the world culture and literature. One of the most characteristic features of the Turkish literature was that it has driven benefit from the examples of the art of the spoken literary traditions, the folklore, ancient religious and mythical outlook as a mirror of the people's mentality and way of thinking, its history, lifestyle, customs and traditions, at the same time the precious treasure of the national literature it was able to present all these examples and each of them after being filtered through the artist's own philosophy of life in the contemporary art context.

The article deals with an analysis of the stage of development of the Turkish literature, especially the sources of subject and motive of the period before the arrival of Islam and a deep research of its folklore traditions. Then, it pays attention to the relation of Haji Bektash Veli, the most prominent representative of the thirteenth century Turkish poetry, especially, cults contained in the Turkish mythology, ancient belief and the fact of penetration of Shamanism to the living mode of this philosopher poet and his poems in Turkish folk literature, especially its most widespread proverbs and wise meaning.

Ф.Велиева

**В старинные Гаджи Бекташи Вели старые тюрские приметы и
фольклорные источники**

Резюме

Турецкая литература, во все времена отличающаяся чутким отношением к общим человеческим ценностям и гуманизмом, являлась неотъемлемой частью мировой культуры и литературы. Одной из характерных черт турецкой литературы считается ее обращение к образцам устного творчества, древним религиозно-мифическим воззрениям, являющимися отражением мышления этноса, поставляющего ценную информацию о его историческом прошлом, быте, обычаях. Все это преломлялось через собственное мировоззрение мастеров пера и представлялось на суд читателей (слушателей) в соответствии с требованиями текущего времени. Указанные особенности обнаруживаются в наиболее совершенных образцах турецкой поэзии XIII века, создаваемых на родном языке.

В статье пристальное внимание уделяется этапам развития турецкой литературы с акцентом на темы и мотивы, питающие ее в доисламский период, а также анализируются истоки фольклорных традиций. Далее, отводится место приверженности одного из выдающихся представителей турецкой поэзии XIII века Хаджи Бекташ Вели к древним тюркским верованиям, и, в первую очередь, культам из тюркской мифологии. Не остается без внимания и отношение поэта-философа к шаманизму, являющемуся верованием древних тюрков и оказавшему сильное воздействие на его образ жизни. Автор старается разобраться в тонкостях смысла и содержания образцов, почерпнутых поэтом из турецкой народной литературы, в особенности, пословиц и мудрых мыслей, встречающихся в его творчестве.

Rəyçi:

Eşqanə Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

əflatun@mail.ru

MƏNƏVİ KÖRPÜLƏRİN SÖZ KARVANI

Açar sözlər: xalqlar dostluğu, ümumbəşəri, mərhələ, mənəvi, təşəkkül

Ключевые слова: дружба народов, общечеловеческое, этап, духовный, развитие

Key words: People friendship, national, stage, mural, development

Xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik ideyaları bu günün özündə belə Azərbaycan ədəbiyyatında müasir mövzu olaraq qalır. Bu mövzu mərhələ-mərhələ yüksəlmiş, yeni məzmun almış, çağdaş müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın doğma, daimi mövzusuna çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu ideyasının tərənnümünün, ümumiyyətlə, başqa xalqların həyatına, mədəniyyətinə müraciətin müəyyən ənənəsi, tarixi kökləri vardır. Bu gözəl ənənə hər şeydən əvvəl klassik ədəbiyyatın böyük nümayəndələri Xaqani və Nizami yaradıcılığında öz parlaq təzahürünü tapmışdır.

Azərbaycan və Türk xalqları ədəbi və mədəni əlaqələri tarixində XX əsrin əvvəlləri çox mühüm yer tutur. Bu dövrdə xalqlarımız arasında mədəni əlaqələr daha da möhkəmlənmiş, daha da mütərəqqi olmuş, milli, inqilabi keyfiyyət kəsb etmişdir. İqtisadi, siyasi və mənəvi cəhətdən bir-birinə yaxın olan bu xalqların, keçmiş əsrlərdə əsas qoyulmuş mədəni və ədəbi əlaqələrin cumhuriyyət dövrünün ilk illərindən daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Cumhuriyyət illərində Azərbaycan yazıçılarının Türkiyə və Türk xalqları mövzusuna müraciəti, bu mövzunun bədii həlli, yeni yaradıcılıq ənənələri ilə zənginləşmişdir. Maraqlıdır ki, çox nadir bir ədəbi ada rast gəlmək olar ki, bu və ya başqa dərəcədə Türkiyə ilə, eləcə də Türk xalqları ilə onun xalqı, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə əlaqəsi olmasın, bu mövzuya müraciət etməsin.

Lakin Səməd Vurğun yaradıcılığında Türk xalqları ədəbiyyatı mövzusu xüsusi bir yer tutur. O, həqiqi türk şairi kimi öz poeziyasında başqa xalqların həyatına, məişətinə, arzularına, tarixinə də xeyli yer vermiş şair ürəyi və ilhamı ilə onları tərənnüm etmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğunu mənsub olduğu milli ədəbiyyatın çərçivəsindən çıxararaq onu dünya ədəbiyyatına bağlayan bir çox mənəvi tellər mövcuddur. Bu tellər məhz onu qardaş türk xalqları ədəbiyyatı aləminə də apararaq, bu xalqların mənəvi dəyərlərinə qovuşdurur. Bu əlaqələr o qədər çoxşaxəli və zəngindir ki, bunları əhatə etmək əlaqələndirmək, o qədər də asan deyildir. Bu əlaqələri aşağıdakı tezlərlə şərtləndirmək bu problemin əsas mahiyyətindən irəli gələn özünəməxsus cəhətləridir:

1. Ümümtürk ədəbiyyatında Səməd Vurğunun mövqeyi və təsiri;
2. Səməd Vurğun Türk xalqları ədəbiyyatında: Şairin bu xalqların hər birinə münasibəti;
3. Şairin bədii irsi türk xalqları dilində;
4. Bu xalqların ədəbi simalarının əsərlərinin tərcümələri Səməd Vurğun irsində;
5. Türk xalqlarının tənqid və ədəbiyyatşünaslığında və əksinə Səməd Vurğunun nəzəri-estetik irsində Türk xalqları ədəbiyyatı;
6. Səməd Vurğunun türk xalqları yazıçılarıyla dostluq əlaqələri;
7. Türk xalqları ədəbiyyatında Səməd Vurğun bədii bir obraz kimi;
8. Səməd Vurğun haqqında türk xalqları yazıçılarının xatirələri və ya Səməd Vurğun türk xalqlarının memuar ədəbiyyatında.

Gürcü şairi Georgi Leonidze demişdir: "Səməd Vurğunun poeziyası Azərbaycanın duz-çörəyi qədər müqəddəs nemətdir, yüksək həzz verən könül meyvəsidir, insanı nəcibləşdirən idrak ocağıdır". Doğrudan da Səməd Vurğun zəmanəsinin sevilib seçilən bir şairi idi onu orijinalında oxuyub qavraya bilən türkdilli yazıçılar üçün mənəvi yaxınlıq məsafəsi son dərəcə azalmış və bu məsafə Səməd Vurğun ədəbi irsini bir çox türkdilli şairlər üçün yeni yaradıcılıq təkanı, ilham mənbəyi mövqeyinə qaldırır. Ali təhsilini Bakıda alıb ədəbiyyatımızı sevən, ilk şeirlər məcmuəsində bu ədəbiyyatın xeyirli təsirini büruzə verən Qara Seyitliyev Səməd Vurğun poeziyasından da faydalanmışdır.

Dördmisralı bəndin sonunda həmin bəndin ikinci misrasının dərin ehtiras və çılğınqla, böyük məntiqlə təkrar edən Səməd Vurğunun təzə şeir forması yaratdığı məlumdur. Bu formadan Azərbaycan şairləri istifadə etdikləri kimi Qara Seyitliyev də məharətlə istifadə etmişdir. Bir nümunə:

Bu gün dünyamızda böyük şadlıq var,
Vətən bayraqlardan qızıl geyibdir.
Şairin dilində min azadlıq var,
Ürək cuşa gəlib qəzəl deyibdir,
Vətən bayraqlardan qızıl geyibdir.

Səməd Vurğunun əsərləri türk xalqları dillərində kitabçalar şəklində 40-cı illərdən etibarən çap olunmağa başlamışdır. 1960-cı ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan ədəbiyyatı SSRİ xalqları dillərində" bibliografik göstəricisinin verdiyi məlumata görə Səməd Vurğunun şeir və poemalarından ibarət "Seçilmiş Əsərləri" 1953-cü ildə özbək, 1954-cü ildə qırğız, 1957-ci ildə türkmən, 1959-cu ildə qazax dilində tərcümə olunmuşdur. Belə ki, özbək və türkmən dilində nəşr olunan Seçilmiş Əsərləri, əsasən demək olar ki, orijinaldan tərcümə olunmuşdur. Səməd Vurğun türkmən dilinə tərcümə

edilmiş Seçilmiş Əsərlərini türkməncəyə K.Qurbansəhətov, D.Xaldze, Y.Nəsirli, A.Atacanov və b. tərcümə etmişlər. Özbəkistanda Mirtemir, Qulamşadi, R.Kamilov, M.Babayev, Şunkar, Şöhrət, Qazaxıstanda K.Bekxojin, J.Bayjanov, M.Həkimcanov, B.İsakov, O.Kuprova, N.Naridze tərcümə etmişlər, türk xalqları ədəbiyyatının böyüklüyü, əzəməti, onların birliyi bu ədəbiyyatın çoxmillətli ahəngində və səbindədir. Bu ədəbiyyat, azadlıq və xalqların qardaşlıq və dostluq ədəbiyyatıdır. Qüdrətli poetik səslərdən yaranmış və bəsdələnmiş rəngarəng məna çalarlarına malik olan bir xordur. Vahid bir ailədə birləşmiş yazıçılar birliyidir. 1954-cü ilin aprelin 22-də Azərbaycan yazıçılarının 2-ci qurultayına gələn nümayəndələrindən bir dəstə Göy-gölə gəzməyə çıxanda 48 yaşlı Səməd Vurğun qonaqlardan birinin gözəl qadınına bir dəstə bənövşə verir və qadın ona təşəkkür edib deyir: "Mən bu bənövşəni saxlayacağam, anadan olmağımızın 100 illiyində gətirib sizə verəcəyəm".

Prof. Q.Xəlilov yazır: "Səməd Vurğun indi bütün sovet poeziyasında həm mötəbər klassik, həm də canlı müasirimiz kimi yad edilir. Buna görə də bu görkəmli sənətkar barədə qardaş xalqların sənət adamının dediyi, yazdığı mülahizə, fikir və əsərləri toplayıb çap etmək şərəfli işdir".

Bu baxımdan "Azərbaycan" nəşriyyatının çap etdiyi "Vurğun qəlbimizdədir" şairin yubileyinə təqdirəlayiq bir hədiyyədir. Kitabı V.Rüstəməzadə tərtib etmişdir. Kitab A.Fadəyev, N.Hikmət, N.Tixinov, M.Şoloxov, P.Antaqolski, M.Auezov kimi sənət adamlarının şair haqqında dedikləri müdrik fikirləri ilə açılır. Bu kitabda 26 şairin Səməd Vurğun haqqında poetik nümunələri verilmişdir. Burada türk xalqlarının ədəbiyyat nümayəndələrinin fikirləri daha çox nəzərə çarpır. Kabarda-bolqar MR-nın şairi Q.Quliyevin, Özbəkistanın xalq şairi Q.Qulamın, Zülfüyyənin, Şöhrətin, Türkmənistan şairi J.Nuriyevin, Qırğızıstanın şairi R.Ruskulovun bədii poetik nümunələri bu kitabda yer almışdır. Məsələn, Qafur Qulam yazırdı:

Sən Vətən göylərində,
Yanırsan ulduz kimi.
Yanırsan ilham dolu,
Sevda dolu göz kimi.
Sən körpə dodaqlarda
Gəzirsən bir söz kimi
Xalqın halal aşına
Sən dad verdin duz kimi.

Türk xalqları şairlərinin Səməd Vurğuna olan böyük məhəbbəti türkmən şairi J.Nuriyevin "Şəkidə Səməd Vurğun gecəsi" adlı şeirində çox

poetik şəkildə qələmə alınmış, əks etdirilmişdir. Həqiqətdə isə belə bir rəsmi poetik gecə olmamışdır:

Zehnimə həkk olub söhbəti, sözü,
Dostlar, çox şairə edirəm hörmət.
Heç kəsə qəlbimdə olmayıb düzü,
Vurğuna bəslənən sonsuz məhəbbət.

Azərbaycan xalqının və onun mötəşəm, şanlı poeziyasının "Mənəvi şəxsiyyət vəsiqəsi" olan Səməd Vurğun öz xalqına torpağına qırılmaz tellərlə bağlı bir şair idi. Ona görə də onun şeirləri qardaşlığın himninə çevrilərək türk dünyasının səmalarında nəhəng bir simfoniya kimi dalğalanırdı bu doğmalıqı, Turan ellərinə bağlılığı Qırğız şairi Sooronbay Cusuyev "Səməd Vurğun" adlı şeirində çox gözəl mənalandırır. Səməd Vurğun və Azərbaycan cütlüyünü obrazlı bir dillə, assosativ tərzdə belə canlandırır:

Vurğun, Azərbaycan əkizdir dedim,
Şair taleyiylə ucaltdı onu.
Harda Azərbaycan sözü eşitdim,
Düşündüm od oğlu Səməd Vurğunu.

Türk xalqlarını bir çox sənət adamı onu bax beləcə öz dilində, öz ləhcəsində vəsf etmişdir. Şairin bədii portretini Türküstan ellərinin sənətkarları beləcə coşqu ilə qələmə almışlar. Kabarda-balkar şairi Q.Quliyev hətta etiraf edir ki, Səməd Vurğun köçəndən sonra mən də bulud kimi gözüyaşlıyam:

Səni axtarıram iyirmi il var
Tapa bilməyirəm söz bərəsində.
Gəzdiyin dağlara yağır yağış qar
Qış gedir, yaz gəlir öz vədəsində.

Nə tez köçüb getdin hicran nə ağır,
İndi özüm səndən xeyli yaşlıyam.
Dağlara qar yağır Səmədsiz yağır,
Mən də bulud kimi gözü yaşlıyam.

Qaysin Quliyevin düşüncələri daha dolğun və məzmunludur: "Mənim qardaşım Səməd o mənim çox yaxşı yadımdadır və onu iftixarla xatırlayıram... Mən onu Azərbaycanın yox, dünyanın ən böyük şairi, gözəl insanı hesab edirəm. Onun gözəl poeziyası heç vaxt solmayacaq, biz ana

vətəni, xalqı hərarətlə sevməyi Səməd Vurğundan öyrənmişik. İnsanda nə qədər yaxşı xüsusiyyətlər varsa, hamısını bu pirə, bu peyğəmbərə aid etmək olar. Başqırdstanın xalq şairi Mustay Kərim şair haqqında düşüncələrini belə bölüşür: "Bütün ədəbiyyatların ulu ustadları var ki, yaradıcılıqları boyu çiyinlərində ağır, şərəfli bir yük aparıblar. Və bu dünyanın böyük ədəbiyyatları sırasında öz xalqının, öz torpağının adı olub, ucalıb. Səməd Vurğun da belə ulu ustadlardandır".

Türkmənistanın xalq yazıçısı Berdi Kerbabayev şair haqqında daha mükəmməl fikirdə olmuşdur: "Səmədi bir dəfə görəndən onun hər mərhəmətini, baxışını ömrü boyu unutmaz. Səməddə bir igid, bir qartal görkəmi vardır. O mübahisədən çəkinməz, ta həqiqət aydın olana qədər mübahisə edərdi. O, dumanlı xasiyyəti, dumanlı sözləri sevməzdi".

Özbək şairi Səməd Vurğun haqqında daha təsirli poetik misralar qələmə almışdır. Zülfüyyə şairin ev muzeyində qalan yarımçıq papirosunu poetikləşdirərək yazır:

Mənə tütün göstər, cıgara göstər,
Bunca əziz olsun, bunca müqəddəs.

Zülfüyyə bu acı, zəhərli siqaretin şairin dodaqlarına toxunduğu üçün, necə də şirinləşdiyindən, siqaretin etibarından söz açır:

Qəlbimdə intizar, gözümdə maraq,
Onunla öpüşüb ömrün sonunda.
Papirosda olan etibara bax,
Yarımçıq qalıbdır ömrü onun da.

Beynəlmiləlçi şair Səməd Vurğun öz yaradıcılığında xalqlar dostluğu mövzusunda dönə-dönə müraciət etmiş, onların söz sənətini, ədəbiyyatını öz xalqına yaxından tanıتماqda çox böyük köməklik göstərmişdir. Şair öz doğma sənətkarlarından necə məhəbbətlə danışdısa, qardaş türk xalqları ədəbiyyatının nümayəndələrindən də məhz sevgi və ehtiramla söz açırdı, o həmçinin ədəbi əlaqələrin inkişafı sahəsində yorulmaq bilmədən çalışır, xüsusilə türküstan ellərinin ədəbi simaları ilə möhkəm qırılmaz əlaqələr yaradırdı. Onlar arasındakı tarixi dostluqdan, bədii yaradıcılıqlarındakı oxşar və bənzər cəhətlərdən dəfələrlə danışmış, eyni zamanda öz qələm dostlarını da bu sahədə əsərlər yazmağa çağırmışdır, onun türk xalqlarının ədəbləri ilə dostluğu onu vəcdə gətirərək ilhamlandırır, qardaşlığın nəğməkarına çevirirdi. Bunun səbəbi isə xalqa, xalq həyatına sıx bağlılığının nəticəsi idi. Qardaş xalqların həyata keçirdiyi elə bir mədəni tədbir yox idi ki, Səməd Vurğun orada şəxsən və ya dolay yollarla iştirak etməsin. Bunu şair özünün

vətəndaşlıq borcu hesab edirdi. Məhz bu insanpərvərlik və vətənpərvərlik və başqa xalqların ədəbiyyatına, sənətinə, sənətkarlarına qayğı və məhəbbət hissi də şairi şöhrət pilləsinə qaldırmış, qardaş xalqların və millətlərin sevimlisi etmişdir.

Ümumbəşəri şair öz bədii təsvirlərində göstərirdi ki, bütün millətlər bir qardaşlıq ailəsində birləşəcək və elə bir ideal cəmiyyət yaranacaq ki, bu xalqların hamısı o cəmiyyətdə yaşayacaq və bir qardaşlıq və dostluq dünyası yaradacaqdır. Akademik M.C.Cəfərov yazır: "Şairin, (Səməd Vurğunun)" olacaq yer üzü sizə bir vətən!" fikri hər cür mücərrəd və aldadıcı burjua kosmopoltizminə qarşı idi. O, bəşərin gələcəyi, həmrəyliyi haqqında böyük arzular bəslərkən, eyni zamanda unutmurdu ki:

Hər torpağın öz eşqi var,
Hər millətin öz adı!

və deyirdi ki, o torpağın eşqi yüksək, millətin adı şərəflidir ki, o, bütün zəhmətkeş insanlığın, bütün xalqların tərəqqi və səadəti uğrunda, böyük, gözəl gələcək uğrunda mübarizədə iştirak etmiş olsun və o, ömür əbədidir ki, bu ali məqsədə sərf olsun". Təsədüfi deyildir ki, doğrudan da, Səməd Vurğun müxtəlif xalqların birliyinə, bu xalqların Azərbaycan xalqı ilə dostluğunu yüksək bədii şəkildə təsvir etmişdir. Bütün xalqları eləcə də dostluğa və qardaşlığa səsləmişdir. Belə ki, o, həm də başqa ölkələrdə yaşayan sənətkarlarla yoldaşlıq etmiş, o ölkələrdə təşkil olunan tədbirlərdə iştirak etmişdir. 1954-cü ildə yazıçıların II-ci ümumittifaq qurultayında poeziya haqqında əlavə məruzənin Səməd Vurğuna tapşırılması, şairin ayrı-ayrı xalqların poeziyasına xüsusi diqqət yetirməsi ilə əlaqədardır. Bu, əlbəttə, şairin digər millətlərin ədəbiyyatını və söz sənətini öz mədəniyyəti və incəsənəti, tarixini, etnoqrafiyasını sevdiyi qədər sevməsindən və dəyərləndirməsindən irəli gəlir. Danılmaz həqiqətdir ki, bu ədəbi-bədii nümunələrdən bəhrələnməsinə, bilavasitə yaradıcılığının formalaşan illərində Səməd Vurğun yaradıcılığına bədii estetik təsirdən faydalanmasına xidmət edir. Məhz bu şairin xüsusi ilə türk xalqları ədəbiyyatına bağlılığının və ehtiramın nəticəsidir. Beynəlmiləlçi şairin poeziyasının mənəvi gücünün və qüdrətinin böyüklüyü də buradan irəli gəlir onun poeziyasının məhz yüksək keyfiyyətlərindən biri kimi boy göstərməkdədir. Səməd Vurğun ruhun və mənəviyyətin yaradıcısına çevrilən bir sənətkardır. Hissin və idrakın ən dərin qatlarına və ladlarına nüfuz edən bir şairdir. Əldə deyil, ürəyində bir çıraq gəzdirən şair, bu qəlbin nurunu dünya xalqlarının mənəviyyətinə, iç dünyasına, onların duyğularını bu işıqla, bu nurla çil-çırağa döndərməyi bacaran bir sənət adamı idi. Odur ki, şairin beynəlmiləçilik, bəşəri bir şair olması şübhə doğura bilməz. Cəmiyyət üçün gərəkli bir ömrün mənəvi qardaşlıq körpüsünün dayaqlarına çevrilmə

haqqına, əlbəttə, hüququ vardır. Şair öz mənsub olduğu yurduna, xalqına, bu xalqın etnoqrafiyasına, məişətinə böyük və sonsuz bir hörməti və ehtiramı var idi. Mehtixan Vəkilov öz qardaşı haqqında belə yazmışdır: "Səməd hələ uşaqlıqdan təbiətin gözəlliklərinə aludə idi. O, kürqırağının seyrangahını dolaşmış, balıq tutmuş, üzə-üzə Kürün bir sahilindən o biri sahilinə keçmişdir, gündüzləri Qarayazı meşəsinin iydəliklərində keçirmək, gecələri isə keşiş dağında yanan işığa baxa-baxa anadil quşlarının bir-nirini çağırmasını, onların qəmli səsinə dinləmək, kiçik Səmədin adəti idi. Atasının telli sazından qopan ahəngdar səslər də belə füsunkar gecələrin şairanə mənzərəsini tamamlayırdı".

Əlbəttə, müəllifin ana təbiətə, doğma vətənə bağlılığı kontekstində böyük bəşəri duyğular, beynəlmiləl ruh yaşanır. Bu bəşəri motivlərə, ictimailik və yüksək meyl, şairin dünya xalqlarına, onların ictimai həyatına, mədəni-ədəbi mühitinə isti münasibət Səməd Vurğunun ümumbəşəri bir şair olması onun yaradıcılığının ilk dövründən belə özünü göstərməkdədir.

Təsədüfi deyildir ki, hələ vaxtiylə S.Vurğun belə yazmışdır: "Mən belə hesab edirəm ki, "Yevgeni-Onegin" azərbaycan dilində mənim orijinal əsərim olmalıdır. Yəni Azərbaycan dilində onun tam hüququ müəllifi mən olmalıyam. Məhz bədii müəllifi və əgər mən buna nail ola bilməmişəmsə, demək, bu tərcüməyə yenidən qayıtmalıyam ki, milli ədəbiyyatımızın və xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olsun".

Bir də onu qeyd etməyi zəruri hesab edirəm ki, müxtəlif zövqlü, müxtəlif mənəbli millətlərin şairlərinin yaradıcılığına bağlılığı, şairə və onun yaradıcılığına, bədii irsinə məhəbbəti də, məhz onun öz kökünə və öz vətəninə olan sevgidə pərdəlanır. Bu sevginin özəyində məhz vətənpərvərlik və beynəlmiləl bir ruh dayanır. Bu istəyin məzmunu isə xəlqilikdən doğrulmuşdur. Hələ XX əsrin 60-cı illərində prof. Q.Qasımzadə yazırdı: "Şairin bu sevgisi vətənpərvərlik ruhunda, beynəlmiləçilik ruhunda yazdığı bütün əsərlərindən keçir. Doğulduğu torpağa, mənsub olduğu xalqa belə bir ürəklə bağlanmadan yüksək və ölməz abidələri ilə əsrləri adlayıb gələn dünyanın hər yerində səslənən bir sənətkarı heç zaman tarix nişan verməmişdir.

Səməd Vurğunun yaradıcılığının təsir gücü beynəlmiləl xarakteri onun xəlqiliyindədir. Xəlqilik, sözün geniş mənasında bu atəşin, sənətin canı, ciyəridir. Onun xalqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri bilavasitə əks etdirməyən əsərləri də suyunu bu xəlqilik çeşməsindən götürdüyünə görə milli çərçivədən uzaqdır. Xəlqiliyin xüsusən, Vurğun sənətinin xəlqiliyinin təkcə qabaqcıl meyillərinin ifadəsində görmək məsələnin bir tərəfidir. Bu sənətin demokratik fikri ilə də bağlıdır. Forma kütləviliyində burada əsas şərtədir. Səməd Vurğun möhkəm yaradıcılıq etiqadına bağlı bir sənətkardır. Bu könül adamının yaradıcılığı məhz öz xalqının dərin mənaəviyyatından pöhrələnən bir sənət abidəsidir. Deməli, şair eləcə də böyük arzular və işıqlı

ideyalar şairidir. Belə ki, bu daxili arzu və istəklərin işığında bütün dünya xalqları öz mənəvi inkişaf yollarını müəyyənləşdirmiş, həmrəyliyi və birliyi yaratmağa cəhd etmiş, eləcə də hardasa yaratmağa müəssər olmuşdur:

Bir vaxtda səslənir addımlarımız,
Bu birlik canımız nəfəsimizdir.
Bir nəğmə oxuyur neçə min ağız,
Bu öz nəğməmizdir öz səsimizdir.
Bu birlik canımız nəfəsimizdir.

Bu da heç də şübhəsiz ki, müəllifin bəşəri duyğular sahibi olmasına canlı bir nümunədir. Həmçinin müəllifin məslək yoluna düşən arzuların mənəvi işığıdır. Ədəbi əlaqələrin inkişafı və təşəkkülündə Səməd Vurğunun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onu qardaş xalqlar ədəbiyyatı və ədəbi simaları ilə bağlayan yaradıcılıq qohumluğu əlaqələri də vardır. Ona görə də bu ustad sənətkarın şöhrəti və əsərləri bütün dünya xalqlarının dillərində öz zamanəsində belə gəzib dolaşırdı. Həmin xalqların kiçik və böyüklüyündən asılı olmayaraq müəllif bu xalqlara, bu xalqların ədəbiyyatına eyni münasibət bəsləyirdi. Bəlkə də elə məhz ona görə Səməd Vurğun vaxtı ilə belə yazırdı: "S.Rüstəmin, Ə.Cəmilin şeir və poemalarını məhəbbətlə oxuyan hər bir azərbaycanlı Aliksey Surkovun, Mixail İsakovskinin, Alikssandr Tvardovskinin, Maksim Rıliskinin, Nikola Bajanın, Pavlo Tiçinanın, Georgi Levnidzenin, Mirzo Tursunzadənin gözəl əsərlərini öz doğma dilində həmin məhəbbətlə oxuyur".

Əlbəttə, bu fikir, şairin milli dəyərlərinin kontekstində, beynəlmiləl ruhun uğurları öz təsdiqini tapa bilirdi. Belə ki, 50-ci illərdən sonra artıq bu xorun tərkibinə digər millətlər də daxil olmağa başladılar. Bu da, şübhəsiz ki, bu prosesin Səməd Vurğundan sonra da inkişaf və davam etməsinə zəmin yaradırdı. Səməd Vurğunun irili-xırdalı xalqların ədəbi-mədəni mühitinə münasibəti, bu xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi daha da genişlənir və daha böyük vüsət kəsb edirdi. Müəllifin milli və bəşəri düşüncəsinə görə, yeni baxışlarına görə millətlər və xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni münasibətlər qarşılıqlı şəkildə öz inkişafını tapmalı və qarşılıqlı sürətdə bunu zənginləşdirməlidir. Şair Səməd Vurğunun fikrincə: "Bütünlükdə sovet poeziyasının əldə etdiklərini nəzərə almadan ayrılıqda milli poeziyanın müvəffəqiyyətləri haqqında da danışmaq mümkün deyildir".

Bütün bu dediklərimizdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, böyük xalq şairi Səməd Vurğunun könül dünyasından başlanan və bütün türk xalqlarının ürəklərinə yol tapan söz karvanı əbədidir və heç zaman solmayacaqdır. Çünki bu yollar Səməd Vurğunla türk xalqları yazarları arasında mənəvi körpülərə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev F. Səməd Vurğun və Qara Seidlilər. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, №5, səh.86-89.
2. Xəlilov Qulu. Vurğun ürəklərdədir: [sənət adamlarının şair haqqında mülahizə, fikir və əsərləri toplanmış "Vurğun qəlbimizdədir" kitabı haqqında] // Kommunist, 1976, 6 avqust.
3. Xəlilov Pənah. Səməd vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, №5, səh.3-8.
4. Quliyev Q. Səni axtarıram... // Ulduz, 1976, №9, səh.47.
5. Quliyev C. Səməd Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik // Azərbaycan müəllimi, 1958, 30 noyabr.

А. Бахшалиев

Словесный караван духовных мостов

Резюме

В статье "Словесный караван духовных мостов" анализируется тема дружбы народов в литературе. Говорится о произведениях Самеда Вургуна, посвященных литературе тюркских народов. Исследуется и исторической точки зрения тема дружбы народов, говорится об этапах её развития. Подчеркивается неутраченная сила поэзии С.Вургуна, призывающей к братству народов. Автор указывает на определённые тезисы, в которых отражается данная проблема. Говорится о поэтапном исследовании данной темы. Анализируются свойства этапов развития. С хронологической точностью приводятся к вниманию все этапы развития данной темы.

Доводятся к сведению факты, приведённые учеными-исследователями. Также имеют место цитаты, принадлежащие видным учёным-литературоведам. В статье также говорится о том, что начиная с времен Республики, культурные и литературные связи между тюркскими народами непрерывно развивались. Освещается также художественное решение темы, обращение азербайджанских писателей к литературе Турции и тюркских народов в годы Республики.

The word carvan of moral bridge

Summary

In the article named "The word carvan of moral bridge" is spoken about the people friendship in our literature. At the same time the main role of the great Azerbaijani poet Samad Vurgun is noted, whose works connected with Turkish people literature. Here is also historically followed the theme of the people friendship? and is spoken about its development stages. In the article is noted about the poetry of Samad Vurgun which calls in the brotherhood in the contemporary stage and had not lost its value. At the same time the investigator tells about Samad Vurgun's connect with Turkish people literature in different stages and shown the explanation of this problem by the investigator. The peculiarities of the development stages of this theme is investigated with chronological exactness. Here is shown the facts about this theme by the scholars. The article deals also with the culture and literature connection of the beginning years of the republic period among the people.

In the article is lighten the appeal of the Azerbaijani writers Turkey and Turkish people and is also lighten literary solve of this theme.

Rəyçi: İlham Məmmədli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SƏİDƏ ABBASOVA
filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent
BDU
saida200@mail.ru

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HEYDƏR ƏLİYEV PORTRETİ

Açar sözlər: şəxsiyyət, portret, xalq, lider, rəhbər, milli, tarix, obraz, müstəqil, missiya, əsər.

Ключевые слова: личность, портрет, народ, лидер, руководитель, история, национальный, образ, независимый, миссия, произведение.

Key words: personality, portrait, people (nation), leader, guidance, national, history, image, mission, independent, production.

Heydər Əliyev..... inkişafı ilə dünyanı heyrətdə qoyan Azərbaycanın lider oğlu!!!

Azərbaycanın dünyaya, bəşəriyyətə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyət. O, sevildi-dahi rəhbər kimi, ailə başçısı kimi, ata kimi, oğul kimi. Bu sevgi göy üzündən gələn nura döndü, Azərbaycan adlanan qürura döndü...

Heydər Əliyev.... Fenomenə dönən dahi şəxsiyyət, dövlətin simvoluna çevrilən və xalqın yaddaşında əbədi yaşayan öndər insan!!!

Heydər Əliyev fenomeninin arxasında bənzərsiz qeyri-adi zəka, istedad, tanrının çox nadir şəxsiyyətlərə nəsis etdiyi heyratəmiz unikal yaddaş, işgüzarlıq, vətənin müstəqilliyi uğrunda yorulmaq bilmədən çalışmaq, fədakarlıq, millət və torpaq sevgisi, xalqa təmənnasız xidmət amalı dayanır.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının düşüncəsində dövlətin simvolu, dövlətçiliyin banisi, müasir Azərbaycanın qurucusu, millətin taleyini, müqəddaratını həll edə bilən Ümummilli lider, siyasi xadim, öndər kimi əbədiləşib.

Heydər Əliyev şəxsiyyəti hər şeydən öncə özündə bütün sosial, siyasi, mədəni, milli-mənəvi keyfiyyətləri birləşdirən, hər bir qərarı ilə yaratdığı yeni tarixi dönəmi zənginləşdirən, bütün elm sahələrini mükəmməl bilən istedad, fenomenal qabiliyyətli, genişmiqyaslı strateq, bənzərsiz dövlət xadimi olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu illərdə onun üçün müqəddəs olan Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini qorudu və onun inkişafı üçün lazımi tədbirlər gördü. Bu yoldan heç bir zaman dönmədi, nə Sovet hakimiyyəti illərində, nə də müstəqillik illərinin çətin vaxtlarında. İtirilmiş ümidləri insanlara qaytaran, xalqın səsinə səs verən, ağır məqamlarda xalqına dayaq olan dahi şəxsiyyət, Ümummilli lider Heydər Əliyevlə hər bir

Azərbaycanlının öyünməyə, fəxr etməyə haqqı var. Ulu Öndər Azərbaycan dövlətini parçalanmaqdan, məhv olmaqdan xilas edərək, onu dünya ailəsinin tamhüquqlu üzvünə, beynəlxalq ictimaiyyətin hesablaşdığı nüfuzlu bir dövlətə çevirdi.

Dövlət başçılarının, liderlərin, dahi şəxsiyyətlərin tarixdəki yeri və rolunun müəyyənləşməsində onların mədəniyyətə, ədəbiyyata münasibəti həmişə önəmli rol oynayıb. Onların hər birinin ömür yolundan, əməllərindən bəhs edilərkən mədəniyyətə, sənət adamlarına münasibətləri haqqında mütləq xüsusi söz açılib. Zaman göstərir ki, siyasi xadimlərin yaddaşlarda bir obraz kimi qalması həm də onların ədəbi-mədəni mühitə yanaşma tərzindən birbaşa aslıdır. Bu cəhət uzun müddət ərzində siyasi iqtidarı əldə saxlamağı, hakimiyyət dövrünü bütöv bir epoxaya çevirməyi bacaran güclü dövlət adamlarına xüsisilə aiddir.

Dünyanın tanıdığı, zamanənin böyük dövlət və siyasət adamı kimi qəbul etdiyi belə tarixi şəxsiyyətlər sırasında Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin də özünəməxsus önəmli yeri var.

Heydər Əliyev mədəniyyət və ədəbiyyata, istedadlı yaradıcı adamlara, ziyalılara həmişə diqqət, qayğı və hörmətlə yanaşmışdır. Təxminən yarım əsr ərzində Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinin ədəbiyyata və mədəniyyətə mühüm təsir göstərdiyi tarixi həqiqətdir. Heydər Əliyevin mədəniyyət və incəsənətə, ədəbiyyata gözəl münasibətinin mənbəyində dahi şəxsiyyətin mənəvi zənginliyi və yüksək zövqü dururdu. Biz bu görkəmli dövlət xadiminin müasirləri kimi dəfələrlə müşahidə etmişik ki, sənətə, ədəbi prosesə diqqət ayırmaq Heydər Əliyev üçün işdən daha çox, həyat təzi, gündəlik yaşamın əhəmiyyətli bir hissəsi idi.

Ulu Öndərin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ilə əlaqədar gördüyü işlər, heç nə ilə müqayisə olunmayan fədakarlıq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaddaşına silinməz izlərlə həkk olunmuşdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq səhifələrinin bir dövrü Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ulu öndər cəmiyyətin aparıcı ideologiyasını təmsil edən ədəbiyyatın insanlar üçün gələcəyin yolunu işıqlandıran bir məktəb olduğunu dəfələrlə məruzə və çıxışlarında izah edərək deyirdi: "Şübhəsiz ki, insanlara şəir qədər, ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni insanlığın mənəviyyatına, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur".

Ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına daim diqqət yetirən Ümummilli lider milli mədəniyyətin, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və müasir inkişafı ilə yaxından maraqlanırdı.

Azərbaycan elminin tərəqqisi, problemləri hər zaman onun diqqət mərkəzində dayanırdı. Sənət və ədəbiyyat aləminin nümayəndələri ilə

ünsiyyət Heydər Əliyevdə, başqa heç bir müasir siyasətçidə olmadığı dərəcədə isti, səmimi və həmçinin səviyyəli alınırdı. Onun rəhbərliyi və diqqəti altında ölkədə mədəniyyətin çiçəklənməsi, ədəbiyyatın yüksəlişi üçün bütün işlər uğurla həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyevin ədəbi mədəni mühitə münasibəti öz fenomenallığı ilə artıq tarixdə öz yerini və qiymətini alıb. Bununla belə, yaradıcılığa, bədii sənətə Heydər Əliyev yanaşmasının, onun bu sahədəki dəyərli irsinin hərtərəfli təhlili və təbliği, ilk növbədə gələcək nəsil üçün-gənclərimiz üçün olduqca vacibdir. Çünki, bu Heydər Əliyevin ədəbiyyata və mədəniyyətə münasibətdə göstərdiyi təəssübkeşlik nümunəsinin sonrakı nəsillərə çatdırılması kimi zəruri bir məqsədə xidmət edir.

Ümummilli lider haqqında, onun milli mədəniyyətə və ədəbiyyatımıza qayğısı barədə xalq yazıçısı Anarın, xalq yazıçısı Elçinin, görkəmli ədib Hüseynbala Mirələmovun, Mövlud Süleymanlının əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Xalq yazıçısı Anarın "Unudulmaz görüşlər" əsərində bu böyük insan, işıqlı ziyalı, ustad dövlət rəhbəri haqqında onu yaxından tanıyan bir böyük ədibin, görkəmli mədəniyyət xadiminin son dərəcə qiymətli xatirə, təəssürat və mülahizələri cəmlənib.

Qeyd edək ki, "Unudulmaz görüşlər" əsərini yazarkən yazıçı müasiri olduğu, dəfələrlə bir-birindən maraqlı, yaddaqalan fikir mübadiləsi apardığı, yaxından müşahidə etdiyi qüdrətli bir şəxsiyyətin portretinə məhz Anar prizmasından baxışını ortaya qoymuşdur.

Anar indiyədək Azərbaycanın bir çox parlaq simaları ilə bağlı düşüncələrini qələmə alıb. Xalq yazıçısının İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və başqa görkəmli tarixi simalar barədə yazdıqları bu şəxsiyyətlərə həsr olunmuş ən səviyyəli əsərlər sırasındadır. Yazıçının məhz Heydər Əliyev haqqında yazdığı əsəri digərlərindən bədii əhəmiyyəti və orijinallığı ilə son dərəcədə fərqlənir.

Anar Ümummilli lider Heydər Əliyevin adına, şəxsiyyətinə layiq şəkildə qələmə aldığı "Unudulmaz görüşlər" əsərində Heydər Əliyevin ictimai-siyasi xadim və şəxsiyyət kimi ədəbi portretini bədii ustalıqla yaratmışdır. Əsərdə Ümummili liderin Azərbaycan xalqı və dövlətinin taleyini öz taleyi hesab edən qüdrətli obrazı yaradılıb. Bu obrazın ən qabarıq ştrixləri Heydər Əliyevin milli dövlətçiliyin təşəkkülü, bərpası və güclənməsi naminə təxminən 40 illik çoxşaxəli fəaliyyətinə dəqiq faktlar əsasında baxış hesabına ortaya çıxır. Ümummilli liderin obrazı onun Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının davamlı tərəqqisi naminə gördüyü irimiqyaslı işlərə diqqət yönəldilməsilə uğurlu bir şəkildə tamamlanır.

Kitabın "Qalib gəldi qalib getdi" hissəsində Xalq yazıçısı Anar Heydər Əliyevi bütün fəaliyyəti boyu dəfələrlə zamanın ağır sınaqlarından uğurla çıxan müzəffər siyasətçi kimi qiymətləndirərək yazırdı: "Heydər Əliyev hər xalqa, bəlkə də əsrdə bir dəfə qismət olan qənimət, nadir şəxsiyyət idi. Həyata qalib kimi gəlmişdi. Xalqı vəfatıyla sarsıdan, sarsıdaraq birləşdirən, kədərləndirərək bütövləşdirən Heydər Əliyev ölümüylə də çəfər çaldı. Qalib gəldi qalib getdi."

Bu yazıda böyük, qədirbilən bir xalqın ümummilli liderliyinə yüksələn, bu yolda çeşidli çətinliklərə cəsurluqla sinə gərən qüdrətli siyasi xadimin müstəsna keyfiyyətləri yüksək bədii ustalıqla təqdim olunur. Anar bu yazıda Heydər Əliyevin öz rəqiblərindən və müasiri olduğu digər siyasətçilərdən ilk növbədə üstün mənəvi keyfiyyətləri ilə seçildiyini vurğulayır. Müəllif göstərir ki, məhz bu yüksək insani keyfiyyətlərinə görə Heydər Əliyevin siyasi və rəhbərlik karyerası son dərəcədə uğurlu oldu. Bu mənada Anar Heydər Əliyevi gələcəyin dövlət adamları üçün örnək sayılmalı obraz kimi təqdim edib.

Anarın nəzər yetirdiyi çeşidli detallar dönə-dönə bir həqiqəti təsdiqləyir ki, yaradıcı insanlara Heydər Əliyevin xeyirxah münasibəti onların istedadının məhsulu olan neçə-neçə əsərin, yüksək sənət nümunəsinin taleyində həlledici rol oynayıb. "Unudulmaz görüşlər" ədəbiyyat, musiqi, kino, teatr, rəssamlıq, heykəltaraşlıq, memarlıq və başqa sahələrlə bağlı onlarca bu cür faktı, özündə ehtiva edir. Bu əsərdə Anar bədii və publisistik dil elementlərini böyük məharətlə qovuşdurub.

Ümumiyyətlə, zaman keçdikcə, uzaqlaşdıqca Heydər Əliyev obrazının nəhəngliyi daha aydın görünür, dərk olunur, qələmə gəlir.

Mövlud Süleymanlı "Qırx ilin yeddi görüşü" memuar əsərində Heydər Əliyev və Azərbaycan dili barəsində yazır: "Yadımdadır tədbirlərin birində şair Qabil Ulu Öndərə deyir: "Yoldaş Əliyev, Siz azərbaycanca nə gözəl danışırırsız?"

Heydər Əliyev gülüb dedi: "Qabil sən niyə mənim rusca gözəl danışmağıma təəccüblənmirsən, azərbaycanca danışmağıma təəccüblənmirsən? Bu dili bilməliyəm, bu mənim ana dilimdir. Hamımız bu dili bilməliyik".

Bu söz, bu fikir orada alqışlarla qarşılandı. Amma onunla bitmədi. Bu söz uzun müddət milli tərbiyəmizdə iş gördü. Bu da faktdır ki, bir az əvvəl yuxarı səviyyələrdə Azərbaycan dilində ümumiyyətlə danışmaq getmirdi, rus dilini pis bilənləri işə götürmürdülər və s. Amma Heydər Əliyev fəaliyyəti, dil siyasəti doğma dilimizə olan soyuq münasibəti dəyişdirdi. Yeri gəldi-gəlmədi rus dilində danışan və danışmağa can atan kütləvilərin qarşısı alındı..."

Şübhəsiz ki, Heydər Əliyev obrazını təcəssüm etdirən əhvalatlar sovet rejimində yazıya alınma bilməzdi.

İlk dəfə müstəqillik dövründə yazıçı Əjdər Ol "Müdrilik anları" (1996) və bir il sonra "Müdrilik" (1998) adlı əsərlərində yazır: "Görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində əvəzsiz xidmətlər göstərən, hakimiyyət ustası, ayıq-sayıq, çətin anlarda özünü itirməyib, xoş günlərində hissə qapılmayan, şəraiti hər zaman doğru-düzgün qiymətləndirən, əzəmətli, şax, çevik, yorulmaz, dözümlü, hafizəli, iti fikri və qətiyyəti olan bir insan idi. Heydər Əlirza oğlu Əliyev.... Bunlarla yanaşı güclü yumor hissəsinə malik, hazır cavab, sözün çəkisini bilən, dediyini vaxtında və yerində deyən bir şəxsiyyət idi".

Ulu Öndərin ilk bioqrafları dahi şəxsiyyətin həyatını, zəngin və nəhəng fəaliyyətini araşdırmış və bədii-sənədli janrda qələmə almışlar.

Heydər Əliyevin tarixi obrazını əks etdirməklə birləşən, ilk bədii obrazını da həmin əsərlər bizə təqdim edir.

Söhbət Viktor Andriyanov və Hüseynbala Mirələmovun "Görkəmli adamların həyatı" bioqrafik silsiləsindən çap olunmuş "Heydər Əliyev" (2008) və Elmira Axundovanın altı cildə, iri həcmli "Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman" (2007-2013) kitablarından gedir. Hər iki əsər çox böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmışdır. Hər iki əsərdə Heydər Əliyev obrazı geniş zaman və tarix kontekstində işıqlandırılmış, həyatının müxtəlif mərhələləri: uşaqlıq və gənclik illəri, siyasi-ictimai fəaliyyəti, Müstəqil Azərbaycanın qurucusu kimi xilaskarlıq missiyası və s. yüksək bədii sənətkarlıqla, dərin təhlillər və şərhələrlə, təsirli bədii üslubda təqdim edilmişdir.

Heydər Əliyev obrazı bir sıra başqa memuar nəşri nümunələrində - Elçinin "Tarixlə üz-üzə dayanmış adam", Mövlud Süleymanlının "Qırx ilin yeddi görüşü", İsa Hüseynovun "Həyatımdan səhifələr", Vidadı Babanlının "Unutmadığım günlər", Hafız Paşayevin "Bir səfirin manifesti", Səyyad Aranın "Heydər Əliyevin Amerika fəthi", Hüseynbala Mirələmovun "İşığın izi ilə" əsərlərində bu və ya digər rəqibdən, Ulu Öndərlə görüşlərdən doğan canlı təəssürat əsasında əksini tapmışdır.

Haqqında yazılan bütün əsərlərdə Heydər Əliyev "İradə mücəssəmi" kimi təqdim olunur.

Dahi şəxsiyyət, Ümummili lider Heydər Əliyevin bədii obrazı təkcə görkəmli yazıçıların əsərlərində deyil, bütünlükdə Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayacaqdır. Onun zəngin mənəvi dünyası, şəxsiyyəti, böyüklüyü illər keçsə də, nəsil-nəsil insanlardan ötrü həmişə əvəzsiz bir nümunə olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. "Unudulmaz görüşlər" . Təhsil nəşriyyatı. Bakı. 2009.
2. Elmira Axundova. "Heydər Əliyev- şəxsiyyət və zaman". VI cildə. 2007-2013. Bakı. "Ozan" nəşriyyatı.
3. Элмира Ахундова. "Гейдар Алиев: личность и эпоха". III книги. Москва. Канон-плюс. 2017.
4. Hüseynbala Mirələmov. "Zəfər yolu". Bakı. Gənclik nəşriyyatı. 2003. 66(4) səh.
5. İradə Hüseynova. "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu". Monoqrafiya. Təhsil nəşriyyatı. 2004. 472 səh.
6. Ramiz Mehdiyev. "Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr". II cildə. I cild. 2001-2006. 624 səh. II cild 2006-2007. 672 səh.
7. Ülvi Almaz. " Ədəbiyyat ömrü yaşayan əbədiyyat memarı". Bakı. Nurlan nəşriyyatı. 2004. 80 səh.
8. Vilayət Əliyev. "Heydər Əliyevin dil siyasəti". Bakı. "Nurlan" nəşriyyatı. 2003. 100 səh.
9. Viktor Andriyanov. , H.Mirələmov " Heydər Əliyev". Molodaya qvardiya. 2005. 396 səh.

С.Аббасова

**Портрет Гейдара Алиева в современном Азербайджанской
литературе
Резюме**

В статье исследуются произведения современной Азербайджанской литературы, посвященные жизни и общественно-политической деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева. В числе наиболее значительных произведений об общенациональном лидере и его постоянном внимании к национальной культуре и литературе выделяются книги народного писателя Анара («Незабываемые встречи»), народного писателя Эльчина («Человек, стоявший лицом к лицу с историей»), Мёвлуда Сулейманлы («Семь встреч за сорок лет»), Гусейнбалы Миралымова («Славный путь») и др. В этих произведениях воссоздан могучий образ Гейдара Алиева – великого человека, Интеллекта, умелого государственного деятеля, не отделявшего судьбу азербайджанского народа и государства от своих личных дел. Здесь с высоким художественным мастерством представлены различные периоды жизни общенационального лидера: детские и юношеские

годы, общественно-политическая деятельность, его спасительная миссия строителя независимого Азербайджана.

Художественный образ гениальной личности – Гейдара Алиева – навеки сохранится не только в произведениях видных писателей, но и, в целом, в сердце азербайджанского народа. Его богатый духовный мир, его личность, его величие всегда будут незаменимым образцом для многих поколений людей.

S.Abbasova

The portrait of Heydar Aliyev in modern Azerbaijan literature

Summary

In the article are investigated the modern Azerbaijani literature works devoted to a life and political activity of the national leader Heydar Aliyev. Among the most considerable books about the national leader and its constant attention to national culture and the literature may be allocated such works as national writer Anar's Unforgettable meetings, national writer Elchin's the Person standing face to face with history, Movlud Suleymanli's Seven meetings for forty years, Huseynbala Miralamov's the Nice way, etc. In these products is recreated a grandiose image of Heydar Aliev as the great person, the intellectual, the skilful political leader who was not separating destiny of the Azerbaijan people and the state from the private affairs. Here with high art skill are presented the various periods of the national leader's life: childhood and youthful years, political activity, his saving mission as the builder of independent Azerbaijan.

The literary image of Heydar Aliyev as the ingenious person will remain forever not only in outstanding writers' books, but also, in whole, in heart of the Azerbaijanian people. His rich inner world, his person and his greatness always will be the irreplaceable example for many generations of people.

Rəyçi:

Nailə Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QƏDİM RUFULLAYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedimrufullayev1973@gmail.com

BAYATI HAQQINDA BİR NEŞƏ SÖZ

Açar söz: xalq yaradıcılığı, bayatı, məzmun, səmimi hisslər.

Ключевое слово: народное творчество, байаты, содержание, искренние чувства.

Keywords: folk creativity, bayati, content, sincere feelings.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın lirik növünə məxsus ən qədim janrlarından biri də bayatılardır. Bayatılar, bəlkə də, Azərbaycan lirik şeirinin mütəşəkkil quruluşa malik ilk yaradıcılıq nümunəsidir. Çünki bir bənddən və dörd misradan ibarət olan bu bədii nümunə həm bitkin mənaya, həm də özünəməxsus qafiyə quruluşuna, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Bayatıların bir bənddən ibarət olması onun həm də asanlıqla yadda qalmasına, ağızdan-ağıza dolaşmasına kömək edir. Ancaq bayatıların dörd misralıq olması onların asan ərsəyə gəlməsi anlamını ifadə etmir. Bayatını yaradan sənətkar geniş ədəbi təfəkkürə və dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır. İnsanı duyğulandıran həyat hadisələrini görmək, onu fəlsəfi baxımından bəzəmək və dörd misra ilə ifadə etmək, doğrudan da, böyük ustalıq tələb edən məsələdir. Bayatı yaradıcılığında əsas götürülən məqamlara nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu lirik janr xalqımızın ən qədim həyata baxışlarının, arzu və istəklərinin, sevinc və kədərinin poetik formada ifadəsidir. Ona görə də tarixin bütün anlarında insan hisslərinin daşıyıcısı kimi meydana gələn bu şeir şəkli onların təskinlik və toxtaqlığı üçün ən ümumi vasitələrinə çevrilmişdir. Bayatıların xalq həyatı üçün əhəmiyyətindən bəhs edən professor İsrəfil Abbaslı yazır: “Azərbaycan el ədəbiyyatının lirik qolunun geniş vüsət tapan çoxçeşidli janrlarından biri bayatıdır. Bayatılar insan həyatının canlı poetik salnaməsidir. Onun varlığını, mənəvi aləmini dünyaya göz açdığı çağdan ömrünün son anlarına kimi müşayiət edir, duyum və hisslərinə estetik, bədii zövq aşılayır. Əski tarixi ənənəsi olan bayatılar bu gün də dildə, ağızda dolaşan, yaranıb-yayılan bir janr kimi xalqın mənəvi aləmini zənginləşdirməkdədir.” (1, 10).

Bayatıların etimologiyası haqqında da elmi ədəbiyyatlarda maraqlı fikirlər dolaşmaqdadır. Paşa Əfəndiyev S.Mümtəza istinad edərək vurğulayır ki, “Bayat Oğuz xanın nəvəsidir. Bu söz indiki azərbaycanlıların formalaşmasında əsas rol oynamış Bayat qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Bayatı - yəni Bayat qəbiləsinə məxsus şeir forması. Salman Mümtəz bu sözün iki

hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: bay-bəy, varlı, at isə ad, san mənasındadır. Ədibin mülahizəsinə görə, Dədə Qorqud, Füzuli və Vaqif də Bayat qəbiləsindəndir". (4,145) Vaqif Vəliyev də demək olar ki, P.Əfəndiyevlə ortaq fikirdədirlər. O, bir çox alimlərin, o cümlədən S.Mümtazın, Ə.Abidin, H.Araslı və M.H.Təhmasibin bu sahədəki araşdırmalarına əsaslanaraq qeyd edir ki, bayatı "Bayat" qəbiləsinin yaratdığı dördlük şeir ölçüsündə olan bədii əsərdir. V.Vəliyev həm də İraq ədəbiyyatşünası Şakir Sabir Zabitin araşdırmalarını diqqətdə saxlayır. Şakir Sabir Zabit "Bayat oymağı haqqında tarixi araşdırma" əsərində göstərir ki, qədim türk xalqlarından olan Ağru dilində "Bayat" "ulu tanrı" mənasını ifadə edir. Ona görə də bəzən "Bayat" sözü köhnə, qədim mənasında işlədilir. Ancaq V.Vəliyev onu da vurğulayır ki, bayatı haqqında mülahizələrə, axtarışlara hələ nöqtə qoyulmamışdır. Xalq ədəbiyyatına, xüsusilə bayatılara maraq artdıqca həll olunmamış mülahizələr haqqında yeni-yeni daha maraqlı fikirlər irəli sürülür. (9,124.)

Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında müəyyən xidmətlərə malik olan Salman Mümtaz, Paşa Əfəndiyev, Vaqif Vəliyev və digər tədqiqatçılarımızın səyləri və araşdırmaları bayatıların sonrakı tədqiqi üçün mühüm bir elmi baza rolunu oynayır.

Həqiqətən, ölkəmizdə Boyat adlı yaşayış məskənləri vardır. Onlardan biri Neftçala rayonu, digəri isə Ağcabədi rayonu ərazisində yerləşir və bayatıların burada məskunlaşan insanların ulu babaları tərəfindən yaradılması ehtimalı böyükdür. Biz bilirik ki, türk poetik fikrində türkü, şərqli adlı ədəbi janrlara da rast gəlinir. İlk baxışdan bayatı şeir janrının da məhz sözügedən etnik qrupun adından yaranması məsələsi qanunauyğun və təbii bir hal kimi qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən türklər bütövlükdə xalq toplumunun yaratdığı lirik və melodik nəğmələrdir. Bayatıların da geniş xalq kütləsinin ümümyaradıcılıq növünə və yayılma arenasına görə qiymətləndirdikdə heç də türklərdən geri qalmadığını görürük. Hətta iraq türkmənləri də bayatı şeir şəkli formasında lirik əsərlər yaratmışlar və indi də yaratmaqdadırlar. Həmin əsərlər bizim bayatıların əsasən oxşarı və ya yaxın variantı olmasına baxmayaraq onlar xoyrat və bəzən hoyrat adı ilə tanınırlar. Bəzi elmi mənbələrdə də vurğulanır ki, "xoyrat iraqın türkdilli əhalisi arasında çox sevilən, ən geniş yayılmış lirik şeir şəkli. Xoyratlarda əsasən xalqın sadə adamların, gənc sevgililərin əzab və izzətlərindən, arzu və xəyallarından, ehtiyac və dərclərindən çox səmimi, şirin, həzin bir üslubda danışılır. Azərbaycanda çox oxunan bayatıların bu xoyratlar arasında fərq çox vaxt elə kiçik, əhəmiyyətsiz olur ki, iki şeir nümunəsini bir-birindən seçmək olduqca çətinləşir". (5, 186)

İraq türklərinin folklorunu yorulmadan araşdıran professor Qəzənfər Paşayev də Azərbaycan bayatı ilə xoyratların, yaxud hoyratların

oxşarlığından bəhs etmişdir. Onun tərtib etdiyi “İraq Kərkük bayatıları” kitabında vurğulanır ki, bu xoyrat və manilərin bir çoxu bizim bayatılarımız, şikəstələrimizlə demək olar ki, eynidir. Fərq varsa, ancaq tələffüz fərqi və dialekt fərqidir”.

Bu gün ayın üçidi,
Girmə bostan içidi.
Dodaqları xam şəkər,
Dilu badam içidi.

Bilmərəm neylim sənə,
Düşübdü meylim sənə.
Mən dönsəm, könül dönməz,
Sən dönsən, neylim sənə.(6,12)

Bütün bunlar göstərir ki, türk ədəbi fikrində mühüm yer tutan bayatılar konkret bir sərhəddə yaranmamış, geniş bir ərazidə, hətta uzaq diyarlarda, bir-biriylə rabitəsi olmayan məkanlarda yaşayan insanların arzu və istəklərinin, çağırış və haraylarının tərcümanına çevrilmişdir. Göründüyü kimi, İraq türkləri adıçəkilən janrın həm məzmun, həm də forma baxımından eyniyyət təşkil etməsindən asılı olmayaraq ona “xoyrat”, yaxud “hoyrat” adı vermişlər. Bu məsələ V.Vəliyev fikirlərini təsdiq edir ki, bayatı haqqında mülahizələrə, axtarışlara hələ nöqtə qoyulmamışdır.

Bilirik ki, bədii əsərlər təkcə poetik səciyyə daşıyan ədəbi nümunələr deyildir, onlar həm də tarixi hadisələri özündə yaşadan əsas mənbələrdən biridir. Eyni zamanda, “xalqın tarixi də sadəcə tarix olaraq qalmamış, həm də şeirə-bayatıya çevrilmişdir. Ayırı-ayrı yüzilliklərin mühüm hadisələri ilə səsleşən bayatılar onu yaradanların həyatında dərin iz buraxan sarsıntıları yada salır, dünənimizdən, ötən günümüzdən xəbər verir”. (1, 8) Bu sarsıntıların böyük əksəriyyəti, təbii ki, yadelli işğalçıların, kənar müdaxilələrin insan həyatına vurduğu zərbələrin nəticəsində yaranmışdır. El arasında dolaşan aşağıdakı bayatılar bu qəbildəndir.

Apardı tatar məni,
Qul edər, satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarıb tapar məni.(4, 147)

Apardı boyat məni,
Bir zülfü sayat məni.

Aparırsan, sən apar,
Aparmasın yad məni. (1, 8)

Xalq arasında dolaşan bu kimi bayatı nümunələri adıçəkilən janrın etimologiyası ilə bağlı yeni fikirlərin, ehtimalların yaranmasına təkan verir. Bayatılar xalq ədəbiyyatına daxil olduqları üçün, şübhəsiz ki, şifahi şəkildə, yaradıcı insanlar tərəfindən bədahətən ifa edilən lirik əsərlərdir. Xalq ədəbiyyatımızdan, eləcə də elmi ədəbiyyatlardan da məlumdur ki, türk xalqının tarixində bilici və yaradıcı insanlar kifayət qədər olmuşdur. Onlar təkcə türk dünyası üçün deyil, bütövlükdə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə böyük töhvələr vermiş insanlar olmuşlar. Bu insanların içərisində heç şübhəsiz ki, Dədə Qorqudun da adı vardır. “Dədə Qorqud gəldi boy boyladı, soy soyladı”-ifadəsi Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında yaddaqalan cümlələrdən biridir. Bizə məlumdur ki, adıçəkilən əsərdə “boy” müstəqil və bitkin dastan, hekayə və əhvalatlara verilən addır. Bu barədə elmi mənbələr də eyni qənaətdədirlər. Orada deyilir ki, “boy qədim zamanlarda türkdilli xalqların şifahi ədəbiyyatında dastan mənasında işlənən termindir. “Kitabi- Dədə Qorqud”da bu böyük eposu təşkil edən hadisələrin hər birinə boy deyilir. “Kitabi- Dədə Qorqud”da boy qoşub ifa etdi mənasında işlənmiş boy boyladı ifadəsinə rast gəlirik” (5, 30)

Bizcə, “boy” və ya “boylama” sözləri müvafiq olaraq nağıl etmə, dastan söyləmə, şeir qoşmaq, haraylamaq, çağırmaq mənalarda başa düşülməlidir. Vaxtilə Dədə Qorqud oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı şərəfinə qurulan məclislərdə onları vəsf edərək adlarına dastan qoşmuşdur və ya dastan söyləmişdir. Dastan qoşmaq məhz-“boy boylamaq” ifadəsidir. Dastan boyu təhkiyə ilə yanaşı şeirlər də ifa olunmuşdur. Biz düşünürük ki, bəlkə də, bayatı sözü Dədə Qorqud dilində ifadə olunan məhz boylamaq sözünün sonradan formalaşması nəticəsində yaranmışdır.

Yəni, boyat sözündə “boy” söyləmə, qoşma, “at” sonluğu isə cəm şəkilçisi kimi başa düşülə bilər. Bu söz indiki halda işlənən şeiriyyat sözünə uyğun gəlir.

“Dədə Qorqud gəldi, boy boyladı, soy soyladı” ifadəsindəki “soy” sözü isə, bizcə, nəsil anlamını verən söz kimi başa düşülməlidir. Dədə Qorqud igidlərə onların qəhrəmanlığına görə məclislərdə ad qoyub xeyir-dua verər və həmin qəhrəmanları yetişdirən nəslə, soya vəsf edərmiş. “Soy soylamaq” məhz bu anlamı ifadə etmişdir.

Bayatıların ifa etdiyi məna və məzmunə nəzər yetirsək, hardasa, haray, çağırış kimi məqamları da özündə birləşdirdiyini görürük. Kərkük türklərinin adıçəkilən nümunələri hoyratı adlandırması bu baxımından maraqlıdır. Hətta bir çox muğam şöbələrimizin adları belə bayatı ilə yanaşı çəkilir. Məsələn, “Çoban bayatısı”, “Bayatı Şiraz”, “Bayatı Kürdü”, “Bayatı

Qacar” bu qəbildəndir. Burada da bayatı sözü çoban söyləməsi, çoban harayı mənasında başa düşülür. Əlbəttə, ideya və məzmun baxımından bayatılar daha rəngarəngdir. Dörd misra, yeddi hecadan və aaba qafiyə quruluşundan ibarət bu bitkin yaradıcılıq nümunələri müstəqil bir əsər kimi ağızdan-ağıza doluşmaqdadır. Onların bir qismi məhəbbət mövzusunda. Səmimi sevgi etirafları, gənclərin bir-birindən ayrı düşdükləri vəziyyət dolğun və bədii boyalarla bayatılarda həkk olunub.

Dağ başını qar alıb,
Baxçaları bar alıb.
Namərd, alma canımı,
Bir canım var, yar alıb.

Başında sarı sancaq,
Sancaq olub oyuncaq.
Mənim nə taqsırım var,
Sən naşı, mən utancaq.(3,22)

İnsanlar müxtəlif səbəblərdən doğma elini, yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Vətəndən uzaqda yaşamağın acısını onlardan yaxşı bilən yoxdur. Döğmələrlə bölüşmək, ana torpağın ətrini duymaq onların ən böyük arzularına çevrilmişdir. Bu cür hisslərlə yanıb-yaxılan soydaşlarımız zaman-zaman bayatılara müraciət etmiş, vətən həsrəti ilə bağlı hisslərini bədii boyalarla onlara köçürmüşlər:

Əzizim hey ağlaram,
Dərdimə dərd bağlaram.
Qürbət cənnət olsa da,
Vətən deyib ağlaram. (4, 149)
Gəmi gəldi, yan gəldi,
İçində bir can gəldi.
Vətən həsrəti çəkdim,
Gözlərimə qan gəldi. (1, 10)

“Bayatılarda danışılan mühüm cəhətlərdən biri də dostluq, sədaqət, mərdlik və namərdlik məsələlərinin izahıdır. Bu cəhət şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının başqa növlərində olduğu kimi bayatılarda da əsas yer tutmaqdadır. Dostluqda möhkəm olmaq, riyakarlıqdan uzaq olmaq məsələsi bəzən xüsusi və şəxsi münasibətlərlə bağlı olaqraq verilirə də, lakin bu məsələ xalq yaradıcılığında ictimai bir məna daşımaqdadır.

Əzizinəm sərin ayaz,
Göy bulud, sərin ayaz.
Dosta gələn qadanı
Düşmənin sərinə yaz”.(3, 5)

Eləmi arxa gəlsin,
Su axsın, arxa gəsin.
Mən təkəm, düşmənim çox,
Köməyə arxa gəlsin (1, 10)

Bayatıları məzmununa görə təsnif edəndə görürük ki, həyatın bütün məqamlarına aid belə nümunələr verilmişdir. Hətta satirik ruhda yaradılan bayatılara rast gəlinir:

Ay zamana-zamana,
Oxu qoydun kamana.
Eşşəklər arpa yeyir,
At həsrətdi samana. (3, 9)

Müəllifi məlum olmayan və insan həyatının bütün həssas məqamlarına toxunan bayatıların az sözlə dərin mənə ifadə etmək xüsusiyyətini nəzərə alan sonrakı sənətkarlar da bu yolda uğur əldə etmək istəmişdilər. Bəllidir ki, aşiq yaradıcılığında bayatılardan az istifadə edilməmişdir. XVII əsrdə yaşamış Sarı Aşiq yaradıcılığı məhz bayatı üzərində köklənmişdir. “Sarı aşiq dövrünün ustad sənətkarı kimi Əzizi, Əmani bayatısını həm forma, həm də məzmun cəhətdən zənginləşdirmişdir.”(8, 157) Buna baxmayaraq Sarı Aşığa aid bayatıların bir çoxunu tanımaq mümkündür:

Geyinibdir yar sarı,
Gəl sığının yar sarı.
Kəbədə ölsə Aşiq
Yuyun qoyun yar sarı (2, 492).

Bundan başqa öz dövrünün ən məşhur aşiq şairlərindən olan Aşiq Abbas Tufarqanlı “Gözəl göz ala” (7, 124) əsəri ilə tənqis yaradıcılığına yenilik gətirmişdir. O, adıçəkilən tənqisə bayatı şəkilli cığa bəndi əlavə edərək cıqalı tənqis adlı yeni janrın əsasını qoymuşdur.

Abbas deyər, mən qurbanam sənə yar.
Uca boylu, tuti dilli sən, a yar.
Mən aşiqəm sənə yar
Sənəd verdim sənə yar.

Qərib aşığı, qürbət el.
Canım aldın sən, a yar.
Dolandım dünyanı neçə sənə yar.
Olmadı sənin tək gözəl göz ala (7, 124).

Şifahi şəkildə yaranan, ağızdan-ağıza dolaşaraq bu günə qədər yaşayan sözügedən sənət nümunələri, eyni zamanda, yazılı ədəbiyyatda da özünə yer tapmışdır. Belə ki, Ş.İ.Xətayi, M.Əmani, Q.Zakir, S.Vurğun, Z. Yaqub və b. sənət adamlarının yaradıcılığında bayatı şəkili şeir formasına rast gəlinir.

Qədim azərbaycanlıların milli bədii təfəkkürünün məhsulu olan bayatılar hər zaman olduğu kimi indi də yaranır və gələcəkdə də yaranacaqdır. Çünki bədahətən araya-ərsəyə gələn bu sənət əsəri səmimi hiss və duyğuları ifadə edir. İnsan cəmiyyəti var olduqca bayatı qoşulacaq, bayatı söyləniləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI əsr yeni nəşrlər evi, 2004, 304 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı: Azərb.EA nəşri, 1960, 500 s.
3. Bayatılar. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1960, 253 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 407 s.
5. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 200 s.
6. İraq Kərkük bayatıları. Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
7. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı. Bakı: Neftapress, 1998, 150 s.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 423 s.

Q.Rufullayev

Lankaran State University Some words about Bayatı Summary

The article is dedicated to the bayatı, one of the most widely spread genres in folk literature. It is emphasized that bayatı is one of the oldest literary examples of Azerbaijanis. The work consists of four hemistichs and one couplet. But it has a deep and perfect meaning. It has been more appealed to the bayatıs because of their expressing the desires, grief and sorrow, feelings and emotions of people. This aspect has not been out of the attention of the representatives of written literature. By the way, the poets

benefited from the bayatı. Conclusions of scholars about the bayatı and their etymology are also reflected here. It is claimed that the word bayatı means to recite or to create a poem.

General idea is that bayats (literary genre) are the sample of poetry belonging to the Bayat origin. Iraqi turkmens, who live far from Azerbaijan also use this kind of poetry and need the research of bayats.

Гадим Руфуллаев

Лянкаранский Государственный Университет

Несколько слов о Баяты

Резюме

Статья посвящена байати, одному из самых распространенных жанров в народной литературе. Подчеркивается, что байаты - один из старейших литературных примеров азербайджанцев. Работа состоит из четырех полустихов и одного куплета. Но он имеет глубокий и совершенный смысл. Это было больше обращено на байаты из-за их выражения желаний, горя и печали, чувств и эмоций людей. Этот аспект был в центре внимания представителей письменной литературы. Кстати, поэты воспользовались байатами. Здесь также отражены выводы ученых о байатах и их этимологии. Утверждается, что слово байаты означает чтение или создание стихотворения.

Общая идея заключается в том, что байаты (литературный жанр) являются образцом поэзии, относящейся к происхождению Баята.- Иракские туркмены, которые живут далеко от Азербайджана, также используют эту поэзию и нуждаются в исследовании байатов.

Rəyçi:

İslam Qəribli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

OFELYA İSMAYILOVA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ismayilova-ofelya@mail.ru

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK DEMOKRATİK RESPUBLİKA – AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

Açar sözlər: ADR, ictimai-siyasi həyat, milli-azadlıq mübarizəsi, ilk müstəqillik

Key words: ADR, social-political life, national liberation fight, the first independence

Ключевые слова: АДР, общественно-политическая жизнь, национально-освободительная борьба, первая независимость

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının bu il yanvarın 10-da imzaladığı Sərəncamla 2018-ci il ölkəmizdə “Cümhuriyyət ili” elan olunub.

Belə bir tarixi və mühüm sənədin meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyil, axı bu il müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illiyi tamam olur. Ölkə başçımızın verdiyi sözügedən Sərəncamda qeyd olunur ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi və milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikamızın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

I Dünya müharibəsi beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Başqa regionlarla yanaşı, Qafqazda yeni dövlətlərin yaranması üçün münbit şərait yetişmişdi. Belə ki, 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası *keçirilirdi*. Mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyası yaranmış vəziyyətin *ciddiliyini* nəzərə alaraq, yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səsə qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi” Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktı – “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq

Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edildi, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirildi, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapdı. “İstiqlal bəyannaməsi”ndə demokratik dövlətə məxsus atributların – hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmsil edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. Bu sənəd Azərbaycan millətinin siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa – millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi.

Cümhuriyyətin elanından sonra Milli hökumət quruldu, nazirliklər yarandı. Azərbaycanda icraedici hakimiyyəti hökumət həyata keçirirdi. Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parlamentini formalaşdırdı. Onun tərkibinə 80 nəfər azərbaycanlı və digər xalqların (40 nəfər) nümayəndələri daxil edildi. Bu parlament milli tolerantlıq baxımından (günümüzün indiki dövrü ilə səsleşən) hətta Qərb ölkələri üçün də bir model idi. Azərbaycan parlamentində dövlət himni və bayrağı qəbul edildi, xüsusi xidmət orqanları yaradıldı, sərhəd və gömrük xidmətləri yaradıldı, ordu yaradıldı. Türk dili (Azərbaycan dili) dövlət dili elan edildi.

İbtidai və orta məktəblərdə işlərin ana dilində aparılması haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı. Təhsil və xalq maarifi, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin hər yerində müxtəlif səviyyəli məktəblər açıldı. Dərslilər hazırlanmağa başlandı. Xaricdən müəllimlər dəvət edildi. Mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirildi. Teatrlar, kitabxanalar, ana dilində mətbuat orqanları yaradıldı. Milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ayda həm də xalqımızı dünyaya tanıtmaqla *mühüm bir tarixi missiyanı yerinə* yetirmiş oldu. Bu mənada yürüdülmən xarici siyasətin *ən önəmli* uğurlarından biri kimi Versal Ali Şurası 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın de-fakto müstəqil dövlət kimi tanınmasına *nail* olunması xüsusi qeyd edilməlidir. Artıq 1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan Cümhuriyyəti 20-dən artıq ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası, sonra isə Parlamenti və Hökuməti mövcud olduğu qısa müddət ərzində 19-

tisadi, ictimai-siyasi və sosial həyatın müxtəlif sahələrinə aid çoxlu taleyüklü islahatlar həyata keçirmiş, zəngin dövlətçilik ənənələri formalaşdırmışdı.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında çox mühüm qərarlar qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin *fövqəladə* dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. Həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır.

1918-ci ilin dekabr ayının 7-də Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman Şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılan ilk parlament idi. Ali qanunverici orqan tərəfindən 1918-ci il, 27 iyun tarixli qərar qəbul edildi. Qərara əsasən, Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu. Cümhuriyyət hökuməti milli kadrların yetişdirilməsinə, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və b. ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət fəaliyyəti dövründə “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası uğrunda mübarizə aparırdı.

Göründüyü kimi, çox çətin, gərgin mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərən AXC rəhbərliyi dövlət quruculuğu işində mühüm qərarlar qəbul etməklə bu boşluğu nisbətən aradan qaldırmağa çalışırdı. Hələ hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə – iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycandilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli – yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünü xarici müdaxilələrdən müdafiə etmək, hələ tamamilə zərərsizləşdirilməmiş daxili düşmənlərdən mühafizə olunmaq üçün nizami orduya malik olmalı idi. Beləliklə, 1918-ci ilin noyabr ayının 6-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Hərbi Nazirlik yarandı.

Digər mühüm məsələ xalq maarifi sahəsinin milliləşdirilməsi işinin sürətləndirilməsi idi. Qısa müddət ərzində bu sahədə ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi. AXC-nin mühüm tədbirlərindən biri ilk ali təhsil ocağının – 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin əsasının qoyulması idi. Universitetin fəaliyyətə başlaması respublikada böyük mədəni hadisəyə çevrildi. Universitetin yaradılması Azərbaycanda milli kadrların hazırlanması sahəsində yaranmış dərin boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edirdi. Böyük maliyyə çətinliyinə baxmayaraq, hökumət milli kadrların hazırlanmasına qayğını gücləndirdi. İstedadlı gənclərdən 100 nəfərini təhsil almaq üçün xarici ölkələrə (İngiltərə, Fransa, İtaliya, Türkiyə, Rusiya və s.) göndərmək haqqında qərar qəbul edildi. Təhsillərini başa vurana qədər onların yol xərcini və aylıq təqaüdlərini ödəməyi dövlət öz üzərinə götürdü. Bəhs olunan dövrdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qərar da qəbul olundu. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi. Oktyabrın 30-da Ticarət Nazirliyinin fəaliyyəti bərpa olundu.

Tiflisdə yaradılmış Milli Şura və hökumət 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Heç kimə sirr deyil ki, həmin vaxtlar Azərbaycan ölüm-dirim qarşısında idi. İyunun 19-da hərbi vəziyyət elan olunur. İyunun 26-da Azərbaycan hərbi korpusu müvafiq baza əsasında yenidən təşkil edilir. Bu, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin – yəni Azərbaycan ordusunun yaradılması tarixidir. İyunun 27-də dövlət dili Azərbaycan-türk dili elan olunur. Bütün bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdəki şərəfli səhifələridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk addım kimi Türkiyə ilə müqavilə bağlamağı qərara alır. Belə ki, 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması xalqımızın taleyində ən vacib sənəd olmaqla, Cümhuriyyət hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. İyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü.

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ölkəmizdə ictimai həyatda olduğu kimi, mədəni, ədəbi həyatda böyük bir canlanmaya təkan verdi. Xalqımızın milli-azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı və arzularına nail olduğu və qurduğu Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə milli ideya mübarizəsində, o cümlədən, romantizm və realizm yaradıcılıq axınında birləşdi. XX yüzilin əvvəlindən Azərbaycan ədib və şairləri müəyyən məktəblər, üslublar üzrə qruplaşmaqda idi. Həmin birliklər ədəbiyyatın get-gedə daha çox ideoloji məzmun kəsb etdiyini, zamanın siyasi konyukturasına tabe olduğunu göstərirdi. XX yüzilin ilk iki onilliyində Azərbaycan çox mürəkkəb, ictimai-siyasi cəhətdən ən ağır dövrünü yaşadı. Rusiya-Yaponiya müharibəsi, rus imperiyasının məğlubiyyəti, ictimai-siyasi proseslər, Azərbaycanda güclənən milli-azadlıq hərəkatı

ədəbi prosesə də öz təsirini göstərdi. Ölkədə maarifçilik hərəkatının güclənməsi, maarifçi ədəbiyyatın inkişafına kömək etdi. Milli problemlərin həlli yollarını axtarmaqda ziyalılar bir araya gəlməkdə idilər. “Şərqi-rus”, “Hümmət”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “İrşad”, “İqbal” kimi mətbu orqanlar fəaliyyətə başladı, ana dilimizdə yaranan bu mətbu orqanlar xalqımızın ədəbiyyatının inkişafına kömək etmiş olurdu. Bunlarda ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlər öz əksini tapırdı. Bu dövrdə realizm və romantizm ədəbi məktəbləri dövrün ədəbi proseslərini özündə əks etdirirdi. “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalları ətrafında toplanan maarifçi ziyalılar realist və romantizmin ideya-estetik düşüncələrini ifadə edirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin nəşrə hazırladığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı realist şair və yazıçıları öz ətrafında birləşdirir, molla-nəsrəddinçilər kimi tanınan ədiblər ədəbi dili xalqın danışdığı dilin bazası əsasında yaratmağı düşünürdülər. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyuzat” jurnalı romantiklərin ideya və düşüncələrini müdafiə edir və füyuzatçılar kimi tanınan ziyalılar isə “orta türk dilinin formalaşdırılması ideyası”nı əsas bilir və “bu məsələdə Türkiyə türkcəsini əsas götürməyi düşünürdülər. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin nəşrinə başlamaqla Azərbaycan mətbuatı tarixində yeni bir yol açır. Bu qəzet “milli ideologiyanın formalaşdırılmasında müstəsna rol oynadı. Onun səhifələrində dərc olunan yazılar Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına böyük təkan idi.

Qısa bir müddət yaşasa da, Azərbaycandakı müstəqil milli **dövlət** böyük çətinliklərlə qurulan bir dövlət idi və bu yolda Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ziyalılarının xüsusi fəallığı nəticəsində 1918-1920-ci **illər** millətimizin həyatında xüsusi bir mərhələ olub və onun gələcək inkişafına ciddi təsir göstərmiş. Bu dövrdə xalqımızın yüz ildən artıq **sürən köləlik** zəncirindən xilas olması, müstəqil həyata qədəm qoyması, yalnız ictimai-siyasi sferalarda deyil, ədəbi-mədəni sahələrdə də köklü dəyişikliklərin gerçəkləşdirilməsi üçün zəmin yaradıb. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladı. Bununla yanaşı, “Azərbaycan **Dövlət** Teatrı”, “Teatr xadimləri cəmiyyəti”, “Müsəlman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti”, “Yaşıl qələm” ədəbi birliyi **yarandı və fəaliyyətə başladı. Milli** mətbuat bu illərdə öz inkişafında uğurlar qazandı.

1918-1920-ci illərdə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla **Şaiq**, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümğülsüm Sadıqzadə, Əli Yusif poeziya sahəsində uğurlar qazandılar. Məhəmməd Hadi “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” şeirində əldə edilən milli azadlığın qorunub saxlanması uğrunda millətini mübarizəyə səsləyirdi. “Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalinə-ithaf” şeirlərində isə 1918-ci ildə erməni daşnaklarının törətdikləri qanlı cinayətlərdən, erməni-müsəlman faciəsindən, tökülən günahsız qanlardan

sarsılmış şair bu yolda şəhid olanlarımıza ağlayır, “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” şeirində müstəqillik uğrunda mübarizədə igid vətən oğullarına üz tutur, onları vətənpərvər olmağa, torpağı, milləti, dövləti qorumağa çağırırdı.

Qeyd etməliyik ki, M.Hadi bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinə, **Xalq** Cümhuriyyətinin süqutuna dözməyərək Gəncə üsyanında yaxından iştirak etmiş, bu amal, məqsədə xidmət etmiş, bu yolda həlak olmuşdu.

Türkçülük, turançı ideyaları ilə köklənmiş Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Xalq Cümhuriyyətinə bəslənən hörmət və ehtiram əsas yerlərdən biridir. “Yeni Ay doğarkən”, “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana” seirlərində vətəndaş şairin qəlbinin səsi duyulur. Bu seirlərdə azad, müstəqil dövlətə, Xalq Cümhuriyyətinə sevgi yaşayır. Milləti, xalqı haqsızlığı yıxmağa, “Turanda gün doğunca” zülmətlə çarpışmağa, irəlidə mübarizə yolu ilə qazanılacaq qələbələrə, orada doğacaq Günəşə – yeni dövlətə, dövlətin qurduğu gözəl həyata səsləmə var.

Milli ədəbiyyat tarixində “istiqlal şairi” kimi tanınan Əhməd Cavadın “Türk ordusuna”, “Şəhidlərə”, “Azərbaycan bayrağına”, “**Elin** bayrağı”, “İngilis”, “İstanbul”, “Bakı deyir ki” və s. seirlərində ölkədə milli azadlıq uğrunda gedən mübarizələr tərənnüm olunur, bu yolda canını qurban verənlərə hörmət və ehtiram göstərilir. Bu seirlərdə “Bir kərə yüksələn” və bir daha enməyən, onu endirməyə çalışanlara qarşı xalqın apardığı mübarizə, bu mübarizədə “müvəqqəti məğlubiyyət”, beşiyində boğulmuş müstəqil Azərbaycan dövlətinin bayrağının 70 ildən sonra yenə başımız üstündə dalğalanması həqiqəti yaşayır, xalqın mübarizə dolu həyatı, qanı-canı bahasına əldə etdiyi müstəqilliyə yenidən qovuşması, milli duyğular yaşayır.

Əhməd Cavad yaradıcılığında ölkəni yenidən işğal edən imperiyaya nifrət hissi var. “Göygöl” şeirinin ideya məzmununda azadlıq göynərtisi, müstəqillik arzusu, milli-istiqlal yangısı ilə yanaşı, üsyankar bir qəlbin səsi duyulur.

Türkçülük, turançılıq ideyalarına gənc yaşlarından böyük rəğbəti olan Cəfər Cabbarlı milli hərəkətin genişləndiyi ilk illərdə “Trablis müharibəsi” və “Ədirmə fəthi” pyeslərini yazdı və bu əsərlər Türkiyədə baş verən inqilabi-tarixi hadisələri, türk xalqının suverenliyi, ərazisini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsini əks etdirirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay müddətində özünün sülh yaratma cəhdlərinə baxmayaraq, daim Ermənistanla rəsmən elan edilməmiş müharibə vəziyyətində olmuşdu. Ermənistan 1918-ci ilin dekabrında qədim Azərbaycan torpaqları olan Lori və Borçalı uğrunda Gürcüstana qarşı rəsmi müharibə elan etdi. O, Cənubi Qafqazın çox hissəsini “tarixi erməni torpaqları” elan edərək onları ələ keçirməyə, nə olursa-olsun, ərazilərini genişləndirməyə çalışırdı. Təsədüfi deyil ki, 1920-ci ilin aprelində 11-ci Ordu

Azərbaycanı işğal edərkən Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun əsas qüvvələri Dağlıq Qarabağda erməni qiyamçılarına qarşı mübarizə ilə məşğul idi.

Azərbaycanın qısa müddət ərzində qazandığı uğurlarına və beynəlxalq aləmdə suveren ölkə kimi tanınmasına baxmayaraq, hələ də şimal sərhədindən soyuq küləklər əsməkdə idi. Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gücləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında yaradılmış Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkə daxilindəki vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu işdə qatı millətçi A.Mikoyan xüsusilə canfəşanlıq göstərirdi. Azərbaycandakı mövcud demokratik rejimi dəyişmək sevdasına düşən bolşeviklər Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdilər. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirməkdə öz hökumətinin planını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycana qarşı müharibə bu planın tərkib hissəsi idi.

Nəticədə, XI Ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda – 1920-ci il aprelin 27-də Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan Parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan Parlamenti həmin gün təcili fəvqəladə axşam iclasına başladı. Lakin rus ordusu artıq Azərbaycanın hüdudları daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətindən sonra süqut etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Lakin 70 ildən artıq sürən bolşevik rejimi xalqın qəlbində yaşayan Azərbaycanın istiqlaliyyəti atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsildən-nəsilə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

Bəzən “tarix təkrar olunur” deyirlər və 1993-cü ildə də tarixin təkrar olunmaması, müstəqilliyin itirilməməsi üçün xalqımız Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevi Azərbaycan siyasi hakimiyyətinə dəvət etdi. Məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji kurs sayəsində siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial, mədəni, ideoloji və digər sahələrdə əldə edilən nailiyyətlər Azərbaycanı müasir, müstəqil və güclü milli dövlətə çevirdi. Bununla müstəqil dövlət kimi çıxış edən ölkəmiz özünün tərəqqisi ilə milli inkişafın Azərbaycan modelinin əsasını qoydu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə, onun yaratıcılarına hörmət bu gün də davam edir. 2007-ci ildə Bakıda “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” abidəsinin açılışı oldu. Açılış mərasimində iştirak edən Prezident İlham Əliyev 1918-ci

il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını dünya miqyasında tarixi hadisə adlandırdı. Həqiqətən də, bu, Şərqi ilk demokratik Cümhuriyyətini yarananlara, Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dövlətinə olan böyük hörmət idi.

Azərbaycanın azadlığı odlardan, alovlardan keçib. Bu gün Azərbaycan öz azadlığının sahibidir. Ulu Öndərin zəkası, xalqımızın qüdrəti ilə Azərbaycanın müstəqilliyi qorundu. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və komandanlığı ilə Qarabağa olan haqqımızı qaytaracağımız gün də uzaqda deyil.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi xalqımızın gələcəyə olan böyük inamı ilə tarixi bir bayram kimi qeyd edilir.

... Sözümlərin sonunda bir daha xatırladıram: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gənc daxili işlər naziri Mustafa ağa Vəkilov “Süngülərin ucunda azadlıq gətirilmir” – demişdi. Amma azadlıq zəka, güc, qüdrət, həm də süngü ilə qorunur. Bu alovlardan keçən Azərbaycan azadlığının həqiqətidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov Yavuz. Tarix və roman. Bakı : Yazıçı, 1988.
2. Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. Bakı: Azər nəşr, 1998.
3. Ekçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1981.
4. Sultanlı Vaqif. Azadlığın üfüqləri. Bakı: Şirvan nəşr, 1997.

O.İsmayilova

The first democratic republic of the muslim world – adr

Summary

The 28th of May, 1918 marks an important and powerful day in the history of the Azeri nation as it was the founding date of the Azerbaijan Democratic Republic and is festively celebrated every year all over the country as Republic Day.

Azerbaijan's freedom has passed through flames and flames. Today Azerbaijan is the owner of its own freedom. The independence of Azerbaijan was protected by the intelligence of the Great Leader, the power of our people. The day we return our right to Karabakh with President Ilham Aliyev's leadership and command is not far off.

This article reflects on the creation of the ADR, which embodies the archetype system of the first democratic, legitimate and secular government of the East, including the Turkic-Islamic world.

Inspired by the model of the ADR, the Azeri people have restored their independence as a sovereign state in 1991 and founded its new independent government of Azerbaijan.

О.Исмаилова

**Первая демократическая республика
в мусульманском востоке – адр**

Резюме

Большим и знаменательным событием в жизни азербайджанского народа стало провозглашение Азербайджанской Демократической Республики 28 мая 1918 года. Эта дата торжественно отмечается как День Республики.

Свобода Азербайджана прошла через пламя и пламя. Сегодня Азербайджан является обладателем собственной свободы. Независимость Азербайджана была защищена разведкой Великого Лидера, силой нашего народа. В тот день, когда мы вернем наше право на Карабах с руководством и командованием президента Ильхама Алиева, не за горами.

В статье говорится о том, как АДР была первым образцом демократического, правового и светского государства на всём Востоке, в том числе и в тюрко-исламском мире.

После восстановления своей независимости в 1991 году азербайджанский народ, следуя идеалам АДР, создал на основе этого исторического наследия новое независимое государство Азербайджан.

Rəyçi: Lyudmila Səmədova
Filologiya elmləri doktoru

MƏTANƏT ŞAHALİYEV
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
matanat.sahaliyev.63@bk.ru

MİRZƏ MEHDİ YARADICILIĞINDA İRFANİ FİKİRLƏR

Açar sözlər: Mirzə Mehdi, xalq danışiq dili, Cəfər Xəndan, sufi-eşq.

Key words: Mirza Mehdi, national speaking language, Jafar Khandan, sufi-love, Aruz metre, syllable

Ключевые слова: Мирза Мехди, народно-разговорный язык, Джафар Хандан, суфи-ешг, аруз, слог

Əsərlərindəki məna zənginliyi, nifrətdən uzaq olan müxtəlif formalı aşiqanə lirikasında təbiilik, nikbinlik, dil realizmi Vaqif ədəbi məktəbinin davamçısı, tarixi hadisələrə ictimai mövqedən yanaşan dini xurafatın gücləndiyi bir zamanda ateist ruhlu şairlərdən biri də M.M.Şükuhidir. M.M.Şükuhi şərq ədəbiyyatını dərinlən mənimsəmiş, klassik ədəbi irsinin gözəl nümunələrini yaratmış olan dünyəvi hisslər əsasında qələmə aldığı qəzəllərində M.Füzulinin, xalq danışiq dilindən alınmış şirin ifadələr, nikbin ruhlu aşiqanə, məhəbbət məzmunlu şeirlərində isə M.P.Vaqif ədəbi məktəbinin izi aydın görünür.

Həm klassik, həm də heca vəznində yazdığı şeirlərində feodal-potreal-xal həyatın geriliyinə qarşı etirazını bildirən şair əsərlərində real gözəlliyin canlı bədii təsvirini verir:

Bir də yolum düşsə yar otağına,
Mənim hamı kəsdən saz keçər,
İşə düşər danışib gülmək,
Aralıqdan yüz min ərkü naz keçər. (1.49)

İstər qoşmalarında, istərsə də qəzəllərində dövrün haqsızlığına qarşı etiraz səsinə qaldıran şair daha çox xalqın tərəqqisinə kömək edən mövzulara toxunurdu. Bu da Təbriz mürtəcələri tərəfindən təqib olunmasına, nəticədə, doğulduğu Təbrizdən ayrılıb, Marağa yaxınlığındakı kənddə yaşamağa məcbur olur. Sevgisini burda tapan Şükuhi burada da evlənir. Qadına qarşı ürfani sevgi, hörmətlə yanaşan şair şeirlərində, insani hissləri tərənnüm edir:

Bu qəba əynivə ey şux nə zibə yaraşır
Necə tərifi qılım kim nə dilara yaraşır?

Gər desəm qamətinə sər əbəsdir dediyim

Hansı sərv əyninə bu rəxti mütəlla yaraşır (2.1)

M.M.Şükuhi müasirlərindən fərqləndirən, onun Azərbaycan milli şeir vəznində yazmasıdır. Professor Cəfər Xəndan yazırdı: “M.M.Şükuhi yaradıcılığında milli şeir şəkillərindən istifadə məsələsi nisbətən daha geniş ölçüdə özünü göstərmişdi. Hətta o, bu sahədə Vaqif cərəyanını da inkişaf etdirmişdi. Məsələn, Vaqifdə əsasən ikihecalı şeirlərə təsadüf etdiyimiz halda, Şükuhidə bunun növü çoxdur. O, hətta az işlənən on hecalı şeirlərdə yazmışdır”. (3.239)

Əsərlərində ictimai fikirlərə yer ayırması şəxsi həyatındakı çətinliklərlə əlaqəli olmasıdır. Çarəsizlikdən bir yerdən başqa bir yerə köç etməsi, yurd dəyişməsi, ona qarşı olan haqsızlıqlar ucbatından ailəsindən uzaqda qalması nəticədə, düşdüyü mühitin ifşa etməkdən çəkinməmişdi.

“Bəzzazların öyünməsi” satirasında xalqın tacurlar tərəfindən necə alandığını, özünün də düşdüyü vəziyyəti açıqlayırsa “Şubihə” satirasında isə mütləqiyyəti və hakimləri tənqid etməkdən çəkinməmişdi:

Şükuhi yaradıcılığının yüksəlişi XIX əsrin II yarısına daha çox təsadüf edilir. Bu dövrdə yazıb-yaradan şairlər üç istiqamətdə:

1. M.Füzuli irsindən bəhrələnənlər
2. M.P.Vaqif ədəbi məktəbindən bəhrələnənlər
3. Ortaq yəni, həm M.Füzulidən, həmdə M.P.Vaqifdən yarananlar

M.M.Şükuhi üçüncülər siyahısına aid etmək olar. M.M.Şükuhi yaradıcılığının ilkin mərhələsindəni mövzulara müraciət etmiş olsa da, sonralar qoşma, gəraylarında ictimai bərabərsizliyə, istibad əleyhinə qarşı çıxaraq öz fikirlərini müxtəlif şəkillərdə təzahür etməkdən çəkinməmişdi. Cəmiyyət həyatının qüsurlarını aşkara çıxarmaq, feodal dünyasının çürüklüyünü tənqid edən M.M.Şükuhi A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvanidə olduğu kimi alliqorik əsərlərə (təmsillərə) müraciət etməklə öz etirazını bildirmiş olurdu.

M.M.Şükuhi üçün iki dünya var: Birinci halda təbiətin yaratdığı mənəvi, cazibədar, sadəlikdən yoxsulmuş, real gözəlin surəti, ikinci halda isə haqsızlıqların baş alıb getdiyi feodal-portrealxal dünyasının eybəcərliyi. M.M.Şükuhi zülmə, haqsızlığa boyun əyməmiş, qələmi ilə haqsızlığı qamçılamaqdan çəkinməmişdi.

İllət nədir ki, bir bu qədər bədguman olub,
Görməz bu zülmü gəbrü müsəlman, haray, haray,
Ey Çərxü-bivəfa, yenə zülmün əyan olub,
Əğyarə yox, mənə zülmün yaman olub,
Qövm-əqrəbə nə var, hamı gözdən nihan olub. (4.158-159)

Dövrün qanunlarına boyun əyməyən şair hətta Nəsirəddin şahı tənqid etməkdəndə çəkinməmiş, “Qurdun çobanlığı” buna bariz nümunədir. Təmsildə təsvir olunan qurd və kəndli surəti rəmzi mənə daşıyır. Qurd obrazı, şübhəsiz, Nəsirəddin şah obrazını səciyyələndirir, onun daxili aləmi qurdun dili ilə açıqlanır. Kəndlinin simasında isə azadlıq sevən Cənubi Azərbaycan xalq kütlələrinin ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılmışdı. Qurdun timsalında şair bildirmək istəyirki, azğın hakimlərə inanmaq, onlardan kömək istəmək, əslində zülmə boyun əymək deməkdir. Təmsildə azadlığa çağırış möhürü çox güclüdür. Allahı kainatla, kainatı isə təbiət hadisələri ilə vəhdətdə verən şairin dəyəri ilə ölçülən mövzusu M.Füzulinin “Bəngü-Badə poemasının təsiri altında yazılan “Mənazniyi- əql və eşq” poeması çox maraqlı sujet əsasında yazılmışdır. Bu əsərdə Şükuhi kainat, təbiət, cəmiyyət haqqında mütərəqqi ictimai-fəlsəfi fikirlərini, mövhumata, feodal quruluşuna münasibətini bildirir. Min misradan ibarət olan bu əsərdə yaradılan obrazlar rəmzi xarakter daşıyır.

Eşq-nikbin, həyat əql-hakimiyyət, güc rəmzidir. Məsnəvi şəklində yazılan bu dastanda M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında olduğu kimi qəzəllərdən istifadə etmişdir. Lakin “Leyli və Məcnun” dastanında poemanın bəhrində olmayan qəzəllərdən istifadə edildiyi halda, M.M.Şükuhinin əsərində qəzəllər poemanın öz bəhrindədir. Şair yeri düşdükcə, bu qaydadan epik əsərlərində istifadə etmişdir. Əsərdə ən maraqlı cəhət şairin “Türkmənçay” müqaviləsinə üstüörtülü şəkildə toxunması və ənənəvi dastandan fərqli olaraq Əql və Eşqin birləşmək qayəsini irəli sürməsidir.

M.M.Şükuhinin dili, üslubu müasirlərdən fərqlidir. Dilin sadəliyi, rəvanlığına xüsusi əhəmiyyət verən M.M.Şükuhi şeirlərində rədlərlə bir sırada daxili qafiyələr işlətməklə şeirin bədii səviyyəsini yüksəltmiş, bu isə xalq tərəfindən tez əzbərlənməsinə və yayılmasına səbəb olmuşdu. Xalq şeiri ənənələrini davam etdirən, onu bir sıra yeniliklərlə zənginləşdirən, realist şair kimi tanınan M.M.Şükuhinin xalq şeirinə marağı çox güclü olmuşdur. Müsəddir Məmmədli yazır: “Qoşmaları oynaq və xoşagələndir. Şeirdə gözəlin təsviri sevgi və məhəbbətin tərənnümü ilə deyil, şairin gerçək aləmi dərindən duyması, şeirindəki reallıq, səmimiyyət və həyatı düzgün tərənnüm etməsi ilə əlaqədardır”. (5.58)

İstər qəzəl, istərsə də qoşmalarında özünəməxsus orijinallıq qorunub saxlanılır, bədii təsvir ifadə vasitələrinin zənginliyinə xüsusi fikir verilir:

Vaizə bir göstər ol xəttü xalın,
Kəbeyi-rüxsarın tarı-hilalın,
Öluncə eyləsin vəsvi-cəmalın
De, qayıtsın adı-sanı behiştin (6.17)

Göründüyü kimi, qoşmasında gözəlin bədii sürətini yaratmış şair yaşadığı dövrün dini ehkamlarına zidd olaraq qadını insana həyat verən bir nəişə kimi təsir edir. O heç kimi təkrarlamır. Təsvir etdiyi qadını hər şeydən üstün tutan şair onu dini məbədlərə, Kəbəyə, hətta behiştə qarşı qoyur.

Şairin istedadının ustalığı qoşmalarındakı dərin lirizm, sadəlik, nikbinlik təşkil edir. Düzdür, bəzən şeirin dilində orijinallıq yaratmaq istəsədə əvəzində təkrara səbəb olmuş və yeknəsərtlik yaratsa da, lakin yenilik axtarıcısı kimi istinad edilən şairlərdən biri olmuşdur. Əsrin ortalarında ədəbiyyatın yeniləşməsi, inkişaf yolları, dil üslub məsələsinin həlli konkret cavab istəyirdi. Bu problem həllini Şimalda ilk dəfə olaraq M.F.Axundov tərəfindən elmi mülahizələrdə öz düzgün həllini tapmış oldu. M.M.Şükuhi yaradıcılığında bəhrələndiyi şairlərdən Ş.Sədi, M.P.Vaqif, Qaradağlı Nəbati olmuşdusa, M.M.Şükuhinin təsir oyatdığı şairlərdən H.Cavid, R.İtkin və başqaları olmuşdu.

M.M.Şükuhi Şirazlı Sədinə özünə ustad şair kimi bilmiş, onun təsiri ilə üç yüzdən çox ifşaedici hekayələr yazmışdı. Biri Quzeydə, biri Güneydə yaşasalar da M.M.Şükuhi və M.P.Vaqif şeirlərində yaxınlıq isə onların qoşmalarında öz əksini tapmışdır.

M.P.Vaqif:

Neyləmişəm məndən üz döndərirsen?
Allahı seversən bir kəz bəri bax.
Aç üstüm qabağım zərb qəssabənin
Zülfün xəttəsini gör kəz bəri bax.

M.M.Şükuhi:

Bu bivəfa, bu bivəfa,
Dünyaya bax, dünyaya bax.
Saldı məni məcnun kimi
Səhraya bax, səhraya bax.

Xalq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı, təniz və s. ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dadı-duzu ilə özünəməxsus yer tutmuş Nəbatinin qoşmalarındakı axıcılıq M.M.Şükuhinin diqqətini cəlb etmişdi. Nəbatinin gəraylısında:

Üryani zar oldum yenə, məcnunə bax, məcnunə bax,
Sultani ғar oldum yenə, hamunə bax, hamunə bax
M.M.Şükuhi isə həmin şeirdən ilham alaraq qəzəlinde:
Gəl bir neçə həmrəzi gör dünbəkçi edən nazi gör
Aşiq əlində sazi gör surnaya bax, surnaya bax
Övrətləri sədrineşin kişiləri tərək edib işin
Gör necə ağıdır dişin mollaya bax, mollaya bax...

M.M.Şükuhi bu qəzəində din xadimlərini dolayı yollatənqid atəşinə tutaraq insanları gözüaçıq olmağa, həmvətənlərinə qəflətdə olmamağa çağırırdı.

M.M.Şükuhi yaradıcılığına Əbülhəsən Racinin də təsiri çox güclü olmuşdu. Vəfatından kədərlənən M.M.Şükuhi şeirində onu ustad şair kimi qiymətləndirmişdi.

Raci qəriq oldu, Şukuhi sənun
Tufanə gəldi quşəyi çəşmi tərundəm
Zəhr oldu bu həyat hani şərbəti əcəl
Qeyd oldu bu vicud xoşa quşeyi ədəm.

Azərbaycanın nümayəndələrindən biri olan Hüseyn Cavid M.M.Şükuhi yaradıcılığına xüsusi dəyər vermiş onun qəzəindən təsirlənərək bu gün Azərbaycanın görkəmli muğam ustalarının böyük maraqla oxuduğu şairin ona cavab yazdığı "Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı" qəzəlidir.

Təbrizin görkəmli ustad şairlərdən biri olan Rza İtkinin də əlyazma divanına nəzər yetirəndə M.M.Şükühinin üslubu aydın görünür. Deməli, Rza İtkin də M.M.Şükühinin lirik şeirlərindən qidalanan şairlərdən biri olmuşdu:

Necə məftun olar könlüm tutar aram əgər görsə
O məclisdəki qalxar gözləri fəttanələr oynar
Görər Şukuhidə "İtkin" bəzmi işrətdə olan hali
Gələr şurə yazar təbindəki əfsanələr oynar.

Yaşadığı cəmiyyətin nöqsanlarını görən onları xalq kütlələrinə açıq göstərməkdən qorxmayan M.M.Şükuhi həm də maarifpərvər bir şair kimi tanınmış, o yazdığı əsərlərdə İran maarif sistemini kəskin tənqid edirdi. Məhəmməd Əli Müsəddiq şairin təhsil sisteminə aid fikir və düşüncələrini yüksək qiymətləndirmişdi. Onun dediyinə görə XIX əsrin II yarısında köhnə təlim-tərbiyə üsuluna qarşı parılan mübarizədə M.M.Şükuhi yaxından iştirak etmişdi.

Şair Seyid Əzim Şirvani kimi dünyəvi elmlərə sahiblənməyi irəli sürür, elmə mane olan din xadimlərini tənqid atəşinə tuturdu:

Cunə gəldim bu şəhri-viranda,
Çürüdüm mən bu künci-zindanda,
Ey könül, qəflət etmə, çıx seyrə
Gör, nə var bu cahani-imkanda. (7.50)

Şair şeirdə həmvətənlərinə qəflətdə olmamağı aşılayırsa, digər tərəfdən isə məhrumiyyətlər içərisində keçən vəziyyətinə toxunaraq yaşadığı yerin nə qədər dözülməz, yəni:

“Su ki, bir yerdə qaldı xeyli zaman,
Olu bəd təm kami-insanda” (8.52)

- deməklə şah mütləqiyyətini ifşa etməkdən də çəkinməmişdi. Həyatı o qədər də yaxşı keçməyən şair cəmiyyətin hakim təbəqəsinin oynadığı haqsızlığa qarşı nifrətini bildirməkdən çəkinməmiş, yeri düşdükcə yarıgerçək, yarızarafat:

Məali-küfrü imandan xəbər yox,
Nə fərq eylər bu momindir, o kafir
Nə hasil züru-zərdən, cüztəəssüf,
Driğa Gənci-Xosrov, Gənci-Nadir
Şükuhi ölməyincə, bu tilsimi
Deyil sındırmağa bir kimsə qadir (9.25)

Deyən şair, həyat həqiqətlərini doğru əks etdirir bir tərəfdən hakim təbəqələrin nümayəndələrinin (məs, Marağanın müdafiə vəkili Əbdüşükür) pisliklərini açır, o biri tərəfdən “Qurdun çobanlığına inanan insanlara”:

Dedilər: yeydir eyləyək bir iş,
Tuxmi-bəd əkmə bəd səmər versin
Yaxşıdır eyləyə bu güzgü xilas,
Həm müşəxxəsedək bir ücrəti-xas (10.152)

-acı-acı gülürdü.M.M.Şükuhi ictimai məzmunlu satirik şeirlərdə cahilliyi tənqid edir, hakim ideyalogiyaya qarşı çıxırdı. O, təkcə ictimai bəlaları deyil, bəlaları yaradan güclərin hakim mövqeyini, hər cür qanunsuzluqlara şərait yaradan hakimlərin, məmurların sadəcə göstərmir, eyni zamanda onlara qarşı özünün kəskin tənqidi münasibətini və qəzəbini bildirmiş olurdu:

Əgər gəlsə cövlanə Əbdüşükür
Dönər şiri-qurranə Əbdüşükür
Edər cəng şiranə Əbdüşükür
Salar vəlvələ canə Əbdüşükür
Boyar aləmi-qanə Əbdüşükür(11.118)

Şair şeirdə Marağa şəhərini idarə edən Əbdüşükürün simasında dövrünün zalım hakimlərin haqsızlıqlarına qarşı çıxır, belə hakimlərə inanan həmvətənlərinə acı-acı gülmüş və təəssüflənmişdi.

Şeirin başqa bir bəndində isə:

Hər bir möhr qazmaqda həkkadır
Təməssü yaratmaqda çalaktır
Tərəllübdə çox sahibidraktır
Dürüst, nadürüst, pak napaktır
Deyib rəhmət heyvanə Əbdüşükür (12.119)

Göründüyü kimi, şeirdə hakimlərin rüşvətxorluğuna münasibət bildirən M.M.Şükuhi haqqı batil etməkdə olan qanunsuz işləri qanun səviyyəsində görən hakimləri ciddi tənqid edir, ölkədə hökm sürən zülmü, zülmə rəvac verən Əbdüşükür kimi rütbə məmurlarının saxtakarlığını tənqid edir, özlərini ölkədə “sahibi zaman mərtəbəsində” bilib oğurluğun, qanunsuzluqların artmasına şərait yaradan bu insanlara şairin kinayəli gülüşü və kəskin tənqidi hiss olunmaqdadır. Şairin “Marağa Hakiminə” şeiri sanki Qasım bəy Zakirin o zamanki Qarabağın hakimlərindən: Xandəmirovun knyaz Tarxan Konstantin Murovovun özbaşınalığını əks etdirən “M.F.Axundova yazdığı mənzum məktubu” xatırladır. Qasım bəy Zakir xalqa zülm edən Tarxan Konstantin Murovovun simasının təkə təsvir etmir, eyni zamanda ona qarşı kəskin nifrətini, həm də tənqidi münasibətini kinayəli gülüşlə qəzəbini bildirmiş olur:

Görsən tanımazsan yarımşaqqalı
Çıxıb əndazədən dövləti-malı
Xandəmirov çaldı-çapdı mahalı
O ki var tutub özün keçəl qurumsaq.

Və ya başqa bir bəndində:

Birindən şikayət edəsən əgər,
Danışmağa qoymaz sözünü kəsər.
Qardaş malı kimi ortadan bölər,
Murovlar olublar oğruya ortaqlar (13.168)

Şair məhkəmələrin xarakterini açmaqla bərabər, eyni zamanda ölkəyə başçılıq edən kütbeyin məmurların, ruhanilərin, dövlət başçılarını tənqid etməkdən də çəkinmir:

Deyillər adına şeyxi müqəddəs,
Gecə-gündüz edər əzbəs ibadət,
Gözümdə hiç yoxdur xabi-rahət
Deyil şamü səhər bir lərzə bikar

Oxur ədiyyəvü övradü əzkar,
Verir təcdid daim dəstmazə(14.128)

“Meymuniyyə” təmsilində isə ruhanilərin insanlara olan münasibəti, zülm edəni qanun adından çıxış edib, qanunsuz işlərini şəriət adı ilə bağlayan, islam elmindən başı çıxmyan ruhanilərin savadsız olmalarını şair böyük ustalıqla açıb göstərməkdən çəkinmir:

Namasi-cəfəri-Təyyarə bənzər
Verir bir növ ilə tuli-qiyamə
Ki, bağlar zöhrü əsra əsri şamə.
Həmişə fikri izhari-fəzilət,
Bəyani-elmü adəbi-şəriyət(15.128)

Şair təbii ki, hansı cəmiyyətdə yaşadığını, haqsızlıqları yaradan təbəqənin əməl və əxlaqına bələd idi. Xalqın “müqəddəs şeyx” hesab etdikləri qazi özünü şəriət elmini dərinləndirən bilən şəxs kimi göstərir:

Ki, bir meymun əhli-zöhdü təqva
Fəhiri-farüğüttəh sili-dana
Mərami kəbeyi-ərbabi-hacət(16.128)

Xalqın gözündə şəriətin qoyduğu qanunlara “hörmət edən”, “nəfsinə hakim olması” ilə özünütanıdan, əslində isə islam qanunlarından xəbəri olmayan, nəfsinin qurbanı olan bir şəxs kimi tənqid olunur.

Şairin fikrincə, insan nəfsinə hakim olmalı, qoyulan qanunlara hörmət etməlidir. Şair sanki Nizami Gəncəvinin fikrini qazinin əməlləri ilə qarşı-qarşıya gətirir:

“Gəl nəfsin zəngü ilə tüğyanə,
Dinə qul ol, olma nökər şeytanə
Əmrinə tabe isə nəfsin hər an,
Onda yerin cənnət olar hər zaman. (17.124)

Şəriətin qoyduğu qanunlardan: halal və haramdan, özgənin malına göz dikməməkdən ağızdolusu danışan “şeyxi-müqəddəs” olan qazinin yanına iki parça pendiri bölə bilməyən iki pişik gəlib dərdlərini bildirdiyi halda:

Sizi mən eylərəm məmnun, razi
Bu dəm lazımdı məzani-ədalət(18.129)
Hər şeyin doğru-həll olacağını istəyən qazi tərəzi tələb edir:
Tarazuda o kani-ədlü iman
İki qalıb pəniri etdi mizan
Baxıb gördü o yüngüldür bu səngin,
O, səngin qalibə bir basdı əngin,
(19.129)

Qazinin alçaq rəftarını kinayə ilə qamçılayan M.M.Şükuhi qazinin əməlini iki şahidin şəriət məhkəməsinin işini qarşılaşdırmaqla qazilərin nə qədər mərhəmətsiz olduğunu göstərmiş olur, eyni zamanda da iki şikayətçinin düşdüyü vəziyyətə acı-acı gülür:

Hər iki müddəi zarü diləfkar,

Ayağa durdular, labüddü naçar! (20.131)

M.M.Şükuhi heç nədən çəkinməyən, nəfsinə hakim olmayan insanları cəhənnəm qorxusu ilə qorxudan yalançı şahidləri tutub öz iyrənc əməllərini həyata keçirən “meymunun” qazilərin hərəkətlərini pisləyir, onların acgözlüyünü, tamahkarlığını göstərməklə, dövrün açıq fikirli adamlarını sanki şəriəti oyuncağa çevirən, şüuru kütləşdirən din nümayəndələrinə qarşı açıq mübarizəyə səsləyirdisə, digər tərəfdən isə din pərdəsi altında özlərini mömin kimi tanıdan ruhanilər, qaziləri nüfuzdan salmaq, xalqın gözünü açmaq istəmişdi. M.M.Şükuhinin təmsillərində qoyulan ictimai “qınağın” mövzusu genişdir. “Meymuniyyə” təmsilində qazi namazda “Cəfəri-Təyyarə”yə bənzəsə də əslində rüşvətxor, insana xor baxan, insafsız, ədalətsiz, məhkəmə xadimi kimi ifşa olunur. “Şəriət əmri bazuçə götürməz” deyən qazi İslam dini qanunlarından xəbəri olmayan savadsız, rüşvətxor qazidir. M.M.Şükuhiyə görə, gecə-gündüz ibadətlə məşğul olanlar əslində daxili çirkinliklərini örtmək üçün namaz qılırlar. M.M.Şükuhi tərəfindən qoyulan problem, xüsusilə Şimalda XIX əsr realist ədəbiyyatın nümayəndəsi sayılan M.F.Axundov, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və başqaları da yaşadığı mühitin mahiyyətini anladıqları üçün mühitə qarşı çıxmış, əsərlərində bu kimi adamlara acı-acı gülmüşlər. M.F.Axundovun realist demokratik fikirlərin təsiri altında məzmun hekayə, epik əsərlər, satira, təmsil yazan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani sənətkarların yaradıcılığında sadəcə xalqın şikayətlərindən, dərdlərindən yoğrulmuş əsərlər yaşanan dözülməz mühitin mahiyyətini açmağa yönəlmişdir. Doğrudur, ictimai qınaq, ilk dəfə M.F. Axundovun Kamalüddövlə məktubları” əsərində ən dolğun şəklini tapmış oldu.

M.M.Şükuhi də M.F.Axundov kimi əsərlərində əsas gülüş, tənqid hədəfi kimi tüfeyli ruhanilər, hakim təbəqələrin nümayəndələrini təsvir etmiş, onları “simasız”, “başkəsən”, “xalqdan xəbəri olmayan qan içənlər”, “rüşvətxor” əməlləri ilə zəhmətkeş xalqın qanını soran, onları ətalətə sürükləyən elmin, maarifin yolunu kəsən din adından alver edən sima kimi göstərir, dolayısı yolla onların apardığı siyasətə acı - acı gülürdü. Həyatı dərindən müşahidə etmək qabiliyyətinə malik olan, yaradıcılığı boyu ruhanilərin və işbazların xalqa qarşı davranışlarını kəskin tənqid edən M.M.Şükuhinin bəzi şəxslərə yazmış olduğu bəzi əsərlər, xüsusilə: “İlisu hakimi Əhməd xanın oğlu Süleyman xanın toyunu”, “Maarağa şəhərinin

hakimi", "General Behbudovun tərfi", "Hüseyn xana məktub" onun yaradıcılığına xas olmayan cəhət kimi qiymətləndirmək olar. (21.167-171)

M.M.Şükuhi yaradıcılığına xas olan digər bir xüsusiyyət: fəlsəfi görüşlərini əks etdirən din və təbiət arasındakı əlaqəyə yanaşma tərzinin fərqli olmasıdır. Bir "ol" kəlməsinin gücü ilə yerin-göyün yaradılmasına münasibət bildirən şair:

Gələn birdir, gedən birdir, qalan bir
Gələn qalmaz, gedən gəlməz əcəb sir. (22.61)

Kainatı, əbədi varlığı özündə axtarmaq fikrini irəli sürür, digər tərəfdən isə "İslamın dəyərlərinə qiymət verməyən" insanları dini əqidəsinə "müsəlman və kafirlərə" görə fərqləndirən ruhanilərə:

Məali-küfrü imandan xəbər yox
Nə fərq eylər bu mömündir o kafir.
Tərazi-xaməsindən tük yayınmaz.
Təaləllah, əcəb ustadi-mahir. (23.61)

- deməklə dini ehkam əleyhinə çıxaraq münasibətini bildirirdi.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında şəxsiyyət və yaradıcılığı ilə müasirlərindən fərqlənən M.M.Şükuhi əsərlərində məhkum xalqın mənafeyini qoruyan, əsərlərində İran şah üsuli idarəsini tənqid edən şair kimi müasirlərinə nüsxə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Nəzim Rizvan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi (1850-1920) illər monoqrafiyası. Bakı səda 2005.
2. Cəfər Xəndan Ədəbiyyatımızın dünəni bu günü Bakı yazıçı 1980
3. Vüqar Əhməd, Dilbər Rzayeva cənubi Azərbaycan antologiyası, Bakı 2018, Esoprint.
4. Türkcə-Farsca üç aylıq mədəniyyət və toplumsal dəyişiklik, il, sayı, 1395, h.ş, payız fəsilə Təbriz Sədaqət dərgisi.
5. Cənub ulduzları (şeyrlər və poemalar) Bakı. yazıçı, 1984.
6. M. Quluzadə. M. Fizulinin lirikası Bakı ASEA 1965.
7. Nəzami Gəncəvi "Şeyrlər xəzinəsi" Adiloğlu, Bakı 2011.
8. Ədəbiyyat qəzeti 21 oktyabr 2017.
9. Qasım bəy Zakir. əsərləri Azər nəşr Bakı 1953.
10. Molla Pənah Vəqif əsərləri Bakı Şərq-Qərb 2004.
11. Seyid Əzim Şirvani seçilmiş əsərləri III cildə birinci cild Bakı, Avrasiya Press 2005.

M.Shaliyeva

Wise thoughts in creative works of Mirza Mehdi

Summary

The presented article contains the wise thoughts in the creative works of Mirza Mehdi who is a successor of Vagif's literary school and approaches to historical events from public position. By making a little excursion to the history, the author notes that the poet is not only a poetry man, but he also has a revolutionary personality. In article, he analyzes and brings to the attention of the researchers poems filled with protest against the king's regime of the poet who doesn't stoop the head to the laws of the time. At the same time, in article you can feel the regret for Azerbaijan splitted into the two parts – north and south - during the course of history. In the presented article author explains in detail the similarity of M. Shukuhi and M. Vagif poems, even though one lives in the North and the other in the South. The author also demonstrated that some parts of the poet's inner revolts are against other religious figures who sought to influence people under the name of religion by spreading ignorance and superstition. He was the propagandist of education, science and culture, opposing the religious figures who are trying to wserve their own purposes in the name of God. That was exactly the wisdom of Mirza Mehdi: fight against the ignorance, science and education. In article author logically presents the poet's life and creativity to the readers.

М.Шахалиева

Декодированные идеи в творчестве Мирза Мехди

Резюме

В представленной статье представлены декодированные идеи в творчестве Мирза Мехди, приемника литературной школы Вагифа и имеющий социальный подход к историческим событиям. Автор, делая исторический экскурс отмечает его личность не только как поэта, но и как революционера. В статье анализируются стихотворения поэта, полные недовольством шахского режима и не преклоняющиеся перед его законами. В то же время в статье можно увидеть история деления Азербайджана на две части: южную и северную. Автор подробно излагает близость в стихах М.М.Шукюфи и М.П.Вагифа, живущих одни на Севере, другой на юге. Автор также указывает на деятелей религии и ахундов, которые распространяя невежество и незнание. Он был распространителем науки и культуры, тем самым выступая против деятелей науки, призывающих людей служить их целям. Это и являются декодированными идеями Мирзы Мехди – борьба против невежества, во имя науки и образования. Автор в логической форме представляет жизнь и творчество поэта читателям.

Rəyçi: Aybəniz Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İRADƏ YUSİFOVA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Irada.yusifova @list.ru

MİXAİL ŞOLOXOVUN “SAKİT DON” VƏ
SÜLEYMAN RƏHİMOVUN “ŞAMO” ROMANLARI

Açar sözlər: roman-epopeya, inqilab, vətəndaş müharibəsi, Don, Şehli kəndi

Key words: novel-epic, revolution, civil war, the Don, Shehli village

Ключевые слова: роман-эпопея, революция, гражданская война, Дон, селение Шехли

Müstəqillik dövründə sovet-sosialist keçmişimizdən bəhs edən böyük rus yazıçısı Mixail Şoloxovun “Sakit Don” və görkəmli Azərbaycan nasiri Süleyman Rəhimovun “Şamo” roman-epopeyalarına müqayisəli şəkildə qiymət verərkən onların ideya-məzmununda və süjet-kompozisiyasında sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müasir ədəbi-estetik meyarlarla yenidən dəyərləndirmək zəruridir. Bu baxımdan hər iki əsərdə analoji bədii məzmun və forma xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə təhlil və tədqiq edərək açıb göstərmək məqaləmizin əsas məqsədidir.

Akademik M.A.Dadaşzadə yazırdı: “Roman janrı nəinki ədəbiyyatımızın yeni dövrü üçün, bəlkə ümumiyyətlə ədəbiyyatımız üçün yenidir. Bu janr üçün Azərbaycan klassik ədəbiyyatı o qədər də zəngin miras qoyub getməmişdir.

Şübhəsiz ki, gənc sovet romançılarının qarşısında bir sıra çətinliklər dururdu. Bir tərəfdən rus və Qərbi Avropa klassik ədəbiyyatından öyrənən yazıçılar, o biri tərəfdən də yeni sovet romançılarından öyrənirdilər. Bu sahədə A.Fadeyevin “Tarmar” və M.Şoloxovun “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq” romanlarının böyük rolu olmuşdur” (10, 56).

Lakin M.Arif onu da qeyd edirdi ki, “...ilk Azərbaycan romanları hələ bədii cəhətdən zəif olsalar da, təqlid yolu ilə yaradılmamışdı. “Dünya qopur” da, “Yoxuşlar” da, “Daşqın” və “Şamo” da müstəqil əsərlərdir, bu əsərlərin müəllifləri öz rus yoldaşlarından yeni həyatı və insanları təsvir etmək yolunu öyrənmişdilər; bu öyrənmə getdikcə daha ciddi və geniş bir şəkil almışdı. Məsələn, müsbət qəhrəman surəti üzərində işlərkən yazıçılarımız rus sovet ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini tədqiq etməyə, M.Qorkinin zəngin təcrübəsini, M.Şoloxovun, A.Fadeyevin yaradıcılıq prinsiplərini öyrənməyə başlamışlar. Rus sovet ədəbiyyatının, xüsusən rus sovet romanının Azərbaycan nasirləri üzərində müsbət rolu şübhəsizdir və onlar bu məktəbin nəcib təsirini həmişə hiss etməkdədirlər (10, 417-418).

Bu mənada böyük rus yazıçısı Mixail Şoloxovun “Sakit Don” və görkəmli Azərbaycan nasiri Süleyman Rəhimovun “Şamo” roman-epopeyalarında oxşar cəhətlər, xüsusən ədəbi qəhrəmanlar olan Qriqori Melexov ilə Şamonun bir-birinə bənzər mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə gözə çarpan yeni cəhət xalq hərəkətinin, əsasən, ictimai bir qüvvə kimi təsvir edilməsidir.

“Sakit Don” romanı barədə M.Şoloxov belə yazırdı: “Romanı yazmağa mən 1925-ci ildə başlamışam. Həm də əvvəlcə onu belə genişləndirmək fikrim yox idi. Kazakların inqilabi münasibətəni göstərmək məni xüsusilə cəlb edirdi. Kazakların Petroqrada Kornilovun üzərinə yürüşdə iştirakının təsvirinə başladım” (6, 88).

“Rus ədəbiyyatı tarixi” kitablarının birində M.Şoloxovun “Sakit Don” əsəri ilə əlaqədar oxuyuruq: “Dahiyanə əsərlərin yaranması həmişə gözlənilməz, möcüzələr kimi baş verir. Belə möcüzələrdən biri də böyük istedadın möhürünü qoyaraq bizi heyrətə gətirən “Sakit Don”dur. Bu möcüzə artıq özünü “Don hekayələri”ndə göstərmişdi...Yazıçı tarixi hadisələrin gedişatının geniş mənzərəsini tədricən açaraq, Don kazaklarının bu hadisələrdə iştirakını, Vətəndaş müharibəsində keçirdikləri tərəddüdlərini və faciəyə səbəb olan hərəkətlərini get – gedə dərinləşdirərək onları inqilabi gücə malik olan xalqın bir hissəsi kimi görərək təsvir edirdi” (1, 268-269).

M.Şoloxovun yaradıcılığı haqqında tanınmış rus tədqiqatçısı L.Q.Yakimenko yazırdı: “Şoloxov nəsrində Rusiya tarixinin ən çətin parçalanma dövrünün on ili (1912-1922) təsvir olunur. Romanda 20- ci illər ədəbiyyatının əsas motivləri müəyyənləşərək dəqiqliklə göstərilmişdir: şəxsiyyət və kütlə problemi, burjuva- zadəgan ziyalıların taleləri, kəndlilərin həyat şəraitinin dəyişməsi” (4, 89).

Tədqiqatçı A.Alməmmədov “Mixail Aleksandroviç Şoloxov” monoqrafiyasında yazır: “Əsər üzərində işlərkən, kazakların çətin və mürəkkəb inqilabi yolunu təsvir edərkən M.Şoloxov rus xalqının, onun azadlıq mübarizəsinin böyük epik lövhəsini yaratmış olur. Xalqın taleyini daha geniş ictimai-siyasi, inqilabi hadisələr fonunda təqdim edərkən tarixi təsvirlər dərinləşmiş, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xalqa münasibətlərindən inqilabi hadisələrin gedişindəki rəftarlarından asılı olaraq, xarakterləri daha genişliyi ilə açmalı olmuşdur” (13, 11).

Roman-epopeyada müəllif Qriqori Melexovun bütün fikirlərini həyata keçirməkdə ona kömək edir. **Qriqori cəbhələrdə vuruşur, qırmızılara qoşulur, tərəddüdlərdən yaxa qurtara bilmir (16, 24).** Qriqorinin dərin həyəcan keçirməsi Don kazaklarının aldanmasının təzahürü idi. “Sakit Don”da bütöv bir xalqın adət-ənənəsi, həyat və məişəti, arzu və istəyi öz əksini tapmışdır (18, 127).

Azərbaycanda Vətəndaş müharibəsi mövzusunda həsr olunmuş əsərlərdən biri də Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanıdır. İlk variantı 1931-ci ildə çap olunmuş “Şamo” romanını müəllif bir neçə il sonra genişləndirmiş və çoxcildli bir roman kimi işləmişdir. Romanın birinci kitabında müəllif Bakı proletariyatının yardımı və bolşeviklər partiyasının rəhbərliyi ilə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda gedən tarixi mübarizələrdə iştirak edən Azərbaycan kəndlisinin qəhrəmanlıq sifətlərini, nəcib insani keyfiyyətlərini, eyni zamanda, zəif cəhətlərini göstərmişdi. Müəllif kənd həyatını, xalq məişətini dərinlən təsvir etmək yolu ilə müxtəlif xarakterlər yaratmış, surətləri tipiklik səviyyəsinə qaldırmışdı (11, 118).

XX əsr sovet nəsrinin bütün görkəmli nümayəndələri, o cümlədən M.Şoloxov kimi, S.Rəhimov da xalqı təmsil edən müsbət qəhrəman surətləri yaratmağa xüsusi fikir verir. Biz bu xüsusiyyəti S.Rəhimovun “Şamo” romanında aydın görürük. Əsər bir və ya bir neçə nəfər qəhrəmanın romanı deyil, xalq həyatının romanı kimi meydana çıxır. Rus tənqidində düzgün olaraq “Şamo” romanı xalq epopeyası janrında yazılmış bir əsər kimi qiymətləndirilmişdir (5).

Roman bizi, hər şeydən əvvəl, M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasında olduğu kimi, 1914-1920-ci illərdə Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşla, xan, bəy, mülkədar ağalığı və çarizmin amansız müstəmləkə siyasəti ilə tanış edir. Müəllif xalq həyatının epik səhnələrini yaradır, patriarxal-feodal Azərbaycanın əsas ictimai-siyasi ziddiyyətlərini açıb göstərir, hər cür insani hüquqdan məhrum olan yoxsul Azərbaycan zəhmətkeşlərinin dözülməz ağır həyatını təsvir edir. Bir tərəfdən, “haçasıqal” naçalnik, qubernatorlardan tutmuş pristavlara, yüzbaşılara qədər “yanları tazılı-tulalı” dövlət məmurları, ikinci tərəfdən isə, çarizmin xüsusi himayəsində olan iri mülkədar və bəylərdən tutmuş kənd hampalarına qədər yerli tüfeyli siniflər zəli kimi xalqın canına daraşır qanını sorurlar.

Romanın ən müvəffəqiyyətli surəti, şübhəsiz ki, əsərin qəhrəmanı Şamodur. Şamonu “Sakit Don”dakı Qriqori Melexovla birləşdirən bir çox mənəvi-psixoloji cəhətlər vardır. Xalqın sadə bir nümayəndəsi olaraq konkret tarixi şəraitdən irəli gələn ictimai-siyasi hadisələrdə, inqilabi proseslərdə mürəkkəb çətinliklərlə üzləşməli olan, fikri tərəddüdlər və əqidə böhranları keçirən Qriqori və Şamo çox həyatı obrazlardır. “Şamo” romanında daha sonra uğurlu surətlərdən olan Safo və Alo patriarxal-feodal Azərbaycanın bütün ağırlığını çiyinlərində daşıyan, öz üsyankarlığı, igidliyi ilə düşmənin ürəyinə qorxu salan, eyni zamanda, köhnə adət-ənənələrin, fərdiyyətçilik əhval-ruhiyyəsinin, din və mövhumatın təsiri altında olan yoxsul kəndlilərin qüvvətli və zəif tərəflərini ümumiləşdirən surətlərdir. Safonun qızı Gülsənəm və Şamonun nişanlısı Qəmər surətlərilə müəllif

zəhmətkeş Azərbaycan qadınının mərdliyini, təmiz əxlaqını, burjuamülkədar üsul-idarəsində qadınların bədbəxt taleyini təcəssüm etdirir.

Kəndin hampası Kərbəlayı Hətəmxan, onun qudurğan oğlu Maro, qolçomaq Hacı Səfiqulu əsrlərdən bəri Azərbaycan kəndində ağalığ edən feodal, xan, bəy, qolçomaq təbəqələrinin çirkin əxlaqını, onların mədəniyyətsizliyini əks etdirir.

Müəllif Sultan bəy, Ağaxan bəy, Gəray bəy, Hətəmxan ağa, Hacı Səfiqulu və Məşədi Qulam Ceyran oğlunun simasında mülkədar və tacirlərin tipik surətlərini yaradır. Pristav Müqim bəy, Haçasəqqal naçalnik, Talıb xan yüzbaşı, yasavul Kalbalı, Molla Qafar surətlərində “cəmiyyətin sütunları” sayılan bu yırtıcı soyğunçuların mənəvi himayəçilərinin rəzil təbiətini açıb göstərir.

S.Rəhimovun bütün bu mənfi tipləri fərdi xüsusiyyətlərə, fərdi əxlaqa malikdir. Lakin bu xüsusiyyətlər həqiqi insanları bir-birindən fərqləndirən insani sifətlər deyil, məhz istismarçı sinif və təbəqələrə məxsus olan tufeylilik sifətləridir. Bu fərdi xüsusiyyətlər birlikdə götürüldükdə, mülkədar-burjua əxlaqı deyilən sinfi əxlaqı real şəkildə əks etdirir: istismarçı sinif və təbəqələrdən olan bu adamlar öz aralarında bir-birinin rəqibidirlər. Müəllif ayrı-ayrılıqda onların həyatını, düzgün olaraq, yalnızca canavarların həyatı kimi təsvir edir. Onlar bir yerdə olanda yırtıcı canavarlar kimi bir-birini didməyə, bir-birini parçalamağa hazırdırlar. Onlar məhəbbət, sədaqət, insanpərvərlik kimi hər cür yüksək insani sifətlərdən məhrumdurlar. Bir-birinə nifrət etmək və bir-birindən intiqam almaq hissi onların başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Ağaxan bəy Sultanov Kürdüstanın iri mülkədarlarından Sultan bəyi aradan qaldırmaq, mahalda yeganə ağa olmaq arzusu ilə yaşayır. Sultan bəy də Ağaxan bəy kimi rəqiblərini aradan götürmək, onların xanımını alt-üst etmək istəyir. Gəray bəy Məşədi Qulamı adam hesab etmir, Məşədi Qulam isə Gəray bəyin var-yoxunu əlindən çıxarıb onu müflis etməyə çalışır. Bu tufeylilər mühitində ən yaxın ailə üzvləri belə bir-birinin rəqibidirlər.

Müəllif Azərbaycanda yeni inqilabçı nəslin yetişməsində inqilabi-demokratik ideyaların rolunu da göstərməyə çalışır. Müəllim Mirzə Polad surəti bu cəhətdən çox təbii, səciyyəvidir. Mirzə Polad qabaqcıl Azərbaycan və rus ictimai fikrinin təsiri ilə, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, V.Q.Belinski, N.Q.Çernişevski və M.Qorki ənənələri ilə tərbiyələnməmiş xalq müəllimidir. Oktyabr inqilabı dövründə Mirzə Polad bolşeviklərə, Bakı kommunarlarına yaxınlaşır, Sibir sürgünündən qaçıb Azərbaycana gələn təcrübəli bolşevik Sibir Matveylə dostlaşır və onunla birlikdə Azərbaycan kəndində proletar inqilabı ideyalarının fəal təbliğatçısı olur.

Əsərin qəhrəmanı Şamo da Qriqori Melexov kimi bir çox tərəddüdlər, psixoloji sarsıntılar keçirməklə yeni inqilabi ideyalar, proletar inqilabı nəzəriyyəsi, Leninin əsərləri, fikirlərilə ilk dəfə Mirzə Polad və Sibir Matveyin yanında tanış olur. Onların məsləhəti ilə partiyaya girir, Azərbaycan kəndində fəal bir kommunizm təbliğatçısı olur. Proletar Bakısı ilə yaxın əlaqə Azərbaycan kəndində inqilabçıların fəaliyyətini daha mütəşəkkil bir hala salır. Müəllif Bakı fəhləsi Heybətın Şamo ilə dostluğunu fəhlə ilə kəndlinin sarsılmaz dostluğu kimi təsvir edir.

Kompozisiya cəhətindən “Şamo” romanında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri “Sakit Don”da olduğu kimi, müəllifin əsas süjet xəttini müxtəlif ailələrin, ailə münasibətlərinin geniş təsvirilə bağlamasıdır. Romanda istər yoxsul kütlələr, istərsə də varlı hakim təbəqələrə məxsus bir çox ailələr – Alo və Safo ailəsi, usta Hümət, kənkən Qeybəli, Fərzəli, Həsi ailəsi, Hətəmxan ağa, Hacı Səfiqulu, Yasavul Kalbalı, sərkar Həmid, Gəray bəy, Sultan bəy, Maro, Müqim bəy ailəsi və b. təsvir olunur. Bu ailələrin təsvirində müəllif eyni zamanda müxtəlif sinif və təbəqələrdən olan real qadın surətlərini yaradır, bu qadınların sinfi psixologiyasını verir. Ailə həyatının belə geniş təsviri nəticəsində romanda yalnız tək-tək qəhrəmanların həyatı və ictimai işi deyil, bütün mürəkkəbliylə ailə və cəmiyyət həyatı təsvir edilir.

M.Şoloxova və S.Rəhimova tükənməz güc və ilham verən “Sakit Don”un və “Şamo”nun bütün ruhunu və məğzini təşkil edən xalq həyatı, xalq psixologiyasıdır. Onların qələmi xalq həyatının dərin qatlarını üzə çıxarmış, qarşımızda uzun zaman tərəvətini, ətirini itirməyən, yaddan çıxmayan lövhələr yaratmışdır. Bu baxımdan “Sakit Don”la yanaşı, “Şamo” romanı da xüsusilə diqqətəlayiqdir. S.Rəhimov “Şamo” üzərində 45 ilə yaxın işləmişdir. Balaca, geri qalmış Şehli kəndindən başlayan intibah dalğası və Dəlidağ və Murovdağ, Qırxqız və Sarıbabadan, Çalbayır və İldırımli dağlarından başlayaraq bərəkətli, zəngin məhsuldar Qarabağın düzlərini, kənd və obalarını əhatə edir, Savalan dağından keçib Cənubi Azərbaycana gələrək Bakı proletariyatının inqilabi işinə qoşulur.

S.Rəhimov “Şamo”nun üçüncü və xüsusilə dördüncü-beşinci cildlərində görkəmli inqilabçı və ictimai-siyasi xadim, ədib, doktor N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə xeyli yer vermiş və onu dərin məhəbbətlə qələmə almışdır. Üçüncü cildə Mərdan Mərdanzadə adı ilə təsvir olunan N.Nərimanov son cildlərdə öz adı ilə göstərilmişdir (12, 279).

Yazıçı İldırımli dağlarda məskən salan partizan dəstəsini mümkün qədər romantikləşdirir, dağların sərtliyindən, gül-çiçəyindən, hətta çovğun və qarından, nəğməli sularından boyalar vurub, bu dəstəni az qala əfsanələşdirir və haqq iş uğrunda canlarını fəda edən qəhrəmanlara məhəbbət oymaq üçün əlvan mənzərə yaradır.

Şamonun başçılıq etdiyi bu partizan dəstəsi sanki ulu babaları Koroğlunun Çənlibəldə, Qaçaq Nəbinin və qoçaq **Həcər**in **Üçtəpələrdə**, **Minkənd dağlarında** haqq və ədalət uğrunda apardıqları mübarizəni yeni şəraitdə davam etdirir. Doğrudan da, Şamo partizanları ilə Koroğlu, Nəbi “dəliləri” arasında mənəvi bir yaxınlıq vardır (12, 279).

Yazıçı xalq yolunda, inqilab yolunda həlak olanları rəmləşdirib, Çalbayır dağlarının ətəklərində dəfn edir və “Şamo” epopeyası “Yazısız başdaşları” fəsli ilə sona yetir. Xalq yolunda həlak olub “Qəhrəmanlar qəbiristanlığı”nda basdırılan bu mərd qəhrəmanları Alo kişi xalq ilə birlikdə qoruyub gələcək nəsillərə təqdim edir.

“Şamo” romanı Azərbaycan nəsrinin ideya və sənətkarlıq cəhətdən sürətlə inkişaf etdiyini göstərirdi. S.Rəhimov “Şamo” əsəri ilə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan romanının, ictimai roman janrının ilk müəlliflərindən biri kimi ədəbiyyat tariximizdə qalmışdır.

Mixail Şoloxov və Süleyman Rəhimov sözün həqiqi mənasında əsl xalq yazıçılarıdır. Bütün yaradıcılığı boyu xalqın taleyi, onun qaygısı, kədəri, sevinci, qələbəsi hər iki yazıçının diqqətini cəlb və məşğul etmiş, onları “Sakit Don” və “Şamo” roman-epopeyalarında, həmçinin, digər əsərlərində qələmə almağa sövq etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1) История русской советской литературы. 40-70-е годы. Под редакцией проф. А.И.Метченко и проф. С.М.Петрова. Москва: «Просвещение», 1980, 496 с. (Михаил Шолохов – с.261-299)
- 2) Слово о Шолохове. Сборник статей. Москва, 1973.
- 3) Художественный мир Шолохова. Москва, 1975.
- 4) Якименко Л.Г. Творчество М.А.Шолохова. Москва, 1978.
- 5) Шолохов М.А. По велению души. Москва, 1977.
- 6) Мировое значение творчества Михаила Шолохова. Москва, 1976.
- 7) Л.Ф.Ершов. История русской советской литературы. Учебное пособие для университетов. Москва: «Высшая школа», 1982, 343 с. (Михаил Шолохов – с.278-294).
- 8) История русской советской литературы (1917-1940). Под редакцией проф. А.И.Метченко и проф. С.М.Петрова. Москва: «Просвещение», 1975.
- 9) Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
- 10) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III c. Sovet dövrü. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1957.
- 11) Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı:

“Maarif”, 1988.

12) Alməmmədov A. Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Bakı: “Elm”, 1975.

13) Şoloxov M.A. Əsərləri. 8 cildə. Bakı: Azərnəşr, 1963-1968.

14) Шолохов М.А. Собрание сочинений. В 8-и томах. Москва: «Правда», 1962.

15) История русской литературы. В четырех томах, том IV. Москва, «Наука», 1971.

16) Гура В.В. Жизнь и творчество М.А.Шолохова. Москва, 1960.

17) Гура В.В. Правда жизни и мастерство художника. Москва, 1965.

İ. Yusifova

**Novels “the silent don” by Mikhail Sholokhov
and “shamo” by Suleyman Rahimov**

Summary

In recent years, the problem of the ideological and thematic community of azerbaijani and russian writers during the years of Soviet power is attracting the attention of researchers day after day. This problem became more actually after the Azerbaijan Republic independence proclamation.

The realities of our days demands the new look and new approach to the risen problem.

In this approach, the novels "The Silent Don" by Mikhail Sholokhov and "Shamo" by Suleyman Ragimov caused to the great interest according to modern demands and literary aesthetic criteria. The author's main aim is to study and investigate similar features in ideological content and subject-compositional characteristics of these epics in the context of comparative analysis.

И.Юсифова

**Романы «тихий дон» Михаила Шолохова и
«шамо» Сулеймана Рагимова
Резюме**

В последние годы проблема идейно –тематической общности русских и азербайджанских писателей в годы советской власти, все больше привлекает внимание исследователей. Эта проблема стала ещё более актуальной после провозглашения независимости Азербайджанской Республики .

Реалии сегодняшнего дня требуют нового взгляда и отношения к данной проблеме.

В этом плане, исходя из современных требований и литературно-эстетических критериев большой интерес представляют романы «Тихий Дон» Михаила Шолохова и «Шамо» Сулеймана Рагимова. Основная цель автора методом сравнительно- сопоставительного анализа изучить и исследовать аналогичные черты в идейно-содержательных и сюжетно-композиционных особенностях этих эпопей.

Rəyçi: Cavidan Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SÖYLÜ AĞAZADƏ
Lənkəran Dövlət Universiteti
soyluagazad168@gmail.com

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ A.BAKIXANOVUN
TƏRCÜMEYİ-HALININ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ƏSASINDA TƏDRİSİ METODİKASI**

Açar sözlər: tərcümeyi-hal, Quba ədəbi mühiti, təhsili, Tiflis mühiti, rəsmi dövlət qulluğu, Rusiyaya səyahəti, istefaya çıxması, şərqə səyahəti və ölümü.

Ключевые слова : автобиография, кубинская литературная среда, образования, Тифлисская среда, формальная государственная служба, путешествия в Россию, уйти в отставку, путешествия на восток и смерть.

Key words: biography, Kuba literary environment, education, Tiblisi environment, official government service, travelling to the East and death

Bioqrafik materiallardan, monoqrafik mənbələrdən, xatirələrdən öyrənilmiş materiallar əsasında sənətkarın həyat və yaradıcılığına işıq salınmasa, dərslikdə verilmiş faktlar zənginləşdirilməsə dərsi yüksək səviyyədə qurmaq mümkün deyildir. Buna görə də həyat və yaradıcılıq materialları da ədəbiyyatşünaslıq elminin son nailiyyətləri əsasında öyrədilir, elmi əsası bunun üzərində qurulur [1, s.80].

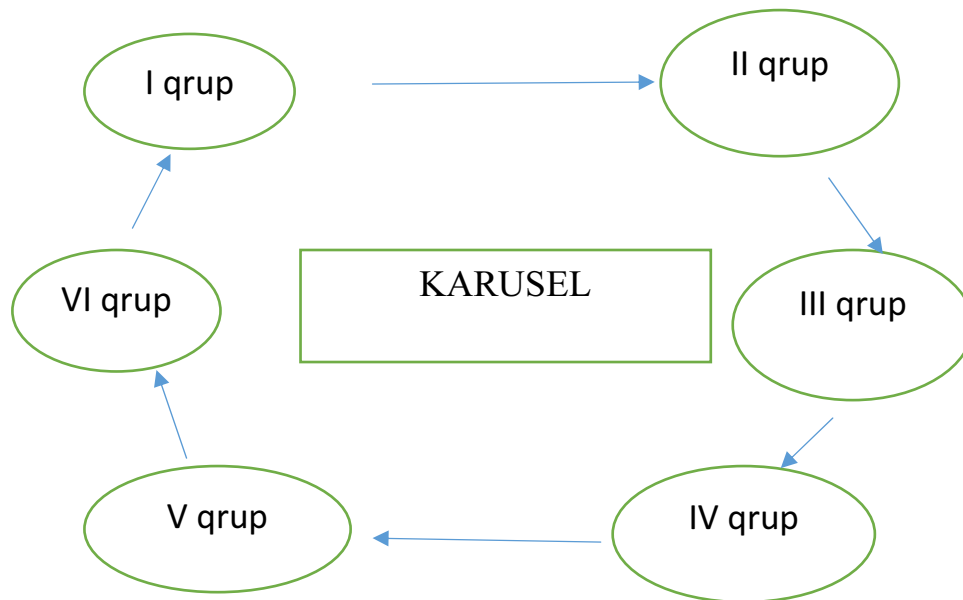
Görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halını öyrətmək onların fikir və ideyaları, əsərləri qədər dəyərli, gənclərin tərbiyə olunmasında zəngin bir məxəzdir. V.Q.Belinskinin “ görkəmli adamların həyatı üzərində müşahidə ən gözəl tamaşadır” fikri də tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olmasının bariz nümunəsidir [1, s.82].

A.Bakıxanov Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII və X siniflərində tədris olunur. VII sinifdə onun “ Hikmətin fəziləti” əsəri tədris olunarkən, X sinifdə tərcümeyi-halının öyrədilməsinə geniş yer verilir.

Birinci, şagirdlər A.Bakıxanovun anadan olması, gəncliyi və təhsili haqqında öyrənməlidirlər. Müəllim fərdi və ya qrup şəklində “Layihələrin hazırlanması” üsulundan istifadə edərək bilikləri şagirdlərin özlərinə tapdıra bilər. Bu üsulla şagirdlərin tədqiqat vərdişləri, biliklərə müstəqil yiyələnmə bacarıqları inkişaf edir. Həmçinin onlar bir-biri ilə kənar şəxslərlə də qarşılıqlı əlaqədə olurlar, əlavə ədəbiyyatdan istifadə edirlər. “Layihələrin hazırlanması” üsulu vasitəsilə şagirdlər bu məlumatlara yiyələnirlər: “ A.Bakıxanov 1794-cü ildə iyun ayının 21-də, keçmiş Bakı qəzasının Əmir Hacıyan kəndində anadan olmuşdur. Onun uşaqlıq illəri Əmir Hacıyan, Balaxanı

və Maştağa kəndlərində keçmişdir. Lakin o, Bakıda çox az yaşamış, ömrünün böyük bir hissəsini Qubada keçirdiyi üçün buranı da özünün vətəni sayırdı. Buna görə də A.Bakıxanovun tədqiqatçılarından bəziləri onu “qubalı alim” deyərək qeyd etməkdə haqlıdılar” (3 , s.19). Biliklərə şagirdlər müstəqil yiyələndilər və fasilitator-bələdçi rolunda çıxış edən müəllimə öz suallarını verməkdən də çəkinmirlər. Bu əsnada müəllim yeni təlim texnologiyalarından istifadə edərək A.Bakıxanovun Qubadakı evini lövhədə göstərə bilər. Şagirdlərdə Bakıxanovun Quba ədəbi mühitindəki fəaliyyəti ilə bağlı maraq oyanacaqdır. “Tədqiqatın nəticəsi hesabat, xəritə, illüstrasiya, fotoşəkillər, cədvəllər, qrafiklər formasında ifadə oluna bilər” [9, s.61].

Şagirdlərə Bakıxanovun təhsil fəaliyyəti ev tapşırığı kimi verilir. Dərstdən əvvəl iri ağ kağızlarda mövzu ilə bağlı suallar yazılır. Müəllim qruplara müxtəlif suallar yazılmış bir kağız verir. Hər qrup bir cavab yazıb kağızları saat əqrəbi istiqamətində digər qrupa ötürür. “ Karusel” kimi kağızlar bütün qruplardan keçib axırda öz qrupuna qaydır. Sonra kağızlar lövhədə müzakirə üçün yapışdırılır.

1819-cu ilin dekabrında A.Bakıxanov Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolov tərəfindən Tiflisə dəvət olunaraq, Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsinə təyin edilir. Bu vəzifəyə təyin edildikdən sonra o, kiçik əyalət şəhəri olan Qubanı tərk edib, Gürcüstanın qədim paytaxtı Tiflis şəhərinə köçür və burada yeni həyata başlayır. Tiflis gənc Bakıxanov üzərində dərin

təsir buraxaraq, onun fikri inkişafında mühüm rol oynadı [3,s.22]. A. Bakıxanovun Tiflis mühiti və dekabristlərlə əlaqəsi tərcümeyi-halında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu mərhələnin tədris edilməsi üçün hansı üsulun seçilməsi vacibdir? Mən BİBÖ üsulundan istifadəni daha məqsədəuyğun hesab edirəm. Şagirdlərə bu xüsusda suallar verməklə BİBÖ-nün birinci sütununu tamamlamaq olar. Yəni “Bilirəm” sütununa alınan cavablar yazılmaqla şagirdlərin indiyə qədər əldə etdiyi biliklər ümumiləşdirilir. Məsələn:

BİLİRƏM	İSTƏYİRƏM BİLƏM	ÖYRƏNDİM
1819-cu ildə A.P.Yermolov tərəfindən Tiflisə dəvət olunur; Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsinə təyin edilir; Qubanı tərk edib Gürcüstana gedir; Burada dekabristlərlə əlaqə saxlayır. və s.		

“İstəyirəm biləm” mərhələsində şagirdlər mövzu ilə bağlı nəyi bilmək istəyirlərsə, cədvəlin ortadakı sütununda yazırlar:

BİLİRƏM	İSTƏYİRƏM BİLƏM	ÖYRƏNDİM
	Həmin zamanda Qafqaz ordu hissələrində hansı dekabristlər var idi? Dekabrist yazıçıların hansı əsərləri var idi? Dekabrist yazıçılar Bakıxanov haqqında yazmışdılar?	

BİBÖ-nün “Öyrəndim” sütununda artıq şagirdlər onlara məlum olan cavabları yazırlar:

		N.İ.Semiçev, Molçanov, N.İ.Orjitski, Miklaşevski, Z.Q.Çernişev, Bursov, Tolstoy, Bertsel və b. V.T.Narejın “Qara il”, A.Bestujev-Marlinski “Qafqaz ölkələri”, “Dağlılara əsir düşən zabitin hekayəsi” və s. A.Bestujev “Dağıstandan məktublar”, Qriboedov “Yol qeydləri”

A.Bakıxanovun həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək üçün onun dövlət idarələrindəki fəaliyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə “Mühazirə” üsulundan istifadə edilə bilər. Müəllim bilikləri zənginləşdirmək məqsədilə 10-15 dəqiqədən çox olmayaraq bu barədə məlumat verə bilər: “Bu illərdə çar hökuməti bir tərəfdən yenidən əlinə keçirdiyi ucqar ölkələrin daxilində hökumət əleyhinə qalxan silahlı üsyanları yatırımaqla məşğul olur, o biri tərəfdən Zaqafqaziyadakı hakimiyyətini bərkitmək üçün İran və Türkiyə hökumətləri ilə müharibələr aparırdı”[3,s.30].A.Bakıxanovun rəsmi qulluğu həmin bu daxili və xarici müharibələrlə əlaqədar idi.

A.Bakıxanovun rəsmi qulluğuna aid arxiv sənədlərindən onun: 1820-ci ildə praporşik, 1826-cı ildə poruçik, 1827-ci ildə ştabs-kapitan, 1828-ci ildə kapitan, 1829-cu ildə mayor, 1832-ci ildə podpolkovnik, 1842-ci ildə isə polkovnik rütbəsinə keçirildiyini, 1828-ci ildə Sərdarabad və İrəvanın alınmasında iştirak etdiyinə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna, həmin ildə Qarsın alınmasında cəsarətli döyüşünə görə 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir, 1829-cu ildə Soğanluq dağlarındakı vuruşmada iştirak etdiyinə görə 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna, yenə bu ildə Xart və Bayburt döyüşlərində iştirak etdiyinə görə yenə 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə, İran hökuməti tərəfindən də həmin ildə Şir-Xurşid nişanı ilə təltif olunduğunu öyrənirik [3 ,s.31].

A.Bakıxanov hər şeydən əvvəl alim idi. O, 1831-ci ildə “Qanuni-Qüdsi” əsərini yazır. Bakıxanov coğrafiya və astronomiya elmləri ilə maraqlanırdı. Bu mövzularda əsərlər yaratmaq istəyirdi. Ona görə də məzuniyyətə çıxaraq Rusiyaya səyahət etmək fikrində idi. İki illik məzuniyyət aldıqdan sonra səyahətə çıxır. Peterburqda İ.Qutqaşnı ilə tanış olur, Puşkinin evində qonaq olur.

Onun Varşavada yaxından tanış olduğu ailələrdən biri də A.S.Puşkinin bacısı Olqa Sergeevna Pavlişseva idi. A.Bakıxanov Varşavadan Peterburqa gələrkən özü ilə bərabər onun bir məktubunu Puşkinin ailəsinə gətirmişdi. 1834-cü ilin mayında A.Bakıxanov Varşavanı tərk edərək Peterburqa gəlir və iyulun ortalarına qədər təxminən iki ay burada qalır. Peterburqda o, A.S.Puşkin, onun atası Sergey Lvoviç, anası Nadejda Osipovna, qardaşı Leon və onların vasitəsilə kübar rus ailələrindən knyaz Vyazemski, qrafıny İveliç, xanım Sofiya Karamzina, xanım Meşşerskaya və başqaları ilə tanış olur; özünün şirin söhbətləri və gözəl xasiyyəti ilə Puşkin ailəsinin dərin hüsn-rəğbətini qazanır [3, s.39].

Peterburqda A.Bakıxanovun görüşdüyü əhəmiyyətli simalardan biri də Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Cəfər Topçubaşov idi [3, s.44].

Peterburqda A.Bakıxanov iki ay qədər qalaraq daimi məzuniyyətə çıxmağa nail oldu [3,s.44].

Beləliklə, A.Bakıxanovun alimlik fəaliyyəti, Rusiyaya səyahəti qısa şəkildə, yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilərək – monitorla lövhədə göstərilə bilər. Şagirdlər əlavə məlumatlara bu yolla, daha maraqlı formada yiyələnirlər. Bundan sonra onun istefaya çıxdıqdan sonra Qubadakı fəaliyyəti, Şərqə səyahəti və ölümü də yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilərək öyrəniləndə əhəmiyyətli olar.

Tərcümeyi-hal materiallarının bu şəkildə öyrənilməsi onları həm yaddaqalan edəcək, həm də mənimsənilməsini asanlaşdıracaq.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Y. “ Ədəbiyyatın tədrisi: ənənə və müasirlik” Bakı, 2011
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) “ Azərbaycan müəllimi”,...qəz, Bakı, 2010, 24 dekabr
3. Qasımzadə F. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bakı: “Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı”, 1956, 166 s.
4. Həsənlı.B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2012
5. Yusifov.F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası: Ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2017, 304 s.

6. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1974. 386 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı. Bakı, 2003, 63 s.
8. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası: Dərslik. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1992, 455 s.
9. Aranlı M., Yusifova C. “Kurikulum” Bakı, 2018, 336 s.

Aghazade Soyulu Ayaz

“A.Bakuxhanov’s artistic heritage on new training technology, in literature textbooks of middle schools.”

Summary

In my article which named “ the teaching methods of A.Bakuxhanov’s biography on new instruction technologies at middle school has been explained the teaching methods of information about A.Bakuxhanov’s biography, Quba’s literary atmosphere, education, Tbilisi atmosphere, official government service , travelling to Russia , going into retirement , travelling to the East, and his death.

In article, one of the great figure of XIX century Azerbaijan poetry, the teaching tasks of A. Bakuxhanov’s artistic heritage on new training technology, in literature textbooks of middle schools. The genre, form and content, idea subject, composition, artistic, language, subject, literary and artistic features of this heritage are approached, mastering ways of explaining artistic texts are shown to students, admissible aspects are cleared for artistic analyses. Analyses is realized in commentary contemplation, syntezy and the leading of this process is paid attention especially. At the same time the appearing of realistic idea and the other sides poet thinker’s creative works are detected in A.Bakuxhanov’s heritage in the process of interactive analyses too. Finally, students’ understanding, master the text, the features of helpful, role of interactive training material are expressed on students understanding and mastering the text in the article with believable fact and arguments.

**“Методика преподавания биографии А.Бакиханова на основе
новых технологий обучения в средних
общеобразовательных школах”**

Резюме

В статье под названием “Методика преподавания автобиографии А.Бакуханов в средних общеобразовательных школах на основании новых технологий обучения” представлена методика преподавания автобиографии А.Бакуханов, сведений о Губинской литературной среде, образовании, Тифлисской среде, официальной государственной службы, путешествии в Россию, уходе в отставку, путешествие на Восток и его смерти.

В статье рассматривается преподавание художественного наследия А.Бакиханова в литературных классах средних общеобразовательных школ на основе новых технологий обучения одной из могучих фигур азербайджанской поэзии XIX века. Для художественного анализа жанров, форм-содержания, идеи, сюжеткомпозиции, художественных художественных и художественных особенностей, методико-методологических принципов были представлены в контексте методолого-методологических принципов, показанных методам охвата художественных текстов студентов. Интерпретация проводится в форме анализа и синтеза, и особое внимание уделяется использованию интерактивных методов обучения на основе конкретных примеров. В то же время в процессе интерактивного анализа в наследии А.Бакиханова раскрываются и другие аспекты творческой деятельности поэтамыслителя, появление просветления, реалистические идеи. Наконец, в процессе исследований ученики находят свой собственный способ осмыслить особенности и аргументы своей способности воспринимать интерактивные учебные материалы при их принятии.

Rəyçi: Elşad Səfərli
Filologiya elmlər namizədi, dosent

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E - mail:eylazov@gmail.com

ŞİRAZİNİN “GÜLŞƏNİ- RAZ” ƏSƏRİNİN
PARİS NÜSXƏSİ HAQINDA

Açar sözlər: Gülşən-i razı, Şirazinin, Paris nüsxəsi, mətnşünaslıq, tərcümə.

Ключевые слова: Ширази, “Гюльшани-раз”, переводов,

Keywords: Shirazi, “Gulsheni-raz”, translation, manuscript.

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir qolunu, həm də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən xüsusi bir hissəsini təşkil etdiyi kimi, yazılı ədəbi dilimizin inkişafı tarixində də mühüm yer tutmuş, onun yeni-yeni söz və anlayışlarla zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır Azərbaycanın klassik tərcümələri içərisində “Gülşəni-raz”ın tərcüməsi mühüm yer tutur. Şirazi təxəllüslü Azərbaycan tərcüməçisinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi orta əsrlər dövrünün dil mədəniyyətini öyrənmək üçün mükəmməl qaynaqdır. Orta əsr tərcümə nüsxələrinin tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi mərhələlərini izləməyə imkan verir. Bununla yanaşı sufi ədəbiyyatının incisi sayılan bu əsərin və bu silsilədən olan əsərlərin tədqiqi Azərbaycanda tərcümə sənətinin dərin köklərini, qədim tarixinin tədqiqində orjinql bir mənbədir.

Gülşən-i Razı Türkcəyə ilk tərcüməsi XV əsr sufilərindən Əlvən Şirazi (v.829 / 1426) tərəfindən eyni vəznə və bir çox əlavələrlə məsnəvi şəkilində tərcümə edilmişdir. Bu mənzum tərcümə Gülşən-i razın əsl mətnindən təxminən üç dəfə çoxdur.[5,s.14]

Şəbüstərinin Gülşən-i razı ilə Şirazinin tərcüməsi arasında mövzu və məzmun cəhətdən diqqətə cəlb edən ayrılıqlar olmamasına baxmayaraq mənsur haldakı sualların beytlər halında təkrar soruşulması, iki əsər arasındakı tənzimləmə fərqi, əsərin əslində iştirakı olmayan Şirazinin öz əlavələri tərcümənin əslinin üç qatı bir mətnin ortaya çıxmasına yol açmışdır. Şirazinin bu əsəri sərbəst bir tərcümədən daha çox bir tələf əsəri olaraq şərh mətninə çevrilmişdir. [6,s.52] Əlvən Şirazinin “Gülşən-i raz” tərcüməsi Türkcə dini-təsəvvüf kitabları arasında çox yüksək bir yer tutur [7,s.23] Gülşən-i raz tərcüməsi XV əsr məsnəvi ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən ədəbi məsullarından biridir. Əlvən Şirazi, Gülşən-i raz tərcüməsini dövrün şeyxulislamı və təsəvvüf düşüncəsinin qurucu şəxsiyyətlərindən biri olan

Molla Fənarinin istəyi əsasında 829 / 1425-1426-cı ilin baharında yazmağa başlamış və Sultan II. Murada təqdim etmişdir. [8,s.68] Bayramiyyə təriqət mənsublarından olan Əlvən Şirazinin Gülşən-i razı əlavələrlə Türkcəyə qazandırmasının səbəbi olaraq Hacı Bayram Vəlinin bu istiqamətdəki tövsiyələrinin də təsirli olduğu göstərilir. [9,s.91] Gülşən-i razı təsirindən bir sıra yeni əsərlər qələmə alınmışdır ki bunlardan Bayrami Şəmsi şeyxlərindən İbrahim Tənnuri (v.887 / 1482) Gülzar mənəvisində Gülşən-i razı tərcüməsindən ilham almış və eyni vəznə istifadə etmişdir. Bayrami şeyxlərindən Sarı Abdullah Əfəndi isə Səməratul-Fuadında Əlvən Şirazinin tərcüməsindən iktibaslar etmişdir. [10,s.109] Köstendilli Süleyman şeyx (v.1235 / 1819-1820) ilə şeyx Şamizadə Mustafa Əfəndi (v.1193 / 1780) ilə aralarında keçən Gülşən-i razı ilə əlaqədar xatirəsində Şamizadə Mustafa Əfəndi bir gün dedi, sənə bir təsəvvüf kitabı verim ki, təhririndən faidə-i külli hasil ola [11,s.86] Şeyx Əlvən Şirazinin Gülşən-i razı tərcüməsini verdiyini, onu diqqətlə oxuduğunu, lakin anlama bilmədiyini, ancaq şeyxinin vəfatından sonra bu kitabın dəyərini anladığını qeyd edir. Şirazinin Gülşən-i razı tərcüməsi, bir Naqşibəndi sufi müəllifi olan Köstendilli Süleyman Şeyxinin (v.1235 / 1819-1820) Lemaat-ı Naqşibəndiyyə adındakı təsəvvüf istilahlardan bəhs edən əsərinin də qaynaqları arasındadır. [12,s.151] Zikr edilən bütün bu nümunələr Əlvən Şirazinin Gülşən-i razı tərcüməsinin məşhurluğunu göstərməkdir.

Şirazinin Gülşən-i razı tərcüməsi ilə əlaqəli diqqət çəkici digər bir isbat da əsərin divan şerinin inkişafında əhəmiyyətli bir yerinin olduğudur. Təsəvvüf sinvollarının Türk ədəbiyyatında ilk ciddi nümunəsi olması baxımından fəvqəladə əhəmiyyət daşıyan bu tərcümə - şərh özündən sonra gələn sufi-ədəbi ədəbiyyatını da təbii bir şəkildə təsirləndirmişdir. [13,s.123] Şirazinin tərcüməsi, hələ meydana gəlmə və inkişaf mərhələsində olan türk şeirinin təsəvvüf lüğətinə böyük töhələr vermişdir.

Türkiyə və dünya müxtəlif kitabxanalarında o cümlədən Paris Milli Kitabxanasında əsərin bir çox əlyazma nüsxələri saxlanılır. Gülşən-i razı tərcüməsinin eimi tənəqidi mətninin hazırlanmasında istifadə olunan nüsxələrdən biri də həmin Paris nüsxəsidir. Nüsxə elmi rəhbərim akademik Möhsün Nağısoylunun köməyi sayəsində Paris Milli Kitabxanasından əldə edilmiş mikrofilimin fotosurəti çıxarılaraq tədqiqatə cəlb edilmişdir.

İstifadə etdiyimiz əlyazmalar içərisində ən mükəmməl və tam nüsxədir. Əlyazmada mətn gözəl və kalliqrafik narin nəstəliq xətti ilə hərəkəli şəkildə iki sütunda yazılmışdır. Əlyazmanın ilk vərəqində başlıq olaraq sols xətti ilə هذا كتاب كلشن راز رحمه الله عليه ünvanı vardır [3,s.1b). Başlıqlar nisbətən iri kalliqrafik nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Hər səhifədə sətirlərin (eləcə də başlıq olmayan səhifələrdə beytlərin) sayı 13-dir. Vərəqlərin ölçüsü fotosurət olduğu üçün müəyyən deyildir. Ümumi həcmi 137 vərəq mətn olan hissə

121 vərəqdir ibarətdir. Əlyazmada katibin adı və əlyazmanın köçürülmə tarixi qeyd olunmamışdır. Əsərin müəllifi "سبب نظم کتاب" bölməsində son beytlərdə Əlvən Şirazi kimi yox Vəli Şirazi kimi verilmişdir. [3, s.8]

اَشْتَكِلُ بُو سَوَالِ وَ اَوَّلِ جَوَابِي	بُو قَانُونِ اَزَرِه دِنْلَه بُو كِتَاب
صَفَا وَ رَسُوْن بُو كَلَزَار حَقَّايِق	كِه رُوْشَن اَوْلَه اَنوَا ع دَقَّايِق
وَلِي شِيْرَا زَنِي خِيْرِيْلَه يَاد اِيْت	دُعَا بِيْلَه اَنَك رُوْحِيْنِي شَاد اِيْت
قَمُو دِنَلَايْنَا وَ اُوْخِيَانَه	اِلَهِي رَحْمَت اَيْلَه بِي بَهَانَه

Eşitgil bu sualı ol cavabı,
Şəfa versün bu gülzari- həqayiq
Vəli Şirazini xeyr ilə yad et
Qamu dinləyənəvü oıuyana

Bu qanun üzrə dinlə bu kitabı,
Ki, rövşən ola ənvayi – dəqaiq
Duayiyə anun ruhunu şad et.
İlahi, rəhmət eylə bi bəhanə

Bu məsələ əlimizdə olan digər iki nüsxədə, İstanbul və San Peterburq nüsxələrində də Vəli Şirazi kimi qeyd edilməkdədir. Nədənsə yuxarıda qeyd olunan qaynaqlarda müəllifin adı Əlvən kimi göstərilməkdədir. Akademik Möhsün Nağısoylu bu məsələyə açıqlıq gətirərək yazır: "ərəb mənşəli vəli sözü şəxs adlı olmaqla yanaşı, aşağıdakı mənələrdə də işlənir: 1. lakin; 2. himayəçi, köməkçi; 3. sahib, ağa; 4. yaxın dost; 5. müqəddəs şəxs, İlahi dərğahına yaxın olan adam [4, II, s. 708]. Bu sözün sonuncu mənası daha çox sufi ədəbiyyatı üçün səciyyəvidir [2, s. 52] və əksər hallarda cəmdə - "övliya" şəklində işlənir. "Gülşəni-raz" tərcüməsinin bilavasitə sufizm mövzusunda qələmə alındığını nəzərə aldıqda sonuncu misradakı vəli sözünün müqəddəs şəxsə müraciət şəklində işləndiyini düşünmək olar. Lakin mətndən çıxış edərək buradakı vəli sözünü şəxs adı kimi qəbul etmək daha ağlabatandır. Beytlərin məzmunundan da göründüyü kimi, mütərcim bu sözləri konkret bir şəxsə deyil, ümumiyyətlə, öz oxucusuna ünvanlamışdır. Ona görə də "Şirazi" təxəllüsünün qabağındakı vəli sözü, fikrimizcə, burada şəxsi ad anlayışını bildirir". [1, s.23]

Əlyazmanın xətti XVI yüzilliyə aid xətt növlərinə daha çox oxşayır.

Əlyazma aşağıdakı səciyyəvvi qrafik xüsusiyyətlərinə görə XVI yüzilliyə aid edilə bilər. «Gülşəni-raz» tərcüməsinin Paris nüsxəsinin mətni bütövlükdə hərəkələnmişdir. Katib qısa sait səsləri, bir qayda olaraq, hərəkə ilə ifadə etmişdir. "Sağır nun" əlyazmada yalnız "kaf" hərfi ilə ifadə olunmuş müxtəlif işarə formasında verilmişdir.

haqqın حَقْنَك (17a)	aydnk edin (17b)	anduk آندوک
(38a) yaradılmışların يارادلمشلائرنك:	eydək ايدك (18 b)	yaradılmışların (50a)

2. Bir çox hallarda, gözəllik xətrinə əlifin üstünə məddə qoyulmuşdur.

قاپووا qapuva (21b)	دعا dua (57a)
اولساء olsa (60b)	

3. Əlyazmalarda «ی» hərfinin yazılışı da diqqəti cəlb edir. «y» hərfi «ی» şəklində yazılır:

يوقدان yoqdan(6b)	شيله şöylə(37b)
-------------------	-----------------

Eləcə də bu qrafik forma bəzi sözlərdə «i» və «ı» səsləri kimi oxunur:

ویرور virür (35b) کریم kerim (59b) قیلسین qılsın (68b)

4. Əlyazmalarda dodaqlanmayan sait səslər dörd hərflə yazılır. «A» səsi sözlərin əvvəlində əlif ilə göstərilir:

آدی Adı (5b) آغیز ağız (24b) آلتی altı (19a)
آتلا atlara (36a) آغللو ağulu (66a) آغلایه ağırلایه
آرادن aradan (41b) آلار alalar (9b) آبروق ayruq (69b)

آرتوق Artuq (42a) آنا ana (23b) آرتار arturur (16a)

Sözlərin ortasında əlif bəzən (ا) kimi bəzən he (ه) kimi yazılmışdır :

سارلار Salarlar (88b) آشاقدە ایکن aşagadaikən (14 a)
اراق Irak (40a) باقشلاده bağışladı (5a) قمو kamu (4 b)

قاچان qaçan (10b) کافا kafaya (4b) گوزیاشی gözyaşı (16b)

آراماق aramaq (20a) قارە سینده karasında (22a)

Sözlərin sonunda(a) səsi bəzən «ə» (ha) hərfi, bəzən isə (ا) əlif ilə verilir:

آیله Ayıla (33a) اوده oda (92b) اکیه okıya (91b)

سکا sana (68a) طاغە tağa (100b) طاشکده taşında

یاراده yarada (102a) یوله yola (105b) صفا

səfa (82 b)

اولا Ola (14 b) آیاغا ayağa (56 a) آکسادە aksada (36b)

«ə» səsi sözlərin əvvəlində mədli əlif (İ) ilə göstərilir:

آلیندن əlindən (92b) آسمزسه əsməzsə (82a) آسیرلکدن

əsirlükdən (87b) آتکینه ətəginə (30a)

Ortada «i və ı» səsləri həmçinin «ی» ilə ifadə olunur:

دیلەر dilər (36b) دیله dilə (37b) ایشرین işlərin (60b)

«o, ö, u, ü» dodaqlanan saitlər sözlərin əvvəlində «او» birləşməsi, ortada «و» tək damma ilə yazılır:

اوله ola (20a) اولسون olsun (61b)

Bəzi hallarda «ا» səsi əlif ilə ifadə olunur:

امام imam (27a) اسلام islam (58a)

«U, ü» sözlərin sonunda «و» və «ی» ilə yazılır:

اوزی üzü (10^a) گوردی gördü (27^b)

«İ» səsinin «او» birləşməsi ilə ifadə edildiyi müşahidə olunur:

اوشبو işbu (26^a) اوشده işdə (17^b)

«Gülşni-raz» əsərinin 1 nüsxəsində bəzi kəlmələrin yazılışında sin hərfinin altına üç nöqtənin qoyulduğu müşahidə olar:

سلام salam (26^b) اولسون olsun (16^b)

سویلین söyləyən (41^a) دوتشسون dutuşsun (61^b)

Nöqtəli hərflərdə nöqtələrin yan-yana deyil, alt-alta qoyulması da diqqəti cəlb edir:

کوتوردوم kotürdüm (15^a) جنتدن cənnətdən (19^b) ویر ver (32^a)

Sin hərfi (س) mətndə çox yerde gözəllik xatrinə bu şəkildə yazılır:
سر سر sər sər (36^b)

Ədəbiyyat

1. Nağısoylu M. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi, Bakı, Nurlan 2004. səh.380
2. Göyüşov N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2001.
3. Şirazinin Gülşən-i raz tərcüməsi Paris nüsxəsi.
4. Персидко-русский словарь. Под редакцией Ю.А.Рубничика, т. I-II, М., 1970.
5. H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", DİA, XIV, 254.
bkz. Ülken, a.g.e, s.45.
6. Amil Çelebioğlu, Türk Edebiyatı'nda Mesnevî, Kitabevi Yay., İstanbul 1999, s. 218;
7. Amil Çelebioğlu, Türk Edebiyatı'nda Mesnevî, s. 209-219; Ahmet Atilla Şentürk-Ahmet Kartal, Eski Türk Edebiyatı Târihi, (4.Bsk.), Dergâh Yay., İstanbul 2010, s. 253; Eserin XV.asır mesnevîleri arasındaki yeri için bkz. Fatih Ülken, a.g.e, s. 46-55.
8. Muzaffer Akkuş, "Giriş", Elvân-ı Şîrâzî'nin Gülşen-i Râz Tercümesi, Niğde 2004, s.2-3, Fatih Ülken, a.g.e, s. 26.
9. Zafer Erginli, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Türk Dervişlerinin Ayak İzleri", Türkler, (ed). Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Adana 2002, IX, 112.
10. Mustafa Özkan, "Elvân-ı Şîrâzî", DİA, XI, s.67.156,170, s.180.
11. Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi, Lemaât-ı Nakşibendiyye, Ankara Üniversitesi DTCF Kth. Yazma Eserler Bl., Muzaffer Ozak I, No: 570, vr. 22a-b.
12. Engin Bedir, Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin "Lemeât-ı Nakşibend" Adlı Eseri (İnceleme ve Metin), s.40, 103, 207, s.218.
13. Ömür Ceylan, Böyle Buyurdu Sûfi: Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları, (2.Bsk.), Kapı Yay., İstanbul 2010, s. 64.

Ф. Эйлазов

О парижском экземпляре произведения ширази «Гюльшани раз»

Резюме

Средневековые азербайджанские переводческие памятники составляли одну ветвь истории нашей литературы и основную часть,

выделяющуюся своеобразными чертами в истории развития нашего литературного языка, также занимали важное место в истории развития письменного литературного языка, сыграли исключительную роль в обогащении ее новыми словами и идеями.

Среди классических переводов Азербайджана важное место занимает перевод «Гюльшани-раз». Перевод «Гюльшани-раз» под псевдонимом Ширази является замечательным источником изучения языковой культуры средневековья. Изучение образцов средневекового перевода позволяет азербайджанской литературе преследовать исторические этапы азербайджанской литературы. И в то же время изучение жемчужины суфийской литературы и произведений этих циклов, является оригинальным источником исследования глубоких корней искусства перевода в Азербайджане.

F.Eylazov

The paris edition of the "Gülsheni-raz" work by shirazi

Sammary

Medieval Azerbaijani translation monuments have taken an important role in the development of our written literary language and played a particular role in its enrichment by new words and notions, as it is not only a spare brunch of the history of our literature but also its special part distinguished by its peculiar features.

Among the classical translations of Azerbaijan, the translation of "Gulsani-raz" is a valuable one. The translation of "Gulsani-raz" translated by Azerbaijani translator with the pseudonym "Shirazi" is a perfect source for studying the language culture of the Middle Ages. The study of Medieval translation texts allows to observe the historical stages of Azerbaijani literature. At the same time, the study of this work research of deep roots and ancient history of translation art in Azerbaijan. considering as a masterpiece of Sufi literature and the works of this series is an original source in

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
Akademik

СОЛМАЗ АМИРОВА
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
amirova1968@list.ru

**РАЗВИТИЕ НАВЫКА ЧТЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

Açar sözlər: orijinal ədəbiyyat, tədris mətni, irəli çəkilmiş mərhələ, oxumanın bacarıqları, mətnin elmi emalı, peşəkarlıqla-yönəldilmiş mətn.

Ключевые слова: оригинальная литература, учебный текст, продвинутый этап, навыки чтения, научная обработка текста, профессионально-ориентированный текст.

Key words: original literature, educational text, advanced stage, reading skills, scientific text processing, professionally-oriented text.

В программе курса русского языка для неязыковых вузов в качестве главной задачи обучения русскому языку указано развитие у студентов умения читать оригинальную литературу по специальности и вести беседу в рамках профессиональной тематики. Следовательно, изучение русского языка должно вестись в непосредственной связи с одной отраслью знаний (в соответствии со специальностью студентов). Отсюда следует вывод о зависимости содержания обучения русскому языку от специфики вуза и факультета. Обучение русскому языку в техническом вузе может быть успешным только в том случае, если в процессе всего обучения последовательно осуществляется так называемый специальный отбор текстового материала (с учетом изучения специальной лексики), учитывающий профессиональную ориентацию студентов. Такой отбор языкового материала невозможен без установления тесных контактов с преподавателями профилирующих кафедр. Под специальной лексикой понимаются термины и терминологические сочетания. В условиях преподавания русского языка в вузе технического профиля термины и терминосистемы являются основным объектом изучения и освоения на занятиях по специальности. Для облегчения работы студентов с иностранными источниками преподаватель русского языка делает краткий обзор основных видов статей, публикуемых в научных журналах, сообщает алгоритм поискового чтения, структуру аннотации и реферата научной статьи. Такого рода информация помогает студентам ориентироваться в журналах, выбирать интересующий их вид материала, а не брать для чтения первую по-

павшую статью. С другой стороны, такая работа с оригинальной литературой вызывает большой интерес студентов. Студенты наглядно убеждаются в необходимости изучения и использования иностранного языка не только в будущем, но и в настоящем, в момент их обучения в вузе.

В практике существуют разные способы и варианты предъявления учебного текста. Например:

1. Чтение нового текста без объяснения незнакомых слов до чтения и по ходу чтения.
2. Чтение текста и объяснения незнакомых слов по ходу чтения.
3. Объяснение незнакомых слов до чтения нового текста.
4. Комбинированный способ предъявления учебного текста.

Но, конечно, можно сделать вывод, что здесь нет конкретного метода предъявления учебного текста, так как учебные тексты слишком разнообразны по форме, структуре, количеству новых языковых единиц и по характеру тех учебных задач, для решения которых составлен данный текст. Давайте более подробно рассмотрим эти варианты. Предъявление нового текста заранее без объяснения незнакомых слов эффективно в том случае, если текст составлен для обучения чтению. В такой текст включаются не любые незнакомые слова, а слова, образованные от известных корней и словообразовательным моделям. По знакомым частям слова и по контексту, студенты догадываются о его значении. Но этот прием может быть использован на продвинутом этапе, когда обучение чтению специального текста, в котором заинтересованы студенты, становится одним из основных аспектов учебного процесса. Этот метод способствует у учащихся развития творческой активности и сознательного подхода к овладению большей части русской лексики и применению на практике, что способствует прочности их усвоения и сохранения в памяти. Второй вариант – объяснение новых слов текста в процессе его чтения – тоже не применим к любому тексту. Этот способ эффективен для обучения рецептивных видов речевой деятельности – чтения и слушания, а также при изучении слов, которые могут быть по ходу чтения быстро семантизированы при помощи синонимов, антонимов, перевода или контекста на родной язык студента. При объяснении новых слов в процессе чтения текста новое слово вводится так, как оно встречается в тексте. Третий вариант – объяснение новых слов до предъявления текста – применяется в основном для текстов для обучения монологической и диалогической речи. Наиболее целесообразным является применение четвертого способа – комбинированного. Это происходит, если учебный текст содержит новые слова равной значимости и по-разному характеризуется.

Таким образом, отметим еще раз, что основным направлением в обучении русскому языку в неязыковом вузе является формирование навыков чтения. Обучение учащихся грамотному, зрелому чтению, в основе которого лежит процесс восприятия и активной переработки информации, осуществляется при условии их активного творческого мышления. В процессе чтения текста происходит смысловая обработка информации: ее выделение, обобщение, критическое осмысление и оценка. Чтение способствует развитию различных видов памяти. Так как чтение направлено на понимание, осмысление содержания, то в процессе его включается в работу словесно-логический вид памяти. Следовательно, хорошее чтение возможно при развитом воображении и внимании. Именно эти свойства обеспечивают развитие навыков догадки, столь необходимых для понимания текста. Таким образом, именно умение читать, т. е. воспринимать и перерабатывать информацию, содержащуюся в тексте, во многом обеспечивает развитие коммуникативных умений, на базе которых осуществляется развитие связной речи учащихся на уроках русского языка. При изучении лексических и грамматических понятий на текстовой основе особое место занимает подбор дидактического материала, который может обеспечить эффективное и оптимальное достижение поставленных целей. В технических вузах отбор текста осуществляется соответственно Программе по дисциплине «Русский язык». Где в I семестре учебного года студентам даются адаптированные учебные тексты по общеобразовательной дисциплине. Это учебные тексты для чтения, построенные на знакомом языковом и тематическом материале. Во II семестре учебного года даются более сложные специальные учебные тексты профилирующего характера. Нередко приходится сталкиваться с отсутствием интереса к чтению технических текстов у студентов. Поэтому на первых занятиях проводится беседа, в ходе которой выясняется их мотивация при изучении русского языка. Среди ответов студентов можно выделить самые типичные: найти высокооплачиваемую работу, ориентироваться в информационном потоке Интернета, много путешествовать и свободно читать литературу, сообщения о последних достижениях в науке и технологиях на русском языке. В ходе беседы студенты начинают осознавать практическую важность овладения русским языком не только в его разговорном аспекте, но и в аспекте чтения. Таким образом, знания даны нам в языке и через язык. Язык выступает и как форма хранения знаний, и как средство и способ их приобретения и передачи. Чтение является рецептивной формой речевого общения; цель чтения — получение новой полезной информации. Специалист всегда может посредством печатных изданий и Интернета оперативно знакомиться с уровнем

международных стандартов в своей профессиональной деятельности. В связи с этим очень важно проводить на занятиях по русскому языку ролевые игры с использованием элементов речевого этикета. На уроках по русскому языку в техническом вузе навыки чтения формируются у студентов поэтапно. На начальном этапе рассматривается работа с языковым материалом. Показателями успешного обучения чтению являются необходимые знания грамматики и лексики. Как известно, работа над языковым материалом строится на базе учебного текста. Учебный текст представляет содержательную основу при обучении русскому языку в неязыковом вузе. Большое значение расширению словарного запаса в процессе обучения русскому языку придается потому, что с этим связано овладение словом, роль которого в познании объективной действительности огромна. Вместе со словом приходят знания о мире, развивается мышление, обеспечивается общение с членами коллектива. Недостаточный запас слов не позволяет выразительно описать то или иное явление, предмет, ограничивает возможность логически, связно и последовательно излагать мысли. Каждый учащийся владеет разным количеством слов. Поэтому расширение словарного запаса может обеспечить вся учебная деятельность, а не только изучение отдельных разделов программы по русскому языку. Уровень сформированности русской речи национальных групп в техническом вузе, соответствующие требованиям программ, определяет в значительной степени профессиональную пригодность студентов для работы в своей сфере деятельности. Студент по окончании курса русского языка должен владеть профессионально-ориентированными навыками и умениями, всеми видами научной обработки текста для самостоятельной работы. Изучение текстов должно способствовать формированию у студентов умений и навыков так называемого «быстрого» чтения. При ознакомительном чтении особое внимание уделяется быстрому охвату основного содержания текста, развитию навыка скорости чтения. Успех первичного ознакомления с текстом во многом зависит от словарного запаса, а также от его умения вдумчиво и быстро анализировать лексику, догадываться о значении слов по контексту. Ведущую роль играют задания, направленные на анализ грамматической структуры текста. Рассматриваются важнейшие грамматические показатели, необходимые для понимания связи различных структурных единиц текста. Студент должен приобрести умение достаточно быстро понимать общее содержание прочитанного. Студент, затем, должен уметь выработать умения достаточно быстро «схватывать» основной смысл текста. Оно складывается из определенной скорости чтения, опоры на известные элементы, понимания связи

между частями текста, что позволяет видеть текст как единое целое. Для улучшения овладения языковым материалом необходимо обобщить информацию, предлагая составить общий план, изложить содержание в форме пересказа. Можно рассмотреть некоторые стратегии чтения, которые помогают пониманию содержания текста с минимальными затратами времени. Вид чтения зависит от того, для какой цели его читают. Существуют следующие виды чтения: просмотровое чтение, поисковое чтение, детальное чтение. Формирование навыков и умений как устной, так и письменной речи идет последовательно от владения отдельными словами, типовыми предложениями к ситуативным высказываниям. Уже на начальном этапе овладения языком закладываются ассоциации между содержанием речи и языковыми средствами. Учащиеся пытаются использовать учебный текст (и лексически, и грамматически) для выражения своих мыслей. Тематический принцип позволяет накапливать, прежде всего, лексический материал. При изучении текстов страноведческого характера в I семестре в неязыковом вузе показало, что студенты к окончанию семестра овладевают значительным словарным запасом. Учебный материал или учебный текст предусматривает развитие речи в связи с ситуациями. Во II семестре при изучении текстов по специальности у студентов также накапливается определенный минимум слов и словосочетаний уже по специальности. Русский язык в неязыковом вузе имеет большое значение для формирования всесторонне развитого и компетентного специалиста. В процессе работы над профессионально-ориентированными текстами студенты получают новую информацию и систематически пополняют терминологический словарный запас.

Литература:

1. В.И.Половникова «Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе», М. «Русский язык», 1988, с.22
2. А.С.Кейко «Текст по специальности как объект изучения иностранных учащихся», М.,РУДН, 1992, с.54.
3. И.Р.Гальперин «О понятии «текст», «Вопросы языкознания», 1974, №6.
4. И.П.Слесарева «Проблемы описания и преподавания русской лексики», М., «Русский язык», 1990, с.64.

S.Amirova

Development of special literature reading skills for students of technical universities.

Summary

The article says that one of the main directions in teaching Russian at a technical University is the formation of reading skills. The main place is given to the development of students' ability to read special literature and conduct a conversation in the framework of professional topics. Different ways of presentation of the educational text are considered. It should be noted that reading contributes to the development of different types of memory. In the process of reading the text there is a semantic processing of information. The ability to read, perceive information contributes to the development of communication skills. The article also discusses the types of reading. It is noted that when reading texts in the specialty, students accumulate a certain minimum of words and phrases in the specialty. Any specialist can always read quickly get acquainted with the level of international standards in their professional activities.

S.Əmirova

Texniki ali məktəblərin tələbələri üçün xüsusi ədəbiyyatın oxunmasının bacarığının inkişafı

Xülasə

Məqalədə deyilir ki, rus dilinin təhsilində texniki ali məktəblərində əsas istiqamətlərdən biri oxumanın bacarığının formalaşmasıdır. Əsas yer xüsusi ədəbiyyatı oxumaq və peşəkar mövzu çərçivəsində söhbəti aparmaq bacarığının tələbələrində inkişafa aparılır. Tədris mətninin təqdimatının müxtəlif üsulları baxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, oxuma yaddaşın müxtəlif növlərinin inkişafına imkan yaradır. Mətnin oxunması prosesində informasiyanın məna emalı olur. Oxumaq, informasiyanı qəbul etmək bacarığı ünsiyyətli bacarıqların inkişafına imkan yaradır. Məqalədə, həmçinin, oxumanın növləri baxılır. Qeyd edilir ki, tələbələrdə ixtisas üzrə mətnlərin oxunması vaxtı ixtisas üzrə sözlərin və söz birləşmələrinin müəyyən minimumu yığılır. İstənilən mütəxəssis həmişə oxuma vasitəsi ilə öz peşəkar fəaliyyətində beynəlxalq standartların səviyyəsiylə operativ tanış ola bilər.

Rəyçi;

Bəyimxanım Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FİDAN ABDULLAYEVA
ADU
fidan@mail.ru

İEN MAKYUEN ROMANLARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: postmodernizm, roman, İen Makyuen, bədii xüsusiyyətlər

Key words: postmodernism, novel, Ian McEwan, artistic features

Ключевые слова: постмодернизм, роман, Иэн Макьюэн, художественные особенности

İen Makyuen (Ian McEwan) XX-XXI əsrin kəsiyi Britaniya ədəbiyyatının ən aparıcı simalarından biri, Somerset Moem (1976), Buker (1998) və fərdin cəmiyyətdə azadlığı uğrunda Yerusəlim (2011) mükafatlarına layiq görülmüş yazıçılardandır.

Onun ilk qələm təcrübəsi olan “First Love, Last Rites” (1975) hekayələr toplusu yazıçıya vətəində uğur gətirmiş, Somerset Moem mükafatını qazandırmışdır. İen Makyuenin ilk romanı olan “Sement bağı” (“The Cement Garden”) (1978) Britaniya ədəbi mühitində maraqla qarşılanmış, psixoloji, qotik, dedektiv və məhəbbət romanının qarşılıqlı sintezi kimi dəyərləndirilmişdir. İngilis ədəbi tənqidçisi Stiven Cons bu romanı XX əsrdə yazılan ən gözəl yüz roman siyahısına salmışdır (“Another 100 Best Books”). Ata və analarının ölümündən sonra on beş yaşlı Cek bacısı Culi ilə kiçik bacı və qardaşını uşaq evinə yollamağın qarşısını almaq üçün analarını evin zirzəmisində basdırıb üstünü sementləyirlər. Zirzəmi “iqamətgaha”, “əhrama” çevrilir və atalarının sağ ikən nəzərdə tutduğu bağ salmanın atributu olur. Dəfn mərasimindən sonra başlayan sirli, mübhəm hadisələr zirzəmidə yerləşən “bağın” ətrafında baş verir və əsərin süjet dinamikasını müəyyən edir.

İen Makyuenin “Əbədi məhəbbət” (“Enduring Love”) (1997) romanı postmodernist romanın nümunəsi hesab olunur. Roman elitar və kütləvi ədəbiyyatın sintezi, dini və dünyəvi mənalara vəhdətdə verən mətnaltı ideya, elmi və fantastik görüşlərin birliyidir. Bu roman da postmodernizmin estetik prinsiplərini ehtiva edir və yazıçının ədəbiyyat və elm sahəsində bilgilərinin bədii vəhdətidir. “Əbədi, sarsılmaz, dözümlü, davamlı sevgi”dən keçən əsərin baş qəhrəmanı Perri insanlararası münasibətləri maddi aləmdən üstün tutur, rastlaşdığı dünya əzablarının fəvqündə dayanır [1;93-124]. Təxəyyül və reallığın, həqiqət və uydurmanın sərhədlərində yaranan roman müəllifin postmodernist görüşlərinin əksi hesab olunur [4].

Yazıçının 1998-ci ildə Buker mükafatına layiq görülmə “Amsterdam” (“Amsterdam”) (1998) romanı dostluq və sədaqət, əbədi dəyərlər və sadəcə

həyat haqqında yazılmış ən gözəl əsərlərdəndir. Qərbin “The New York Times”, “The Times”, “Sunday Times” kimi ən nüfuzlu nəşrləri roman haqqında dəyərli yazılar nəşr eləmiş, əsər ədəbi prosesin maraq dairəsində olmuşdur. Roman iki dostun həyatından bəhs edir və ekzistensial problemləri özündə ehtiva etməklə insanın həyatında baş verən gündəlik, “ciddiyə alınmayan” hadisələrin gələcək faciələrə yol açmasından bəhs edir. Bu həyat hadisələri dostuq və həsəd, xəyanət və fədakarlıq, səmimiyyət və reallıq dilemması qarşısında qalan və seçim etmək şansını itirən insandan bəhs edir. İnsani dəyərlərlə həyat reallıqları arasında qalan insan faciəsi əsərin ana xəttini təşkil etsə də, postmodernist oyun yazıçı üslubunun əsas prinsipi kimi dəyərləndirilir [2].

Yazıcının psixoloji romanın prinsiplərindən istifadəsi onun realist elementlərlə təsvirində özünü göstərsə də, roman daha çox postmodernizmin estetik prinsiplərinə uyğun üslubda yazılmışdır. İ.Makyuenin digər romanları kimi bu əsər də oxucuya insanlararası münasibətlərdə anlaşılmazlığın, konfliktlərin və özgələşmənin gətirdiyi fəsadlardan yaranan tənhalıqdan bəhs edir. Müəllif qəhrəmanların daxili dünyasının təsvirində nəyinki onların öz mahiyyətlərinin axtarışını, eyni zamanda da onları əldə edə bilməmələrini vurğulamağa çalışır. Romanın faciəvi sonluğu insanlararası münasibətlərin keçilməz sədlə bağlılığında və dünya haqda fikirlərində səhv yolda olduğunu göstərir.

Müəllif tərəfindən yaradılan roman dünyası personajların yaddaşından keçib özünəməxsus yanaşma tələb edir. Hər bir personaj baş verən hadisəni özünün görmə bucağından təsvir edir və postmodernizmin gerçəklik/həqiqət konsepsiyası romanda öz həllini tapır.

İki dost – qəzet redaktoru Vernon Hellidey və bəstəkar Klayv Linlinin ilk həyat sınağı uzun müddət xəstə yatan və dünyasını dəyişən gənclik dostu Molli Leynin ölümündən aldıqları zərbə olur. Yas mərasimində hər iki dost mənən sarsılır, davamlı olaraq özü-özünə və hər kəsin eşidə biləcəyi tərzdə “Poor Molly” deyirlər. Molli Leynin uzun sürən ağır xəstəliyi onları biri-birinə daha da yaxınlaşdırır və onlar gələcəkdə belə bir vəziyyətlə rastlaşmamalı üçün öz aralarında “saziş” bağlayırlar. Sövdələşməyə görə bu hadisə kimin başına gəlsə digəri onu əzablardan qurtarmaq üçün Hollandiyaya aparıb, orada qüvvədə olan evtanaziyanın tətbiq olunmasına çalışacaq. Amma buna qədər Klayv nəzərdə tutduğu əsrin simfoniyasını yazmalı, Vernon isə qəzetini iflasdan qurtarmaq üçün xarici işlər nazirini ifşa edən şəkli dərc etdirməlidir. Lakin təsadüf nəticəsində baş verən bir neçə uğursuz qərarlardan sonra hər iki qəhrəmanın planı “dəyişir”. Tezliklə onların münasibətləri “soyuyur”, uzun mübahisələrdən sonra biri-birinə düşmən kəsilirlər. Klayv bəstələdiyi simfoniyasını başa çatdırı bilmir, Vernon isə karyerasını bitirir. Baş verən dəyişikliyin fonunda planlaşdırılan ölüm söv-

dələşməsi öz mənasını itirir, nəzərdə tutulan qarşılıqlı nəciblik qisasa çevrilir, hər iki dostun həyatla vidalaşmasına səbəb olur.

Əsərdəki təsadüflər qəhrəmanların həyatında düşünülmüş seçim rolunu oynayır, Vernon naziri ifşa edən materialların nəşr olunmaması qərarını özü verir, Klayv isə yazacağı simfoniya ilə təhlükədə olan insana kömək etməsi arasında seçim edir. Hər iki halda, qəhrəmanlar öz maraqlarını buraxmamağa üstünlük verirlər. Onlar arasındakı dostluq bağları da kövrək çıxır, eqoizmə tabe olur. Elə bununla bağlı baş verən hadisələr gözlənilən nəticəni verir. Beləliklə, İ.Makyuenin roman dünyasındakı təsadüflər insan taleyini idarə edir, postmodernizmin gerçəklik/həqiqət anlayışına aydınlıq gətirir.

İ.Makyuenin “Bağışlanma” (“Atonement”) (2001) romanında qaldırılan problemlər də digər əsərlərində olduğu kimi çoxsaylı mülahizələrə yol açmış, yazıcının ən gözəl əsəri qismində dəyərləndirilmişdir [3]. İnsanın həyatında etdiyi səhv və bu səhvin bədəlini bütün həyatı boyu ödəmək “ağrısı” əsərin ideyasını təşkil edir. Romanda vahid süjet xətti yoxdur və bu anlaşılandır, çünki İen Makyuen üslubu postmodernist estetikayla bağlıdır. Romanda Şekspirin “Maqbet”, “Hamlet”, “On ikinci gecə”, Semüel Riçardsonun “Klarissa”, Ceyn Ostinin “Nortengeyt abbatlığı”, Tomas Hardinin “Qaranlıq Cud”, Vircinya Vulfun “Dalğalar”, Vladimir Nabokovun “Lolita” əsərləri arasında intertekstual əlaqə, oyun və istehza prinsipləri onu postmodernist roman kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

Roman dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hadisələr yay günlərinin birində zəngin Tallis ailəsinin bağ evində baş verir. Dəvətli şam yeməyində ailə üzvlərilə yanaşı yaxşı təhsil almış və evin uşaqları ilə birgə böyüyən qulluqçu oğlu Robbi Terner də iştirak edir. Təhkiyənin kulminasiyası Robbi Ternerin ailənin azyaşlı qızı Sesilə təcavüzdə günahlandırılması və həbsiylə sona çatır. Ailənin on üç yaşlı sonbeşiyi, yazıçı olmaq arzusu ilə yaşayan, zəngin fantaziyası ilə seçilən Brayoni Tallisin şahidliyi Robbi Ternerin taleyini həll edir. Robbinin həbsi, daha sonra müharibənin başlanmasıyla ön cəbhəyə yollanması səhnəsilə birinci hissə sona yetir. İkinci hissə alman hərbiçilərinin Fransanı işğal etməsi, ingilis əsgərlərinin cəbhədən geri çəkilməsinin təsviri və Robbinin yüzlərlə əsgər kimi Dünkirkə çatmaq istəyindən bəhs edir. Romanın bu hissəsi naturalizmin sənədliliyi ilə seçilir və yazıçı sanki özünün sevimli yazı manerasına qayıdır: “Ağacda, pöhrələnmiş iri budaqda ayaq sallanırdı.. Ayaq formasına görə qüsursuz, hamar idi və kiçik ölçüsünə görə uşağa aid ola bilərdi” [7;212]. Robbinin Dünkirkə qayıdışı realist elementlərlə təsvir olunur və bununla da yazıcının postmodernist təhkiyənin digər metodlara müraciətindən xəbər verir. Robbi ədalətin bərqərar olmasını arzulayır, etmədiyi cinayət işinin xitam olmasını istəyir və bütün yol boyu: “adının çirkəbdən qurtulmasını xəyal edir” [7; 254].

Üçüncü hissədə hadisələr artıq Londonda cərəyan edir. Brayoni hospitalda şəfqət bacısı işləyir, yazılarını davam edir, eyni zamanda da “Qızlar seminariyasında” oxuyur. Brayoni böyük bacısı Sesillə görüşə gedir və onun mənzilində müharibədən geri dönmən Robbi ilə rastlaşır. Bu illər ərzində Brayoni Robbiyə etdiyi pislili dərk edir, onu günahsız həbsə yolladığını etiraf edir. Əsərin bu hissəsi “B.T. London, 1999” [7; 509] imzası ilə bitir. Romanın bu epizodunda Brayoni bacısının yanında Robbini görüb ziddiyyətli hisslər yaşayır: “Maraqlı o idi ki, Robbinin sağ-salamat olduğunu görüb qismən də olsa sakitləşsə də, onunla üz-üzə gələndə sakitlik qorxu hissi ilə əvəz oldu” [7: 378]. Yazıcının bədii təcrübəsi müasir ədəbi situasiyaya uyğun qəhrəmanın daxili aləminə yönəlir və onun psixoloji durumunun təsvirində ən yüksək zirvəyə çatır.

İ.Makyuenin Brayoninin daxili dünyasını yaxından təsviri romanın təhkiyə strukturunu təşkil edir. Artıq ahıl yaşına çatan yazıcının gənclik illərini təsvir etməklə o, onun insan kimi formalaşmasını göstərməklə yanaşı, keçmişdə törətdiyi səhvin acı nəticələrini anlayıb, dərk edib dərin peşmanlıq hissiylə yaşadığını oxucuya çatdırır: “Brayoni artıq ədəbiyyat vasitəsilə xarakterlərin yaradılması ideyasına inanmırdı” [7; 490]. “Brayonini artıq zamanın içindən axıb keçən çay kimi düşüncələr, fikirlər, hisslər, fərdi yaşama və bu axını təsvir edə biləcək üsullar maraqlandırır... O, heç bir zaman törətdiyi pislili bədalini ödəyə bilməyəcək. Ona əfv yoxdur” [7: 317].

İllər keçdikdən sonra on üç yaşındakı təəssüratlarını təsvir edərkən yaşlı Brayoni anlayır ki, : “fontanın yanında baş verən həmin o “lal” səhnədən heç nə qalmayıb, bunlar yalnız üç şəxsin müstəqil yaddaşındakı xatirələrdir. Uydurma kimi həqiqət də ilğıma çevrilib” [7: 64].

Müasir ingilis ədəbi tənqidçisi F.Kermoud “Bağışlanma” romanında Brayoninin nəşriyyat redaktoru ilə uydurduğu yazışmanı təhlilə çəkərkən belə qənaətə gəlir ki, roman və ona verilən rəy “uydurma və faktlar arasındakı sərhəddə yerləşir və bu da bədii ədəbiyyatın sahəsinə aid edilir”. Tədqiqatçıya görə “Makyuen bu sahəyə yaradıcı şəkildə daxil olur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, müasirlərindən fərqli olaraq heç kim onun qədər nəsr sənətini dərinlən dərk edib, ona canı-dildən sadıq ola bilməz” [6: 134].

Romanın sonu oxucu qarşısında heç şübhəsiz müəllif oyununu özündə daşıyan, refleksiyaya məruz qalan postmodernist mətnin canlanmasıyla bitir. Əsərin yetmiş yaşlı qəhrəmanı tədricən yaddaşını itirir və etiraf edir ki, bağışlanmanın əbədi illüziyası daimi cəhddədir: “romançının bağışlanması o zaman baş tutur ki, o, son hadisələrin hakimiyyətini öz iradəsinə tabe etsin, əgər hansısa formada tanrı roluna iddialıdırsa. Məqsəd həmişə olduğu kimi yerinə yetirilmir, amma yazıçı daima elə bu məqsədə can atır. Bütün məna/mahiriyyət yazıcının cəhd etməsindədir” [7; 414].

İen Makyuenin son romanlarından biri də “Çesil sahilində” (“On Chesil Beach”) (2007) əsəridir. Britaniya cəmiyyətini “içdən” təsvir edən yazıçı ailə və “yalançı” dəyərlər sistemini açıb göstərir. İki müxtəlif sosial sistemlərə bağlı olan gənclərin sevgi hekayəsi əsərin sosial problemləri kontekstində dəyərləndirilir və cəmiyyətin insan həyatına təsirinin acı həqiqətləri canlandırılır. Britaniya cəmiyyətində hökm sürən ənənələrinin və tabuların, dini “qalıqların” və sinfi ön mühakimələrin nəticəsini təsvir edən yazıçı bəşəriyyəti düşünməyə dəvət edir. Bu əsər də ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, çoxsaylı mülahizələrə yol açmışdır. Ən başlıcası isə İen Makyuen yaradıcılığının davamı kimi dəyərləndirilmişdir [5;142-153].

Ədəbiyyat

1. Greenberg J. Why Can't Biologists Read Poetry? Ian McEwan's Enduring Love // Twentieth Century Literature, Vol. 53, No. 2 (Summer, 2007), 93-124 p.
2. Kakutani M. 'Amsterdam': Dark Tour De Force // The New York Times . 1 Decem., 1998.
3. Mullan J. Ian McEwan's Atonement. Week four: metanarrative// The Guardian. 29 Mar. 2003.
4. Ruse M. Review of Ian McEwan's "Enduring Love". August 1, 1999. <http://www.metanexus.net/book-review/review-ian-mcewans-enduring-love>
5. Shang B. Ethical literary criticism and Ian McEwan's Nutshell // Critique: Studies in Contemporary Fiction. 27 nov., 2017, 142-153 p.
7. Childs P. The Fiction of Ian McEwan. A reader's guide to essential criticism. Palgrave Macmillan, 2006. 184 p.
6. Макьюэн Й. Искупление: роман / Йэн Макьюэн. [пер. с англ. И.Дорониной]. М.: Эксмо; СПб.: Домино, 2012. 544 с.

F.Abdullayeva

Literary characteristics of Ian McEwan's novels

Summary

Ian McEwan is one of the prominent representatives of British literature at turn of XX-XXI centuries, who won the Booker Prize and Somerset Maugham Prize. His works are evaluated as examples for the best postmodern prose. Ian Mc Ewan works are evaluated as the novel which cover the basic characters of postmodern literature. “The Cement Garden” is widely analysed novel by McEwan reflects his view on various points as psychological, detective and unites them all in unique love story. “Atonement” being one of his other best known novels is analysed in the

article both from the point of structure and the idea that is put in it. Postmodern style of the novelist is researched according to the literary techniques that are the part of the writer's style.

His novels "The Cement Garden", "Enduring Love", "Atonement" and "On Chesil Beach" brought him the world fame as the best novelist of his time. The literary characteristics of the novels involve the human problems facing social pressure, friendship and devotion, betrayal and sacrifice. Writing in the postmodern style novelist describes man's existential problems in the way of postmodern game and irony.

Ф.Абдуллаева

**Художественные особенности романов Иэна Макьюэна
Резюме**

Иэн Макьюэн является одним из выдающихся представителей Британской литературы на рубеже XX-XXI веков, который был удостоен Букеровской премии и премии Сомерсета Моэма. Его работы оцениваются как лучшие примеры постмодернистской прозы. Его романы "Цементный сад", «Невыносимая любовь», "Искупление", "На берегу" принесли ему мировую славу как лучшему романисту своего времени. Романы Иэна Макьюэна оцениваются как романы, отражающие в себе основные характерные черты постмодернистской литературы. «Цементный сад» широко рассматриваемый роман Иэна Макьюэна отражает в себе различные проблемы как психология, детектив и обедняет их единой истории любви. «Искупление» будучи его другим известным романом рассматривается в статье с точки зрения структуры и идеи раскрытой в ней. Постмодернистский стиль писателя рассматривается как литературная техника его стиля.

Литературная характеристика романов включает в себя человеческие проблемы столкнувшись лицом к лицу с социальным давлением, дружбой и преданностью, изменой и жертвами. Используя постмодернистский стиль писатель описывает экзистенциальные проблемы человека с помощью постмодернистской игры и иронии.

Rəyçi: Həmidə Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru

ƏSMƏR HÜSEYNOVA
AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Kiçik elmi işçi
Esmer74.17@mail.ru

MƏMMƏD CƏFƏRİN “XATİRƏLƏR” MEMUARI

Açar sözlər: Məmməd Cəfər, memuar, elm xadimi, qəzetçilik, ictimai həyat
Key words: Mammad Jafar, memoir, scientist, newspaper, social life
Ключевые слова: Мамед Джафар, мемуары, ученый, газета, общественная жизнь

“Mənim həyatım elə bir həyat olmamışdır ki, sizin üçün nümunə olsun. Sizə nümunə böyük şəxsiyyətlərin həyatı ola bilər.

Mən bu xatirələri yazıram ki, sizin görmədiyiniz ötən günlər haqqında aydın təsəvvürünüz olsun, ötüb keçəni bu gündə həyatla müqayisə edib, lazımı nəticələr çıxara bilərsiniz”(3,18).

Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin formalaşmasında mühüm xidmətləri olan, böyük ədəbiyyatşünas, tanınmış elm xadimi Məmməd Cəfər Cəfərovun “Xatirələr” memuarı bu sözlərlə başlayır. Həyatının demək olar ki, 40 ilini qələmə alıb, yaşadıklarının, ətrafında baş verən proseslərin ona və mühitinə olan təsirini kağıza köçürməklə ədib özü də bilmədən bizim üçün böyük bir iş görmüş, XX əsrin əvvəli Naxçıvan və Bakı mühitinin real təsvirini yaratmışdır.

Uzun tarixi ənənəsi olan memuar ədəbiyyatı bir janr kimi XX əsrdə formalaşmış və “xatirə ədəbiyyatı”, “səyahətnamələr”, “tərcümeyi hallar” adı altında bir çox elm xadimlərinin və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında maraqlı nümunələri yaranmışdır. “Memuarlar müəllifin bütün həyatını, çox vaxt mühüm hadisələri, bəzən də xeyli dövrü əhatə edərək daha çox tarixdə görkəmli rol oynayan şəxslərə məxsus olur. Rəsmi işdə öz yerini tapmayan çox şey ola bilər ki, müasirləri tərəfindən müşahidə edilsin və müasirlərin, şahidlərin yazılarında gələcək nəsllə çatdırılsın. Çox vaxt xırda əlamət böyük hadisələrin başlıca hərəkətverici məqsəd və niyyətinə işıq salır”(1, 70).

Memuarlar müasir həyat hadisələrinin təsvirindən onunla fərqlənir ki, orada müəllifin siması öz arzusu və şəxsiyyəti ilə ön plana çıxır. Memuarlar həmçinin müəllifinin tərcümeyi-halının öyrənilməsində də mühüm mənbədir. Məmməd Cəfərin “Xatirələr”ində təkcə ədibin öz həyatı yox, Naxçıvan mühiti, Naxçıvanın qaynar həyatı da nəzərə alınmış, real təsvirlər təqdim olunmuşdur. Böyük alim haqlı olaraq memuarını “Naxçıvan xatirələri” və “Bakı xatirələri” olaraq iki hissəyə ayırmış, bir-birindən fərqli həyatlar haqqında maraqlı fikirlər səsləndirmiş, təəssüratlarını bölüşmüşdür.

Memuarın “Naxçıvan xatirələri” adlı birinci hissəsi daha çox ailə bağlarının, qohumluq münasibətlərinin təqdiminə, balaca Məmməd Cəfərin ata-anasını itirdikdən sonrakı çətin, məşəqqətli həyatına, qohum-qonşularda baş verən hadisələrə həsr olunub. Bu hissədə həmçinin ədibin ilk təhsil illəri, Bakıya gəlişinədək olan hadisələr detalları ilə canlandırılıb.

Böyük ədib təəssüf hissi ilə Naxçıvanın çox da parlaq olmayan mühiti, iqtisadi vəziyyəti, əhalisinin kasıb həyat tərzini haqqında ətraflı məlumatlar verir. “O illərdə İrəvan quberniyasına tabe edilən Naxçıvan “uezdində” iqtisadiyyat çox acınacaqlı idi, burada iki pambıq zavodundan başqa sənaye müəssisəsi yox idi... Bir sözlə Naxçıvan əsasən, yoxsullar Naxçıvanı idi. Burada firavan yaşayanlar ancaq bir neçə tacir, bir neçə xan, mülkədar, rüşvətxor çar çinovnikləri, kənd hampaları, bir iki nəfər də şeyx idi”(3, 21). Bunlarla yanaşı uşaq düşüncəsi ilə xatırladığı toy mərasimləri, dini mərasimlər, Naxçıvanın məhəllələri ilə bağlı məqamlar da memuara başqa bir səmimiyyət qatır. Məmməd Cəfər uşaqlıq xatirələrini, yaddaşının bir hissəsində hifz etdiyi gənclik günlərini vərəqə köçürərkən o günlərin mənzərəsini yaradır və o qədər canlı təsvir edir ki, sanki o hadisələr gözlə görülür, yenidən yaşanılır.

Xatirələri digər sənət əsərlərindən fərqləndirən əlamətlərin ən başlıcası – şəxsi başlanğıcın bilavasitə və açıq şəkildə ifadəsidir. Bu ifadətmə ilə müəllif ön plana çıxır. Memuarlarda keçmiş haqqında hekayə müəllifin sinfi, siyasi, son dərəcə şəxsi məqsədlə fərdi mənimsəməsi nöqtəyindən qurulur. Beləliklə, bütün hadisələr ya onların müəllifə münasibətində, ya da müəllifin onlara münasibətində şərh edilir. Memuarlarda müəllif əsas rol oynayır və həmişə öz tərəfindən danışır. Oxucu da başqa şəkildə deyil, məhz onun vasitəsi ilə nəql olunan olaylarda iştirak edir.

“Xatirələr”də XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin ümumi vəziyyəti, şəhərin görkəmi, küçələrin, binaların quruluşu haqqında da ətraflı məlumat vardır. “Böyük bağ”, “Xırda bağ”, dövlət məmurlarının və varlıların yaşadığı 2- 3 mərtəbə binalar, digər tərəfdən uçuq daxmalar təfərrüatı ilə təsvir edilir. Memuarda hər nə qədər şəhərin geniş, əhatəli təsvirlərinə yer verilsə də M.Cəfər əsasən öz ailəsi, nəsl, nənə-babası, qohumları ilə bağlı məqamlara xüsusi diqqət yetirmiş və çətinliklər içərisində keçən həyatını qələmə almışdır. Biz burada ədibin formalaşmasında rolu olan hər bir şəxs haqqında məlumat tapa bilərik. Müxtəlif kateqoriyalardan olan xarakterlər, Durna, Gülsüm xala, babası usta Cəfər, Zəhra xala, bibisi Bilqeyis, şatır Fərəc, Kərbalayı Baxşəli və s. alimin xatirələrinə rəng qatır, ona milli kolorit verirdi. Təbii ki bu obrazların hər biri işinə, peşəsinə sosial durumuna uyğun, bütün detalları ilə, sanki bir yazıçı qələmi ilə təsvir edilirdi. Kiçik yaşlarda ata-anasını itirməsi, Səkinənin ölümü, Durnanın fəci həyatı Məmməd Cəfərin həyatından bir xətt kimi

keçməyib, onda dərin yaralar buraxır. Böyük alim bu hadisələri həyatının sonrakı mərhələlərində də dərin kədərlə xatırlayır. Memuarlar ilk növbədə yazıçının şəxsi həyatı, müşahidələri ilə bağlı olduğundan bir növ müəllifinin etik, estetik ideallarının tərənnümünə çevrilir.

“Əsər Məmməd Cəfər Cəfərovun od içindən çıxıb kürədə bişən bütöv və əzəmətli şəxsiyyətinin təsdiqnaməsidir. Ustad ədəbiyyatşünasın uşaqlıq və gənclik illərinin təsirli hadisələri, yanıqlı əhvalatları elə obyektiv, cəlbədicə və macəravari qələmə alınıb ki, oxucu bu əsəri konkret bir şəxsin xatirələrindən qat-qat çox dərin müşahidə əsasında yazılmış mükəmməl bədii əsər kimi qəbul edə bilər. Bu xatirələrlə Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii əsərləri arasında nəinki yaxınlıq, çox möhkəm doğmalığ mövcuddur. Məlum olduğu üzrə, Məmməd Cəfər müəllim bədii əsərlərinin toplandığı "Əntiqə adamlar" adlı kitabında daha çox əhvalatlar və xarakterlər yaratmağa üstünlük vermişdir. "Xatirələr" memuarı da adi əhvalatlar və yaddaqalan xarakterlər romanıdır”(2, 3).

İ.Həbibəyli bu memuarı xarakterlər romanı adlandırır. Çoxqatlılıq, çoxplanlılıq kimi romana xas xüsusiyyətlər daşımada da, hadisələr memuar janrının tələb etdiyi kimi, daha çox bir şəxsin ətrafında, onun həyat hekayəsinin fonunda cərəyan etsə də “Xatirələr”i həqiqətən də bədii əsər kimi dəyərləndirmək mümkündür. “Məmməd Cəfər müəllim "Xatirələr" əsəri ilə öz həyatı haqqında bədii təxəyyüldən doğan roman yazmamışdır. Əsərdə heç bir uydurma, bədii təxəyyülün məhsulu olan əhvalat və xarakterlər yoxdur. Əksinə, Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatı, yaşadıkları, tərcümeyi-halı romandır. Bu roman-tərcümeyi-hal, yaxud tərcümeyi-hal romanı obyektiv, gerçək, həyatı, təbii olduğu qədər də bədiidir. "Xatirələr" həm real həyat faktlarından doğrulmuşdur, həm də təqdim olunan hadisələr aydın bir bədii biçimdə ifadə edilmişdir. Hətta əsərin ifadə üsulu üçün də epik təhkiyə seçilmişdir. Müəllif yaşadığı həyatın hadisə və faktlarının mahiyyətini açanda yüksək elmi səriştə, həmin prosesin detallarını mənalandıranda isə aydın bədii düşüncə nümayiş etdirmişdir. "Xatirələr"də elmiliklə bədiilik bir-birini tamamlayır”(3,9).

“Naxçıvan xatirələri”ni pedaqoji texnikum tələbəsi olaraq başa vuran Məmməd Cəfərin “Bakı xatirələri” ədibin sonrakı həyatında təsir edəcək məqamlarla zəngindir. Əgər ədib Naxçıvanda olarkən daha çox evi dolandırmaq, bacılarının qayğısına qalmaq dərdi çəkirdisə, Bakıda olarkən həm elm adamı, həm də vətəndaş kimi ağır yüklərin altına girir, həyatın bu sınaqlarından üzüağ şəkildə çıxırdı. Təbii ki yaşamış bu günlər, bu hadisələr onun sonrakı fəaliyyəti üçün ilk addımlar kimi çox dəyərli və təqdirəlayiq idi.

“Bu və ya digər tarixi şəxsiyyətin xarakterinin açılmasında memuarların rolu danılmazdır. Belə ki ədəbiyyat xadimlərinin xatirələri

ədəbi inkişafın yolunu göstərir. Belə əsərlərdə açıq deyilməmiş hiss və düşüncələr öz əksini tapır. Bütün memuarlar ictimai həyatın canlı, hərtərəfli mənzərəsini göstərir, cəmiyyətin zehni və mənəvi rolunu işıqlandırır və təsvir olunan hadisələrə ictimai rəyin münasibətini aydınlaşdırır. Bir sözlə memuarlar ictimai mübarizənin aydın sənədidir”(5 , 9).

Məmməd Cəfərin ədəbi fəaliyyətinin yönünü müəyyənləşdirmək baxımından memuarın “Bakı xatirələri” bölməsi dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər. Alimin həyatında mühüm rol oynayan hadisələrlə zəngin olan bu hissə Məmməd Cəfərin Ali Pedaqoji İnstitutun dil və ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil yolundakı ilk addımları ilə başlayır. Təbii ki, oxumağı, ali təhsil almağı arzulayan birisi üçün bu həyat maraqlı, cəlbədicidir olduğu qədər məsuliyyət də tələb edirdi. “İnstitut müəllimləri haqqında” başlığı altında M.Cəfər institutun düzgün olmayan tədris metodlarından, proqram və materialların, eləcə də kadr çatışmazlığından bəhs edir. Gördüyü nöqsanlar Məmməd Cəfərin arzuları ilə reallıqlar arasındakı kontrastı daha da dərinləşdirir. Alim səbrlə keçdikləri fənləri və müəllimləri xatırlayır, qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatını daha çox dilçilik nəzərindən öyrədən Bəkir bəy Çobanzadə, XIX əsr ədəbiyyatını yeni-yeni öyrənib yazıçılar haqqında oxucu kimi danışan Feyzulla Qasımzadə, leksiyaları şairanə və pafosla oxuyan Mikayıl Rəfili və artistlik qabiliyyəti ilə mühazirə deyən gənc Əli Sultanlı və qərb ədəbiyyatını “qəliz” formada mühazirə deyən Hənəfi Zeynallı bu misrələr arasında xarakterlərindəki müsbət və mənfi keyfiyyətləri ilə canlanır.

Bu fikirləri yazarkən alim öz mülahizələrini də bildirməkdən çəkinmir, istər müəllimlərin, istər də tələbələrin xarakterlərini açan, onlara olan münasibəti ifadə edən fikirlər olduqca geniş, təfəssilatlı şəkildə təqdim edilmişdir. Əli Nazimə xüsusi önəm verən müəllif onun tələbələrin həyatındakı rolunu, elmə, yazıb yaratmağa həvəsləndirməsini yüksək qiymətləndirir. “Əli Nazim tələbələri elmə, yazı-pozuya həvəsləndirməyə xüsusi fikir verirdi. O, tez-tez bizə nəsihət verib deyirdi ki, siz ali məktəb tələbəsiniz, dərslərə gəlib-gedib, imtahana hazırlaşmaqla kifayətlənməyin. Kitab oxuyun, oxuduğunuz kitablar haqqında fikrinizi yazın, gücünüzü sınayın. Ancaq yaxşı müəllim yox, həm də yaxşı ədəbiyyatçı, dilçi olmağa çalışın” (3,193).

Memuar ədəbiyyatı həm də müəllifin yaxın ətrafı ilə bağlı olur. Bu baxımdan Məmməd Cəfərin gələcək həyatında əhəmiyyətli rol oynayan Ruhulla Axundov və Hacıbaba Nəzərli ilə bağlı xatirələri də çox maraqlıdır. Hələ Naxçıvan xatirələrində qeyd edir ki, məhz R.Axundova yazdığı mənzum məktub nəticəsində, onun əmri ilə məktəbə qəbul olunur. Xatirələrdən belə məlum olur ki, onların ikinci görüşü Məmməd Cəfərin dil və ədəbiyyat müəllimliyindən ziyadə elm yolundakı addımlarının başlanması

ilə nəticələnir. Çalışqanlığı, səyi və zəhməti ilə seçilən Məmməd Cəfər 1935-ci ildən həm aspirant, həm də institut müəllimi kimi fəaliyyət göstərir. Gənc aspirant yaxından bələd olmadığı rus ədəbiyyatı tarixi fənnini deməli olur və nəticədə rus ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi formalaşır. Təbii ki bu fəaliyyəti rus ədəbiyyatı ilə bağlı dərslərlərin, rus-azərbaycan ədəbiyyatı əlaqələrindən bəhs edən çoxsaylı əsərlərin ərsəyə gəlməsi ilə nəticələnir. Böyük alim bu işə başlarkən qarşılaşdığı çətinliklərini də etiraf etməkdən çəkinmir. "...Bütün bunlarla bərabər, sevmək başqa, bir oxucu kim oxumaq başqa-dərs demək başqa idi. Heç olmasa bir əsrin ədəbiyyatı olsaydı, dərd yarı idi. Proqrama görə mən rus folkloru, qədim yazılı rus ədəbiyyatından başlamış, 1936-cı ilin ədəbiyyatına qədər gəlib çıxmalı idim..." Əzm və zəhmət nəticəsində gənc müəllim bu məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlir və 25 il bu sahədə söylə çalışır. Xatirələrdə 37-ci il faciələrinə də toxunulur, minlərlə Azərbaycan ziyalisının məhvi ilə nəticələnən qanlı prosesdən bəhs edilir. "İnstitutda gündə bir neçə müəllim yoxa çıxır, dərslər kəsilir, tələbələr avara, sərgərdan qalırdı. Axşam həbsə alınanlar haqqında səhərisi dərhal tələbə gənclər təşkilatları rəhbərləri siniflərə gəlib tələbələrə bildiridilər ki, tutulanlar xıq düşmənləri imiş. Tələb edirdilər ki, onların leksiyalarını yazanlar dərhal yazdıqlarının gətirib təhvil verməlidirlər"(3,219). Yaranmış vəziyyət, kadr çatışmazlığı ədibin daha artıq işləməsi, bir neçə işdə paralel çalışmasına səbəb olur. Məmməd Cəfər yorulmadan çalışır, müəllimlikdən başqa ictimai vəzifələr də yerinə yetirir, radioda ona iş tapşırılır, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə şöbə müdiri vəzifəsini yerinə yetirir. Bir müddət ümumdünya ədəbiyyatı kafedrasına dekan təyin edilən M.Cəfər "Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri" adlı dərs vəsaiti yazır, 1939-cu ildə çap etdirir. Hədsiz çətinlikləri olmasına baxmayaraq, Quba Müəllimlər İnstitutunun təşkil edilməsində yaxından iştirak edir. Müəllifinin dərin müşahidə qabiliyyəti ilə ərsəyə gətirdiyi "Xatirələr"i oxuduqdan sonra onun illərlə gizli saxlanılmasının, müəllifinin həyatda olduğu dövrlərdə çap olunmamasının səbəbi aydın olur.

Lakin nə olursa olsun, çətinliklərə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq yazıb-yaratmaq həvəsi sönməyən M.Cəfər M.Arif Dadaşzadənin təkidi ilə "Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşləri" məqaləsini yenidən işləyərək namizədlik dissertasiya formasına salır. Bir müddət sonra müvəffəqiyyətli şəkildə dissertasiyanı müdafiə edib elmlər namizədi dərəcəsini alır və elmi fəaliyyətini daha da inkişaf etdirir.

"Bakı xatirələri"ndə diqqət çəkən məqamlardan biri də müəllimliyi şərəfli peşə kimi yüksək dəyərləndirən, bu sahə ilə sevərək də məşğul olan ədibin müəllim, dərs metodu, dərs proqramı ilə əlaqəli məsələlər haqqında fikirlərini bildirməsidir. "Natiqlik üslubu, natiqin səsinin tufanlı günlərdə coşub-daşan dalğaların qopardığı səse bənzəməsi nə qədər təbii isə,

müəllimlik üslubu, müəllim səsi, intonasiasının sakit axan bulaqların zümzüməsini xatırlatması bir o qədər təbiidir”(3, 185).

Məmməd Cəfərin həyatında önəmli yer tutan xatirələr içərisində qəzetlə bağlı məqamlar o dövrün ədəbi mənzərəsini, ictimaiyyətdə baş verən proseslərin daxili qatının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Redaktorluq etdiyi illərdə Bağirovla qarşılaşması, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Osman Sarıvəlli, Əli Vəliyev, digər yazıçı və elm xadimləri ilə olan xatirələri memuarı ayrı rəng qatır. “Qəzet də bir məktəbdir. Qəzetçi yalnız öyrətmir, eyni zamanda öyrənir, yalnız tərbiyə etmir, eyni zamanda tərbiyələndirir. Qəzetçilik də yaradıcılıqdır, istər ədəbiyyat-incəsənət qəzeti olsun, istər qeyrisi. Qəzet də özünə görə əsərdir, bir nəfərin olmasa da, bir neçə nəfərin əsəridir. Təsədüfi deyil ki, bütün qiymətli əsərlər kimi, qəzet də mühafizə edilir, gələcək nəsillərə ötən günlərin həqiqətlərindən danışır. Buna görə də qəzetdən doğruluq tələb olunur”(3, 293)/ Qəzeti yeniliyin aynası kimi dəyərləndirən alim həyatı boyu yenilik tərəfdarı olmuş, istər elmi, istərsə də ictimai vəzifələr yerinə yetirərkən dürüstlüyü, doğruluğu qorumağa, xalqın mənafeyinə uyğun fəaliyyət göstərməyə çalışmışdır.

Beləliklə də, yarım əsrə yaxın bir dövrün mənzərəsinin yaratmağa çalışan Məmməd Cəfər dərin müşahidələri, ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə mükəmməl bir əsər ərsəyə gətirmişdir. “Xatirələr” memuarı dolğun mündəricəsi, ədəbi-ictimai mühitin mükəmməl təsviri ilə milli ədəbiyyat və mədəniyyətimizdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Энциклопедический словарь в 82 т. Том XIX, С.-Петербург:1896,- 960 с.
2. Həbibbəyli. İ. Ədəbiyyat qəzeti.-2009.-24 aprel, s.1, 3.
3. Xatirələr / tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli, Bakı: Çarşıoğlu, 2010,-314 səh.
4. Səmədova N. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı: nurlan, 2006,- 331 səh.

E.Hüseynova

Mammad Jafar's "Memories" **Summary**

The memoir is one of the most widely studied issues in modern Azerbaijani literature. This article discusses the memoirs of an outstanding literary critic, memoirs of the scientist M. Jafar. In this work, describing the various stages of his life, valuable memoirs of a scientist were written. The “Memoirs” created a real picture of the Nakhchivan and Baku situation at the

beginning of the twentieth century. The difficulty of both stages, the difficulties experienced by young, orphaned youth, were presented in a simple, understandable language. A literary scholar describes childhood memories, relationships with his family and relatives in the most delicate moments. Student years are described in detail in the second section, "Baku Memories." Here you can find interesting information about individuals who teach science. Articles about a literary newspaper are also one of the interests of the memoirs. In fact, this work of M. Jafar is very important and interesting from the point of view of creating a literary landscape.

Э.Гусейнова

«Воспоминания» Мамеда Джафара

Резюме

Мемуар - один из наиболее широко изучаемых вопросов в современной азербайджанской литературе. В этой статье рассматриваются воспоминания выдающегося литературоведа, мемуары ученого М. Джафара. В этой работе, описывающей различные этапы его жизни, были написаны ценные воспоминания ученого. В "Воспоминаниях" была создана реальную картину Нахчыванской и Бакинской обстановки в начале двадцатого века. Трудность обоих этапов, трудности, испытываемые молодой, осиротевшей молодежью, были представлены на простом, понятном языке. Литературный ученый описывает детские воспоминания, отношения со своей семьей и родственниками в самые delicate моменты. Студенческие годы подробно описаны во втором разделе «Бакинские воспоминания». Здесь вы можете найти интересную информацию о личностях, которые учат науке. Статьи о литературной газете также являются одним из интересов мемуаров. Фактически, эта работа М. Джафара очень важна и интересна с точки зрения создания литературного пейзажа.

Rəyçi:

Elnarə Akimova
Filologiya elmləri doktoru

MƏDİNƏ CABAROVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Cabarova.84@mail.ru

ABDULLA BƏY ASI ŞEİRLƏRİNİN POETİKASI

Açar sözlər: ədəbi məclislər, Şuşa ədəbi mühiti, XIX əsrin II yarısında lirika, Abdulla bəy Asinin yaradıcılığı

Key words: literary circles, literary atmosphere of Shusa, the lyrical poem of the second part of XIX century, the activity of Abdulla bey Asi

Ключевые слова: литературные меджлисы, литературная среда Шуши, поэзия второй половины 19 века, период и среда, творчество Абдулла бея Аси.

Abdulla bəy Asi yaradıcılığında Azərbaycan ədəbi dilinin kamilliyini, əlvanlığını, məna çalarlarının zənginliyini əks etdirmək bacarığı ilə oxucusunun zövqünü oxşaya biləcək, yüksək səviyyəli bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. XIX əsrdə bədii yaradıcılıqla məşğul olan şair üçün yalnız ümumxalq dilinə yaxşı bələd olmaq kifayət etmir, eyni zamanda klassik Şərq poetikasının qayda və qanunlarından da xəbərdar olmaq tələb olunurdu. Şərq poetikasına yaxından bələd olan Abdulla bəy öz yaradıcılığında Azərbaycan dilinin zəngin lüğəti ilə bərabər, klassik ədəbiyyatda istifadə olunan poetik fiqurlardan da yerli-yerində istifadə etməyə çalışmış, müəyyən dərəcədə öz istəyinə nail olmuşdur. Yüksək səviyyəli poetik nümunə yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan şair üçün fikrin obrazlı şəkildə ifadə olunması vacib şərtidir, əks halda ideya və məzmun cəhətdən aktual olan bir əsər belə bədii sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilməz.

Asinin şeirlərini iki qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birincisi şairin klassik şeir formalarında yazdığı qəzəl, mütəəzzəl, tərcibənd və sairə, digəri isə aşiq şeiri tərzində yazılmış təcnislərdir. Başqa sözlə desək əruz və heca vəznində yazılmış şeirlər. Doğrudur şairin heca vəznində yazdığı şeirlərin sayca az olması bir qədər şübhə doğurur. Çünki əlimizdə Abdulla bəyin cəmi üç təcnisi vardır. Heca vəzninin ən geniş yayılmış forması olan qoşma janrında isə şairin heç bir şeiri əlimizə gəlib çatmayıb. Şairin qoşma janrına müraciət etməməsi bir qədər inandırıcı deyil, hər halda yazılan bəzi qism əsərlər kimi onlar da hansı səbəblərdənsə itmiş və günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Asinin yazdığı, aşiq poeziyasının ən çətin forması hesab olunan 3 təcnisi xoşbəxtlikdən günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Aşiq poeziyasının

zirvəsi hesab olunan tənris sənətkardan böyük ustalığ və istedad tələb edir. Burada şairdən az sözlə dərin mənalı şeir yazmaq bacarığı, həmçinin dilin söz əlvanlığı və məna zənginliyindən yerli-yerində istifadə etmək məharəti tələb olunur. Bütün bu sadalananlara görə belə çətin janrda yazmağa böyük sayda aşıqlar ürək etməmiş və yazanların heç də hamısı gözəl sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmamışdır. Bütün bu cəhətləri özündə cəmləyən Abdulla bəy Asi ən istedadlı aşığın belə həsəd apara biləcəyi şeir nümunəsi yaratmışdır. Hər biri mükəmməl sənət nümunəsi olan bu şeirlərdə şair yüksək sənətkarlıq bacarığını, istedadını, dünyagörüşünü, biliyini nümayiş etdirmişdir:

Siyəh zülfü çin-çin tökmə gərdanə,

Aşıqlərin ixtiyarın az alə.

Könül mürğü təmə etsə gər xalə,

Siyah xalın onu salə azalə. (2, 102)

Bundan əlavə şairin “Göz ala” və “Rüx sarı” rədifli daha iki tənrisi vardır ki, bunlar da sözün əsl mənasında mükəmməl sənət əsəridir.

Asinin heca vəznində yazdığı bu üç tənrisdən əlavə iki cinas qafiyəli qəzəli də vardır ki, şair burada aşiq şeirinə məxsus xüsusiyyətləri böyük ustalıqla əruzda yazdığı qəzələ tətbiq etmiş, qəzəlin cinas yükünü daşıyan və bir neçə yerdə təkrarlanan söz və ifadələri yerli-yerində işlədərək hər dəfə yeni məna kəsb etməsinə çalışmışdır:

Rəhm qıl, dəymə, səba, zülf-kəci – dildarə,

Nə rəva kim düşə vüsətdə ikən dil darə.

Eşq ruyində urub lafi-ənəlhəqq guya,

Çəkilib zülfə Mənsursifət dil darə. (9, 23)

Bundan əlavə şairin “Telli” rədifli daha bir cinas qafiyəli qəzəli vardır. Orijinalda xitab olunan şəxsin adı Qara şəklində verilsə də, qəzəlin ümumi məzmunundan şairin qadına müraciət etdiyi açıq aydın hiss olunur. Asi şeirləri üzərində bəzi düzəlişlər edən Salman Mümtaz bu qəzəldə müraciət olunan “Qara” adını “Telli” ilə əvəzləmiş⁽¹⁰⁾ və bu düzəliş uğurlu alındığı üçün Abdulla bəyin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk kitabın müəllifi Rəqub Kərimov da öz kitabında qəzəli bu formada vermişdir.

Asinin əsərləri içərisində üç müxəmməsi də vardır ki, bunlardan ikisi Mahmud adlı şəxsin tərifinə (“ Bir Mahmud namın tərifində”) həsr olunmuşdur:

Məstanə gözün gör necə cəlladdı, Mahmud,

Üşşaq qanın tökməyə mötaddı, Mahmud,

Cümlə fitnə bəisi icaddı Mahmud,

Sehrindən onun hər könül azaddı, Mahmud,

Yox bir qəmi dünyadə, yəqin şaddı Mahmud. (9, 27)

Müxəmməs həm şifahi xalq ədəbiyyatında – aşiq şeirində, həm də klassik ədəbiyyatda işlənən şeir formasıdır. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatında heca vəznində yazılan müxəmməslərdən fərqli olaraq klassik ədəbiyyatda yazılan müxəmməslər əruz vəznindədir. Nümunələrdən də göründüyü kimi Abdulla bəy irsinə daxil olan hər üç müxəmməsi əruzda yazmışdır.

Əruz vəznində yazılmış bu üç müxəmməsdən əlavə şairin “Müxəmməsi-bəhri-təvil” adı altında daha iki şeiri əlimizə gəlib çatmışdır. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində şairin iki bəhri -təvili vardır.(B-3352/4987, 4b-5b) Tədqiqatçı F. Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında bunlardan yalnız birini vermiş (qafiyəli nəsr şəklində), lakin sonda “ Bundan səva Asinin yenə xeyli mövzun və rəvan bəhri-təvilləri və müxəmməsləri vardır. Cümləsini yazmağa ehtiyac yoxdur.”(3,124) kimi fikir irəli sürmüşdür. Bu sözlər o qənaətə gəlməyə imkan verir ki, şairin bu iki bəhri-təvildən savayı yenə bu şeir formasında yazdığı əsəri olmuş, lakin hansı səbəblər üzündənsə əlimizə gəlib çıxmamışdır. Abdulla bəy yeganə şairdir ki, müxəmməs şəklində bəhri-təvil yazıb yaratmışdır:

Ey zülməti-zülf içrə yüzün mehri-münəvvər,
Vey bağı-rəşadətdə qədi sərvə-sənubər,
Məqbul yaratmış səni ol xalığı-əkbər,
Vermiş sənə zinət, Məşşateyi-qüdrət.
Yox sən kimi löbət, Bu nazü-nəzakət,
Bu lütfü lətafət, Bu qəddü bu qamət,
Həm hüsnü məlahət, Ey ayeyi-rəhmət,
Yox kimsədə əsla, ey dilbəri-ziba,
Olmaz sənə həmta Şirinü Züleyxa.
Layiqdi ki, Yusif ola sən sərvərə çakər,
Ey qaməti ər-ər, dodağı qəndi-mükərrər. (9, 33)

Şairin bəhri-təvillərini incələyən Rəqub Kərimov bu haqda yazır: “Ümumiyyətlə götürdükdə isə bu bəhri-təvildən daha çox müxəmməs və müsəddəsin sintezindən yaranmış şeiri xatırladır. Çünki burada adı çəkilən şeir formalarının bütün qayda və qanunlarına dəqiq riayət olunmuşdur.”(2,47)

Asinin orijinal hesab etdiyimiz cüngdə (B-3352/4987) iki tərəcibəndi vardır ki, onların hər ikisi altı hissədən ibarətdir. Tərəcibəndlərdən biri “Qara” adlı şəxsə ünvanlanmış, bu şəxsin kimliyi barədə Hüseyn əfəndi Qayıbov “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı toplusunda kiçik bir qeyd vermişdir. Tədqiqatçı, alim Salman Mümtaz Asinin ədəbi irsini topladığı zaman şeirə kiçik düzəliş etmiş, xitab olunmuş “Qara” adını “Sona” ilə əvəzləmişdir:

Ey qamu xublara şah Sona,
 Bürci-hüsn içrə yüzü mah Sona,
 Dilruba dilbərü dilxah Sona,
 Sərvi-simintənü, gümrah Sona.
 Şahi-zişövkətü zicah Sona,
 Götürərmə bunu Allah, Sona?
 Gecə-gündüz, gəhü bigah, Sona,
 Söylüyüm ah Sona, ah Sona.
 Olma məndən belə ikrah, Sona.
 Soruş əhvalımı gah-gah, Sona. (2,97)

Asi yaradıcılığının bir qismini də fərdlər təşkil edir. Şairin əlimizə 150-yə yaxın farsca, 5 azərbaycanca fərdi gəlib çatmışdır. Məlumdur ki, fərdlər son dərəcə yığcam olduğu və özündə dərin mənə yükü daşması xüsusiyyəti ilə digər şeir növlərindən seçilir. (1,183-184) Fərdlərin əhatə etdiyi mövzu dairəsi də olduqca geniş və rəngarəngdir: ictimai-siyasi, dini-əxlaqi, tərbiyəvi və s.

Abdulla bəy Asi yazdığı fərdlərdə sadaladığımız bütün xüsusiyyətləri əks etdirməyə çalışmışdır.

Qasım bəy Zakir haqqında toplanmış məqalələr məcmuəsində Ayaz Vəfalı qeyd edir: “Bizə məlumdur ki, Füzuli şeirində müəyyən ideom, atalar sözü və məsəl, əsasən misra, yaxud beyt daxilində hər hansı bir sözlə əlaqədar şəkildə işlədilir. Bu xüsusiyyətin Füzuli yaradıcılığında bir qayda halını aldığı barədə də danışmışıq”. (4,177)

Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatından qidalanan, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini böyük ustalıqla öz əsərlərinə gətirən sənətkarlardan biri də Abdulla bəy Asi olmuşdur. O, əsərlərində atalar sözü, zərb-məsəllərdən hazır şəkildə istifadə etməklə kifayətlənməmiş, onları öz əlavələri ilə genişləndirməyə, mənasını saxlamaqla yeni don geyindirməyə çalışmışdır:

جراہتی کہ ز تیغ زبان رسد بہ دلی
 بہ هیچ ملہم راحت نیکو نخواہد شد.

(Dil qılıncından ürəyə vurulan yararı,

Heç bir məlhəm rahatlayıb sağalda bilməz)

Şifahi xalq ədəbiyyatında “Dil yarası – il yarası”, “Qılınc yarası sağalar, dil yarası sağalmaz”, “Adamı söz, kababı köz yandırır”, “Adam ağzından söz, qazan altından köz” kimi atalar sözləri və zərb-məsəllər Asi yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə nəzmə çəkilmişdir. Fərdlərini yazarkən şair istifadə etdiyi atalar sözü və məsəllər, aforizm və hikmətli sözlər sayəsində şeirinin daha oxunaqlı olmasına, xalq arasında daha geniş yayılmasına nail olmuşdur. Yazıçı və ya şair üçün atalar sözü və ya məsəllərin ədəbiyyata gətirilməsinin zəruriliyindən bəhs

edən Maksim Qorki yazır: “Ümumiyyətlə atalar sözü və məsəllər zəhmətkeş xalqın bütün həyatı, ictimai-tarixi təcrübəsini nümunəvi bir surətdə ifadə edir və yazıçı üçün bu material ilə tanış olmaq təməl zəruridir; bu ona barmaqları yumruq halında düyümləmək kimi, sözləri sıxlaşdırmağı, başqaları tərəfindən möhkəm sıxlaşdırılmış sözləri açmağı, bu sözlərdə gizlənmiş cansız və zamanın tələblərinə zidd mənalara açıb meydana çıxarmağı öyrədir”. (6,109)

Şairin qeyd olunan fərdlərindən başqa yaxın dostlarına yarı ciddi, yarı zarafatla yazdığı təkbeytləri də vardır ki, bunlar da əlaqəli olduğu hadisələri özündə iki-üç kəlmə ilə ifadə edir. Şamaxıda yeni tipli məktəbin açıldığını və Seyid Əzimin bu məktəbə müəllim kimi dəvət olunduğunu eşidən Asi yaxın münasibətdə olduğu dostuna yumorla bu fərdi yazmışdır:

شنیدم که بر پیری کشیش دیر شدی
خوش به حال شما عاقبت به خیر شدی.

(Eşitdim ki, qocalıqda kilsə keşişi olmusan,
Xoş sizin halınıza ki, aqibətiniz xeyr oldu.)

Nəzirəçilik Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında, o cümlədən klassik Azərbaycan poeziyasında dəbdə olan bir ənənə kimi XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə ədəbi məclislərin qızgın fəaliyyəti dövründə daha geniş vüsət almışdır. Nəzirə ədəbiyyatına münasibət tədqiqatçıları arasında çox zaman birmənalı qarşılanmamış, bunu ədəbiyyatşünaslıqda mənfi hal kimi qiymətləndirənlərlə yanaşı təməl əksinə ədəbiyyatın inkişafına təkan verən faktor hesab edənlər də az olmamışdır. Fikrimizcə nəzirə yazmaq sırf orijinal sənət hadisəsi olmasa da, onu təqlidçilik adlandırmaq da doğru olmaz. Hər hansı əsərə yazılan nəzirə mövzu və ya süjet baxımından orijinala oxşasa da, üslubu və dəst-xətti etibarilə ondan kəskin fərqlənə bilər. Nəzirəni təqlidçiliklə qarışdırmaq doğru deyil. Belə ki, “Nəzirə qarşılıqlı ədəbi təsir forması kimi başa düşülməlidir. Nəzirəçilik eyni əsrdə yaşayan və ya sənətkarın özündən əvvəl yaşamış böyük sənətkarlara, bir sözlə, klassiklərə olan ehtiram və hörmətindən doğur. Əgər belə olmasaydı, ənənə yaşarılığından söhbət gedə bilməzdi”. (8,32) Bəzi tədqiqatçılar nəzirə ədəbiyyatını klassik poeziyanın ənənələrini yaşadan vasitə, bəziləri isə şairlərin şairlik istedadını müəyyən edəcək müsabiqə, yarışma kimi dəyərləndirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının korifeylərindən hesab etdiyimiz Feyzulla Qasımzadə bu haqda yazır: “ Bu dövrdə Bakıda, Şamaxıda, Şuşada, Ordubadda və başqa şəhərlərdə təşkil olunan şeir məclislərinin əsas məşğuliyyəti nəzirəçilikdən ibarət idi. Bu məclislərdə qəzəl ustalarına yaxşı nəzirə yazmaq uğrunda şairlər arasında müsabiqə gedirdi.” (5,185)

Bütün sadalananları nəzərə alsaq belə nəticəyə gələ bilərik ki, nəzirə yazmaq elə bir prosesdir ki, bu prosesdə şairin forma, ölçü, vəzn, misradaxili bölgünü saxlamaqla, öz ruhuna yaxın, yeni ideyalı, məzmunlu əsər yaratması məqbul sayıla bilər.

XIX əsrdə məclis şairlərinin yaradıcılığında nəzirəçiliyin bir ənənə kimi inkişafı daha çox müşahidə olunur. Bu proses bir növ dövrün tələbinə çevrilmiş, məclis şairləri arasında yarışma xarakteri almışdı. Bu tipli müsabiqələrə bir neçə şair eyni zamanda qoşulur, öz istedadını nümayiş etdirməyə çalışırdı. Müsabiqə nəticəsində meydana çıxan əsərləri epiqonçu ədəbi nümunə kimi dəyərləndirmək fikrimizcə yalnız fikirdir. Çünki bu əsərlərin içərisində elələri mövcud olmuşdur ki, onlar hətta orijinaldan üstün sayılmış, nəzirə olduğu unudulmuşdur.

Təriqi-fəqr tutsam, təb təbe, nəfs ram olmaz,

Qına qılsam tələb, əsbabi-cəmiyyət təmam olmaz. (7,142)

Bu misralar dahi Məhəmməd Füzuliyə aiddir. Bu qəzələ nəzirə olaraq şairin layiqli davamçısı Abdulla bəy aşağıdakı qəzəlini nəzirə yazmış və qeyd olunan nümunə Şirvan şairləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir:

Fəna mülkünə aşıq girməyincə nəfsi ram olmaz,

Məqami- "liməəllah" sirri anınçun təmam olmaz.

Könül, piri-müğanın feyzü lütfi gər ola şamil,

Meyi-vəhdət əyağın al ələ, bu mey həram olmaz. (9, 13)

Asinin təsəvvüfi görüşlərini əks etdirən bu misraları tədqiqatçı F.Köçərli də yüksək qiymətləndirmiş, qəzəlin mənasına olan vurğunluğunu gizlədə bilməyərək açıq-aşkar mübaliğə ilə şeirin Füzuli qəzəlinə bir qədər artıq olduğunu iddia etmişdir: "Abdulla bəyin bu kəlamı-xoşməali həm mənən və həm fəsahtə cəmi müasirinin əsərlərindən mümtaz olub, bəlkə Füzuli əleyhürrəhmənin qəzəlinə dəxi bir az artıq ola." (3,114)

Burada Asi Füzuli qəzəlinə qafiyyə və rədifi olduğu kimi saxlamaqla yeni mənalı, yeni məzmunlu əsər yaratmağa çalışmış, nəzirə yazmaq üçün qəbul olunmuş ümumi qaydaları pozmaqla yeni fikir söyləməyə, bənzərsiz bir şeir nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Məqalənin sonu olaraq qeyd etmək istərdik ki, Abdulla bəy Asi yüksək şairlik istedadına malik incə zövqlü bir şəxs olmuşdur. Haqqında danışdığımız əsərlər şübhəsiz ki, onun zəngin ədəbi irsini bütövlüklə əhatə etmir, sadəcə, bu günki gün əlimizdə olan materialdan yararlanaraq əsərlərinin forma və məzmun xüsusiyyətləri haqqında imkan çərçivəsində məlumat verməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünusluq terminləri lüğəti. (tərtib edən: Ə. Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978, 200 səh.
2. Kərimov R. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2009, 210+83 səh.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, 560 səh.
4. Qasım bəy Zakir. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1985, 204 səh.
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 1956, 554 səh.
6. Maksim Qorki. Ədəbiyyat haqqında. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1950, 150 səh.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı: Şərq-qərb, 2005, 400 səh.
8. Mustafayev M. XIX əsr Azərbaycan şeir nümunələri. Bakı: 1983, 120 səh.
9. Müznibin arxivi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan mənbə və arxivlər, Fr-831/7979
10. Paşayeva M, Hacıyeva Z. Salman Mümtaz arxivinin təsviri. Bakı: Nurlan, 2005, 240 səh.

M. Jabarova

The poetry of poems of Abdulla bek Asi Summary

The main aim of this article is to investigate the literary atmosphere of Shusha at the second part of XIX century. Forming literary circles in this period influenced to the activity most of poets and one of them was Abdulla bey Asi. He was remarkable poet of his epoch and nowadays his poems attracts attention of investigators. In the second half of XIX century taking part in Shusha, was formed with M. Navvabs initiatives. Abdulla bay Asi was an active member of this assembly taking part in Karabagh for about 5 years and was able to gain great respect among his contemporaries' for his deep sense of poems.

All the members were interested in his opinions according to every issue which was discussed and concurred with him. In the assemblies in the second part of XIX century the works were mostly written in the azerbaijani and Persian. However Abdulla bay Asi created a wonderful

work in the uzbek language except the given languages. From this point of view the poets activity can be highly appreciated.

М.Джабарова

Поэтика стихов Абдулла бека Аси

Одним из представителей литературной среды Карабаха – центра поэзии и искусства Азербайджана XIX века был Абдулла бей Аси. Абдулла бей Аси прославившийся как активный член «Меджлиси-фарамушан» действительно достоин внимания критиков. Творчество поэта многогранно с точки зрения идеи и тематики. «Меджлиси-фарамушан» был создан во второй половине 19-го века по инициативе Мир Мохсун Навваба. За 5 лет функционирования этого меджлиса в Карабахе, Абдулла бек Аси стал его активным членом и за это время приобрел большой авторитет среди своих современников за свой глубоко значимый труд. Каждый раз при обсуждении того или иного вопроса члены меджлиса спрашивали его мнения и согласовывались с ним. В действующих меджлисах во второй половине 19-ого века произведения в основном писались на азербайджанском и на фарси.

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
akademik

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

MİRVARİ İSMAYİLOVA TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİNƏ DAİR ELMİ ARAŞDIRMALARIN TƏHLLİ.....	3
LEYLA MAHMUDOVA MÜASİR FARS DİLİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR (UZLAŞMA)	15
ALLAHVERDİ HACIYEV TAMAM MEHRABOVA MÜASİR AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	20
GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN YENİ METODLARIN SƏMƏRƏLİLİYİ	25
ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА О ГРАММАТИЧЕСКИХ АРХАИЗМАХ В ЯЗЫКЕ БАСЕН И.А.КРЫЛОВА30	
ЯСАМАН РАМАЗАНОВА ЯЗЫКОВОЙ СТАТУС И СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ	35
ХАЛИДА БАБАШОВА СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ (на основе иронического материала)	42
САМАЯ КЕРИМОВА КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ РЕЧИ.....	49
GÜLRUX HÜSEYNOVA MƏTN VƏ ONA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR	55
KÜBRA ƏLƏKBƏROVA İNFORMATİVLİK MƏTNİN KATEQORİYASI KİMİ.....	60
ALİYƏ MƏMMƏDLİ İNGİLİS DİLLİ ÖLKƏLƏRİN ONOMASTİKASINDA MİFOLOGİYANIN İZLƏRİ.....	65

DÜRDANƏ NAĞIYEVA	
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ (KİV) VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ	70
SEVDA KADIYEVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DANIŞIQ ETİKASI	76
ELNARƏ MƏMMƏDOVA	
M.KAŞĞARİNİN “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏ NÖV KATEQORİYASI	81
ZAHİRA KAZIMOVA	
THE DIFFERENCE BETWEEN REGIONAL AND STYLISTIC VARIETIES OF ENGLISH PRONUNCIATION	89
СЕВДА ИМАНОВА	
КАК УВЕЛИЧИТЬ СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС	94
NAİLƏ QULIYEVA	
SÖZDƏYİŞDİRİCİ FLEKSIYALAR VƏ SÖZDÜZƏLDİCİ AFFIKSLƏR.....	99
NƏRMINƏ NƏSRULLAYEVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ ARA ELEMENTLƏRİN FORMALAŞMASINA VƏ İNKİŞAFINA GÖRƏ MÜXTƏLİFLİYİ	104
SƏKİNƏ ŞƏRİFOVA	
M.F.AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRT VƏ QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİ BAŞ CÜMLƏYƏ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR	114
МАСУДА СЕЙИДАЛИЕВА	
РАЗВИТИЕ УМЕНИЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА.....	126
İLƏHƏ SEYFULLAYEVA	
ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİNİN BİRLƏŞMƏSİNDƏN YARANMIŞ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR	131
SEVDA ÇƏRKƏZOVA	
ORİJİNAL MATERİALLARIN SÖZ EHTİYATININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ	140
MALAHAT SAMADOVA	
KÖK SÖZ YUVALARINDA SEMANTİK VƏ QRAMMATİK- FUNKSIONAL TƏKAMÜLÜN SÖZ YARADICILIĞI VƏ DERİVATİV MOTİVASIYA İLƏ ƏLAQƏSİ	145

RUHİYYƏ ƏHMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNƏ MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ

XARİCİ TƏSİRLƏR 150

СЕВИНДЖ МАМЕДОВА

СВЯЗНОСТЬ КОМПОНЕНТОВ ТЕКСТА И СМЫСЛОВОЕ

РАЗВЕРТЫВАНИЕ КОММУНИКАЦИИ 158

ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ NORMA – DEVLİASİYA ƏLAQƏSİ 167

ELNURƏ ABBASOVA

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ İZAFƏT ANLAYIŞI:

DİAXRONİK YANAŞMA 175

TALİYƏ ƏLİYEVƏ

N.VƏZİROVUN PYESLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN

SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 180

KƏMİNƏ ƏZİZOVƏ

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR TƏSNİFİ

HAQQINDA 187

ТАРАНА КЯЗИМОВА

ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ:

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ 194

ДЖАМИЛЯ САФАРОВА

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В РУССКОМ

ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XIX- ПЕРВЫХ

ДЕСЯТИЛЕТИЙ XX СТОЛЕТИЯ 200

ОФЕЛИЯ ТАГИЕВА

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРИРОВАНИЯ ТЕКСТА

КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В

УЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ 207

ARİFƏ YUSİFOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSMƏNALI SÖZLƏRİN LEKSİK -

SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN SÖZYARATMA

PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ 214

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ

NİZAMİ TƏRCÜMƏLƏRİ:

İDDİA VƏ HƏQİQƏT 225

FƏRİDƏ VƏLİYEVƏ

HACI BEKTAŞI VƏLİ ŞEİRİNDƏ ƏSKİ TÜRK İNANCLARI

VƏ FOLKLOR QAYNAQLARI 224

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV	
MƏNƏVİ KÖRPÜLƏRİN SÖZ KARVANI	252
SƏİDƏ ABBASOVA	
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA	
HEYDƏR ƏLİYEV PORTRETİ	262
QƏDİM RUFULLAYEV	
BAYATI HAQQINDA BİR NEŞƏ SÖZ	269
OFELYA İSMAYILOVA	
MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK DEMOKRATİK RESPUBLİKA –	
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ	277
MƏTANƏT ŞAHALİYEV	
MİRZƏ MEHDİ YARADICILIĞINDA İRFANİ FİKİRLƏR	286
İRADƏ YUSİFOVA	
MİXAİL ŞOLOXOVUN “SAKİT DON” VƏ	
SÜLEYMAN RƏHİMOVUN “ŞAMO” ROMANLARI	298
SÖYLÜ AĞAZADƏ	
ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ A.BAKIXANOVUN	
TƏRCÜMEYİ-HALININ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARI	
ƏSASINDA TƏDRİSİ METODİKASI	306
FƏXRƏDDİN EYLƏZOV	
ŞİRAZİNİN “GÜLŞƏNİ- RAZ” ƏSƏRİNİN	
PARİS NÜSXƏSİ HAQQINDA	313
СОЛМАЗ АМИРОВА	
РАЗВИТИЕ НАВЫКА ЧТЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ	
ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ....	319
FİDAN ABDULLAYEVA	
İEN MAKYUEN ROMANLARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ...	325
ƏSMƏR HÜSEYNOVA	
MƏMMƏD CƏFƏRİN “XATİRƏLƏR” MEMUARI.....	331
MƏDİNƏ CABAROVA	
ABDULLA BƏY ASİ ŞEİRLƏRİNİN POETİKASI.....	338

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münəvverlər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağrova**

Çapa imzalanmış 29. 10. 2018.
Şərti çap vərəqi 48 Sifariş № 14
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

